

**Zgodovinski arhiv Ljubljana
Gradivo in razprave 30**

**ARHIVISTIKA - ZGODOVINA - PRAVO
Vilfanov spominski zbornik**

**ARCHIVKUNDE - GESCHICHTE - RECHT
Gedenkschrift für Sergij Vilfan**

**ARCHIVES - HISTORY - LAW
Vilfan's Memorial Volume**

Zgodovinski arhiv Ljubljana
Gradivo in razprave 30

ARHIVISTIKA – ZGODOVINA – PRAVO
Vilfanov spominski zbornik

ARCHIVKUNDE – GESCHICHTE – RECHT
Gedenkschrift für Sergij Vilfan

ARCHIVES – HISTORY – LAW
Vilfan's Memorial Volume

Ljubljana 2007

Arhivistika – zgodovina – pravo
Vilfanov spominski zbornik

Archivkunde – Geschichte – Recht
Gedenkschrift für Sergij Vilfan

Archives – History – Law
Vilfan's Memorial Volume

Gradivo in razprave 30

© 2007 Zgodovinski arhiv Ljubljana

17 196

Izdal in založil Zgodovinski arhiv Ljubljana **04 -12- 2007 / 785**
Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana **Z**

Uredniški odbor: Nataša Budna Kodrič (odgovorna urednica), Tatjana Šenk (glavna urednica), dr. Marko Kambič, dr. Katja Škrubej, Barbara Pešak Mikec (tehnična urednica)

Lektorica: Magda Lojk

Prevodi: Martin Cregeen, Katarina Kambič (angleščina), mag. Niko Hudelja, Doris Debenjak (nemščina)

Fotografska dela: Tatjana Rodošek

Računalniški prelom in oblikovanje: Franc Čuden, MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk: Grafika - M s.p.

Naklada: 400 izvodov

Izdajo so omogočili: Mestna občina Ljubljana
Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

34(091)(082)

94(497.4)(082)

930.25(082)

ARHIVISTIKA, zgodovina, pravo : Vilfanov spominski zbornik = Archivkunde, Geschichte, Recht : Gedenkschrift für Sergij Vilfan = Archives, history, law : Vilfan's memorial volume / [Tatjana Šenk (glavna urednica)]. - Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 2007. - (Gradivo in razprave / Zgodovinski arhiv Ljubljana ; 30)

ISBN 978-961-6247-21-4

1. Vzp. stv. nasl. 2. Šenk, Tatjana

235612416

KAZALO

1. Uvod

Einleitung

Introduction

Dr. Sergij Vilfan, arhivist in pravni zgodovinar 9

Dr. Sergij Vilfan, archivist and legal historian 11

2. Arhivi in arhivstika

Archive und Archivkunde

Archives and Archive Science

Jože Žontar, Ljubljana

Pomen dela dr. Sergija Vilfana za razvoj arhivov in arhivistike 15

Die Bedeutung der Arbeit von Dr. Sergij Vilfan für die Entwicklung

von Archiven und Archivkunde

Darja Mihelič, Ljubljana

Vilfanove pobude za objavlanje zgodovinskih virov 41

Vilfan's Initiatives for Publishing Historical Sources

Vladimir Žumer, Ljubljana

Vilfanovi pogledi na valorizacijo sodobnega arhivskega gradiva 51

Vilfans Ansichten über die Bewertung des zeitgenössischen Archivguts

Ferdinand Opll, Dunaj

Europäische Städteatlanten – Ein Beitrag zu vier Jahrzehnten

Stadtgeschichtswissenschaft in Europa 71

European Town Atlases – A Contribution to Four Decades of Urban

Historical Research in Europe

Boris Golec, Ljubljana

Polihistor J. V. Valvasor, njegovi bližnji in daljni potomci –

Nova odkritja iz prezrtih arhivskih zakladov 87

Der Polyhistor J. W. Valvasor, seine nahen und fernen Nachkommen –

Neue Entdeckungen aus übersehenen Archivschätzen

Žarko Bizjak, Ljubljana
Smeri razvoja sodobne arhivistike 113
Development Trends of Contemporary Archive Sciences

Gorazd Stariha, Ljubljana 17196
Sodnik za prekrške, 1951–2005 119
Der Ordnungsrichter, 1951–2005

3. Pravo in pravna zgodovina
Recht und Rechtsgeschichte
Law and Legal History

Vladimir Simič, Ljubljana
Sergij Vilfan in pravotvornost Slovencev 151
Sergij Vilfan and the Law Formation of Slovenes

Markus Steppan, Gradec Z 26 -04- 2010 / 785
Sergij Vilfan und Hermann Baltl – zwei große Rechtshistoriker –
getrennt und doch vereint 163
*Sergij Vilfan und Hermann Baltl – Two Excellent Historians
of Law – Separated but Still United*

Peter Štih, Ljubljana
»Čas merjen z vatlom in platno s stopinjami« – Vilfan kot kritik
nekaterih zakoreninjenih predstav o slovenski zgodovini 175
*»Die Zeit in Ellen, die Leinwand in Grad gemessen« – Vilfan als Kritiker
von einigen tief verwurzelten Vorstellungen in der slowenischen Geschichte*

Michael Stolleis, Frankfurt
Europäische Rechtsgeschichte, immer noch ein Projekt 191
European Legal History Still as a Projekt

Marko Kambič, Ljubljana
»Zgodovinska pravotvornost« in odprte naloge slovenske
pravne zgodovine 205
»Historical Formation of Law« and the Open Issues of Slovenian Legal History

Janez Kranjc, Ljubljana
Toleranca kot pravni izraz 219
The Word »Tolerance« as Legal Term

Inge Bily, Leipzig

- Reichte die Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts
bis nach Slowenien? 237
Ali je recepcija saško-magdenburškega prava dosegla Slovenijo?

Rajko Bratož, Ljubljana

- Izseljevanje prebivalstva iz Zahodnega Ilirika v 5. in 6. stoletju –
Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki 247
*Die Auswanderung der Bevölkerung Westillyricums im 5. und 6. Jahrhundert –
Kriegsgefangene und Flüchtlinge in der Spätantike*

Hans-Georg Hermann, München

- Geographische und normative Grenzen: Immunität
und Kirchenrecht bei den Ottonischen Landschenkungen
für Freising in Krain im Jahr 973 und 989 – Fragen an die
Collectio duodecim partium [CDP] 285
*Geografic and Normative Frontiers: Immunity and Canon Law
in the Ottonian Donations of Land in Krain to the Frisingian Church
a.d. 973 and 989 – Questioning the Collectio duodecim partium [CDP]*

Peter Urbanitsch, Dunaj

- Die Wahlen in die Bezirksvertretungen der Untersteiermark
- Rechtliche und nationalitätenpolitische Aspekte im späten
19. Jahrhundert 307
*Elections to District Assemblies in Lower Styria – Legal and National
Aspects in Late 19-th Century*

Ernst Bruckmüller, Dunaj

- Die Kudlich – Legende 321
Legenda o Hansu Kudlichu

Karl Welker, Frankfurt

- Wurzeln des europäischen Naturschutzdenkens in Neuengland 345
Foundations of European Nature Conservation thought in New England

Markus Bruckmüller, Dunaj

- Die Lex Commissoria in der slowenischen juristischen Praxis 353
Lex Commissoria v slovenski pravni praksi

4. Spomini na dr. Sergija Vilfana
Erinnerungen an Dr. Sergij Vilfan
Remembering Dr. Sergij Vilfan

France Štukl, Ljubljana

Osebni pogled na Sergija Vilfana kot arhivskega strokovnjaka 371

My Memories of Sergij Vilfan as Archivist Expert

Eva Gerkman Scagnetti, Ljubljana

Moji spomini na dr. Sergija Vilfana 379

My Memories of Dr. Sergij Vilfan

Seznam avtorjev 387

Autorenregister

The List of Writers

1. Uvod

Einleitung

Introduction

DR. SERGIJ VILFAN, ARHIVIST IN PRAVNI ZGODOVINAR

V začetku leta 2006, ko je minevalo desetletje od profesorjeve smrti, smo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana začeli razmišljati, da bi se mu bilo ob tej obletnici primerno oddolžiti in predvsem obuditi spomin nanj kot na enega najpomembnejših slovenskih sodobnih arhivistov, ki je dobrih dvajset let vodil nekdanji Mestni arhiv ljubljanski. Podobno so razmišljali akademikovi kolegi in učenci na Pravni fakulteti v Ljubljani, saj je v istem času minevalo prav tako desetletje od izida zadnjega profesorjevega dela *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Idejnemu projektu se je pridružila še Slovenska akademija znanosti in umetnosti, s katero je bil akademik Vilfan prav tako tesno povezan, saj je bil od leta 1983 njen redni član.

Obdobje, v katerem je dr. Sergij Vilfan služboval v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, je bilo pomembno tako za ustanovo kot za mladega znanstvenika. Vilfan se je po doktoratu, ki ga je zagovarjal leta 1942, prvič zaposlil v znanstveni ustanovi in v času vodenja arhiva opravil nekaj velikih projektov svojega življenja (v tem času sta nastali *Pravna zgodovina Slovencev* in *Gospodarska in družbena Zgodovina Slovencev*). Po drugi strani je tako fizično kot strokovno postavil arhiv na zelo trdne temelje. S svojo natančno poglobljenostjo je vodil obnovo in selitev arhiva v prostore magistrata (ob tem je nastala do danes edina monografija o ljubljanski mestni hiši), s prav tako natančnostjo se je posvetil strokovnim vprašanjem slovenske, jugoslovanske pa tudi evropske arhivistike ter zapustil na tem področju precej močan pečat in do danes vidne sledove svoje vsestranske praktično-znanstvene osebnosti.

Iz arhiva je prof. dr. Vilfan leta 1972 odšel na ljubljansko pravno fakulteto. Tudi tu je sodelavce neprestano presenečal s svojo prodornostjo in intelektualno širino, študentom pa je ostal v spominu kot zanimiv predavatelj. S svojim zadnjim pravnozgodovinskim delom, v katerem je sistematično obravnaval pravo številnih avtonomnih skupnosti iz slovenske zgodovine, je utemeljeno zavrnil staro prepričanje, da pripadniki ljudstva, ki v preteklosti niso imeli svoje države, niso mogli biti pravotvorni. S tem je pomembno dopolnil svoje temeljno delo *Pravna zgodovina Slovencev*. Po Vilfanovi zaslugi so slovensko arhivistiko in pravno zgodovino spoznavali tudi v mednarodnem prostoru.

Akademik Vilfan je bil izjemno razgledan strokovnjak, s pestro paleto raziskovalnih področij ter izrazitim interdisciplinarnim pristopom. To njegovo širino smo želeli poudariti organizatorji simpozija in uredniki pričujoče publikacije. Za-

vedamo se sicer, da smo zajeli in predstavili le najpomembnejše od številnih njegovih področij, toda v kratkem času je bilo to edino mogoče. Vilfanov mednarodni spominski simpozij je bil zelo uspešno izveden ob koncu maja 2007 na Pravni fakulteti v Ljubljani.

Z izdajo pričujočega spominskega zbornika zaokrožujemo prvo interdisciplinarno sodelovanje med arhivisti, pravniki in zgodovinarji. V njegove tri dele, »Arhivi in arhivistika«, »Pravo in pravna zgodovina« ter »Spomini na dr. Sergija Vilfana«, smo uvrstili skrbno pripravljene prispevke, s katerimi so domači in tuji avtorji počastili spomin na svojega sodelavca, prijatelja, kolega, avtoriteto in morda tudi vzornika.

Ljubljana, oktober 2007

Za uredniški odbor:
Nataša Budna Kodrič

DR. SERGIJ VILFAN, ARCHIVIST AND LEGAL HISTORIAN

At the beginning of 2006, with the passing of the first decade since the professor's death, we began to consider in Historical Archives Ljubljana that it would be appropriate on the occasion of this anniversary to repay the debt to him, and above all to remember him as one of the most important Slovene contemporary archivists, who headed the former Ljubljana Municipal Archives for more than twenty years. The academician's colleagues and students at the Faculty of Law in Ljubljana thought the same, since at the same time a decade had passed since the professor's last work, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Historical Formation of Law and the Slovenes). The conceptual project was additionally joined by the Slovene Academy of Sciences and Arts, with which Academician Vilfan was similarly closely connected, having been a full member from 1983.

The period in which Dr. Sergij Vilfan served in Historical Archives Ljubljana was important both for the institution and for the young scientist. After completing his doctorate in 1942, he was first employed in the scientific institution, and during the period in which he headed the archive he performed some of the major projects of his life *Pravna zgodovina Slovencev* (The Legal History of the Slovenes), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* (The Economy and Society History of the Slovenes) etc were created at this time). He also placed the archive on a sound basis both physically and professionally. With his precision and depth, he headed the renovation and move of the archive to the premises of the Magistrat (the only monograph to date about Ljubljana city hall was written at that time) and he devoted himself in the same way to professional questions of Slovene, Yugoslav and also European archive studies, leaving a fairly powerful stamp on them and the traces of his all round practical and scientific personality are still visible today.

Prof. dr. Vilfan moved from the archives in 1972 to the Faculty of Law in Ljubljana. Here, too, he constantly surprised his colleagues with his perception and intellectual breadth, and he is still remembered by students as an interesting lecturer. With his last legal historical work, in which he systematically dealt with the law of numerous autonomous communities from Slovene history, he fundamentally rejected the old conviction that members of a nation which did not in the past have their own state could not have the capacity to make laws. He thus significantly supplemented his basic work *The Legal History of the Slovenes*. Thanks to Vilfan, Slovene archive studies and legal history were also recognised in the international sphere.

Academician Vilfan was an expert with exceptionally broad vision, a wide range of research fields and an explicitly interdisciplinary approach. The organisers of the symposium and the editors of this publication wish to stress his breadth. We are aware that we have covered and presented only the most important of a number of his fields, but only this was possible in the short time available. »Vilfan's« international memorial symposium was very successfully held at the end of May 2007 in the Faculty of Law in Ljubljana.

With the publication of this memorial volume, we are rounding off the first interdisciplinary cooperation between archivists, legal experts and historians. We divided into three parts the carefully prepared contributions with which domestic and foreign authors honoured the memory of their collaborator, friend, colleague, authority and perhaps even exemplar.

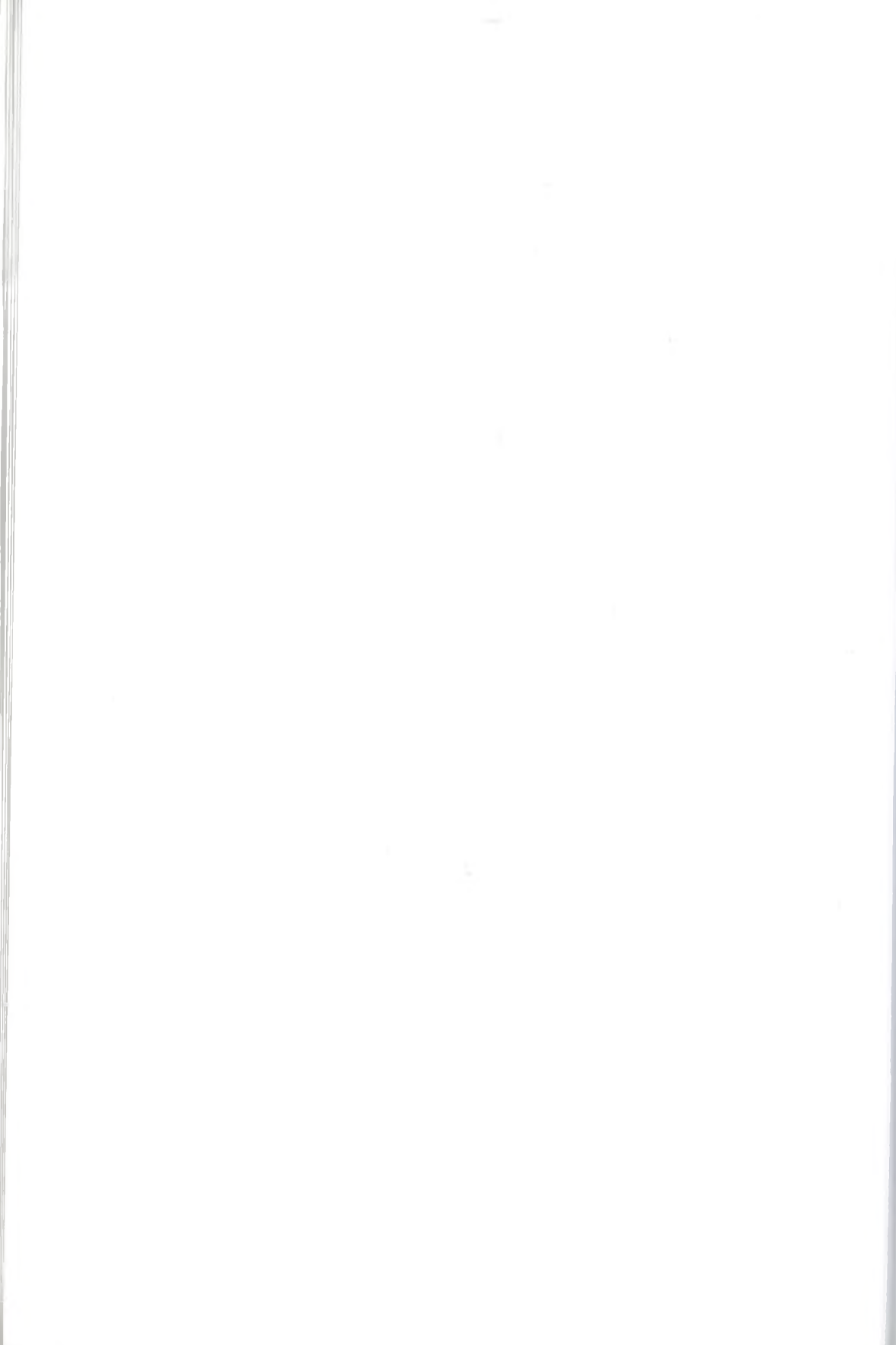
Ljubljana, October 2007

For the Organising Committee:
Nataša Budna Kodrič

2. Arhivi in arhivstika

Archiven und Archivkunde

Archives and Archive Science

POMEN DELA DR. SERGIJA VILFANA ZA RAZVOJ ARHIVOV IN ARHIVISTIKE

JOŽE ŽONTAR

Od daleč sva se z »dohtarjem«, tako so rekli Sergiju Vilfanu v Mestnem arhivu, poznala že, ko je prihajal k očetu v Kranj na razgovor ali pa po kakšno knjigo. Najino dejansko poznanstvo pa se je začelo proti koncu leta 1956, ko me je ob naključnem srečanju povabil, naj le kaj pridem v Mestni arhiv na ljubljanski Magistrat. In tako sva se z dr. Vilfanom pogosto srečevala, kmalu sva postala v moje veliko zadovoljstvo prava sodelavca, družili so naju skupni strokovni interesi.

Tedaj so se ljubljanskemu Mestnemu arhivu že nakazovali boljši časi. Ko je dr. Vilfan 1. decembra 1950 prevzel njegovo vodstvo, se je ta stiskal skupaj z Mestnim muzejem in Slovansko knjižnico v Auerspergovi palači na Gosposki ulici. Na podlagi splošnega zakona o državnih arhivih, ki je bil sprejet tega leta, se je preoblikoval v samostojno ustanovo¹ in leta 1953 se je po dvajsetih letih preselil zopet nazaj na ljubljanski Magistrat. Naslednje leto se je dr. Vilfan s prikazom potreb arhivov prvič predstavil v javnosti kot arhivski strokovnjak. Najprej je širšemu občinstvu opisal močno neznano vlogo in pomen arhivov v javnem in kulturno-zgodovinskem življenju, zatem pa poudaril, da imamo Slovenci arhivsko bogastvo, ki smo ga lahko veseli. »Stanje, v katerem smo ga prevzeli od prejšnjih rodov, pa nam ne more biti v ponos. Treba je prostorov in treba je tudi nekaj denarja.« Nadaljeval pa je povsem realistično: »Slovenski arhivi nimajo ambicije, da bi čez noč dosegli pogoje, v katerih delajo arhivi v državah z bogatimi arhivskimi tradicijami. Dejansko skušajo s čim skromnejšimi sredstvi in s prilagoditvijo objektivnim možnostim doseči, da bi se naši dragoceni arhivski zakladi ohranili v čim boljšem stanju dotlej, dokler ne bodo ustvarjeni pogoji za hrambo po načelih najmoderneje arhivistike.«² Moramo pa poudariti, da se je dr. Vilfan pri vsem svojem arhivskem delovanju vseskozi po teh načelih tudi ravnal.

Ko so začeli ljubljanski Magistrat obnavljati, so po perspektivnem programu za asanacijo in rekonstrukcijo njegovo levo stransko zgradbo namenili Mestnemu arhivu, od tega dvoriščni trakt za skladišče. Urejanje prostorov za arhiv je pred-

SPLOŠNA OPOMBA: Kjer ni posebej naveden vir, so podatki na podlagi letnih poročil: ZAL LJU 247 (Zgodovinski arhiv Ljubljana), šk. 5, a. e. 105–109 ter šk. 6, a. e. 110.

¹ Uradni list FLRJ, št. 12-115/1950.

² Sergij Vilfan, Skrita bogastva, Ljubljanski dnevnik 4, 1954, št. 234 (6. 10.), 239 (12. 10.), 245 (19. 10.), 251 (26. 10.), 257 (3. 11.).

stavljalo za dr. Vilfana velik izziv. Poleg tega so ga tehnična vprašanja vseskozi pritegovala, saj je imel tudi sam velik smisel za tehniko; po maturi se je, kot je pripovedoval, odločal med tehniko in pravom. Naj opozorimo, da je bil dr. Vilfan nasploh močno vpet v dela na Magistratu, saj je do marca 1961 skrbel za vse upravne posle v zvezi s tem, kakor tudi za historično dokumentacijo del, nakar je to prevzel Zavod za ureditev stare Ljubljane.³ V okviru investicijskih del pri obnovi Magistrata je bilo dvoriščnemu traktu najprej leta 1956 nadzidano eno nadstropje. Stari dve nadstropji pod nadzidanim sta zaradi številnih prezidkov nudili slabe možnosti za racionalno namestitev arhivskega gradiva, poleg tega pa so bili stropi konstrukcijsko prešibki in delno nagniti. Višina obeh nadstropij bi zahtevala zastarelo manipulacijo z lestvami ali pa bi bilo do 50 odstotkov izgubljenega prostora. Komaj si je mogoče predstavljati, koliko naporov je bilo potrebnih, da je dr. Vilfan prepričal spomeniškovarstveno službo za rešitev, po kateri so iz dveh nadstropij za spomeniško obnovljeno staro fasado napravili v notranjosti zgradbe tri nadstropja, ki sicer navzven niso bila vidna. Med drugim je bilo tako ustrezno sodobni zahtevi, da so skladišča nameščena v eni vertikalni, ne da bi se mešala med pisarniške prostore, in da so požarno varno ločena od drugih prostorov. Izbran je bil tudi učinkovit sistem ventilacije in gretja s toplim zrakom. Predvidene so bile instalacije za montiranje požarne signalizacije in sploh upoštevanje vse možnosti za zavarovanje gradiva z modernimi tehničnimi sredstvi, kot jih je videl v Italiji in Franciji, seveda v okviru naših tedanjih možnosti.

V času priprav na adaptacijo skladišča se je namreč dr. Vilfan udeležil mednarodnega kongresa arhivov v Firencah septembra 1956 ter kongresa francoskih arhivistov v Parizu novembra 1957. Na prvem je imel Ingvar Andersson referat o novih arhivskih napravah, to je zlasti o zgradbah, varnostnih ukrepih in policah. Takoj po vrnitvi domov je dr. Vilfan za Ljudsko pravico napisal zanimivo poročilo o tem, kako posvečajo arhivom po svetu veliko skrb in kako so Švedi izdolbili prostore za arhiv v živo skalo.⁴ Na drugem kongresu – dr. Vilfan ga je ocenil za bolj strokovnega – pa so detajlno razpravljali o izvajanju načrta izgradnje novih in adaptacije ter modernizacije obstoječih zgradb za arhive v Franciji kot tudi njihovo opremljanje z najsodobnejšo arhivsko opremo. Tako je lahko spoznal sodobne rešitve in poglede na mnoga aktualna vprašanja gradnje ter opremljanja ar-

³ Sergij Vilfan, Josip Černivec, *Zgodovina ljubljanske mestne hiše s poročilom o delih in perspektivnim programom asanacije in rekonstrukcije*, Ljubljana: Knjižnica Kronike, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, zv. 4, 1958, 127 str.

⁴ Ingvar Andersson, *New installations of archives*, *Archivum*, Paris, 6, 1956, str. 11–18; Sergij Vilfan, *Sodobni prijemi v urejanju arhivov*, *Ljudska pravica* 22, 1956, št. 226 (25. 9.) str. 8; Sergije Vilfan, *Treći međunarodni kongres arhiva u Firenci (25–29 septembra 1956 g.)*, *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 3–4, str. 20–27.

hivskih stavb, kar je zelo nazorno opisal v poročilu o tem kongresu. Zagotovo je ob tem dobil tudi kakšno idejo, ki jo je s pridom uporabil pri ljubljanskih skladiščih; v obeh poročilih je namreč še posebej opozoril na način adaptacije obstoječih zgradb za potrebe arhivov po sistemu, kot smo ga opisali za ljubljanska skladišča.⁵

Ker so bili na mednarodnem kongresu arhivov v Firencah prvič prisotni tudi Jugoslovani, so v Zvezi arhivskih delavcev Jugoslavije sklenili pripraviti informativno brošuro o jugoslovanskih arhivih *Les archives de Yougoslavie*, da bi jo ponudili udeležencem na kongresu. Z redakcijo lične brošure si je dr. Vilfan nakopal dosti dela, še posebej zato, ker so arhivi zamujali s podatki. Treba pa je poudariti, da je bil kljub vsemu to prvi uspeli poskus skupnega prikaza jugoslovanskih arhivov.⁶

Gradbena dela na skladišču Mestnega arhiva so se začela spomladi 1959 in so bila zaključena v enem letu. »Če bo uspelo izvesti vse predvidene instalacije, bo to arhivsko skladišče za zdaj najmodernejšo v državi,« je tedaj zapisal dr. Vilfan. Sam pa je moral vložiti veliko naporov in iznajdljivosti v nabavo ustrezne opreme. V poštev so prihajale le kovinske police. Serijske police za biblioteke zaradi majhne globine niso bile uporabne, nabava tovarniških polizdelkov pa ni uspela, zato so se odločili za nabavo kovinskih polic po lastnem načrtu, izbranem na podlagi številnih preizkusov in izvedljivem v okviru obrtniških storitev. Preizkuse so delali prav tako na opremi gradiva. Dr. Vilfan ni hotel zaostajati tudi pri opremi fotolaboratorija. V letu 1959 so začeli s predelavo obstoječe kamere za snemanje na dolge trakove, da bi bilo mogoče mikrofilmati v večjih količinah, zlasti začeti mikrofilmati zaradi varnosti. Ni čudno, da je v poročilu o francoskem kongresu zapisal, da bi bilo pri nas nujno ob obstoječih namestitvenih pogojih vložiti več skupnih naporov za uvedbo moderne arhivske opreme. Eden med njimi je, da se ugotovi jugoslovanski standard za kovinske police, fascikle itd. in da se dobijo domači proizvajalci. Nekatere svoje izkušnje je kasneje opisal v poglavju Opremljanje in postavljanje arhivskega gradiva v priročniku *Arhivska tehnika*.⁷

Ker so bile skladiščne potrebe vedno večje – skladišče v dvoriščnem traktu je imelo kapaciteto vsega 1250 tekočih metrov –, je dr. Vilfan optimistično upal, da se bo arhiv razširil še v dve sosednji stavbi na Ciril-Methodovem trgu, in sicer najprej na št. 20. Dal je izdelati načrte za adaptacijo, vendar pri mestu zaradi po-

⁵ F(ranjo) Biljan, S(ergije) Vilfan, Šesti kongres francuskih arhivista (7–10 novembra 1957 god.), *Arhivist* (Beograd), 7/recte 8, 1958, zv. 1–2, str. 88–92.

⁶ Emilija Novaković, Drugi sestanek izvršnega odbora SDARJ, *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 2, str. 111–113.

⁷ Sergij Vilfan, Opremljanje in postavljanje gradiva, v: *Arhivska tehnika*, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1972, *Arhivski priročniki* zv. 1, str. 83–110, 218–222.

manjkanja denarja za to niso imeli razumevanja. V Arhivistu pa je podrobno opisal uspelo adaptacijo arhivskih skladišč na Magistratu.⁸

Komaj nekaj let potem ko je v Angliji Public Record Office vpeljal zelo znano prehodno skladišče, imenovano »limbo« (simbolično poimenovano po svetopi-smemskem kraju očiščevanja – vicah), je dr. Vilfan v poročilu Mestnega arhiva za leto 1958 sicer kot »začasno rešitev skladiščnega vprašanja« kot sprejemljivo predlagal tudi kakšno skladišče v enem izmed spomeniških objektov izven Ljubljane, v katerem bi se nameščalo predvsem tako gradivo, ki še ni dozorelo za škartiranje. (V prispevku dosledno uporabljamo strokovne izraze, ki so bili v tistem času v uporabi, danes bi temu rekli odbiranje arhivskega gradiva.) V povezavi z ostalimi prizadevanji je moral to imenovati kot neko začasno rešitev, dejansko pa je šlo za pridobitev stalnega prehodnega skladišča, kjer bi se koncentrirale npr. arhivalije raznih ljudskih odborov, teh pa zaradi pogostih reorganizacij ni bilo malo. Prehodnim skladiščem je pripisoval dr. Vilfan sploh poseben pomen za delovanje arhivske službe, kar je razvidno tudi iz elaborata Položaj, problemi in perspektive arhivske službe v SR Sloveniji, Ljubljana, oktobra 1964.⁹ Dobro se spominjam, kako vesel je bil, ko mu je leta 1968 uspelo pridobiti za arhiv grad Mala Loka pri Trebnjem. V letnem poročilu Mestnega arhiva je tedaj zapisal, da ima grad precejšnje kapacitete za skladišča – v perspektivi bi mogel sprejeti od dva do štiri tisoč tekočih metrov gradiva –, odvisno od tega, kako temeljito ga bo moč glede na razpoložljiva sredstva adaptirati, dve petini kapacitet pa bi služili za novejša ljubljansko upravno gradivo, na katerem je bilo treba izvesti še škartiranja, torej kot prehodno skladišče.¹⁰

Ob vprašanju skladišč se s hvaležnostjo spominjam pomoči dr. Vilfana tudi ob pričetku gradnje prizidka Arhiva Slovenije. Ko je bil porušen stari objekt ob Rožni ulici, je Društvo arhitektov Ljubljane napelo vse sile, da bi preprečilo novo-gradnjo. Zato je bilo treba zelo argumentirano utemeljiti odločitev o gradnji, za kar je bil dr. Vilfan zares mojster.

Kot praktik se je mnogo ukvarjal tudi z organizacijo dela v Mestnem arhivu. V sistemizaciji iz leta 1957 je predvidel razdelitev dela na oddelke po fazah arhivskega postopka (zunanja evidenca, prevzem in prva ureditev, podrobna ureditev in inventarizacija itd.), torej podobno kot je bila tedaj praksa v jugoslovanskih arhivih. Poskus ni uspel zaradi zakoreninjenih navad v arhivu. Osebe ustanove se je namreč delilo na dve skupini. Večja skupina s fakultetno izobrazbo je bila zaposlena po večini s preučevanjem ljubljanske zgodovine, druga, manjša, s sred-

⁸ Sergije Vilfan, Adaptacija zgrada za arhive, Arhivist (Beograd), 9/recte 10, 1960, zv. 2, str. 5–16.

⁹ ARS 1115 (Skupščina SR Slovenije), šk. 1809, mapa 63–11.

¹⁰ Objave Skupnosti arhivov Slovenije, Ljubljana, 3, 1971, str. 21.

nješolsko in nižjo izobrazbo pa pri strokovnem in upravnem delu. Brez delavcev s fakultetno izobrazbo je bila vsaka učinkovita organizacija arhivskega strokovnega dela nemogoča.

Odsev tedanjih razmer, ne le v Mestnem arhivu, je bila diskusija dr. Vilfana na prvi redni letni skupščini Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije oktobra 1956 v Zagrebu, in sicer na referat predsednika Zveze društev arhivskih delavcev Jugoslavije in direktorja Državnega arhiva Srbije Ediba Hasanagića O nekaterih vprašanjih arhivov in arhivske službe pri nas. Stanje v arhivih je dr. Vilfan poskušal razložiti s takratnim razumevanjem arhivistike:¹¹ »Potrebe arhivov so prišle danes v konflikt s tradicionalnim teoretičnim pojmovanjem arhivistike, a praktično delo v arhivih dospelo je do srede med stvarnimi potrebami in tradicionalno znanostjo. Od naših ljudi se zahteva, da hranijo in urejajo gradivo, to je da opravljajo tehnično in administrativno delo, a del naših arhivistov sestavljajo ljudje s fakultetno izobrazbo, od katerih se zahteva samostojno znanstveno delo. Ako se po eni strani kritizira nedisciplino pri delu, ki je pripeljala do tega, da se zelo malo dela na urejanju in inventarizaciji, je to prišlo zaradi tega, ker so nekateri arhivisti izključno delali na posameznih temah. Do tega protislovja je privedel zgodovinski razvoj arhivistike, kajti arhivisti so bili predvsem zgodovinarji, toda ko je priliv sodobnih fondov prenesel pozornost na moderno zgodovino, omejenost prostorov, nove tehnične zmogljivosti, potrebe hitrejšega iskanja dokumentov itd., je to privedlo do omenjenega protislovja med novimi potrebami na eni strani in tradicionalnim pojmovanjem arhivistike na drugi strani.«¹²

K razjasnitvi vprašanja znanstvenega dela v arhivih je dr. Vilfanu mnogo pripomogla udeležba na mednarodni konferenci Okrogle mize arhivov (*Table ronde des archives*) pod okriljem Mednarodnega arhivskega sveta maja naslednjega leta (1957) v Zagrebu, ki se je ukvarjala tudi s tem vprašanjem. Še danes so aktualne njegove ugotovitve o znanstvenem delu v arhivih, ki jih je kasneje zelo preudarno opredelil v publikaciji *Arhivi v Sloveniji* z besedami: »Čeprav se mora glavno delo arhivov usmeriti na pripravo gradiva za znanstveno uporabo, arhivi ne smejo zanemarjati tudi lastne znanstvene dejavnosti, ker je ta nujen pogoj za primerno raven samih arhivskih kadrov.« Med ustreznimi oblikami znanstvene dejavnosti arhivov je zlasti poudarjal pomen preučevanja strukture organov za delo arhivov. Tako se je leta 1963 zelo navduševal za upravno-historični zemljevid Slovenije s spremnim besedilom, na osnovi katastrskih občin in ki naj bi upošteval tudi naj-novejši čas. Projekt pa žal ni bil uresničljiv, ker ni bilo mogoče zagotoviti trdnjše

11

Izraz arhivistika so v tem času uporabljali za arhivsko poklicno delo.

12

J. F., Sa prve redovne godišnje skupštine Saveza istoriskih društava FNRJ, *Arhivist* (Beograd), 6. 1956, zv. 3–4, str. 5–6.

organizacijske osnove, kot jo je moglo dati arhivsko društvo. Zato je predlagal, da bi se oblikovala nekakšna odgovorna delovna skupnost arhivov, ki bi ji načeloval Državni arhiv. Tako je prvič prišel na idejo o skupnosti arhivov, ki je nato zaživela po izidu arhivskega zakona. Dejansko si je pod skupnostjo arhivov predstavljal za naše razmere prilagojeno arhivsko direkcijo, kakršne so obstajale v zahodnih državah.¹³

Na skupščini Zveze društev arhivskih delavcev Jugoslavije na Ohridu maja 1958 je dr. Vilfan kot nalogo arhivov nenazadnje poudaril tudi znanstveno obdelavo arhivske metodologije v okviru arhivistike kot znanstvene discipline. Sicer se ta lahko opravlja na katedrah, a ni dvoma, da morajo arhivistiko kot znanost v prvi vrsti razvijati arhivi sami, saj pri tem ni teorije brez prakse.

Vrnimo se na ljubljanski Mestni arhiv. Različna stališča glede vprašanja strokovnih obvez delavcev s fakultetno izobrazbo so bila načelno odpravljena s sklepom, sprejetim na seji upravnega odbora arhiva junija 1957, ki je bil sicer kompromis. V organizacijskem pogledu je bil uveden poseben referat za koordinacijo arhivskega dela, ki naj bi vodil evidenco nad gradivom pred prevzemom (t.i. zunanjo evidenco), pripravljajl gradivo za obdelavo, ga dodeljeval v delo in vodil vso dokumentacijo o opravljenem delu na fondih, kakor tudi arhivske poslovne knjige. S tem je nastala centralna službena evidenca o gradivu in o delu na gradivu, preprečena je bila neenotnost in pomanjkljivost dokumentacije. Samo delo v arhivu pa je dr. Vilfan kot pravnik želel kolikor mogoče urediti s poslovniki.

Sicer pa je že v publikaciji 60 let Mestnega arhiva Ljubljanskega (1959) obžaloval, da najidealnejši način razdelitve strokovnega dela, po katerem vsaka posamezna skupina odgovarja za določen sektor gradiva (npr. oddelek za srednji vek, oddelek za dobo od 16. do 18. stoletja in oddelek za novo gradivo), v primeru Mestnega arhiva ni izvedljiva. Spoznanje o pravi razdelitvi dela se je na splošno uveljavilo v arhivih šele kasneje, toda že v sklepu Skupnosti arhivov Slovenije o nazivih delovnih mest in ugotavljanju strokovne usposobljenosti iz oktobra 1968 je pri specialnih strokovnih izpitih dr. Vilfan predvidel specializacijo glede na področje ustvarjalcev gradiva (do 16. stoletja, od 16. do 18. stoletja, za gradivo gospodarskih provenienc, gradivo upravnih in sodnih provenienc od 18. stoletja dalje, gradivo socialne in zdravstvene dejavnosti, kulture in prosvete od 18. stoletja dalje) in s tem razločno nakazal povezavo specializacije z organizacijo dela v arhivih.¹⁴

¹³ Sergij Vilfan, Jože Žontar, *Arhivi v Sloveniji*, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1970, str. 58–59; ARS 607 (*Arhivsko društvo Slovenije*), fasc. 6, mapi 1962 in 1963.

¹⁴ Objave Skupnosti arhivov Slovenije, 2, 1968, str. 21–22.

S prenosom pravic ustanovitelja od Mestnega na Okrajni ljudski odbor Ljubljana leta 1955 je Mestni arhiv ljubljanski izgubil svojo dotedanjo upravno-teritorialno podlago. Njegov status je postal do neke mere nejasen, ker okrajne ljudske odbore splošni zakon o državnih arhivih iz leta 1950 še ni mogel predvideti kot ustanovitelje mestnih arhivov. Sicer je že dalj časa trajala diskusija o tezah za novi splošni zakon, sedaj pa so prišla v ospredje nesoglasja med obstoječim arhivskim zakonom in novo ureditvijo ljudskih odborov.¹⁵ Dr. Vilfan je v časopisu Komuna zapisal, da nam sedanje spremembe v upravno-teritorialni razdelitvi ponujajo ugodno priliko, da postavimo mrežo arhivov na čvrsto organizacijsko osnovo. Skrb okrajnih ljudskih odborov bo, da se ta proces izvede pazljivo, pravilno in na tak način, da tudi arhivska služba ljudskih odborov doseže nivo, ki bi ga morala imeti.¹⁶

Ob pričakovanju sprememb je leta 1957 dr. Vilfan kot problem Mestnega arhiva, ki ga močno ovira pri delu, opisal dejstvo, da je arhivska zakonodaja zastarela in zato pristojnosti arhiva še niso nesporne. »Smatram pa, da je brez dvoma v naši pristojnosti, da skrbimo za ves povojni arhivski material upravnih organov nižjih stopenj, kar jih je bilo na območju tedanjega okraja.« V praksi pa so takoj naleteli na pomanjkanje prostorov in na odpor Državnega arhiva. Rešitev prvega si je dr. Vilfan zamenjal obet od Okrajnega ljudskega odbora. Žal je moral tudi ugotoviti, da je bila večina intervencij zaradi ohranitve arhivov brez vidnejših učinkov. V zvezi z razširitvijo zunanje evidenčne službe (v začetku leta 1957) so z Državnim arhivom brezuspešno stopili v stik zaradi razmejitve kompetenc nad podjetji. Do kompetenčnega konflikta je prišlo zopet naslednje leto, ko je Mestni arhiv pregledoval stanje arhivskega gradiva v nekaterih dolenjskih občinah ljubljanskega okraja in so predvideli koncentracijo ogroženega gradiva v nekaj skladiščih, proti čemer je Državni arhiv vložil ugovor. Zato so tako dejavnost omejili na skrajni minimum, pričakujoč, da bo vprašanje rešeno z novim arhivskim zakonom. Ozadje spora je bilo različno razlaganje pristojnosti arhivov: po mnenju Državnega arhiva (davnega leta 1910 ga je zagovarjal že dr. Josip Mal) naj bi se pristojnost ravnala po pomenu gradiva, medtem ko se je na splošno že uveljavila delitev pristojnosti po stopnji ustvarjalcev arhivskega gradiva.

Referat Roberta Henrija Bautierja na Okrogli mizi arhivov v Zagrebu maja 1957 o Položaju arhivov in arhivistov v državi, ki je bil osredotočen na funkcije arhiva, kakor temu sledeča diskusija, so napravili na dr. Vilfana zelo velik vtis.¹⁷ Ni

¹⁵ Jovan Marjanović, Diskusija o tezama za novi opšti zakon o arhivima, *Arhivist* (Beograd), 4, 1954, zv. 2, str. 72–79.

¹⁶ Sergej Vilfan, Gradski arhivi i reorganizacija uprave, *Komuna*, Časopis Stalne konferencije gradova i gradskih opština Jugoslavije (Beograd), 2, 1955, št. 6, str. 31–32.

¹⁷ Charles Braibant, Robert-Henri Bautier, La place des archives et des archivistes dans l'Etat, v: Une Table

slučajno, da je nato tozadevno problematiko v jugoslovanskih razmerah sam podrobno obdelal na skupščini Zveze društev arhivskih delavcev Jugoslavije na Ohridu maja naslednjega leta (1958) v referatu z naslovom Položaj in vloga arhivov v socialistični Jugoslaviji.¹⁸ Nastop dr. Vilfana na skupščini Zveze je bil zelo lepo sprejet in Franjo Biljan, direktor Državnega arhiva Jugoslavije, je v poročilu o skupščini zapisal, da je bila to doslej najuspešnejša in najplodnejša skupščina Zveze tako glede izbora tem kot glede nivoja referatov in diskusije. Kot posebno pozitivno je ocenil – kar je bila splošna značilnost nastopov dr. Vilfana, – da se je, držeč se splošne problematike, osredotočil na nekaj osnovnih, bistvenih in aktualnih vprašanj, izbranih izmed številnih nalog, za katere je ugotovljeno, da se postavljajo pred arhivske delavce. Biljan je namreč hitro spoznal sposobnosti dr. Vilfana ter ga znal pritegniti, kadar so se zvezni organi obračali nanj s strokovnimi nalogami. Razumljivo je, da je bil dr. Vilfan izvoljen v novi izvršni odbor Zveze (član tega odbora je bil do občnega zbora Zveze septembra 1961 na Bledu), medtem ko je bil doslej (od prve skupščine leta 1953) že član uredniškega odbora Arhivista, glasila Zveze (ponovno v letih 1969–1971). Prav tako je bil od junija 1958 tudi član izvršnega odbora republiškega društva arhivskih delavcev (do januarja 1971). Moramo pa poudariti, da mu je bilo organizacijsko delovanje tuje in se nikoli ni silil v ospredje. Ko se je decembra 1959 v zvezi s prenosom sindikalnih funkcij Zveza društev arhivskih delavcev Jugoslavije reorganizirala in je nadalje delovala le kot strokovna organizacija, je za izredno skupščino Zveze pripravil nova društvena pravila.¹⁹

Ko se je dr. Vilfan vrnil s skupščine na Ohridu, je z obžalovanjem ugotavljal, da je glavni problem arhivske službe pri nas ta, da edino v Sloveniji za to nimamo še nobenih perspektiv. Vedel je, da bo mogoče kaj spremeniti edino z novim arhivskim zakonom. V upanju, da bo to pripomoglo k izboljšanju razmer, je z veseljem sprejel imenovanje Sekretariata Zveznega izvršnega sveta za prosveto in kulturo v komisijo za pripravo predloga novega zakona o arhivih in odslej so se vrstila številna službena potovanja v Beograd. Še v istem letu – potem ko so proučili dotedanje osnutke in pripombe – je uspel pripraviti nov osnutek zakona, upoštevajoč tudi stališča skupščine Zveze na Ohridu, toda tudi ta osnutek ni bil

ronde utile a l'histoire. Paris, Direction des Archives de France, 1958, str. 63–94; Franjo Biljan, Treća međunarodna konferencija »Okruglog stola arhiva«. Arhivist (Beograd), 7, 1957, zv. 3–4, str. 83–88.

¹⁸ Položaj i uloga arhiva u socialističkoj Jugoslaviji, Arhivist (Beograd), 7/recte 8, 1958, zv. 3–4, str. 45–61.

¹⁹ Franjo Biljan, Treća skupština Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije, Arhivist (Beograd), 7/recte 8/, 1958, zv. 3–4, str. 7–10; isti, Vanredna skupština Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije, Arhivist (Beograd), 8/recte 9, 1959, zv. 3–4, str. 7; Urednici i članovi uređivačkog odbora »Arhivista« od 1951. do 1961. god., Arhivist (Beograd), 12, 1962, zv. 1, str. 269.

$4.5\overline{61}$

10.3

 10^2

[2v] 6to: Dr. red. fr. 13.

Komāw. vīg o rad. a. 1 P. P. 2/4 olīmū.

Rozm. 2) rozaj puz. od res. Prot. lino. Krog i de le min (samo) yznan
množ v. l. d. yznan.

[illegible]

0 T.3 se m. 420 divanji.

072h vln de u shobw-e.

Per f. v. $1/2$ Bl. Menge in 50 kg v. 1. m. ~ 3 .

[illegible]

Notwendigkeit in ungar. A. magyarázatok kan-j; reale gleiche jenseit. Rechenbegriffen
 es in sich selbst. Für die Offen. 1. Rang mit selbst. Kan-j; 2. Rang. 3. Rang
 drittel. 2. Rang mit 3. Rang: 2. Rang ist in 3. Rang, 3. Rang ist in 2. Rang.
 3. Rang ist in 2. Rang.

(20) Vase nat. North for clippings: in art; Kears Sea mi.

[illegible]

20. Dim. o miter jo Prof. ~~quarta~~, my. ~~del~~ who ~~recess~~ in ~~dim~~ o ~~recess~~ 37 L. 3.

18. Задача 3.

7.3 - 2 pręgi: 1.) ~~Ky~~ ~~an~~ ~~AP~~ 1 kolumna; a. AP. B. 4. przydr. na 10gł. 2.) Przew. między 100% 1. przesł. przesł. przesł. przesł. przesł.

[illegible]

sprejet, marveč se je začelo razpravljati o republiški zakonodaji brez enotnega zveznega zakona.²⁰

Dobil je tudi nove zadolžitve. Pomemben je bil delež dr. Vilfana že pri pripravah za obnovo arhivskih pogajanj z Avstrijo (od januarja 1958), nato pri izdelavi elaboratov glede zahtev za izročitev registratur iz dunajskih arhivov (tudi za celotne jugoslovanske zahteve, posebej za Bosno in Hercegovino). Po nalogu Državnega sekretariata za zunanje zadeve se je v aprilu in maju 1961 kot ekspert udeležil prvih pogajanj na Dunaju za izvedbo arhivskega sporazuma z Avstrijo, ki pa so kmalu zastala.²¹ Naslednje leto je sodeloval pri prevzemanju Jugoslaviji izročeni arhivalij iz Državnega arhiva v Trstu. Po obnovitvi pogajanj z Avstrijo leta 1975 je postal v mešani jugoslovansko-avstrijski komisiji član jugoslovanske delegacije, v jugoslovanskem delu ekspertnih komisij pa vodja (za gradivo iz koroških in tirolskih arhivov) oziroma član (za gradivo iz Štajerskega deželnega arhiva). Žal mu je nadaljnje neposredno delo pri teh vprašanjih preprečila prometna nesreča na Dunaju septembra istega leta. Za zasluge pri vračanju arhivov iz Avstrije ga je Arhivsko društvo Slovenije sprejelo za častnega člana (februarja 1984).²²

60-letnici Mestnega arhiva (1959) so dali večji poudarek, saj so imeli tudi kaj pokazati. Dr. Vilfan je s sodelovanjem kolektiva ustanove objavil Splošni pregled fondov in zbirk Mestnega arhiva ljubljanskega, prvi sistematični arhivski vodnik pri nas. Ta je bil nato vzor Splošnemu pregledu fondov Državnega arhiva LRS (1960), oba pa sta bila vzpodbuda za nastanek Vodnika po arhivih Slovenije (1965), pri katerem je dr. Vilfan tudi sodeloval z nasveti.²³ Zelo pa ga je to leto razveselilo povabilo profesorja dr. Frana Zwittra, da naj za Slovensko matico napiše Pravno zgodovino Slovencev, kar je brez pomislekov tudi sprejel. Seveda je tako obsežno delo zahtevalo celega človeka in razumljivo je, da arhiv nekaj časa ni mogel biti glavna skrb dr. Vilfana.²⁴

²⁰ F(ranjo) B(iljan), Rad na novom zakonu o arhivima, *Arhivist* (Beograd), 8/recte 9, 1959, zv. 1–2, str. 73.

²¹ ZAL, LJU 247 (Zgodovinski arhiv Ljubljana), šk. 34, a. e. 297.

²² Milko Kos, Iz Državnega arhiva v Trstu Jugoslaviji izročene arhivalije, *Zgodovinski časopis* 15, 1961, str. 197–199; Kristina Šamperl Purg, Pozdrav na slovesnosti ob sprejemu častnih članov Arhivskega društva Slovenije v Ljubljani, 8. februarja 1984, *Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 7, 1984, št. 1–2, str. 76–77.

²³ V: 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959, str. 73–187; Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960, 171 str.; Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, 615 str.

²⁴ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961, 568 str.

A u s t r i j s k a d e l e g a c i j a :

- 1) Dr. Gödel Harald, šef delegacije, op.ministar MIP-a, Pomočnik g.Dr. Rodaka za Istočno odolenje MIP-a,
- 2) Dr.Villgrattner Christine, Pravni svet MIP-a (Volkerrechtabt.)
- 3) Dr.Dukowatz Dietrich, ataše, privremeni referent za Jugoslaviju u MIP-u.
- 4) Dr.Rath Gebhard, gen.direktor avstrijskog Državnog arhiva, Beč,
- 5) Dr. Ludwig Otruba, Sekretar, ministarstvo prosvjete, Beč,
- 6) Dr. Stanislav Hafner, Državna biblioteka, Beč,
- 7) Dr. Otto Drischl, Univerzitetna biblioteka, Beč,
- 8) Dr. Erhard Class, Univerzitetna biblioteka, Graz,
- 9) Dr. Walter Prodl, Bundesdenkmalamt, Beč,
- 10) Dr. Gerhard Eger, Muzej primorjene umetnosti, Beč,
- 11) Dr. Adolf Mais, Etnološki muzej, Beč,
- 12) Dr. Richard Fitzinger, Gerichtshof, Justizministerium, Beč,
- 13) Dr. Zatschek Heinz, Univ-prof., kustos Vojno-istorijskog muzeja, Beč,
- 14) Dr. Mausmann, kustos, Vojno-istorijski muzej, Beč,
- 15) Berndklau, savetnik, ministarstvo obrane, Beč,
- 16) Dr. Siegfried Schmurrer, Ured pokrajinske vlade Štajerske, Graz,
- 17) Dr. Bruno Binder-Friegelstein, viši savetnik pri pokrajinskoj vladi, Graz,
- 18) Dr. Liselotte Parkmann, viši savetnik, Graz,
- 19) Dr. Fritz Posch, direktor zemaljskog arhiva, Graz,
- 20) Dr. Wolfgang Gittig, arhivski viši savetnik, Graz,
- 21) Dr. Othmar Rudan, zamenik direktora ureda pokrajinske vlade Koruške, Celovec,
- 22) Dr. Gotbert Moro, direktor zemaljskog muzeja Koruške, Celovec,
- 23) Dr. Ralf Unkart, savetnik, Celovec,
- 24) Dr. Hans Bachmann, direktor arhiva, Tirol, Innsbruck.

J u g o s l o v e n s k a d e l e g a c i j a :

- 1) Univ-prof.Dr. Franc Cvitor, šef delegacije,
- 2) Savetnik Svetislav Todorović, DSIP,
- 3) Franjo Biljan, direktor Državnog arhiva FNRJ,

Eksperti:

Dr. Bogdan Krizan

Dr. Sergej Vilfan

Početak pregovora: 6.IV.1961 u 11 sati, zgrada: Allgemeines Verwaltungsarchiv (telefon: 63 32 28), Wien I., Allnörstrasse 6A, sala br. 2

*Sestava avstrijske in jugoslovanske delegacije na pogajanjih, 1961
(Biblioteka SAZU, Zapuščina Sergija Vilfana)*

Komaj je obsežno delo uspešno zaključil, mu je položaj Mestnega arhiva povzročal nove težave. Maja 1962 je ugotavljal, da niso nejasne le kompetence arhiva, marveč tudi njegov status; naknadno in samo ustno je namreč izvedel, da so že od preteklega leta ustanova Mestnega sveta Ljubljane. V zvezi s spremembo sistema financiranja kulturnih ustanov je novi ustanovitelj arhiva zahteval izdelavo elaborata o možnostih za prehod na samostojno financiranje. Šlo je v principu za način prevzemanja delovnih obvez s pogodbo in ne po proračunskem sistemu ter za možnost ustvarjanja lastnih dohodkov. To možnost je dr. Vilfan videl predvsem z zaračunavanjem uporabnine za izposojanje spisov in načrtov, pri čemer je bilo treba seveda predvideti precej obsežne oprostitve, z zaračunavanjem hrambe podjetjem ob izročitvi gradiva arhivu ter s prevzemanjem del za naročnike, predvsem znanstvenih elaboratov na podlagi arhivskega gradiva. Pred enak problem so bili postavljeni tudi drugi arhivi, zato so dr. Vilfana naprosili, da je imel v Društvu arhivskih delavcev LRS predavanje o problemih financiranja arhivskih zavodov in delitvi osebnega dohodka (marca 1962).²⁵ Glavni problem je bil ta, da se je pri financiranju Mestnega arhiva začelo čutiti nazadovanje dotacij. Nastopile so finančne težave, ki so onemogočale vsakršno resno delo na temeljnih nalogah arhiva.

Zastoj v arhivski zakonodaji je bil premagan šele s sprejetjem nove ustave aprila 1963, po kateri je arhivska služba kot družbena služba v prvi vrsti temeljila na občini. Federacija je morala predpisovati za to področje le splošne zakone, s katerimi je določala načela za urejanje odnosov, ki so bili pomembni za osnovno enotnost družbenega in političnega sistema. Specifičnost jugoslovanske ureditve je bila v tem, da je občina postala primarna baza organizacije arhivske službe. Z drugimi besedami (tako je dr. Vilfan jugoslovansko ureditev pojasnjeval na mednarodni konferenci Okrogle mize arhivov v Bukarešti septembra 1969): če nek fond kakršnega koli izvora po predpisih ni v pristojnosti zveznega ali republiškega arhiva, je za njega avtomatično pristojen arhiv, ki deluje v imenu občine. Konferenca je namreč obravnavala arhive, pristojne za gradivo lokalnih skupnosti in po naši tedanji ureditvi so bili to regionalni arhivi.²⁶

Težišče dela na arhivski zakonodaji je prešlo na republike. Tako je na začetku leta 1964 Republiški sekretariat za kulturo in prosveto naročil Arhivskemu društvu izdelavo elaborata o stanju, problemih in perspektivah arhivske službe v Sloveniji, ki naj bi služil kot osnova za razpravo v republiški skupščini, za sestavo republiškega arhivskega zakona ter sedemletni načrt razvoja kulture. V zadnjem času je bilo že nekaj napravljenega v tej smeri. Na podlagi sklepa novomeškega posve-

²⁵ ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc. 6, mapa 1962.

²⁶ Sergij Vilfan, Arhivi lokalnih zajednica (komunalni arhivi) u Jugoslaviji, *Arhivist* (Beograd), 19, 1969, št. 2, str. 3–20.

rovanja oktobra 1962, prvega posvetovanja Arhivskega društva Slovenije, smo v društvenem odboru začeli razpravljati o arhivskem omrežju. Priprava Vodnika po arhivih Slovenije se je bližala zaključku, tako da smo razpolagali že s številnimi zanesljivimi podatki, potrebnimi za analizo. Rok je bil silno kratek, dr. Vilfan se je začuda hitro lotil pisanja, tako da sem komaj sledil z zbiranjem potrebnega gradiva. Vzdušje je bilo dobro – zaradi občutka, da se je vendar nekaj premaknilo in da prizadevanja ne bodo zaman. Osnutek zvezne arhivske zakonodaje je bil tedaj že v razpravi v Zvezni skupščini. Iz dneva v dan se je krepil občutek, da je moč iti korak dalje od dotedanjih razprav o bodočem razvoju arhivov.

V elaboratu smo poudarili, da dosedanja neusklajenost arhivskega omrežja in delovanja arhivskih zavodov terja postavitev take organizacije arhivske službe, ki bo na učinkovit in ekonomičen način zajela vse ozemlje in na njem vse historično gradivo: tisto, ki je že dozorelo za prevzem v arhiv, in tisto, ki šele nastaja. Predvsem si moramo biti na jasnem, kakšni naj bodo arhivski zavodi. Treba je opustiti dosedanja razdrobljenost, zbiranje neznatnih količin arhivskega gradiva po omarah, ropotarnicah in podstrešjih, torej gradiva, ki potem leži neobdelano in brez strokovne oskrbe odvisno bolj ali manj od naključnih okoliščin. Treba je ustvariti zavode, ki bodo sami zmožni sistematičnega dela, ki bodo sproti vzdrževali stik z operativno, sistematično sproti prevzemali dozorelo gradivo in ga v ustaljenem delovnem procesu sproti obdelovali. Taki zavodi morajo imeti primerno velika, strokovno opremljena in pred požari varna skladišča, potrebne pomožne prostore, delavnice ter dovolj kadra različnih kvalifikacij. Po bodoči organizaciji arhivske službe v Sloveniji naj bi obstajal za gradivo republiške provenience republiški arhiv, za ostalo gradivo pa regionalni arhivi. Pri presoji med večjim in manjšim številom regionalnih arhivov se je pokazala – ob tedanjem družbenem vrednotenju pomena arhivskega gradiva in posledično arhivske službe – še kolikor toliko realna kot najboljša rešitev štirih regionalnih arhivov v Sloveniji: Ljubljana, Maribor, Celje in Koper ali Nova Gorica, s tem, da bi imeli ti arhivi po potrebi tudi skladišča izven svojega sedeža za gradivo zadevnega območja, npr. regionalni arhiv v Ljubljani skladišči v Kranju in Novem mestu. Tako število regionalnih arhivov smo utemeljevali na dejstvu, da je skupno financiranje cenejše in da posamezne občine ne bi zmogle ustanoviti ustreznega arhiva. Prosvetno-kulturni zbor Skupščine SR Slovenije je na svoji seji decembra 1964 brez pripomb sprejel predlagane rešitve in naložil Republiškememu sekretariatu za kulturo in prosveto, da pripravi osnutek arhivskega zakona.²⁷

Zakonske osnutke o arhivskem gradivu, o arhivih, o Arhivu Slovenije ter o Arhivskem svetu Slovenije, ki jih je pripravil dr. Vilfan, so na Republiškem sekretariatu predelali in združili v en zakon. Junija 1965 je šel predlog na sejo Izvršnega sveta, kjer pa ni bil sprejet. Tako je bilo treba kar naprej nekaj pojasnjevati in dokazovati, pisne obrazložitve sva z dr. Vilfanom producirala kar po tekočem traku. V drugo je Izvršni svet z manjšimi popravki soglašal z osnutkom zakona in februarja 1966 je Skupščina SR Slovenije sprejela prvi slovenski zakon o arhivskem gradivu in arhivih, ki je položil temelje tudi današnji arhivski službi v Republiki Sloveniji.²⁸

Da bi izrabili ugoden trenutek, smo pohiteli s pripravami za oblikovanje mreže regionalnih arhivov. V dogovoru z Republiškim sekretariatom za prosveto in kulturo je že pripravljalni odbor Skupnosti arhivov Slovenije, za katero je dr. Vilfan nato pripravil statut ter pristopne pogodbe, aprila 1966 poslal vsem občinskim skupščinam teze o organizaciji arhivske službe v Sloveniji. V njih so bila obrazložena izhodišča glede organizacije arhivskega omrežja, glede kvalifikacije kadrov, ki jih potrebujemo v arhivih, ter glede potrebne integracije arhivske službe. Pri organizaciji arhivskega omrežja se je izhajalo iz načela, da arhivski zavodi v Celju, Kopru, Ljubljani in Mariboru prevzamejo približno območja okrajev po tedanjem stanju, upoštevajoč tudi želje občinskih skupščin, obstoječa arhiva v Piranu in Ptuj pa obdržita dotedanje območje, ker sta dokazala svojo sposobnost za obstoj. Tako se je v naslednjih letih postopoma izoblikovala v republiki mreža regionalnih arhivov, kakor jo poznamo še danes.²⁹ Za Skupnost arhivov Slovenije je dr. Vilfan pripravil še dva akta: Sklep o nazivih delovnih mest in ugotavljanju strokovne usposobljenosti v arhivih ter priporočila o temeljnih načelih za delitev osebnega dohodka (1968) ter Načela za sestavo pravilnikov o uporabi arhivskega gradiva (1971).³⁰

Poseben problem pa se je pojavil glede treh občin severne Primorske: Nove Gorice, Ajdovščine in Tolmina, ki so želele arhivsko službo poveriti Goriškemu muzeju, ker niso imele pogojev za ustanovitev lastnega arhiva, priključitvi koprskemu arhivu pa so odločno nasprotovale. Ena osnovnih intencij organizacije arhivske službe – na kateri smo vztrajali – je bila ta, da sta arhiv in muzej po svojem značaju, nalogah in metodah dela dve povsem različni službi, doslej je namreč njuno združevanje vedno šlo na škodo arhivske službe. Če bi na novogoriškem primeru popustili, bi to pomenilo propad celotnega projekta, ob tem da so tudi

²⁸ ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc. 8; zakon je bil objavljen v Uradnem listu SRS, št. 4-24/1966.

²⁹ ARS 1115, (Skupščina SR Slovenije), šk. 1809, mapa 63–11; ARS 0 (Skupnost arhivov Slovenije), šk. 1; Objave Skupnosti arhivov Slovenije, 3, 1971, str. 11–12.

³⁰ Objave Skupnosti arhivov Slovenije 2, 1968, str. 8–22 ter 3, 1971, str. 2–10.

nekatero druge občinske skupščine pritiskale na združitev z lokalnim muzejem. Problem je rešil dr. Vilfan tako, da smo uporabili člen arhivskega zakona, ki je določal, da dokler občinska skupščina ne organizira službe varstva arhivskega in registraturnega (danes bi rekli dokumentarnega) gradiva, opravlja to službo za njeno območje in na njene stroške Arhiv Slovenije. Določilo je bilo sicer mišljeno kot prisila za doseg osnovnega cilja, da bi se izvajala arhivska služba na celotnem območju republike. V tem primeru pa je omogočilo glede na specifične razmere tako rešitev, da si je Arhiv Slovenije pridržal opravljanje omejenega števila zahtevnejših opravil, za ostale pa je pooblastil Občinsko skupščino Nova Gorica, da je v soglasju z ostalima dvema zainteresiranima občinama ustanovila arhivski oddelek v Novi Gorici. Iz tega pa se je nato leta 1972 razvil samostojen arhivski zavod.³¹

Tako je bil dr. Vilfan še v polni meri in zelo aktivno udeležen pri prenovi arhivske dejavnosti v Sloveniji, ki se je začela sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja. Vedel pa je, da v stanju, v kakršnem je Mestni arhiv glede kadrov in prostorov, ne more prevzeti obveznosti po arhivskem zakonu za novo območje, ki je zajemalo vso osrednjo Slovenijo, niti si ni predstavljal, kako bi bilo to mogoče finančno izpeljati. Zato si ni prizadeval, da bi občine na novem območju arhiva prevzele soustanovitelske pravice, marveč je skušal doseči, kar je tudi omogočal zakon, da občinske skupščine pooblastijo Mestni arhiv, da opravlja naloge arhiva na njihovem območju. Postavil pa je pogoj, da posamezna občina zagotovi lastno skladišče in tam zaposli delavca za tekočo manipulacijo. Ostala dela na gradivu v skladišču bi se porazdelila med delavce arhiva na sedežu zavoda. Nekaj občin je sicer sklenilo take načelne dogovore, vendar niso dejansko izpolnjevale dogovorjenih pogojev, udeležba delavcev arhiva na podlagi priložnostnih pogodb pa je vsaj za silo omogočila kritje izpada ljubljanskega dohodka. Edina svetla izjema je bila po zaslugi dr. Pavleta Blaznika občina Škofja Loka. Pod takimi pogoji seveda nikakor ni bilo mogoče začeti z resnim opravljanjem temeljnih nalog arhiva.

V letu 1968 je Mestni arhiv dopolnil 70 let svojega delovanja in ob tej priliki je dr. Vilfan zapisal, da je bilo zadnjih pet let tako kritičnih in je zavod v marsičem toliko potisnilo nazaj, da večji poudarek na obletnici ne bi bil umesten. Le v Kroniki je objavil pregled delovanja arhiva v preteklem desetletju.³² Če se je hotelo zavodu zagotoviti eksistenco in nadaljnji razvoj, s tem pa tudi službo varstva arhivskega gradiva na velikem delu Slovenije, so bile potrebne korenite spremembe, tako v organizacijskem, finančnem, predvsem pa kadrovskem pogledu, za katere

³¹ Jože Žontar, Zavod za varstvo arhivskega gradiva v Novi Gorici (1966–1971), Zbornik Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, Nova Gorica 2002, str. 18–25.

³² Sergij Vilfan, Sedemdeset let Mestnega arhiva ljubljanskega, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 16, 1968, zv. 3, str. 161–164.

se dr. Vilfan ni mogel več navdušiti. Zato je razumljivo, ko je po njegovem odhodu na Pravno fakulteto Mestni arhiv prerastel v regionalnega, da je tak razvoj sprejel z občutkom otožnosti. To je tudi povedal leta 1989, ko smo mu izročali priznanje za njegove zasluge ob 90-letnici arhiva.

Kmalu po svojem prihodu v Mestni arhiv se je začel dr. Vilfan ukvarjati tudi s strokovnimi vprašanji in se vključevati v strokovne razprave Društva arhivskih delavcev LRS, kot se je tedaj imenovalo Arhivsko društvo Slovenije. Na članskem sestanku društva oktobra 1955 so dr. Maks Miklavčič, Marija Verbič in dr. Sergij Vilfan govorili o inventarizaciji arhivov. Pokazalo se je, da je terminologija v posameznih arhivih zelo različna, zato je dr. Vilfan aprila 1956 pripravil elaborat z naslovom Inventarizacija (osnovni pojmi in terminologija). Podrobno je obrazložil arhivski postopek ter poslovne knjige in pripomočke, ki jih morajo ob tem izdelovati arhivi. Kot kriterij za razlikovanje med poslovnimi knjigami in pripomočki je vzel funkcije, ki jih ti vršijo: prvi imajo dokumentarni značaj (npr. akcesijska knjiga, razni inventarji), naloga drugih pa je reprezentirati arhivsko gradivo ter s tem služiti obiskovalcu pri iskanju spisov (npr. repertoriji, indeksi).³³ Sam se je prav v tem času veliko ukvarjal s prvo grobo ureditvijo gradiva v Mestnem arhivu, tako da je v dodatku k Arhivistu 1956 že objavil razpredelnico fondov Mestnega arhiva ljubljanskega.³⁴

Jugoslovansko strokovno javnost je dr. Vilfan opozoril nase v istem letniku Arhivista s prispevkom Decimalna klasifikacija v arhivistiki. Vprašanje je bilo po eni strani aktualno zato, ker so začeli pri administrativnem poslovanju ljudskih odborov uporabljati decimalno klasifikacijo pri odlaganju rešenih zadev, po drugi strani pa kot vprašanje, ali je možno uporabljati decimalno klasifikacijo pri urejanju fondov ter pri izdelavi arhivskih indeksov. Glede prvega je lahko presodil na podlagi lastnih izkušenj iz časa pred prihodom v arhiv, glede drugega pa se je odločno postavil na stališče, da je treba uvajati moderne metode dela tudi v arhive, in poudaril: »Preden izberemo metodo, po kateri bomo delali v arhivu, posebno pa preden se odločimo za takorekoč tradicionalne (in s tem kakor koli že primitivne metode), je potrebno preučiti tudi vse možnosti, ki jih nam nudi uporaba modernih metod. Ako te možnosti obstoje, se je potrebno odločiti za moderne postopke, ker bomo sicer delo naših arhivov že v začetku usmerili na stare in iz-

³³ S(ergij) V(ilfan), Inventarizacija (Osnovni pojmi in terminologija), 6. 4. 1956, 8 str. ter S(ergij) V(ilfan), širši tekst o inventarizaciji, 19. 10. 1956, 16 str.: ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc. 2, mapa sejni zapisniki 1955–1956 ter fasc. 3, mapa razno 1956–1957; S(ergij) Vilfan, Kurs Društva arhivskih radnika Slovenije o istoriji uprave u Sloveniji, godišnja skupština i plenarni sastanak članova, Arhivist (Beograd), 6, 1956, zv. 1, str. 110.

³⁴ Dodatak 7 k Arhivistu (Beograd), 1956, št. 2, str. 131–136.

rabljene kolesnice, a ravno v arhivistiki prehod s teh kolesnic zahteva ogromne napore.³⁵

Odslej so začeli zanimati dr. Vilfana sistemi arhiviranja v registraturah. V naslednjem prispevku v *Arhivistu* Pisarniško poslovanje in arhivska služba je podal historiat uredbe o novem pisarniškem poslovanju, pripombe na terminologijo, ki jo je ta prinesla, prikaz šifer in novega načina urejanja spisov ter prednosti sistema šifer za škartiranje. Ocenil je, da je novi sistem pisarniškega poslovanja napreden in koristen ne le za potrebe operativne manipulacije, marveč tudi v perspektivi arhivske službe. O tem je predaval tudi upravnikom arhivov v Srbiji na seminarju, ki ga je priredil Državni arhiv LR Srbije.³⁶ Naslednje leto (1959) je v publikaciji *Iz arhivistike*, Priručnik za službenike arhiva obdelal poglavje Registratura in arhiv, v katerem je podal sistematičen pregled in razvoj sistemov arhiviranja (posebej za spise, dokumentarne knjige ter po mešanem sistemu aktov in knjig), značaj fondov glede na različne sisteme arhiviranja ter delo arhiva z registraturami. Prikaz je slonel predvsem na poznavanju upravnega poslovanja v Sloveniji, moramo pa poudariti, da je predstavljala publikacija prvi poskus skupnega jugoslovanskega arhivskega priročnika. Veliko pozornost je namenil tudi terminološkimi vprašanjem.³⁷

Ko se je lahko zopet bolj posvetil arhivskim vprašanjem, se je septembra 1964 dr. Vilfan udeležil mednarodnega kongresa arhivov v Bruslju. Pred tem je pripravil sila izčrpen odgovor na vprašalnik za referat nemškega arhivskega teoretika dr. Johannesa Papritza o sodobnih metodah urejanja arhivskega gradiva, nastalega pred 1800. Na kongresu je v diskusiji pohvalil avtorjevo prizadevanje za ugotovitev strukturnih tipov, ker so ti ključ k rešitvi teoretičnih problemov urejanja. Menil pa je, da bi se dalo z bolj deduktivno in abstraktnejšo klasifikacijo doseči boljše rezultate. Treba bi bilo še bolj razčleniti element manjšega ali večjega združevanja spisov na različnih stopnjah, element grupiranja tako doseženih enot in elementa registracije in signiranja.³⁸ Sam se je te naloge lotil na posvetovanju jugoslovanskih arhivskih delavcev oktobra 1970 v Kranju, v referatu *Tipologija upravnih regi-*

³⁵ Sergije Vilfan, *Decimalna klasifikacija u arhivistici* (Prilog arhivističkoj metodologiji), *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 2, str. 3–14.

³⁶ Sergije Vilfan, *Kancelarisko poslovanje i arhivska služba*, *Arhivist* (Beograd), 7/recte 8, 1958, zv. 1–2, str. 29–40. Prispevek je izšel tudi v prevodu: *Office work and the archive service in Jugoslavia*, *The Indian archives* (New Delhi), 13, 1959–60, str. 12–28.

³⁷ (Sergije Vilfan), *Registratura i arhiv*, *Iz arhivistike*: Priručnik za službenike arhiva (Beograd), 1959, str. 67–85.

³⁸ Johann Papritz, *Methodes modernes de classement d'archives: documentation écrite d'avant 1800*. Rapport au 5e Congres international des Archives, Bruxelles 1964, 140 str.; S(ergij) Vilfan, *Moderne metode urejaja arhivov*, *Arhivist* (Beograd), 14, 1964, zv. 1–2, str. 154–155.

stratur. V njem je prikazal, kako se da tipologijo vsake registrature identificirati na kombinaciji določenih elementov, primarnih in sekundarnih.³⁹

Vzporedno je dr. Vilfana zanimalo še škartiranje. Na mednarodnem kongresu arhivov v Firencah septembra 1956 je bil na sporedu tudi referat J. H. Collingridgea O odbiranju arhivskega gradiva za trajno hrambo. V poročilu o kongresu je dr. Vilfan pripomnil, da je referent vsekakor uspel podati sliko izredno neenotnega stališča v raznih deželah glede tega vprašanja, a ni zadostno uspel izvesti iz niza konkretnih podatkov nek pregled problematike ter zavzeti kakršnokoli kritično stališče glede različnih metod in principov dela. Čeprav je res, da so metode škartiranja, posebno postopek in pristojnosti, v veliki meri odvisne od dane državne ureditve (kot tudi od sistema arhivske mreže), menimo, da je tudi mnogo vprašanj, ki se bi jih s skrbnejšo analizo ter z nekoliko bolj sistematičnim pogledom morda vendar moglo bolje rešiti. V diskusiji so bila sprožena številna vprašanja, stališča diskutantov so bila zelo različna, zaključki – kolikor je do njih sploh prišlo – nas ne morejo zadovoljiti, ker nekritično dajejo opis le ene in to angleške rešitve, bolje rečeno osnutka, ki pravzaprav ni v celoti uveljavljen niti v praksi preizkušen, je bil kritičen dr. Vilfan.⁴⁰

Ostal pa ni le pri kritiki, marveč se je takoj po vrnitvi s kongresa lotil pisanja »poročila« o referatu J. H. Collingridgea, kakor je sam poimenoval obsežen prikaz problematike škartiranja, ki ga je objavil naslednje leto v Arhivistu. Od referata je uporabil le glavna dejstva ter nekatere pripombe in dopolnila, ki so jih načeli diskutanti na kongresu, dodal pa je številne teoretične opazke in kritične opombe, v celoti pa na novo izdelal zaključke, delno glede na naše razmere. Prispevek je tako predstavljal izhodišče, na katerem je gradil nadaljnja razmišljanja o škartiranju oziroma odbiranju, vključno z normativnimi predpisi.⁴¹

Navodilo o zbiranju, hrambi in periodičnem škartiranju arhivskega materiala iz leta 1952 je bilo zastarelo in kazala se je splošna potreba po sodobnejšem predpisu, na kar je opozoril tudi dr. Vilfan v prej omenjenem prispevku.⁴² Prav tako je v poročilu Mestnega arhiva za leto 1957 zapisal: »Kakor smo po eni strani odločni nasprotniki svojevoljnemu in nepremišljenemu uničevanju arhivskega gradiva, tako smatramo na drugi strani za nujno, da se s primernimi navodili v večji meri

³⁹ Sergij Vilfan, Tipologija upravnih registratur, Arhivist (Beograd), 20, 1970, št. 2, str. 95–99.

⁴⁰ J. H. Collingridge, The Selection of Archives for Permanent Preservation, Archivum 6, Paris 1956, str. 25–35; Sergije Vilfan, Treći međunarodni kongres arhiva u Firenci (25–29 septembra 1956 g.), Arhivist (Beograd), 6, 1956, zv. 3–4, str. 21–24.

⁴¹ Sergije Vilfan, Škartiranje (Povodom referata J.H. Collingridgea na Trećem međunarodnom kongresu arhiva u Firenci), Arhivist (Beograd), 7, 1957, zv. 1–2, str. 31–45.

⁴² Navodilo je bilo objavljeno v Uradnem listu FLRJ, št. 8-73/1952 ter v Uradnem listu LRS, št. 12-50/1952.

kot doslej omogoči škartiranje nepomembnega gradiva; sicer se izpostavljamo na eni strani nevarnosti uničevanja dragocenega gradiva, ki ga ne moremo prevzeti, na drugi strani pa kopičenju brezvrednih gmot, ki jih bo vedno težje pravilno prečistiti in urediti.« Ko je v začetku leta 1958 Sekretariat za prosveto in kulturo Zveznega izvršnega sveta imenoval komisijo za izdelavo osnutka navodila o odbiranju in škartiranju arhivskega materiala, je postal njen član tudi dr. Vilfan, ki ni nikdar odklonil, za kar ga je predlagal direktor Biljan. Komisija je še v tem letu – največ po Vilfanovi zaslugi – pripravila osnutek Navodila o izločanju in uničevanju pisanega gradiva z obrazložitvijo ter Splošne liste pisanega gradiva za izločanje in uničevanje. Potem ko je prejela pripombe na osnutek – poslali so ga večjim arhivom in zgodovinskim institutom, strokovnim organizacijam arhivistov in zgodovinarjev v državi –, je maja 1959 izdelala končno besedilo.⁴³

Do objave Navodila pa ni prišlo, ker je manjkala zakonska podlaga, počakati je bilo treba do objave arhivskega zakona, vendar so ga začeli uporabljati v arhivih, preizkušali so ga tudi v Mestnem arhivu ljubljanskem. Ko je bil čez nekaj let istočasno s splošnim zakonom o arhivskem gradivu (1964) sprejet zakon o Arhivskem svetu Jugoslavije, je postal njegov član tudi dr. Vilfan.⁴⁴ Arhivski svet je imel nalogo, da določi Načela o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala (15. 3. 1968), ki so v celoti prevzela ideje osnutka omenjenega Navodila ter Načela o enotnem evidentiranju arhivskega gradiva in registraturnega materiala (16. 4. 1970).⁴⁵ Pri nastanku obeh predpisov je bil zelo dejaven dr. Vilfan, ni pa mogel prodreti z vsemi svojimi idejami. Junija 1970 se je še zadnjič odzval povabilu Zveznega sveta za izobraževanje in kulturo za sodelovanje v delovni skupini s Franjem Biljanom, Božidarjem Manićem in Bernardom Stullijem za pripravo revizije splošnega zakona o arhivskem gradivu ter na njegovi osnovi izdanih zveznih načel. To pa je bilo že v zvezi z načrtovano reformo zakonodajne pristojnosti federacije, uzakonjene nato z Ustavnim zakon za izvedbo ustavnih amandmajev XX do XLI junija 1971.⁴⁶

⁴³ ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc. 3, Sejni zapisniki 1957–1958; ZAL LJU 247 (Zgodovinski arhiv Ljubljana), šk. 22, a. e. 206; E(dib) H(asanagić), Sa sednice Glavnog arhivskog saveta Jugoslavije, Arhivist (Beograd), 7/recte 8, 1958, zv. 1–2, str. 77; Franjo Biljan, Drugi sastanak izvršnog odbora Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije, Arhivist (Beograd), 7/recte 8, Beograd 1958, zv. 3–4, str. 164–165; Ž(ivot) Anić, Prvi sastanak komisije za izradu prednacrtu uputstva o odabiranju i škartiranju arhivskog materijala, Arhivist (Beograd), 7/recte 8, 1958, zv. 3–4, str. 167–169; Franjo Biljan, Komisija Sekretariata za prosvetu i kulturu Saveznog izvršnog veća za izradu uputstva o izdvajanju i uništavanju pisane građe završila rad, Arhivist (Beograd), 8/recte 9, 1959, zv. 1–2, str. 68–73.

⁴⁴ Uradni list SFRJ, št. 48-665/1964, 48-667/1964.

⁴⁵ Uradni list SFRJ, št. 12-157/1968, 38-480/1970.

⁴⁶ ZAL LJU 247 (Zgodovinski arhiv Ljubljana), šk. 11, a. e. 133. Božidar Manić je bil direktor Arhiva Srbije, Bernard Stulli pa direktor Arhiva Hrvatske.

Z zveznimi načeli so bila dana izhodišča za republiške podzakonske akte, katerih osnutek je Republiški sekretariat za prosveto in kulturo prav tako pričakoval od dr. Vilfana (o načinu izvajanja materialnega varstva arhivskega in registraturnega gradiva, o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva, o evidentiranju arhivskega in registraturnega gradiva). Medtem ko sta bili prvi dve navodili tudi objavljeni, pa je slednjega prehitela razveljavitev splošnega zakona in zveznih načel. Dr. Vilfan se je jezil: » ... s tem da je Republiški sekretariat do konca 1970 predložil osnutek navodila, je izpolnil svoj plan in se mu naprej več ne mudi. Nam končno tudi ne.«⁴⁷ Za gospodarske organizacije v Sloveniji je še isto leto priredil tudi posebna interna navodila za odbiranje arhivskega gradiva. Zagotovo so imela ta neko zvezo z načrtom gospodarskega arhiva za osrednjo Slovenijo, ki se ga je prav tako zamislil na gradu Mala Loka pri Trebnjem.⁴⁸

Dr. Vilfan je bil po svojih nastopih že dobro znan v mednarodnih arhivskih krogih, kar mu je omogočalo tudi odlično poznavanje številnih tujih jezikov, ki se jih je naučil že v mladosti. Za *Archivum*, revijo Mednarodnega arhivskega sveta, je skupaj z Božom Otorepcem napisal dva prispevka, 1962 *Les Archives notariales en Yougoslavie*, 1963 pa *Les Archives des villes en Slovénie*.⁴⁹ V letih od 1969 do 1972 je bil član komisije Mednarodnega arhivskega sveta, in sicer za pomoč arhivom v državah v razvoju. Na mednarodnem kongresu arhivov v Moskvi avgusta 1972 ga srečamo kot enega izmed avtorjev obširnega referata *Arhivski pripomočki v službi znanosti* (poleg Franja Biljana in Miloša Miloševića). Osebo se kongresa v Moskvi ni mogel udeležiti, čeprav je glavnino dela pri referatu opravil prav on. Kljub velikim terminološkim razlikam je pokazal, da se da razvrstiti vse pripomočke v dve skupini: prve, izdelane po provenienčnih in registraturnih povezavah, tj. na podlagi strukture, druge na podlagi tematike, tj. materije, predvsem pa je zbral mnenja po posameznih državah glede njihove uporabe in možnosti, ki jih nudijo za raziskovalce. Pregled je bil tako izčrpen, da tudi v diskusiji ni bilo kaj dodati. Ni si pa še upal napovedati, kar sta v diskusiji storila dr. Eckhart G. Franz iz Nemčije in dr. W. Smith iz Kanade, da bo prišlo do velikega poenotenja in poenostavitve, ki jo je narekovala uporaba računalnikov in da se bo silno razširila

⁴⁷ Uradni list SRS, št. 10-79/1969, 9-50/1970; ZAL LJU 247 (Zgodovinski arhiv Ljubljana), šk. 11, a. e. 133.

⁴⁸ Odbiranje arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (škartiranje) v gospodarskih organizacijah v Sloveniji, Ljubljana 1970, 39 str. (razmnoženo kot rokopis za službeno uporabo); Za obnovo in ureditev gradu Mala Loka pri Trebnjem, *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 18, 1970, zv. 1 (priloga).

⁴⁹ *Archivum*, Paris, 12, 1962, str. 105–120; 13, 1963, str. 133–144.

možnost dostopa do arhivov s pomočjo novih tehničnih sredstev.⁵⁰ Gotovo pa je slutil velike spremembe, saj je bila njegova zasluga, da je bil na posvetovanju jugoslovanskih arhivskih delavcev oktobra 1970 v Kranju na sporedu tudi ogled delovanja računalnikov v Železarni na Jesenicah in v kranjski Iskri.⁵¹

Široko poznavanje problematike arhivskega dela, predvsem pa lastne izkušnje so omogočile dr. Vilfanu tudi oblikovanje sinteze arhivistike, spočetka v povezavi s strokovnjaki iz drugih republik. Prvi oris arhivistike predstavljajo pravzaprav že razmišljanja v uvodu publikacije 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, ki so nastala ob sodelovanju pri priročniku za uslužbence arhivov Iz arhivistike.⁵² Naslednjo stopnjo predstavljajo predavanja o poslovanju arhivov na občasni enoletni šoli za knjižničarje in arhivske pomočnike v Ljubljani, ki jo je ustanovil Svet za kulturo in prosveto LRS v šolskem letu 1957/58. Poudarjal je pomen tega šolanja, ko je že leta 1956 ugotavljal, da problem arhivov ni toliko v višjih strokovnih kadrih, marveč v srednjih in nižjih, ki jih nimamo dovolj.⁵³ Prava sinteza takratnega znanja in lastnih izkušenj pa je zagotovo priročnik Arhivistika, ki je nastal prav v zadnjih mesecih službovanja v arhivu, ob vseh drugih obveznostih (objavljen 1973).⁵⁴ Naj še dodamo, da je tudi v Priručniku iz arhivistike, ki ga je izdala po nekajletnem odlaganju Zveza društev arhivskih delavcev Jugoslavije leta 1977, sodeloval s poglavjem o urejanju.⁵⁵

To je bila temeljna literatura, iz katere je zajemala osnovno znanje generacija zaposlenih v slovenskih arhivih. Bila pa je tudi osnova za začetek predavanj iz arhivistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Da bi doumeli, kako je dobivalo v tem času strokovno delo v arhivih novo podobo, naj navedem le odlomek iz diskusije dr. Vilfana na prvi redni letni skupščini Zveze zgodovinskih društev oktobra 1956 v Zagrebu, ko je kot zaključek poudaril, da je treba ustvariti nov pojem arhivistike in to v zvezi s programom šolanja arhivistov ter pri tem upoštevati usposobljenost za znanstveno-raziskovalno delo pa tudi usposobljenost za vodenje tehnično-admini-

⁵⁰ Franjo Biljan/Sergij Vilfan, Miloš Milošević/, *Les instruments de recherche des archives au service de la science*, Archivum 24, 1974, München 1976, str. 153–188; Franjo Biljan, Sergij Vilfan, Miloš Milošević, *Obaveštajna sredstva arhiva u službi nauke*, Arhivist (Beograd), 23, 1973, št. 1–2, str. 21–65. Miloš Milošević je bil višji arhivist v Istoriskem arhivu Kotor.

⁵¹ Janez Kos, *Tretje posvetovanje jugoslovanskih arhivskih delavcev*, Arhivist (Beograd), 20, 1970, št. 2, str. 181–182.

⁵² Sergij Vilfan s sodelovanjem kolektiva ustanove, 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959, str. 39–51; *Iz arhivistike. Priručnik za službenike arhiva*, Beograd 1959, 271 str.

⁵³ ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc. 3, mapa Razno 1956–1957; J. F., *Sa prve redovne godišnje skupštine Saveza istoriskih društava FNRJ*, Arhivist (Beograd), 6, 1956, zv. 3–4, str. 5–6; *Zapiski predavanj g. Lojzeta Tratnika v privatni lasti*.

⁵⁴ Sergij Vilfan, Jože Žontar, *Arhivistika*, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1973, *Arhivski priročniki* zv. 2, 170 str.

⁵⁵ Sergij Vilfan, *Sredivanje*, v: *Priručnik iz arhivistike*, Zagreb, 1977, str. 107–127.

strativno-mehanskega dela in to zelo oprezno, ker še ni povsem pojasnjeno, kateri predmeti so potrebni v moderno pojmovani arhivistiki.⁵⁶

Obsežna je bila tudi pedagoška dejavnost dr. Vilfana. Predaval je na tečajih, članskih sestankih in posvetovanjih Arhivskega društva Slovenije: aprila 1955 o ustavni in upravni zgodovini slovenskega ozemlja v 16. in 17. stoletju; aprila 1956 o razvoju finančne uprave na slovenskem ozemlju od najstarejše dobe do začetka 18. stoletja; novembra 1959 v Škofji Loki o namenu, nastanku in razvoju zemljiške knjige; marca 1961 o razvoju denarstva na Slovenskem od 16. do srede 18. stoletja; oktobra 1963 v Celju o arhivskem gradivu gospodarskih organizacij; septembra 1972 v Novi Gorici o problemih arhivov krajevnih skupnosti v perspektivi sodobnega komunalnega sistema.⁵⁷ Na posvetovanju Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani leta 1970 je govoril o arhivskih virih za zgodovino Slovencev 1848–1918.⁵⁸ Kot smo že omenili, je predaval dr. Vilfan tudi na občasni enoletni šoli za knjižničarje in arhivske pomočnike v Ljubljani o poslovanju arhivov. Dodajmo še, da je bil član komisije za arhivske strokovne izpite in strokovne nazive v letih 1957–1975 in se je od vsega začetka prizadeval za večjo uskladitev izpitnih programov s potrebami arhivov. Predaval pa ni le v Sloveniji, kot gost je predaval leta 1965 tudi na nemški Arhivski šoli v Marburgu/Lahn, maja 1967 pa na Kosovu, na tečaju, ki ga je organiziral arhiv v Prištini in je bil namenjen strokovnemu dvigu arhivske službe v pokrajini, kjer je bila ta še zelo v povojih.

V bogastvu ljubljanskega arhivskega gradiva je videl dr. Vilfan poseben izziv za kulturno in prosvetno dejavnost arhiva. Tudi ob udeležbi na mednarodnem kongresu arhivov v Firencah ter na kongresu francoskih arhivistov v Parizu je ugotavljal, da je ta dejavnost drugod zelo razvita, posebno razstavna dejavnost, in da francoski arhivisti na razne načine širijo svojo dejavnost tudi izven arhivov. Še pred adaptacijo skladišča je Mestni arhiv pridobil na Magistratu lepo obnovljeno razstavno dvorano in 6. maja 1957 so v njej odprli prvo razstavo, ki je dajala pre-rez skozi gradivo arhiva od najstarejših dob do osvoboditve ter je vzbudila veliko zanimanje. V letnem poročilu 1958 je dr. Vilfan zapisal, da je »kulturno-prosvetna

⁵⁶ J. F., Sa prve redovne godišnje skupštine Saveza istoriskih društava FNRJ, *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 3–4, str. 5–6.

⁵⁷ ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc. 2,3,4 (zapisniki sej 1959–1960), 5 (Sejni zapisniki 1960–1961), 6 (mapa 1963), 17; S(ergij) Vilfan, Kurs društva arhivskih radnika Slovenije o istoriji uprave u Sloveniji, godišnja skupština i plenarni sastanak članova, *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 1, str. 108–110; France Škerl, Delovni problemi Društva arhivskih delavcev v Sloveniji v zadnji poslovni dobi, *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 3–4, str. 156–161; ARS 607 (Arhivsko društvo Slovenije), fasc 6, mapa 1963; Antonija Urbas-Savinović, Savetovanje arhivista Slovenije u Celju, *Arhivist* (Beograd), 13, 1963, zv. 1–2, str. 253–255.

⁵⁸ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 10, 1970, št. 1–2, str. 237–257.

dejavnost poleg arhivarskih in znanstvenih nedvomno najvažnejša naloga arhiva, seveda v mejah možnosti ustanove. Tu je seveda mišljeno delo na poljudnem prikazovanju domače preteklosti. To nalogo Mestni arhiv opravlja na več načinov: s prirejanjem raznih zgodovinskih razstav, namenjenih odraslim in šolski mladini; s povezovanjem s srednjimi šolami, ki jim lahko nudi koristno pomoč pri pouku zgodovine, zlasti domače; s sodelovanjem pri turistično-propagandnih publikacijah ter z izdajanjem *Kronike*, *Časopisa za slovensko krajevno zgodovino*.« Kot sicer je pokazal dr. Vilfan posebno iznajdljivost tudi pri opremljanju razstavne dvorane. Dal je izdelati posebne razstavne vitrine, ki jih je bilo mogoče spremeniti v mize za sejo in tako razstavno dvorano kadarkoli pretvoriti v sejno sobo oziroma obratno. Razstavljeni predmeti so pri tem ostali na svojem mestu.⁵⁹

Navdušenje nad razstavno dejavnostjo pa ni trajalo dolgo časa. Razstavno dvorano je arhiv uporabljal le še prvo polovico leta 1961, nakar je bila dana na razpolago za urbanistično razstavo, nato pa arhivu ni bila vrnjena. »Na drugi strani nam za zdaj primanjkuje moči za intenzivno razstavno dejavnost«, je zapisal tedaj dr. Vilfan. »Poslednje velja tudi za druge oblike kulturno-prosvetnega dela, zlasti za delo s šolami, ki mu spričo še neopravljenega osnovnega urejevalnega dela še ne moremo posvetiti dovolj pozornosti.«

Medtem ko je dr. Vilfan na začetku svojega arhivskega obdobja upravičeno zapisal, da sta vloga in pomen arhivov v javnem in kulturnozgodovinskem življenju močno neznana, pa se je začela po dvajsetih letih podoba arhivov v javnosti vendarle spreminjati. Nedvomno je k temu pripomogel tudi s publikacijama *Arhivi*, od pisarne do zakladnice zgodovine (1967) ter *Arhivi v Sloveniji* (1970).⁶⁰ To je bil čas prvega slovenskega arhivskega zakona ter prve inventure celotnega arhivskega gradiva v Sloveniji. Pomemben informativni pomen sta publikaciji obdržali še danes.

Po izidu *Pravne zgodovine Slovencev* je bilo samo še vprašanje časa, do kdaj bo dr. Vilfan še ostal v Mestnem arhivu. Že nekaj časa sta pravna in gospodarska zgodovina postajali vse bolj njegovo primarno zanimanje. S 1. majem 1971 je nastopil redno delo na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, s tem da je do konca januarja 1972 vzporedno še vedno vodil ljubljanski Mestni arhiv. Kar je zapisal v

⁵⁹ Sergej Vilfan, *Kombinacija izložbenih vitrina i stolova*, *Komuna*, *Časopis za društvena i komunalna pitanja* (Beograd), 5, 1958, št. 1, str. 47–48; *Sergije Vilfan*, *Treći međunarodni kongres arhiva u Firenci* (25–29 septembra 1956 g.), *Arhivist* (Beograd), 6, 1956, zv. 3–4, str. 24–25; *F(ranjo) Biljan*, *S(ergije) Vilfan*, *Šesti kongres francuskih arhivista* (7–10 novembra 1957 god.), *Arhivist* (Beograd), 7/recte 8, 1958, zv. 1–2, str. 91–92.

⁶⁰ *Sergij Vilfan*, *Jože Žontar*, *Arhivi: od pisarne do zakladnice zgodovine*, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1967, 56 str.; *Sergij Vilfan*, *Jože Žontar*, *Arhivi v Sloveniji*, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1970, 64 str.

prispevku o Antonu Aškercu, prvem mestnem arhivarju ljubljanskem – kako ga je pritegnilo delo v arhivu, čeprav je prišel iz drugega okolja –, je veljalo tudi zanj.⁶¹ Velika zasluga dr. Vilfana pa ni le ta, da je postal Mestni arhiv ljubljanski ugledna ustanova, marveč ima neprecenljive zasluge tudi za razvoj arhivske dejavnosti v Sloveniji in v vsej tedanji državi nasploh. Sam je zapisal, da je preizkušal, preučeval in uvajal nove delovne metode ter s svojimi dosežki v slovenskem pa tudi jugoslovanskem okviru opravljal pionirske naloge v svoji stroki. Pri tem je bilo značilno zanj prav to, da je v marsičem skušal najti prav izvirne rešitve. Nič manjša pa ni njegova zasluga, da je arhivska veda pri nas stopila v stik z evropskim razvojem in da se je izoblikovala kot stroka, postavljena na sodobnih temeljih.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BEDEUTUNG DER ARBEIT VON DR. SERGIJ VILFAN FÜR DIE ENTWICKLUNG VON ARCHIVEN UND ARCHIVKUNDE

Nachdem Dr. Sergij Vilfan am 1. Dezember 1950 die Leitung des Stadtarchivs Ljubljana übernommen hatte, bezog dieses nach drei Jahren wieder die Räumlichkeiten des Ljubljanaer Magistrats. Dem Sanierungs- und Rekonstruktionsprogramm des Magistrats entsprechend wurde das linke Nebengebäude dem Archiv gewidmet, den Hauptanteil der das Archiv betreffenden Bauarbeiten forderte der Umbau des Hoftrakts zu Archivmagazin. Dr. Vilfan war überhaupt stark engagiert bei den Bauarbeiten am Magistrat, sorgte er doch bis März 1961 für die gesamte Abwicklung der Verwaltungsgeschäfte bei Sanierungs- und Rekonstruktionssarbeiten. Im Rahmen der Möglichkeiten und mit großem Geschick sorgte er für eine moderne Einrichtung für die Archivmagazine und -laboratorien. Das Stadtarchiv konnte sich dessen rühmen, damals das modernste Archivdepot im Staat zu besitzen.

Viel Aufmerksamkeit schenkte Dr. Vilfan auch der Arbeitsorganisation im Archiv. Die Situation der Archive und Archivare im Staat beschrieb er eingehend auf der Versammlung des Verbands der Archivarbeitsvereine Jugoslawiens (Zveza društev arhivskih delavcev Jugoslavije) in Ohrid im Mai 1958. Noch heute haben seine Feststellungen über die wissenschaftliche Arbeit in den Archiven nichts von ihrer Aktualität verloren, die er später sehr umsichtig in der Publikation *Arhivi v Sloveniji* (Die Archive in Slowenien) dargelegt hat.

Durch die Übertragung der Gründerrechte vom Stadt- auf den Bezirksvolksausschuss Ljubljana im Jahr 1955 verlor das Stadtarchiv Ljubljana die bisherige

⁶¹ S(ergij) Vilfan, Anton Aškerc – mestni arhivar ljubljanski, *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 4, 1956, zv. 2, str. 99–107.

territoriale Verwaltungsbasis. Da das veraltete Archivgesetz mit der neuen Regelung der Volksausschüsse nicht abgestimmt war, wurde sein Status unklar. Vom Wunsch getragen, auch in Slowenien bessere Perspektiven für den Archivdienst zu schaffen, arbeitete Dr. Vilfan bereitwillig bei der Vorbereitung des Entwurfs eines neuen Archivgesetzes mit dem Sekretariat des Bundesvollzugsrats für Bildung und Kultur zusammen. Außerdem wurde er vom Staatssekretariat für äußere Angelegenheiten zu den Vorbereitungen auf die Wiederaufnahme von Archivverhandlungen mit Österreich hinzugezogen.

Infolge des veränderten Finanzierungssystems bei Kultureinrichtungen geriet das Stadtarchiv Ljubljana nach 1962 in eine schwierige Finanzsituation, die sich nach der Annahme des Republikgesetzes über Archivgut und Archive (1966) durch die Übernahme von Aufträgen aufgrund der mit Gemeinden abgeschlossenen Verträge teilweise zu verbessern begann.

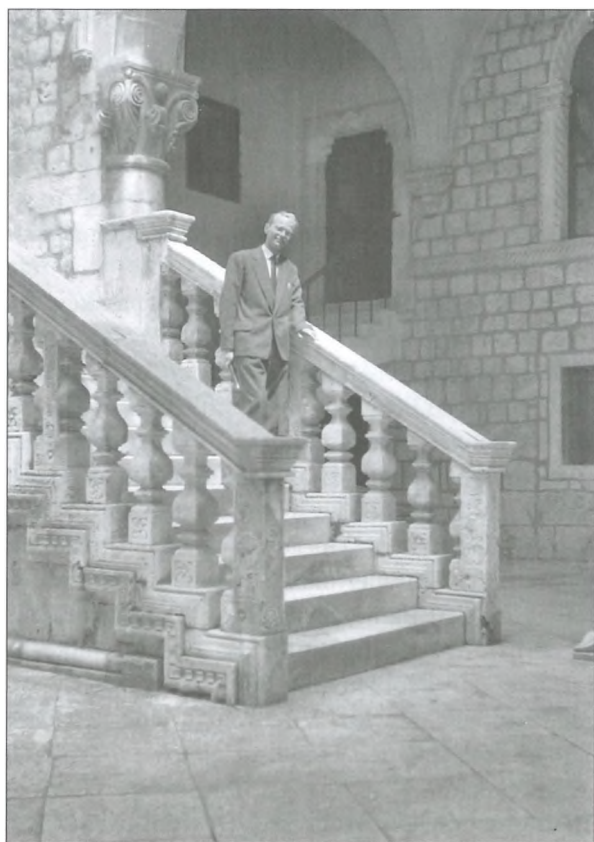
Auch bei der Vorbereitung und Formulierung des Entwurfs des Republikgesetzes über Archivgut und Archive (1966) leistete Dr. Vilfan die Hauptarbeit, dann auch bei den Durchführungsvorschriften, bei der Anweisung zur Ausübungsart des materiellen Schutzes von Archiv- und Registraturgut (1969) sowie bei der Anweisung zur Aussonderung von Archivgut aus dem Registraturgut (1970) (davor noch bei den Bundesgrundsätzen über die Aussonderung von Archivgut aus dem Registraturgut, 1968).

Auch Fachfragen widmete Dr. Vilfan große Aufmerksamkeit. Bereits im Jahr 1955 bereitete er ein Elaborat vor mit dem Titel: Inventarisierung: Grundbegriffe und Terminologie. Im darauffolgenden Jahr weckte er das Interesse jugoslawischer Fachkreise durch den Beitrag: Die Dezimalklassifikation in der Archivkunde. Dann galt sein Interesse den Archivierungssystemen in Registraturen (Pisarniško poslovanje in arhivska služba/Kanzleigeschäftsführung und Archivdienst, das Kapitel Registratura in arhiv/Registratur und Archiv im Handbuch für Archivangestellte *Is arhivistike/Aus der Archivkunde*, das Referat Tipologija upravnih registratur/ Die Typologie der Verwaltungsregistraturen). Parallel dazu interessierte er sich auch für die Aussonderung von Archivgut (Škartiranje/Skartierung – anlässlich eines Referats von J. H. Collingridge auf dem Dritten Internationalen Archivkongress in Florenz). Seine umfassenden Kenntnisse der Problematik der Archivarbeit, vor allem aber seine eigenen Erfahrungen, ermöglichten Dr. Vilfan auch eine Synthese der Archivkunde darzulegen, die im 1973 erschienenen Handbuch *Arhivistika* (Archivkunde) am vollständigsten zum Ausdruck kam.

Dr. Vilfan war in internationalen Archivkreisen wohl bekannt, in den Jahren 1969-1972 war er auch Mitglied der Kommission des Internationalen Archivrats für Archivhilfe in Entwicklungsländern. Im Jahr 1972 begegnen wir ihm als Mitautor des Referats *Archivfindmittel im Dienste der Wissenschaft* beim Internationalen Archivkongress in Moskau.

Im Reichtum des Ljubljanaer Archivguts sah Dr. Vilfan eine besondere Herausforderung für die Kultur- und Bildungsarbeit des Archivs, besonders für die Ausstellungstätigkeit. In den Jahren 1957-1961 verfügte das Stadtarchiv auch über einen besonderen Ausstellungssaal. Durch die Publikationen *Arhivi, od pisarne do zakladnice zgodovine* (Archive, von der Kanzlei bis zur Schatzkammer der Geschichte, 1967) sowie *Arhivi v Sloveniji* (Die Archive in Slowenien, 1970) machte er sich darum verdient, dass die bis dahin wenig bekannte Rolle der Archive in der Öffentlichkeit an Bedeutung gewann.

Seit längerer Zeit galt das Hauptaugenmerk Dr. Vilfans immer mehr der Rechts- und Wirtschaftsgeschichte. Am 1. Mai 1971 wurde er als ordentlicher Professor an die Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Ljubljana berufen.

*Sergij Vilfan leta 1959 v Dubrovniku,
ko je nekaj mesecev delal v diplomatskem arhivu
(v privatni lasti)*

VILFANOVE POBUDE ZA OBJAVLJANJE ZGODOVINSKIH VIROV

DARJA MIHELIČ

Objavljanje virov za slovensko zgodovino in zavest, da se je treba tega dela lotiti načrtno in strokovno, segata že v začetek 20. stoletja.¹ V prvih letih po drugi svetovni vojni pa so načrti za študij slovenske gospodarske in družbene zgodovine sprožili sistematična prizadevanja za organizacijo, popis, izbiro in objavljanje odbranega arhivskega gradiva, ki vsebuje pomembne podatke o slovenski preteklosti.

Viri, njihov izbor in objava so zavzemali bistveno mesto med nalogami slovenskega zgodovinopisja, ki jih je na V. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Gorici leta 1948 v svojem referatu izpostavil Milko Kos:² *»Povsod je potrebno delo na podlagi prvih in zanesljivih virov, njihova smotrna in pravilna izbira, obdelava in ocenitev; nato posamezne razprave in študije kot predpogoj sintetičnih obravnav in končnega občega prikaza. Na virih je pri vseh zastavljenih nalogah poseben poudarek. [...] Potrebno je, da naša zgodovinska znanost, v kolikor to doslej še ni bilo opravljeno:*

1. spravi te in take vire v znanstveno evidenco, sestavi njihov seznam, jih po ohranjenih rokopisih opiše, navede na kratko njihovo vsebino in jih razporedi ter oceni po vrednosti in pomenu;

2. objavi te vire, v kolikor je objava potrebna, bodisi v celoti, delno ali le v izvlečku;

3. obdeli te vire glede na vsebino, vrednost in pomen, posebej pokaže na probleme, ki se na podlagi poznavanja teh virov dajo rešiti ali pa se znanost njihovi rešitvi more vsaj približati.

Sele po opravljenih delih te vrste bo mogoča vsestranska in kritična uporaba teh virov za obravnavo naše gospodarske in socialne zgodovine, pa tudi drugih historičnih disciplin, bodisi v obliki monografij, bodisi v obliki večje ali celo končne sinteze.«

Pomembne zasluge pri pobudah za načrtno evidentiranje, popisovanje in objavljanje popisov virov za slovensko zgodovino so imeli slovenski arhivisti. Objavljali so inventarje gradiva, ki ga hranijo naši arhivi. Vprašanja objavljanja arhivske-

¹ Tak pristop v zgodovinopisju pomeni vrsta zgodovinarjev, rojenih okrog srede 19. stoletja, prim. Grafenauer, Bogo: Hinko Smrekar »Slovenski zgodovinarji«. Kronika (Ljubljana), 28/1980, št. 1, 10–13. Sicer pa je temeljno delo na tem področju Kos, Franc: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Prva knjiga (l. 501–800). Ljubljana: Leonova družba, 1902, 415 str.; Druga knjiga (l. 801–1000). Ljubljana: Leonova družba, 1906, 514 str.; Tretja knjiga (l. 1001–1100). Ljubljana: Leonova družba, 1911, 327 str.; Četrta knjiga (l. 1101–1200). Ljubljana: Leonova družba, 1915, 648 str.; Kos, Franc, Kos Milko: Peta knjiga (l. 1201–1246). Ljubljana: Leonova družba, 1928, 586 str.

² Kos, Milko: O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinopisja. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 2–3, 1948–1949, str. 135–143 (137, 140).

ga gradiva so načenjali na številnih posvetovanjih, kjer so sodelovali tudi eminentni slovenski zgodovinarji.

Novembra in decembra 1969 ter januarja 1970 sta Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Arhivsko društvo Slovenije pripravila v prostorih Akademije tri posvete strokovnjakov, ki so obravnavali izdajanje virov za slovensko zgodovino. Na zadnjem od njih so prisotni pooblastili ravnatelja Mestnega arhiva Ljubljana Sergija Vilfana³ in njegovega kasnejšega naslednika na tem mestu Jožeta Žontarja, da pripravita osnutek programa izdaj virov za slovensko zgodovino. Osnutek, ki je bil dokončan konec aprila 1972, je bil konec junija razposlan v obravnavo. Septembra 1972 je posvetovanje o izdajanju virov, ki sta ga ponovno v prostorih Akademije pripravila Arhivsko društvo Slovenije in Sekcija za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, sprejelo program objavljanja virov za slovensko zgodovino. Program je kasneje izšel v drobni brošuri,⁴ ki uvodoma povzema naslednje misli: »Posvetovanje [...] je ugotovilo, da spadajo kritične edicije pomembnih virov med zelo pomembne naloge naše znanosti. Take edicije so sicer večinoma namenjene le ožjemu krogu interesentov, imajo pa trajen pomen za znanost in so neobhodno oporišče zgodovinskemu znanstvenemu raziskavanju. Zato morajo tako Slovenska akademija znanosti in umetnosti kakor tudi Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, arhivi in druge zainteresirane ustanove posvetiti temu področju posebno pozornost. Pri tem morajo imeti pred očmi tako obsežnejše izdaje virov, ki bi izšle v posebnih publikacijah, kakor tudi izdaje manjših enot, za katere obstoje ali pa je treba ustvariti druge možnosti. Omenjene ustanove morajo omogočiti za to kvalificiranim znanstvenim delavcem, da posvetijo temu področju znaten del svojega dela ter zagotoviti, da bo to delo primerno vrednoteno. Število znanstvenih delavcev v naših ustanovah, ki bi mogli delati na tem področju, je premajhno in ga je treba povečati; tudi je potrebno delavcem tehnično olajšati njihovo delo [...].« Drobna publikacija s programom, ki sta ga v osnutku pripravila Vilfan in Žontar, ostaja aktualen še danes, uresničuje pa se le postopoma. Naša generacija ga ne bo uspela izpolniti, čeprav se je po letu 1972 delo na izdajanju virov za slovensko zgodovino razmahnilo in celo prestopilo programsko zastavljene okvire.

Med ustanovami, ki se na Slovenskem sistematično usmerjajo v poslanstvo objavljanja virov za starejšo slovensko zgodovino (do 19. stoletja), izstopajo inštituti Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti,⁵ Ar-

³ Od 1950 do 1972, pri čemer je bil od prvega maja 1971 že tudi redni profesor na ljubljanski Pravni fakulteti, prim.: Kranjc, Janez: Akademik prof. dr. Sergij Vilfan (1919–1996). Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod = Recht – Geschichte – Nation. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999, str. 13–53 (15, 33).

⁴ Program edicij virov za slovensko zgodovino. Sprejet na posvetovanju v Ljubljani 12. septembra 1972. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1972, paginacije ni.

⁵ Ne gre le za Zgodovinski inštitut Milka Kosa, katerega sodelavci so prispevali več zvezkov v zbirko Viri za zgodovino Slovencev, ki jo je izdajala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, in ki zdaj pri Založbi ZRC, ZRC SAZU izdaja zbirko Thesaurus memoriae. Fontes, ampak tudi za Inštitut za umetnostno

hiv Republike Slovenije,⁶ pokrajinski arhivi (zlasti Ljubljana,⁷ Maribor,⁸ Ptuj⁹) in Inštitut za zgodovino Cerkve.¹⁰ Tovrstne objave občasno izdajajo Slovenska matica, Nova revija, založba Obzorja,¹¹ Mladinska knjiga,¹² Slovensko bibliofilsko društvo, priložnostno pa tudi drugi izdajatelji.¹³

Sergij Vilfan je bil za sodelovanje pri načrtovanju programa edicij virov za slovensko zgodovino nedvomno izjemno pristojen. Svoj smisel za to področje je že uveljavil v dobrih dveh desetletjih vodenja Mestnega arhiva Ljubljana.¹⁴ Njegova presoja sodelavcev je bila odlična, znal je spregledati in spodbuditi njihove sposobnosti ter v skladu s temi usmerjati njihovo ustvarjalnost: takó raziskovalno npr. pri Vladu Valenčiču kot objavljjanje virov pri sodelavcu in prijatelju Božu Otorepcu. Ta je prav na Vilfanovo pobudo od 1956 do 1968 takorekoč letno v preprosti, tipkopisni, ciklostirani obliki objavljjal srednjeveške listine in prepise nekaterih srednjeveških knjig, povezanih z zgodovino Ljubljane.¹⁵ Njegovo delo je nedvomno spodbudilo tudi Jožeta Mlinariča, ki je sredi sedemdesetih let v podobni obliki začel izdajati Gradivo za zgodovino Maribora.¹⁶

zgodovino Franceta Steleta, Inštitut za muzikologijo, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Filozofski inštitut in Inštitut za arheologijo.

⁶ Arhiv Republike Slovenije izdaja serije inventarjev, arhivske popise, kataloge in nudi gostoljubje periodični publikaciji *Viri*, ki jo izdaja Arhivsko društvo Slovenije.

⁷ Zgodovinski Arhiv Ljubljana izdaja *Gradivo* in razprave ter kataloge. Pri njem je 1956–1968 izšlo 12 zvezkov Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane*.

⁸ Pokrajinski arhiv Maribor izdaja inventarje, pri njem od 1975 izhaja Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora* (do 2006 je izšlo 31 zvezkov).

⁹ Pokrajinski arhiv Ptuj izdaja zbirko *Viri*.

¹⁰ Pri Inštitutu za zgodovino Cerkve izhaja revija *Acta ecclesiastica Sloveniae*, ki objavlja pomembne viře za področje cerkvene zgodovine in zgodovine Cerkve.

¹¹ Ta založba se je znašla v finančnih težavah in je prenehala s svojo dejavnostjo.

¹² Pri Mladinski knjigi je izhajala zbirka *Monumenta litterarum Slovenicarum* s faksimiliranimi izdajami nekaterih znamenitih spomenikov slovenske pisne ustvarjalnosti.

¹³ Posamezni avtorji tovrstnih objav virov delujejo na Filozofski in Teološki fakulteti v Ljubljani, na Pedagoški fakulteti v Mariboru in v Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem v Kopru.

¹⁴ Prim. op. 3.

¹⁵ Otorepec, Božo: *Gradivo za Zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, I. zvezek. Listine 1243–1397. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1956, 105 listin; II. zvezek. Listine 1299–1450. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1957, 100 listin; III. zvezek. Listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1320–1470. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1958, 79 listin; IV. zvezek. Listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1471–1521. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1959, 73 listin; V. zvezek. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu 1326–1348. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1960, 100 listin; VI. zvezek. Listine 1444–1499. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1961, 80 listin; VII. zvezek. Listine 1243–1498. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1962, 100 listin; VIII. zvezek. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489–1518. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1963, VIII + 66 str.; IX. zvezek. Listine 1220–1497. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1964, 100 listin; X. zvezek. Listine 1144–1499. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1965, 100 listin; XI. zvezek. Listine 1154–1361; Fevdna knjiga Jamskih 1453–1480. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1966, 44 listin + 18 str.; XII. zvezek. Urbarji 1490–1527. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1968, 100 str.

¹⁶ Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora*, Zv. 1, Listine do 1259. Maribor: Pokrajinski arhiv 1975,

Tudi kasneje, ko se je njuna poklicna pot razšla,¹⁷ je Vilfan spremljal Otorepčvo delo in prijatelja stalno spodbujal, naj vendar objavi svoje prepise arhivskega gradiva: tako tistega, ki ga je pretipkaval za obsežno kartoteko srednjeveških listin za Slovenijo,¹⁸ kot tudi drugega, ki ga je v rokopisni obliki hranil v svojih številnih zvezkih. Vilfanove spodbude so občasno tudi obrodile sadove.¹⁹

Vilfan je imel glede objavljjanja arhivskih virov svoje stališče, ki se je ujemalo s širino njegovih pogledov, ne pa tudi s pristopom vseh tistih, ki se lotevamo zahtevnega dela z znanstveno-kritičnimi objavami virov. Zagovarjal je namreč mnenje, da naj bo objava vira čim bolj preprosta, da naj torej izdajatelj sam ne izgublja časa z natančno študijo vsebine vira in naj omogoči oziroma prepušča nadaljnjo razčlenitev in preučevanje objavljenega gradiva še drugim raziskovalcem.

103 listi; Zv. 2, Listine 1260–1309. Maribor: Pokrajinski arhiv 1976, 125 listov; Zv. 3, Listine 1310–1335. Maribor: Pokrajinski arhiv 1977, 123 listov; Zv. 4, Listine 1336–1370. Maribor: Pokrajinski arhiv 1978, 124 listov; Zv. 5, Listine 1371–1415. Maribor: Pokrajinski arhiv 1979, 107 listov; Zv. 6, Listine 1416–1445. Maribor: Pokrajinski arhiv 1980, 112 listov; Zv. 7, Listine 1446–1465. Maribor: Pokrajinski arhiv 1981, 130 listov; Zv. 8, Listine 1466–1477. Maribor: Pokrajinski arhiv 1982, 89 listov; Zv. 9, Listine 1478–1488. Maribor: Pokrajinski arhiv 1983, 83 listov; Zv. 10, Listine 1489–1499. Maribor: Pokrajinski arhiv 1984, 99 listov; Zv. 11, Listine 1500–1550. Maribor: Pokrajinski arhiv 1985, 118 listov; Zv. 12, Listine 1551–1599. Maribor: Pokrajinski arhiv 1986, 103 listi; Zv. 13, Dokumenti iz Mariborske mestne knjige 1 1342–1737. Maribor: Pokrajinski arhiv 1987, 145 listov; Zv. 14, Dokumenti iz Mariborske mestne knjige 2 13. stoletje–1676. Maribor: Pokrajinski arhiv 1988, 185 listov; Zv. 15, Dokumenti 1526–1588. Maribor: Pokrajinski arhiv 1989, 106 listov; Zv. 16, Dokumenti 1590–1748. Maribor: Pokrajinski arhiv 1990, 128 listov; Zv. 17, Davčni registri in obračunske knjige 1452–1593. Maribor: Pokrajinski arhiv 1991, 267 str.; Zv. 18, Dokumenti mariborskih cehov 1539–1772. Maribor: Pokrajinski arhiv 1992, 265 str.; Zv. 19, Dokumenti 1533–1755. Maribor: Pokrajinski arhiv 1994, 86 listov; Zv. 20, Dokumenti 1531–1747. Maribor: Pokrajinski arhiv 1995, 86 listov; Zv. 21, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika 1506–1650; Mariborski meščanski špital 1542–1701. Maribor: Pokrajinski arhiv 1996, 113 listov; Zv. 22, Mestne obračunske knjige 1573–1776; Iz mariborskih davčnih knjig 1672–1688. Maribor: Pokrajinski arhiv 1997, 205 str.; Zv. 23, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Krstna knjiga 1 1650–1665. Maribor: Pokrajinski arhiv 1998, 222 str.; Zv. 24, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Krstna knjiga 2 1666–1682. Maribor: Pokrajinski arhiv 1999, 265 str.; Zv. 25, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Krstna knjiga 1683–1700. Maribor: Pokrajinski arhiv 2000, 233 str.; Zv. 26, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Poročna knjiga 1 1646–1699. Maribor: Pokrajinski arhiv 2001, 243 str.; Zv. 27, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Poročna knjiga 2 1700–1748. Maribor: Pokrajinski arhiv 2002, 254 str.; Zv. 28, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Mrliška knjiga 1664–1762. Maribor: Pokrajinski arhiv 2003, 262 str.; Zv. 29, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Krstna knjiga. 4 1701–1716. Maribor: Pokrajinski arhiv 2004, 245 str.; Zv. 30, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Krstna knjiga 1717–1733. Maribor: Pokrajinski arhiv 2005, 253 str.; Zv. 31, Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika; Krstna knjiga: 1734–1744. Maribor: Pokrajinski arhiv 2006, 189 str.

¹⁷ Vilfan je arhiv zapustil s februarjem 1972, Otorepec pa je mesec prej nastopil službo v Sekciji za občo in narodno zgodovino Zgodovinskega inštituta Slovenske akademije znanosti in umetnosti, prim. Mihelič, Darja: Božo Otorepec – življenje in delo, veselje in otožnost. Otorepčev zbornik. Ad fontes. Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2005, str. 11–26 (16).

¹⁸ Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

¹⁹ Prim. Stergar, Nataša, Samec, Drago: Bibliografija prof. dr. Boža Otorepca. Otorepčev zbornik. Ad fontes. Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2005, str. 31–42.

Otorepčeve preproste, ciklostirane objave Gradiva za zgodovino Ljubljane je tako sam redno pretapljal v tehtne, komentirane razprave.

Izvrsten nazorni prikaz Vilfanove zamisli deljenega dela v eni sami, skupni tovrstni publikaciji je objava dveh ljubljanskih trgovskih knjig iz 16. stoletja, za katero je Otorepec prispeval prepis z ustreznimi arheografskimi pojasnili, Vilfan in Valenčič pa tehtne spremne študije. Ob predstavitvi monografije v veliki dvorani Slovenske akademije znanosti in umetnosti je Vilfan poudaril, da je velike sinteze mogoče pisati samo na osnovi drobnega gobelinskega šiva (*petit point*), ki ga predstavlja objava vira.

Kot član in v letih od 1981 do 1991 predsednik mednarodne Komisije za zgodovino mest (*Commission internationale pour l'histoire des villes*) je Vilfan skušal »presaditi«¹ v slovensko strokovno-raziskovalno dejavnost tudi nekatere delovne načrte in projekte komisije, ki so zajemali objavlanje virov. Eden takih je imel za cilj pripravo znanstvenokritičnih monografskih objav izbranih virov za zgodnja obdobja zgodovine srednjeveških mest po posameznih evropskih državah. Z Vilfanovim priporočilom sem bila tudi sama izvoljena v omenjeno komisijo. Ker mi objavlanje virov in metodološki pristop k njemu nista bila tuja, me je nagovoril, da se skupaj lotiva objave izbranih virov za srednjeveška mesta v Sloveniji. Pripravila sem mu širši izbor gradiva, ki bi ga veljalo pritegniti v tako publikacijo. Nekaj gradiva sva po podrobnejšem pretresu izločila, nekaj bi ga v objavi predstavila sumarično. K monografiji je profesor Vilfan načrtoval obsežno spremno študijo in komentarje posameznih dokumentov ali njihovih zbirov. Načrt je zaradi njegove usodne bolezni ostal neuresničen, vendar upam, da ga bomo na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v nekaj letih uspeli izpolniti.

Druga dejavnost Komisije za zgodovino mest, ki se Vilfanu sprva ni zdela uresničljiva, ker je bila v tedanjih razmerah videti predraga, je bila priprava zgodovinskih atlasov mest za območje Slovenije. Tovrstni atlasi, ki prav tako predstavljajo posebno zvrst objave virov – historičnih zemljevidov mestnih naselbin – in jih že nekaj desetletij pripravljajo in objavljajo drugod po Evropi, pa so bili dovolj vabljivi, da je začel razmišljati tudi o tem projektu, ki pa je predvsem zaradi pomanjkanja izvajalcev takega dela ostajal sen daljne prihodnosti. Tudi zagon takega atlasa za nekaj manjših srednjeveških mest Slovenije je trenutno v teku na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, ki si na ta način prizadeva izpolniti profesorjevo volilo.

Odnos do knjižnih objav arhivskega gradiva pa se je v zadnjem času v strokovni javnosti precej spremenil. Za zaključek se zato ozrimo še na sodobno mnenje o objavljanju rokopisnega gradiva v knjižni obliki. To se že nekaj desetletij srečuje z različno naklonjenostjo raziskovalcev. Mnogi med njimi so do takih izdaj virov neopredeljeni. Tisti, ki gradijo svoje raziskave na virih, jih zelo cenijo. Zasedliti pa je tudi mnenja, da so tovrstne knjižne objave nepotrebne.

Mednarodna konferenca za zgodovino mest, Helsinki, junija 1987, Sergij Vilfan v družbi prof. Jutikala in rektorja helsinške univerze (v privatni lasti)

Znanstvenokritične objave virov se osredotočajo na arhivske zapise, ki so imeli sporočilno moč predvsem v svojem času. Njihova pripoved je zato za sodobnega bralca manj privlačna od zaokroženih razprav ali monografij, ki sicer slonijo na že znanih strokovnih spoznanjih, bralcu pa ponujajo načrtno izbrane zanimive teme. Pri tem celó strokovnjaki občasno pozabljajo na dejstvo, da nobeno strokovno spoznanje ne »pade z neba«, ampak temelji na arhivskih in drugih podatkih – virih. Prav doslej neevidentirani viri so tisti, ki omogočajo resnično nova, sveža spoznanja ter dopolnitev ali popravek dosedanjega védenja o določenih strokovnih vprašanjih.

V zadnjem času spodkopava širšo naklonjenost znanstvenokritičnim objavam virov v knjižni obliki zlasti vzpon sodobne računalniške tehnologije. Pri nepoznavalcih zbuja prepričanje, da računalnik samodejno nadomešča edicijo vira, ki naj bi zato postala odvečna, pravi relikv iz pradavnine.

Da bi pokazali zmotnost tega prepričanja, pogledjmo, kakšno delo se skriva za znanstvenokritično objavo vira. Raziskovalec, ki rokopisni vir zasledi v arhivu, najprej oceni njegovo povednost in pomen. Glede na obseg in relevantnost vsebine se odloči za objavo v reviji, zborniku ali monografiji.

Sestavni deli objave vira so običajno: uvodni del, prepis in zaključni del. Prvega uvaja poglavje, ki s historičnega stališča osvetljuje zgodovinski okvir dogodkov, ki jih zadeva objavljeno gradivo. Glede na vsebino in pomen gradiva za strokovna spoznanja je to poglavje neredko zasnovano kot tehtna razprava. Sledi poglavje o namenu edicije in značaju objavljenih virov ter poglavje z arheografskimi pojasnili, ki opisuje predmet objave in metodološka načela, po katerih je objava pripravljena. Če prepis besedila vira uporablja kratice za okrajšave tipiziranih delov, uvodno poglavje vključuje tudi seznam kratic. Zaključni del edicije vsebuje kazali osebnih in zemljepisnih imen, ki so včasih združena v enotnem seznamu, in pojmovni seznam, ki ga lahko dopolnjujejo posebni sezname v izvirniku omenjenih denarnih enot, mer ipd. Nekatere objave vključujejo posebne študije o denarnih in merskih sistemih. Taka publikacija po potrebi vsebuje tudi kazalo objavljenih zapisov. Če ni že pojmovni seznam zasnovan kot slovar, so lahko manj znani izrazi izvirnika raztolmačeni posebej. Včasih vključuje publikacija tudi spisek z njo povezanih virov in literature.

Osrednji del objave je prevedba besedila vira ali virov v sodobno pisavo (transliteracija) ter razrešitev okrajšanih besed in kratic. Če publikacija zajema več virov ali pa vir že sam po sebi vsebuje več enot, je vsak zapis opremljen z naslovom, ki ga sestavljajo zaporedna številka zapisa v objavi, datum in kraj izdaje dokumenta ter oznaka vsebine ali povzetek zapisa v sodobnem jeziku. Vsak dokument je po potrebi opremljen z legendo, ki omenja tradicijo (kraj hrambe, signaturo), opis videza in posebnosti vira, starejše objave in literaturo o njem. Legenda je včasih umeščena med opombe pod črto ali pod dokumentom. Tekstološke opombe osvetljujejo posebnosti v pisavi in besedilu vira, vsebinske pa nudijo komentar k njegovi vsebini.

Prevedba besedila v sodobno pisavo predstavlja več problemov. Pri novoveških besedilih se pri transliteraciji uveljavljajo nekatere poenostavitve, pri starejših rokopisih (do 1500) pa naj bi bilo teh čim manj. Izdajatelj bi moral tak zapis prepisati doslovno ali pa s podrobnimi uvodnimi pojasnili omogočiti uporabniku, da nedvoumno sklepa o vseh tančinah rokopisa. Vprašanja se porajajo pri (ne)razreševanju nekaterih kratic, pri delitvi besed, ki so v dokumentu zapisane v več delih, ali besed, ki so zapisane skupaj, pri vpeljavi interpunkcije ter velikih začetnic. Objave predvidevajo tudi uporabo oklepajev, ki imajo praviloma standarden pomen.

Kako si moremo pri izdajah arhivskega rokopisnega gradiva pomagati z računalnikom?²⁰ Mnenje, da nam bo računalnik samodejno prepisal rokopisni doku-

²⁰ Ogrin, Matija (ur.): Znanstvene izdaje v elektronskem mediju. Večdisciplinarno posvetovanje, Ljubljana, 2. junij 2004. Povzetki referatov. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2004, 51 str.; Ogrin,

ment v sodobno pisavo in razrešil okrajšave in kratice, je ta hip še iluzija, ki pa bo nekoč postala realnost. Vendar pa stroj nikoli ne bo sam snoval vsebinskih in drugih komentarjev in sestavljal znanstvenega aparata k objavljenim virom. Računalniški programi že sedaj omogočajo postavitve, obdelavo in oblikovanje besedila (za tisk), doslednost in usklajenost pri zapisovanju tipiziranih zapisov, sestavo pomagala – seznamov in tabel k objavi. Računalnik lahko služi v informativne namene za oblikovanje računalniških zbirk dokumentov, podatkov o virih in omemb v njih. Centralizacija računalniških zbirk podatkov iz arhivskih virov pa tudi objav teh virov v celoti more omogočiti razširitev uporabnosti tovrstnih podatkov v raziskovalne namene. Nove možnosti nudijo digitalizirane zbirke posnetkov izvirnih besedil, ki nadomeščajo mikrofilme in klasične fotografije ali skenirane posnetke. Posebna obdelava posnetka omogoča raziskovalcu celo boljše razbiranje besedila dokumenta z lastnega ekrana na delovnem mestu kot sam rokopis.

Eksplzivni razvoj in napredek računalniške tehnologije pa skrivata tudi pasti: spremembe računalniških programov, nove zmogljivosti računalnikov in načinov hranjenja podatkovnih baz silijo raziskovalca k stalnemu prilagajanju in obnavljanju shranjenih datotek, kar zahteva dragoceni čas in denar.

Kljub napredkom tehnike dajem sama prednost tiskani objavi vira pred elektronsko. Zaupam njeni tradicionalni (dolgo)trajnosti – gre namreč za vrsto publikacije, ki ohranja svoj pomen na dolgi rok. Po drugi strani pa se mi zdi smotrna tudi dvojna objava virov: v klasični tiskani obliki, ki jo spremlja tudi zapis na zgoščenki.

Profesorja Vilfana ni več med nami; tudi mu ni bilo dano, da bi se za življenja soočil z opisanimi vprašanji. Verjamem, da bi si marsikdo med nami želel prisluhniti njegovemu mnenju ter morda novim spodbudam in zamislim o sodobnih možnostih in dilemah v zvezi z objavljanjem arhivskega gradiva. Kakšne rešitve bi le našel ob novih izzivih? Nedvomno dobre, a zagovorniki objavljanja virov se bodo morali znajti sami.

SUMMARY

VILFAN'S INITIATIVES FOR PUBLISHING HISTORICAL SOURCES

approach to such work date to the beginning of the 20th century. After the Second World War, plans for studies of Slovene economic and social history gave rise to systematic efforts to catalogue, select and publish archive material containing important data about our past.

In November and December 1969 and January 1970, the Slovene Academy of Sciences and Arts and the Archive Society of Slovenia prepared three consultative meetings of experts on publishing Slovene historical sources. At the last of them, those present authorised the director of the Municipal Archive Ljubljana, Sergij Vilfan, and Jože Žontar to prepare a draft programme of publication of Slovene historical sources. In September 1972 a consultative meeting on publishing sources held in the premises of the Academy adopted a programme still current today, which was later published in a small brochure.

Sergij Vilfan was extremely competent for planning a programme of editions of Slovene historical sources, as he had already shown in the two decades that he had headed the Municipal Archive Ljubljana. There he encouraged his associate Božo Otorepec to publish annually from 1956 to 1968 medieval sources connected with the history of Ljubljana; this also encouraged Jože Mlinarič to do similar work for the city of Maribor. Even later, when their professional paths diverged, Vilfan followed Otorepec's work and constantly encouraged his friend to publish his copies of originals: both those which he retyped for his extensive file of medieval documents on Slovenia, and others that he preserved in manuscript form in numerous notebooks.

Vilfan had his own approach to publishing archive sources. He believed that they should be published as simply as possible, that the publisher of the original should not therefore lose time himself studying the content of the sources but should provide the possibility of ongoing study of the original to other researchers. The publication of two Ljubljana trade books from the 16th century, for which Božo Otorepec contributed the transcription and Sergij Vilfan and Vlado Valenčič the cogent accompanying studies, was an excellent, clear example of his ideas of the division of work in a single publication.

As a member of the International Commission for the History of Towns, Vilfan tried to »transplant« the projects of the commission that concerned the publication of sources, into Slovene professional activities. One such project aimed to publish selected sources for the early period of the history of medieval towns, for individual European countries. He planned such a publication for Slovenia. The plan remained unrealised because of the profesor's fatal illness.

The other activity of the commission that was also a specific kind of publication of sources, historical maps, was the preparation of historical atlases of the medieval towns of European countries. This plan did not at first seem realisable to Vilfan for the territory of Slovenia, because it seemed too expensive for the then circumstances. Gradually, though, he began to think about this project although, mainly because of the lack of experts to do such work, it remained a distant dream.

Times and the inclination to publish books of originals are changing today. Modern computer technology has recently given rise to the mistaken belief among non-experts that a computer can automatically replace the author of an edition of originals. These are dreams of the future that will never be realised, because of the scientific contributions of authors that accompany the publication of originals.

Many of us would like to hear Professor Vilfan's opinion and his ideas and initiatives on contemporary possibilities and dilemmas in connection with publishing archive originals. The professor would undoubtedly have found good solutions, but we will have to find them ourselves.

*Sergij Vilfan, govornik na kongresu jugoslovanskih arhivarjev septembra 1969 v Ohridu
(v privatni lasti)*

VILFANOVI POGLEDI NA VALORIZACIJO SODOBNEGA ARHIVSKEGA GRADIVA

VLADIMIR ŽUMER

Prispevek poleg strokovnih pogledov Sergija Vilfana na valorizacijo sodobnega arhivskega gradiva skuša podati tudi kratek pregled njegovega dela na področju vrednotenja gradiva, ki ga je kot pravnik, zgodovinar in eden najuglednejših slovenskih ter jugoslovanskih arhivistov opravil v obdobju od leta 1956 do leta 1973.¹ V pravzaprav edinem slovenskem arhivskem priročniku *Arhivistika*, ki sta ga leta 1973 napisala skupaj z Jožetom Žontarjem, je zapisal, da je valorizacija odgovoren opravke, ki zahteva zelo široko znanje, kakršnega ni moč pričakovati ne od ustvarjalcev dokumentarnega gradiva² in tudi ne od posameznih delavcev v arhivu, pa čeprav imajo visoko kvalifikacijo. Tudi ni mogoče valorizacije opraviti z nekaterimi splošno veljavnimi pravili ali navodili, ker je gradivo preveč raznolično. Le nekatere kriterije valorizacije lahko predpiše v popolnoma jasni in nedvoumni obliki že zakonodajalec sam.³

Valorizacija arhivskega gradiva po mnenju številnih arhivskih teoretikov predstavlja najodgovornejši del arhivske stroke, ker mora odgovoriti na vprašanja, kaj je potrebno odbrati in hraniti kot arhivsko gradivo, ki ima trajni pomen za zgodovino, druge znanosti in kulturo ter trajni pravni, upravni in poslovni interes

¹ Bibliografija Sergija Vilfana s področja valorizacije arhivskega gradiva v obdobju od leta 1956 do leta 1973 in arhivski predpisi, pri katerih je sodeloval:

- Sergije Vilfan, Treči međunarodni kongres arhiva u Firenci, *Arhivist* VI, zv. 3–4, Beograd 1956, str. 20–27.

- Sergije Vilfan, Škartiranje, (Povodom referata J. H. Collingridgea na Trećem međunarodnom kongresu arhiva u Firenci), *Arhivist* VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 31–46.

- Sergij Vilfan, Kancelarijsko poslovanje i arhivska služba, *Arhivist* VIII, zv. 1–2, Beograd, 1958, str. 29–41.

- Splošni zakon o arhivskem gradivu (Uradni list SFRJ, št. 48/64).

- Zakon o arhivskem gradivu in o arhivih (Uradni list SRS, št. 4/66).

- Načela o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala leta 1968 (Uradni list SFRJ, št. 12/68).

- Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (Uradni list SRS, št. 9/70).

- Odbiranje arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (škartiranje) v gospodarskih organizacijah v Sloveniji, Mestni arhiv, Zgodovinski arhiv mesta Ljubljane, Ljubljana 1970 (razmnoženo kot rokopis).

- Sergij Vilfan, Izločanje nepotrebne registraturnega gradiva – odbiranje arhivskega gradiva.V: Sergij Vilfan in Jože Žontar, *Arhivistika*, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1973, str. 81–107.

² Do leta 1981 je arhivska stroka za pojem »dokumentarno gradivo«, ki nastaja pri poslovanju pravnih in fizičnih oseb, uporabljala izraz »registraturno gradivo«.

³ Sergij Vilfan in Jože Žontar, *Arhivistika*, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1973, str. 87.

pravnih in fizičnih oseb; kaj izločati (škartirati) in uničevati kot nepotrebno dokumentarno gradivo, ki mu potečejo roki hrambe in nima več praktičnega pomena za operativno poslovanje ustvarjalca gradiva; kdaj, kdo, kje in na kakšen način naj se opravlja odbiranje arhivskega gradiva na eni strani oziroma izločanje in uničevanje nepotrebne dokumentarne gradiva na drugi strani.

Za urejanje, določanje trajnega arhivskega gradiva v arhivski teoriji in praksi⁴ že dolgo poznamo dva načina: tako imenovani negativni postopek vrednotenja gradiva s poudarkom na metodi izločanja, uničevanja oziroma škartiranja nepotrebne gradiva na osnovi negativnih list, to je s sezname gradiva za uničenje po preteku roka hranjenja ali s sezname za uničenje po kratkem postopku; ter tako imenovani pozitivni postopek z določanjem in odbiranjem trajnega arhivskega gradiva na osnovi pozitivnih list s sezname trajnega arhivskega gradiva. Poznamo tudi zelo številne kombinirane postopke, kjer z različnimi listami oziroma sezname za izločanje nepotrebne dokumentarne gradiva in listami za odbiranje trajnega arhivskega gradiva arhivi določajo predvsem trajno arhivsko gradivo, ustvarjalci gradiva pa so zadolženi za določanje rokov hranjenja in izločanje dokumentarne gradiva. V večini primerov je izločanje in uničevanje nepotrebne gradiva, kakor tudi neposredno makro odbiranje arhivskega gradiva in izročanje arhivom, naloga ustvarjalcev gradiva. Nekatere države poznajo tudi tako imenovana »prehodna ali čakalna«⁵ skladišča, v katerih se dokumentarno gradivo škartira, arhivsko gradivo pa zori za izročitev arhivom. V arhivih po svetu že od srede petdesetih let 20. stoletja ustvarjalci gradiva večinoma opravljajo le funkcijo nadzora izločanja nepotrebne dokumentarne gradiva kakor tudi nadzora odbiranja trajnega arhivskega gradiva ter skrbijo za prevzem odbranega arhivskega gradiva. V arhivih se običajno nato ob strokovni obdelavi arhivskega gradiva po določeni časovni distanci opravi mikro valorizacija oziroma revalorizacija prevzetega arhivskega gradiva. V svetu danes ni več primera, da bi arhivi prevzemali celotno nastalo dokumentarno gradivo in da bi sami opravljali izločanje in odbiranje gradiva. V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja pa je bil tak način valorizacije v praksi še zelo pogost, tudi v nekdanji Jugoslaviji oziroma Sloveniji.

Sergij Vilfan se je v vsem obravnavanem obdobju zavzemal za negativno metodo škartiranja oziroma valorizacije arhivskega gradiva, katere glavni cilj je, da »se z uničevanjem nepotrebne papirja zagotovijo ugodni pogoji za boljše hranjenje in lažjo uporabo zgodovinskega gradiva, s tem da se pri tem ne prizadenejo pra-

⁴ Glej Jože Žontar, poglavje Odbiranje arhivskega gradiva, *Arhivska veda v 20. stoletju*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, str. 86–97 in tam navedeno literaturo.

⁵ Anglja na primer pozna »Limbo«, glej Sergije Vilfan, *Škartiranje, ... Arhivist VII*, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 41.

vice družbe in posameznikov».⁶ Neposredno škartiranje (izločanje) morajo izvajati ustvarjalci gradiva na podlagi izvršilnih izločitvenih seznamov in komisijских soglasij arhivov. Soglasje arhivov ni potrebno le pri uničevanju gradiva po hitrem postopku, ki ga določi zakonodajalec. Sâmo vrednotenje dokumentarnega gradiva vnaprej opravljajo arhivi in ustvarjalci skupaj z vnaprejšnjimi izločitvenimi seznammi, s katerimi določajo arhivi trajno arhivsko gradivo in dokumentarno gradivo, ki se lahko uniči brez soglasja arhivov po hitrem postopku, ustvarjalci pa določajo ostale roke hranjenja dokumentarnega gradiva v skladu z drugimi predpisi in glede na operativne potrebe poslovanja. Preden arhivi izdajo soglasje za uničenje, preverjajo izločitveni seznam z določbami o arhivskem gradivu in ostalimi roki hranjenja iz vnaprejšnjega izločitvenega seznama.

V Sloveniji smo na podlagi zveznega Navodila o zbiranju, hrambi in periodičnem izločanju arhivskega materiala iz leta 1952,⁷ na podlagi zveznih Načel o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala⁸ iz leta 1968, republiškega Navodila o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva⁹ iz leta 1970 – glavni avtor slednjih dveh arhivskih predpisov je bil Sergij Vilfan – ter na podlagi Zakona o naravni in kulturni dediščini¹⁰ leta 1981 imeli predpisan negativni način vrednotenja in odbiranja arhivskega gradiva. Glavni poudarek je bil na škartiranju nepotrebne dokumentarne gradiva, ki naj bi v končni fazi pripeljal do trajnega arhivskega gradiva. Postopek škartiranja naj bi se izvajal na podlagi že omenjenih vnaprejšnjih izločitvenih seznamov, s katerimi naj bi državni arhivi za vsakega ustvarjalca posebej ali pa enotno za istovrstne organe določali trajno arhivsko gradivo in dokumentarno gradivo za neposredno hitro uničenje brez dovoljenja pristojnega arhiva. Ustvarjalci gradiva so bili dolžni pripraviti in sprejeti vnaprejšnji izločitveni seznam in določiti roke hranjenja za preostalo dokumentarno gradivo, ki ga arhiv ni določil kot trajnega, ter po preteku rokov hranjenja obvezno izločati oziroma škartirati nepotrebno gradivo na podlagi izvršilnih izločitvenih seznamov, ki naj bi jih ob vsakokratnih izločanjih gradiva pri ustvarjalcih potrjevali pristojni arhivi. Izločitev je bila mogoča le s soglasji arhivov po predhodnem preverjanju vnaprejšnjih seznamov ali pa tudi brez soglasja po hitrem postopku na podlagi predpisanega seznama gradiva za hitro uničevanje. Težišče negativnega postopka je bilo torej na izločanju gradiva in kontroli tega izločanja.

Ker se sicer izredno domišljen in precizno predpisan način in postopek negativnega načina vrednotenja gradiva v tedanji slovenski arhivski praksi skoraj ni

⁶ Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., Arhivist VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 43.

⁷ Uradni list FLRJ, št. 8/52 in Uradni list LRS, št. 12/52.

⁸ Uradni list SFRJ, št. 12/68.

⁹ Uradni list SRS, št. 9/70.

¹⁰ Zakon o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SRS, št. 1/81).

izvajal in se je gradivo še naprej nekontrolirano uničevalo, v državne arhive pa je večinoma še vedno prihajalo neodbrano oziroma neselekcionirano (praviloma manjvredno) dokumentarno gradivo, ki je zasedlo večino prostih prostorskih kapacitet arhivov, je bil leta 1981 na podlagi novega arhivskega zakona¹¹ s Pravilnikom o odbiranju in izročanju arhivskega gradiva arhivu¹² uveden tako imenovani pozitivni postopek vrednotenja in odbiranja arhivskega gradiva. Bistvo tega postopka je, da ustvarjalci gradiva na podlagi pisnih navodil (pozitivnih seznamov) za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva, ki jih da pristojni arhiv vsakemu ustvarjalcu posebej, odbirajo arhivsko gradivo in ga najkasneje v 30 letih od nastanka izročajo pristojnemu arhivu. Arhivi s pisnimi navodili določajo le arhivsko gradivo in nadzirajo odbiranje in izročanje arhivskega gradiva, ki ima »trajen pomen za znanost in kulturo ali trajen pomen za pravno varnost oseb v skladu s strokovnimi navodili pristojnih arhivov.«¹³ V tem je bistvena razlika med pozitivnim in negativnim postopkom – slednji je usmerjen na izločanje in uničevanje ter na njegovo kontrolo. Določanje rokov hranjenja dokumentarnega gradiva je prepuščeno specialnim predpisom ter ustvarjalcem gradiva, ki po preteku predpisanih rokov hranjenja in ko gradivo nima več pomena za tekoče poslovanje, lahko brez soglasja arhivov izločajo in uničujejo nepotrebno dokumentarno gradivo. Jasno je določena odgovornost arhivov na eni strani in odgovornost ustvarjalcev na drugi, pa tudi postopek sodelovanja.

Pozitivni način valorizacije arhivskega gradiva v Sloveniji je ostal nespremenjen tudi v Pravilniku o odbiranju in izročanju javnega arhivskega gradiva arhivu¹⁴ iz leta 1999 in v zadnji Uredbi o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva¹⁵ iz leta 2006. Zelo pomembno pa je, da arhivski predpisi¹⁶ in predpisi, ki urejajo poslovanje organov z dokumentarnim gradivom oziroma pisarniško poslovanje¹⁷ v

¹¹ Zakon o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SRS, št. 1/81).

¹² Uradni list SRS, št. 34/81, popravek št. 2/82.

¹³ Definicija iz 2. člena Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (Uradni list RS, št. 30/2006).

¹⁴ Uradni list RS, št. 59/99.

¹⁵ Uradni list RS, št. 86/2006.

¹⁶ Veljavni arhivski predpisi v Republiki Sloveniji:

- Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih – ZVDAGA (Uradni list RS, št. 30/2006).

- Uredba o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva – UVDAGA (Uradni list RS, št. 86/2006).

- Enotne tehnološke zahteve (za hrambo elektronskega gradiva v digitalni obliki) – ETZ, verzija 1.0 (objavljeno na spletni strani Arhiva Republike Slovenije www.arhiv.gov.si).

- Navodilo za določanje rokov hranjenja dokumentarnega gradiva organov javne uprave (Uradni list RS, št. 81/2005).

¹⁷ Pomembnejši predpisi, ki urejajo poslovanje z dokumentarnim gradivom v Republiki Sloveniji:

- Uredba o upravnem poslovanju (Uradni list RS, št. 20/2005, 106/2005, 30/2006, 86/2006, 32/2007).

- Pravilnik o izvrševanju uredbe o upravnem poslovanju (Uradni list RS, št. 75/2005).

Republiki Sloveniji, v zadnjem času usklajeno združujejo tako pozitivni kot negativni postopek vrednotenja, odbiranja in izročanja arhivskega gradiva, določanje rokov hranjenja dokumentarnega gradiva ter izločanje in uničevanje nepotrebnega dokumentarnega gradiva po preteku teh rokov in ko gradivo ni več pomembno za poslovanje ustvarjalcev. Lahko rečemo, da so šele z veljavnimi arhivskimi predpisi, kakor tudi z Uredbo o upravnem poslovanju,¹⁸ ki velja za izredno širok krog organov javne uprave ter s Sodnim redom,¹⁹ ki velja za redna sodišča, skoraj v celoti uresničena prizadevanja Sergija Vilfana, ki si je od leta 1956 do 1973 prizadeval za harmonično in precizno pravno ureditev valorizacije, kakor tudi za njeno praktično izvajanje. Nekdanje vnaprejšnje izločitvene sezname so v teoriji in tudi v praksi zamenjali sedanji klasifikacijski načrti za razvrščanje gradiva po vsebini z roki hrambe, ki jih določajo predpisi in ustvarjalci sami ter z navodili pristojnih arhivov za odbiranje arhivskega gradiva. Klasifikacijski načrti, ki so obvezni zlasti pri sodobnem elektronskem poslovanju in elektronski hrambi gradiva, so združili nekdanje negativne in sedanje pozitivne liste in predstavljajo enovit pravni akt za odbiranje in izločanje hkrati. Govorimo o sodobni metodi makro funkcijskega vrednotenja gradiva, ki združuje pozitivno in negativno vrednotenje. Pristojni arhivi torej le določajo arhivsko gradivo, ustvarjalci gradiva pa odbirajo in izročajo arhivsko gradivo ter sami odgovorno izločajo (škartirajo) dokumentarno gradivo, potem ko potečejo roki hrambe. Razlika z nekdanjim sistemom je v tem, da je škartiranje v celoti prepuščeno ustvarjalcem gradiva in da arhivi od leta 1981 ob vsakokratnem izločanju gradiva ne potrjujejo več izločitvenih seznamov. Takšna metoda je bila v Vilfanovih jugoslovansko-slovenskih časih le pobožna teoretična

-
- Pravilnik o opravljanju izpita iz upravnega poslovanja (Uradni list RS, št. 20/2006).
 - Zakon o splošnem upravnem postopku (Uradni list RS, št. 80/1999, dopolnitev št. 73/2004).
 - Zakon o tajnih podatkih (Uradni list RS, št. 87/2001).
 - Zakon o dostopu do informacij javnega značaja (Uradni list RS, št. 24/2003).
 - Zakon o varstvu osebnih podatkov (Uradni list RS, št. 86/2004).
 - Zakon o gospodarskih družbah (Uradni list RS, št. 42/2006).
 - Sodni red (Uradni list RS, št. 17/95).
 - Slovenski računovodski standardi, št. 21, 22 in 23 (Uradni list RS, št. 118/2005).
 - Zakon o davku na dodano vrednost (Uradni list RS, št. 117/2006).
 - Zakon o davčnem postopku (Uradni list RS, št. 117/2006).
 - Pravilnik o dokumentaciji v osnovni šoli (Uradni list RS, št. 29/96 s popravki št. 11/99, 27/2002 in 82/2003).
 - Pravilnik o dokumentaciji v devetletni osnovni šoli (Uradni list RS, št. 61/2005).
 - Zakon o elektronskem poslovanju in elektronskem podpisu (Uradni list RS, št. 57/2000).
 - Uredba o pogojih za elektronsko poslovanje in elektronsko podpisovanje (Uradni list RS, št. 77/2000).
 - Specifikacija MoReq – Model zahtev za upravljanje elektronskih dokumentov, DLM Forum 2001, Arhiv Republike Slovenije 2005, www.gov.si/ars, mju.gov.si.
 - ¹⁸ Uredba o upravnem poslovanju (Uradni list RS, št. 20/2005, 106/2005, 30/2006, 86/2006, 32/2007).
 - ¹⁹ Uradni list RS, št. 17/95.

želja, s katero ni mogel prodreti v predpise, kaj šele da bi v tedanjih razmerah zagotovili njeno praktično izvajanje.

S problematiko valorizacije sodobnega arhivskega gradiva, kot izjemno odgovornem in pomembnem arhivskem strokovnem vprašanju, se je Sergij Vilfan začel temeljiteje ukvarjati leta 1956 po tretjem mednarodnem kongresu arhivov v Firencah.²⁰ Na kongresu je v referatu J. H. Collingridgea o škartiranju spoznal zelo različne metode izločanja oziroma škartiranja nepotrebne dokumentarnega gradiva in odbiranja arhivskega gradiva, kar je zelo jedrnato komentiral v poročilu o tretjem mednarodnem kongresu, ki ga je objavil v jugoslovanskem glasilu *Arhivist*.²¹ Seznanil se je s stanjem, problemi in različnimi postopki valorizacije, ki so bili značilni za posamezne države po svetu. Kot pripomočke izločanja in odbiranja so države v petdesetih letih 20. stoletja,²² tako kot še danes, različno uporabljale:

- sistem list oziroma seznamov za uničenje, ki jih predlagajo ustvarjalci gradiva komisijam pristojnih arhivov ob vsakokratnem izločanju gradiva;
- splošna navodila oziroma inštrukcije arhivov za uničevanje (škartiranje) gradiva;
- liste za uničenje gradiva po hitrem postopku brez soglasja pristojnih arhivov;
- liste arhivskega gradiva za trajno hrambo oziroma odbiranje ali
- le sistem nadzora nad škartiranjem itd.

Glavna dilema v diskusiji zborovanja, ali uporabljati liste za uničenje (negativni postopek) ali liste trajnega arhivskega gradiva (pozitivni postopek), je ostala na kongresu na veliko razočaranje Sergija Valfana nedorečena. Takšna je v osnovi še danes, saj so načini in postopki valorizacije po posameznih državah še vedno izredno različni, kljub istemu cilju, ki je običajno določen z definicijo arhivskega gradiva v arhivskih predpisih. Na kongresu se je Vilfan prvič srečal tudi s sistemom »prehodnih ali čakalnih arhivskih skladišč«, v katerih se po preteku rokov hranjenja opravlja škartiranje in pripravlja arhivsko gradivo za izročitev arhivom.

V jugoslovanskem arhivskem strokovnem časopisu *Arhivist* je naslednje leto v temeljnem članku za jugoslovansko valorizacijsko teorijo z naslovom »Škartiranje (Povodom referata J. H. Collingridgea na Trećem međunarodnom kongresu arhiva u Firenci)«²³ s pravnega in arhivsko strokovnega stališča poleg zelo različnih formalnih načinov oziroma postopkov vrednotenja obdelal predvsem osnovne kriterije škartiranja oziroma odbiranja arhivskega gradiva. Poudaril je pomen vred-

²⁰ Glej Sergije Vilfan, Treći međunarodni kongres arhiva u Firenci, *Arhivist* VI, zv. 3–4, Beograd 1956, str. 20–27.

²¹ Sergije Vilfan, Treći međunarodni kongres arhiva u Firenci, *Arhivist* VI, zv. 3–4, Beograd 1956, str. 21–22.

²² Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., *Arhivist* VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 36–38.

²³ Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., *Arhivist* VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 31–46.

notenja arhivskega gradiva tako za zgodovino, znanost in kulturo kot tudi za druge družbene potrebe, predvsem za pravne in praktične potrebe poslovanja. Kot kriterije za odbiranje arhivskega gradiva za potrebe zgodovinopisja je poudaril predvsem pomen obdobja nastanka gradiva (mejni datum) in pomen vsebine gradiva. Zavzel se je za tako imenovano negativno metodo vrednotenja in odbiranja arhivskega gradiva, ki z natančno predpisanim postopkom škartiranja oziroma izločanja nepotrebnega dokumentarnega gradiva na podlagi različnih list gradiva (liste za uničenje, liste za hitro uničenje brez soglasja arhiva, liste z roki hranjenja, liste za trajno hrambo) pripelje do arhivskega gradiva zgodovinske vrednosti.

Vilfan v vsem obdobju poudarja pomen arhivskega gradiva za zgodovino kot tudi potrebe zgodovinopisja. Trajno je potrebno odbrati in hraniti le pomembne dokumente, o čemer pa v prvi vrsti odloča njihova vsebina z ozirom na potrebe zgodovinske znanosti. Pri škartiranju je treba na vsak način ohraniti dokumente kot zgodovinske vire. Temu pa v članku Škartiranje nasprotujoče dodaja: »Zgodovina je tako razvejana znanost, da se vse njene potrebe po dokumentaciji zares ne morejo popolno formulirati. Zaradi tega je vsak poskus splošnega pozitivnega in popolnega definiranja pojma »zgodovinsko gradivo« po kriteriju vsebine obsojen na neuspeh».²⁴ To je tudi glavni razlog, da se je Vilfan odločil za negativni postopek vrednotenja, saj je bil prepričan, da je arhivom mnogo lažje pripraviti liste gradiva za uničenje in kontrolirati škartiranje kot pa v listah trajnega arhivskega gradiva predvideti vse potrebe znanosti in kulture ter druge družbene potrebe. Kot smo že omenili, je na kongresu ostalo odprto vprašanje ali so primernejše liste dokumentov za uničenje ali liste gradiva za trajno hrambo. V diskusiji pa je vendarle za malenkost prevladalo mišljenje, ki ga je sprejel tudi Sergij Vilfan, da liste za uničenje predstavljajo manjšo nevarnost za gradivo kot liste za trajno hrambo, ki so praviloma nepopolne in ustvarjalcem gradiva omogočajo uničenje arhivskega gradiva, ki v listah ni navedeno.

Kot tedanji ameriški arhivski teoretik Theodor R. Schellenberg v arhivskem priročniku *Moderni arhivi*²⁵ leta 1956 je tudi Sergij Vilfan leta 1957 na podoben način utemeljeval škartiranje: »Nujnost škartiranja arhivalij, to je pismenih produktov fizičnih in pravnih oseb v javnem življenju, je danes verjetno splošno priznana. Ogromne mase tega gradiva, ki ga ustvarja moderni svet, zaradi materialnih razlogov (prostori in finančni pogoji) nikakor ne morejo biti ohranjeni v celoti.

²⁴ Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., Arhivist VII, zv. 12, Beograd 1957, str. 34.

²⁵ Theodore R. Schellenberg, *The Appraisal of Modern Public Records*, National Archives Bulletin 8, Washington 1956, str. 223–278. (hrvaški prevod: Th. R. Schellenberg, *Moderni arhivi, Principi i tehnika rada*, Izdanje Saveza društava arhivista Jugoslavije, Beograd 1968; nemški prevod: *Die Bewertung modernen Verwaltungsschriftguts*, Marburg 1990, Veröffentlichungen der Archivschule Marburg 17).

Sredstva, ki bi bila potrebna za hranjenje kompletnega gradiva, nikakor ne bi bila v racionalnem odnosu z njegovo vrednostjo. Poleg tega, kolikor večji je obseg, toliko več je različnega gradiva, toliko večja je nepreglednost in toliko večje so težave pri uporabi tistih dokumentov, ki imajo praktično in znanstveno vrednost. Zaradi tega je osnovni princip danes nesporen: z uničevanjem balasta omogočiti ohranitev in uporabo koristnega gradiva. Kolikor je osnovna ideja jasna – zakaj škartiranje –, toliko je njena realizacija povezana z nizom drugih vprašanj: kdo, kaj, kje, kako in s kakšnim sredstvom. A na ta vprašanja za sedaj gotovo ni enotnega odgovora.²⁶

V poglavju Materialna pravila škartiranja (Kriteriji škartiranja)²⁷ Sergij Vilfan po J. H. Collingridgeu povzema, da sta pri škartiranju najpomembnejši dve načeli: vsebina dokumenta ter njegova starost ali točneje čas nastanka dokumenta (vsako načelo za sebe ali pa v določeni kombinaciji).

Načelo časa nastanka dokumenta razlaga v smislu določitve tako imenovanega mejnega datuma, do katerega se izločanje oziroma škartiranje sploh ne izvaja, ker zaradi različnih vzrokov, predvsem zaradi malo nastalega ali slabo ohranjenega gradiva iz starejših obdobj, vse gradivo predstavlja trajno arhivsko gradivo. Mejni datum se določa na dva načina in sicer:

a) tako da imajo zgodovinsko vrednost vsi dokumenti, ki so nastali pred določenim datumom, ki predstavlja termin *ante quem non*, kot je bilo v Franciji in na Škotskem tedaj določeno leto 1880, v Angliji leto 1660, na Danskem 1848, v Monaku 1850, v Italiji 1870 itd., v Sloveniji pa leto 1848;

b) kot datum nastanka v časovnih obdobjih, ki imajo izredni zgodovinski pomen kot na primer obdobja vojn, ekonomskih kriz itd.; v SR Sloveniji na primer gradivo organov narodnoosvobodilnega gibanja 1941 do 1945 kot mejni datum, ki se je uporabljal v obdobju od leta 1970 do 1981.

V obdobju po mejnem datumu *ante quem non* pa je treba trajno odbrati in hraniti le pomembne dokumente, o čemer v prvi vrsti odloča njihova vsebina, z ozirom na potrebe zgodovinske znanosti. Glede na kriterij vsebine loči tri vrste dokumentov:

1. Dokumente, ki jih je treba na vsak način ohraniti kot zgodovinske vire. Collingridgeov referat po mnenju Sergija Vlfana ne nudi, razen kriterija mejnega datuma in primera tirolskega pravila o trajnem hranjenju genealoškega gradiva ter splošnega pravila o trajni vrednosti delovodnikov in indeksov, prav nobenega konkretnega kriterija za pozitivno odbiranje dokumentov zgodovinske vrednosti.

²⁶ Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., Arhivist VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 32.

²⁷ Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., Arhivist VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 33–36.

2. Dokumente, ki jih lahko uničimo. Taki dokumenti so bili na primer na Švedskem duplikati, kopije, primarno statistično gradivo in holeritne kartice, v Italiji malo pomembni poslovni spisi, duplikati, osnovno statistično gradivo, tiski. Proti izločanju duplikatov med fondi, zlasti če so ti v hierarhičnem odnosu, govori dejstvo, da na primer zadeva pri organu nižje stopnje izgubi svoj smisel, če se iz nje izloči duplikat, katerega original je v organu višje stopnje. Prav tako Sergij Vilfan nasprotuje izločanju multipliciranih okrožnic, ker naj bi preverjanje obstoja originala povzročilo več stroškov, kot stane hranjenje duplikatov okrožnic v več fondih. Poleg tega tudi nimamo garancije, da se bo fond z originalno okrožnico tudi ohranil. Nazadnje po mnenju Sergija Vlfana z izločanjem duplikatov dosežemo zelo malo praktičnega efekta. Zelo pogosta je tudi praksa, da duplikate okrožnic hranijo tudi v arhivih provinc, čeprav obstajajo originali v centralnem arhivu, zato da bi se olajšalo delo zgodovinarjev v provincah.

Glede široke formulacije o izločanju primarnega statističnega gradiva Sergij Vilfan meni, da ni najbolj posrečena, saj je v praksi dokazano, da na primer za potrebe lokalne gospodarske in socialne zgodovine ne zadostujejo podatki v tiskanih statističnih poročilih. Čeprav je popolnoma jasno, da ni treba hraniti vse izvorno primarno statistično gradivo, meni, da je formulacija o izločanju tega gradiva zelo nevarna. V diskusiji na kongresu je bilo predlagano, da bi originalno primarno statistično gradivo nadomestili z mikrofili.

Med dokumente za uničenje so bili na kongresu v referatu in v diskusiji predlagani tudi delovodniki in indeksi, s čimer se Sergij Vilfan nikakor ni strinjal in personalni dosjeji, ki jih je večina arhivov hranila v celoti ali pa odbirala od primera do primera. K seznamu za uničenje Vilfan dodaja na primer tudi še: referentske knjige, kurirske knjige, evidence prihodov in odhodov uslužbencev in računovodsko dokumentacijo (računi in izplačilni nalogi, če obstajajo glavne knjige, in statistika cen za obravnavano obdobje). Ob teh pomislekih in dodatnih predlogih za izločanje gradiva pa na koncu opozarja še na ohranjanje določenega odstotka vzorcev dokumentov kot sodoben praktični kriterij odbiranja oziroma sestavino materialnih pravil škartiranja.

3. Dokumenti, ki se ocenjujejo individualno od primera do primera, ker njihov zgodovinski pomen ne moremo vnaprej določiti s splošnim pravilom.

Med splošnimi ugotovitvami s kongresa na temo valorizacije, ki jih je Sergij Vilfan predlagal v diskusijo jugoslovanski arhivski javnosti, v obdobju od leta 1958 do leta 1973 pa podrobneje proučil in koristno uporabil v slovenski ter jugoslovanski arhivski teoriji in praksi, v članku Škartiranje navaja:²⁸

²⁸ Sergije Vilfan, Škartiranje, ..., Arhivist VII, zv. 1–2, Beograd 1957, str. 43–45.

1. Z arhivskimi predpisi je nujno potrebno precizirati postopek škartiranja in s tem v zvezi urediti odnos med ustvarjalci in arhivi. V predpisih je potrebno urediti tudi osnovne kriterije škartiranja, zlasti mejni datum, pred katerim se mora v celoti ohraniti vse gradivo kot trajno arhivsko.

2. Pri ustvarjalcih je potrebno uvesti razčlenjeno, vendar kolikor mogoče enotno klasifikacijo za razvrščanje dokumentov in poslovnih knjig.²⁹

3. Ustvarjalci gradiva morajo s splošnimi listami določiti gradivo, ki ga potrebujejo za operativno poslovanje in roke hranjenja dokumentarnega gradiva glede na potrebe poslovanja.

4. Arhivi ali sveti arhivov morajo glede na svoje pristojnosti določiti splošne liste gradiva, ki nima zgodovinske vrednosti in določiti nekatere kategorije gradiva, ki ga je potrebno trajno ohranjati v vsakem primeru.

5. Kategorije gradiva, ki po splošnih listah nimajo zgodovinske vrednosti in ki nimajo več pomena za operativno poslovanje ustvarjalcev, se izločijo in uničijo (Weglegeakten). To gradivo izloča administracija ustvarjalcev gradiva, arhiv pa opravlja le kontrolno funkcijo in odbira vzorce.

6. Druge kategorije gradiva, ki nimajo več operativnega pomena in niso na splošnih listah, morajo ustvarjalci gradiva izločiti in uničiti po posebni proceduri z načrtom škartiranja in izločitvenim seznamom, ki ga mora odobriti direktor arhiva ali posebna strokovna komisija arhiva.

Kot pravnik in najuglednejši slovenski in jugoslovanski arhivist je Sergij Vilfan od leta 1958 do leta 1968 sodeloval v zvezni komisiji za pripravo Načel o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala,³⁰ ki so izšle leta 1968, na njihovi osnovi pa je pripravil leta 1970 slovensko Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva.³¹ Istega leta je v takratnem Zgodovinskem arhivu mesta Ljubljana kot razmnožen rokopis objavil priročnik Odbiranje arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (škartiranje) v gospodarskih organizacijah v Sloveniji.³² Svoje teoretične in praktične izkušnje na področju valorizacije arhivskega gradiva, ki se v slovenski arhivistiki nekoliko modificirane uporabljajo še danes, je Sergij Vilfan kronal v poglavju Izločanje nepotrebnega registraturnega

²⁹ Glej Sergije Vilfan, *Decimalna klasifikacija u arhivistici*, Arhivist VI, Beograd 1956, zv. 2, str. 3–14 ter *Odbiranje arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (škartiranje) v gospodarskih organizacijah v Sloveniji*, Mestni arhiv, Zgodovinski arhiv mesta Ljubljane, Ljubljana 1970 (razmnoženo kot rokopis), str. 12–13.

³⁰ Uradni list SFRJ, št. 12/68.

³¹ Uradni list SRS, št. 9/70.

³² *Odbiranje arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (škartiranje) v gospodarskih organizacijah v Sloveniji*, Mestni arhiv, Zgodovinski arhiv mesta Ljubljane, Ljubljana 1970 (razmnoženo kot rokopis).

gradiva – odbiranje arhivskega gradiva v učbeniku *Arhivistika*,³³ ki sta ga z Jožetom Žontarjem pri Arhivskem društvu Slovenije izdala leta 1973.

Komisija Sekretariata za prosveto in kulturo Zveznega izvršnega sveta, ki je v letih 1958 in 1959 pripravila osnutek Navodila o odbiranju in uničevanju dokumentarnega gradiva z obrazložitvijo in predlog Splošne liste dokumentarnega gradiva za odbiranje in uničevanje, se je naslonila predvsem na kriterije odbiranja arhivskega gradiva, ki so bili predlagani na III. mednarodnem kongresu arhivov v Firencah ter v strokovnih člankih Sergija Vilfana, Andrije Ljubomira Lisca in Emila Vojnovića v glasilu *Arhivist*.³⁴ Zvezno navodilo je bilo na osnovi Splošnega zakona o arhivskem gradivu³⁵ iz leta 1964 sprejeto šele leta 1968 z Načeli o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala.³⁶

V poročilu leta 1958 je zvezna komisija poudarjala dvostranski interes za hranjenje arhivskega gradiva, to je interes operative in interes znanosti. Pomen dokumentarnega gradiva za operativne potrebe se po določenem času zmanjša. Mnoge države imajo določeno mejo 70 let od nastanka, kajti zelo malo je gradiva, ki bi imelo daljši operativni pomen. Če pa ga že ima, je takšno gradivo običajno tudi trajne znanstvene vrednosti. S tega zornega kota je bilo po mnenju komisije potrebno upoštevati dvojje načel za odbiranje: čas nastanka in vsebino. Čas naj se kot merilo odbiranja dokumentov uporablja v dveh primerih:

- ko se predpiše mejni datum, do katerega se v državnih arhivih hranijo vsi dokumenti, nastali do tega datuma, na kar vpliva predvsem stopnja ohranjenosti gradiva in stopnja v razvoju administrativnega poslovanja države in družbe;

- za dokumente, ki so nastali v posebno pomembnih obdobjih, pri nas na primer čas od 1941 do 1945.

V zvezi z določitvijo mejnih datumov, ki bi veljali za vso državo, so v komisiji veliko razpravljali. Večinoma so soglašali, da se odbiranje in izločanje lahko opravlja le na gradivu, nastalem po letu 1850, ker je šele revolucionarno leto 1848/49 v večjem delu države povzročilo večje državne in družbene spremembe in uvajanje novih administrativnih sistemov. V celoti naj bi torej hranili vse gradivo, ki je nastalo do leta 1850 in v obdobju od 1941 do 1945. Druge omejitve v zvezi z načelom časa pa se pravzaprav nanašajo na omejitve in poseben pristop

³³ Sergij Vilfan, Izločanje nepotrebnega registraturnega gradiva – odbiranje arhivskega gradiva. V: Sergij Vilfan in Jože Žontar, *Arhivistika*, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1973, str. 86–107.

³⁴ Ž. Anić, Prvi sastanak komisije za izradu prednacrtu uputstva o odabiranju i škartiranju arhivskog materijala, *Arhivist* VII, zv. 3–4, Beograd 1958, str. 167–169 in Franjo Biljan, Komisija Sekretariata za prosvetu i kulturu Saveznog izvršnog veća za izradu uputstva o izdvajanju i uništavanju pisane građe završila rad, *Arhivist* VIII, zv. 1–2, Beograd 1959, str. 68–73.

³⁵ Splošni zakon o arhivskem gradivu (Uradni list SFRJ, št. 48/64).

³⁶ Uradni list SFRJ, št. 12/68.

(režim) k odbiranju oziroma izločanju gradiva za določene časovne periode in so povezane z vprašanjem, kje in na kakšen način se ta postopek lahko opravlja (v arhivih ali pri ustvarjalcih, s soglasjem arhiva ali brez soglasja po skrajšanem postopku itd.). Takšna obdobja pa naj bi bila tako od leta 1850 do 1941, kot tudi od leta 1945 do 1952, predvsem zaradi nestrokovnih izločanj gradiva in uničevanj zaradi pomanjkanja surovin, zlasti v zvezi z Odredbo Gospodarskega sveta pri Vladi FLRJ o obveznem zbiranju in oddaji papirnih odpadkov leta 1949,³⁷ nenazadnje pa tudi v času od leta 1953 do 1958 zaradi premajhne časovne distance in še velike operativne vrednosti gradiva.

Treba je poudariti, da je v Sloveniji v obdobju od leta 1952 do leta 1970 glede postopka škartiranja veljalo jugoslovansko Navodilo o zbiranju, hrambi in periodičnem izločanju arhivskega materiala³⁸ iz leta 1952, ki se je v Sloveniji uporabljalo do sprejetja zveznih Načel o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala³⁹ leta 1968 oziroma do sprejetja republiškega Navodila o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva⁴⁰ leta 1970. Praviloma se je po navodilu iz leta 1952 izločanje dokumentarnega gradiva opravljal le v državnih arhivih. Izjema je 7. člen Navodila dovoljeval izven državnih arhivov s soglasji arhivov izločati »nepotreben arhivski material v registraturah državnih uradov, zavodov, podjetij in družbenih organizacij« s sledečo negativno listo:

»Nepotreben material sestavljajo spisi in listine množičnega in šablonskega značaja, kakor tudi pomožen pisarniški material, ki nima nobenega pomena za znanstveno proučevanje in tudi ne za poročila ali za kaj drugega.

Med ta material spadajo predvsem:

- 1) ekspedicijske in poštne knjige;
- 2) evidenčne knjige;
- 3) registrski ter prejemni in izdajni kartoni;
- 4) razna vabila in sporočila;
- 5) nalepnice in drugi napisi;
- 6) uporabljene železniške, parniške, avtobusne, cestno-železniške in druge vozovnice in vstopnice oziroma njihove matične knjige ali bloki;
- 7) izplačane fakture, računi, pobotnice ipd., če so bile na podlagi njih izvršene knjigovodstvene operacije in če glede na časovno razdobje niso več potrebni kot pravno dokazilo in je potekel čas, ki je določen za njihovo hrambo s predpisi in navodili pristojnih organov;
- 8) taloni, matice, potrdila in pobotnice;

³⁷ Uradni list FLRJ, št. 83/49.

³⁸ Uradni list FLRJ, št. 8/52 in Uradni list LRS, št. 12/52.

³⁹ Uradni list SFRJ, št. 12/68.

⁴⁰ Uradni list SRS, št. 9/70.

- 9) trgovski in bančni čeki ter blagajniški taloni, ki so že vknjiženi;
- 10) začasni dnevni blagajniški zapiski;
- 11) izrabljeni pomožni sezname materiala in blaga;
- 12) skladiščni sezname sprejetega in izdanega materiala, ki so že vknjiženi;
- 13) izrabljeni nalogi za izdajo materiala iz skladišča;
- 14) dnevni zbirni obračuni sprejetega in odpisanega materiala;
- 15) začasni izpiski iz poročil in drug bilančni material;
- 16) podatki in material za sestavitev proračuna;
- 17) izrabljeni prvotni statistični material (anketni sezname, kartoni, vprašalne pole in pod.), ki je dokončno obdelan in prenesen v zbirne preglede;
- 18) evidenca o prihodu in odhodu uslužbencev in strank;
- 19) nepotrebni in odvečni izvodi, kopije odredb, okrožnic, razpisov, navodil, obvestil in podobnega materiala;
- 20) naročilnice in dopisi v zvezi z nabavo pisarniškega materiala;
- 21) kopije telegrafskih in telefonskih sporočil, ki niso sestavni del spisov;
- 22) dnevni dokumenti ekonomata, ki so izvršeni in evidentirani v knjigovodstvu.«

Seznam nepotrebne dokumentarne gradiva, ki nima nobenega pomena za znanstveno proučevanje in tudi ne za poročila ali kaj drugega, se v slovenski arhivski praksi od leta 1952 do 1970 pri ustvarjalcih gradiva skoraj ni uporabljal, je pa v nekaterih primerih služil arhivskim delavcem v arhivih, na primer v takratnem Mestnem arhivu ljubljanskem, kot eden redkih strokovnih pripomočkov pri škartiranju obsežnih povojnih fondov, zlasti s področja financ, davčnih zadev in gospodarstva. Smiselno je uporaben za arhiviste v arhivih tudi še danes pri grobem izločanju nepotrebne dokumentarne gradiva v okviru strokovne obdelave gradiva povojnih, v celoti ohranjenih fondov. Seveda ob kompleksnem upoštevanju vseh drugih načel in kriterijev odbiranja.⁴¹

V slovenskem Navodilu o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva⁴² iz leta 1970, katerega avtor je bil Sergij Vilfan, je bilo izločanje gradiva v državnih arhivih omejeno le še na gradivo, ki je nastalo pred letom 1945. Sicer pa je bilo izločanje na podlagi vnaprejšnjih izločitvenih seznamov, izvršilnih izločitvenih seznamov in preciznega postopka komisjskega potrjevanja izločanja s strani državnih arhivov naloženo ustvarjalcem gradiva. 13. člen Navodila pa je organom in organizacijam po skrajšanem postopku brez soglasij arhivov dovoljeval tudi izločanje oziroma uničenje naslednje kategorije gradiva:

⁴¹ Vladimir Žumer, *Valorizacija dokumentarne gradiva za zgodovino, znanost in kulturo*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1995, str. 33.

⁴² Uradni list SRS, št. 9/70.

- duplikate in multiplikate, ki so pri istem organu oziroma organizaciji;
- spise o nabavi in izdaji potrošnega materiala, če niso sestavni del računske dokumentacije;
- potne naloge, odločbe in evidence o odsotnostih, letnih dopustih in bolniških dopustih, če niso sestavni del računske dokumentacije;
- kopije potrdil in drugih izpiskov, izdanih na podlagi stalnih evidenc in dokumentacije (npr. matičnih, zemljiških in podobnih knjig), ter vloge za izdajo takih dokumentov;
- kopije dovoljenj, katerih veljavnost traja največ eno leto (dovoljenja za lov, sečna dovoljenja, živinski potni list in podobno), če obstajajo evidence o izdanih dovoljenjih;
- knjige prejete pošte, dostavne knjige za pošto, interne dostavne knjige, kurirske knjige, vratarske knjige, knjige prihoda v službo in evidence o gibanju strank.

Arhiv je imel možnost na predlog ustvarjalca v vnaprejšnjem izločitvenem seznamu določiti še druge vrste dokumentarnega gradiva za izločanje po skrajšanem postopku, to je brez izvršilnega izločitvenega seznama oziroma brez dovoljenja arhiva.

Razlika med obema listama za uničenje po hitrem oziroma skrajšanem postopku je predvsem v tem, da navodilo iz leta 1970 skuša poleg navajanja posameznih vrst nepotrebne dokumentarne gradiva rešiti dupliranje oziroma multipliciranje gradiva ter podvajanje nekaterih podatkov v kopijah dokumentov, če obstajajo zbirne evidence. Vse seveda v okviru arhivskega fonda enega ustvarjalca.

Določila o hitrem škartiranju iz 13. člena Navodila so kot zelo konkretna in zato tudi zelo uporabna v Sloveniji do najnovejšega časa priporočali predvsem učbeniki in priročniki za arhivsko in pisarniško poslovanje pa tudi vsi pravilniki in uredbe o pisarniškem poslovanju oziroma upravnem poslovanju. V skrajšani obliki je na primer 39. člen Pravilnika o pisarniškem poslovanju upravnih organov⁴³ leta 1988 določal: »Preden se zadeva odloži v tekočo zbirko dokumentarnega gradiva, izloči strokovni delavec, ki je zadevo reševal, nepotrebno gradivo (duplikate in multiplikate dokumentov, kopije, koncepte, pomožne obrazce, neizpolnjene tiskovine in drugo gradivo).« Podobno določa tudi 48. člen Uredbe o pisarniškem poslovanju in o dolžnostih upravnih organov do dokumentarnega gradiva⁴⁴ iz leta 1994, ki dodaja le, da osnutkov dokumentov ni dovoljeno uničiti. Enak tekst o

⁴³ Uradni list SRS, št. 44/88.

⁴⁴ Uradni list RS, št. 72/94, popravek št. 82/94.

izločanju »balasta« iz leta 1988 je obdržala tudi sedanja Uredba o upravnem poslovanju⁴⁵ iz leta 2005.

Slovensko Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva leta 1970 je v uvodnih členih podrobneje definiralo:⁴⁶

- negativni postopek odbiranja arhivskega gradiva,
- nepotrebno dokumentarno gradivo za tekoče delo,
- dokumentarno gradivo, ki nima lastnosti arhivskega gradiva in
- trajno arhivsko gradivo.

Arhivsko gradivo se odbira tako, da se iz dokumentarnega gradiva izločijo tisti deli, ki nimajo več pomena za tekoče delo in ki nimajo lastnosti arhivskega gradiva.

Posamezni deli dokumentarnega gradiva po Navodilu nimajo več pomena za tekoče delo, če jih ni mogoče uporabiti za dokaz pravic ali dolžnosti, za ugotavljanje osebnega statusa ali osebnih pravic občanov in ne za dokumentacijo drugih pravno ali gospodarsko pomembnih okoliščin in če tudi ni utemeljeno pričakovati, da bi potrebe po taki uporabi utegnile nastati. Če ni v posebnih predpisih drugače določeno, se šteje, da je prenehal pomen za tekoče delo dokumentarnega gradiva, ki je lahko dokaz osebnega statusa ali osebnih pravic občanov, če je od nastanka gradiva poteklo 50 let in če je poteklo 85 let od rojstva prizadete osebe.

Posamezni deli dokumentarnega gradiva nimajo lastnosti arhivskega gradiva, če nimajo pomena za zgodovino in druga znanstveno-raziskovalna področja, za kulturo na splošno in za druge podobne družbene potrebe. Šteje se, da ima kot arhivsko gradivo trajen pomen tisto gradivo, ki utegne na podlagi izkušenj doslej ugotovljenih znanstvenih, kulturnih in družbenih interesov ter na podlagi predvidevanj imeti pomen za zgodovino in druga znanstvena področja, za kulturo na splošno ter za druge družbene potrebe.

Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva iz leta 1970 je po zveznih Načelih o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala iz leta 1968 prevzelo kriterij tako imenovanega mejnega datuma, s katerim se je dokumentarno gradivo, nastalo pred letom 1848, in gradivo, nastalo pri organih in organizacijah narodnoosvobodilnega gibanja v letih 1941 do 1945, v celoti štelo za arhivsko gradivo in se iz njega izločanje ni opravljalo. Zvezna načela so mejni datum pomaknila sicer na leto 1850, ki pa ga je bilo mogoče z republiški predpisi drugače določiti. Tudi sicer so bila načela glede določanja arhivskega gradiva na podlagi kriterija mejnega datuma širša oziroma splošnejša, ker so za

⁴⁵ 183. člen Uredbe o upravnem poslovanju (Uradni list RS, št. 20/2005, 106/2005, 30/2006, 86/2006, 32/2007).

⁴⁶ Prvi, drugi in tretji člen Navodila o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (Uradni list SRS, št. 9/70).

gradivo določenih zgodovinskih obdobj ali za gradivo določenih organov in organizacij predvidevala možnost izvzema od izločitve v celoti, če bi tako določali posebni predpisi pristojnih organov o odbiranju arhivskega gradiva.

Šele Pravilnik o odbiranju in izročanju arhivskega gradiva arhivu⁴⁷ iz leta 1981, ki je določil nov pozitiven način in postopek odbiranja arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva, je izpustil določilo o mejnem datumu, ker se ni spuščal v strokovna vprašanja valorizacije. Razen toliko, da je omejil valorizacijo in odbiranje gradiva na državne arhive, če je gradivo nastalo:

- do 9. 5. 1945;
- do nacionalizacije 5. 12. 1946 oziroma 28. 4. 1948, kadar gre za gradivo gospodarskih organizacij;
- do 18. 7. 1946, kadar gre za gradivo zadrug ali
- do leta 1954, če gre za gradivo z območja, priključenega po mirovni pogodbi z Italijo k ozemlju FLRJ, oziroma z območja, na katerega se je leta 1954 razširila civilna uprava FLRJ.

Imetniki oziroma ustvarjalci gradiva, nastalega do določenih datumov, so bili dolžni gradivo v celoti izročiti državnim arhivom.

V komentarju pravilnika, objavljenem v Arhivih leta 1981, je Jože Žontar⁴⁸ pojasnil, da gre pri mejnem datumu za strokovno vprašanje in ne za pravno vprašanje, zato ta ni več zadeva predpisa. Tudi, katero dokumentarno gradivo ima lastnosti arhivskega gradiva, smatra v celoti za strokovno vprašanje, ki ne sodi v predpis. Se pa v komentarju zavzema, da naj ima starejše dokumentarno gradivo, ki je nastalo do določenega časa, zaradi svoje redkosti, v celoti lastnosti arhivskega gradiva in se naj iz njega ne izloča. V slovenskih razmerah naj velja kot strokovni mejni datum leto 1848. Pred tem letom, torej do 31. 12. 1847 nastalo dokumentarno gradivo, ima v celoti lastnosti arhivskega gradiva. Sem šteje tudi celotno dokumentarno gradivo, nastalo pri organih in organizacijah narodnoosvobodilnega boja od leta 1941 do 1945.

Med najpomembnejše teoretične prispevke k valorizaciji gradiva v sedemdesetih letih 20. stoletja moramo vsekakor prišteti slovenski učbenik Arhivistika iz leta 1973, avtorjev Sergija Vilfana in Jožeta Žontarja. Sergij Vilfan, ki je v učbeniku avtor poglavja »Izločanje nepotrebnega registraturnega gradiva – odbiranje arhivskega gradiva«,⁴⁹ daje v skladu s slovenskim navodilom o odbiranju iz leta 1970 podrobna strokovna navodila, kako, na kakšen način, kdo, kje in kdaj odbirati arhivsko gradivo oziroma izločati nepotrebno dokumentarno gradivo. V bistvu je

⁴⁷ Uradni list SRS, št. 34/81, popravek št. 2/82.

⁴⁸ Jože Žontar, Predpisi, ki urejajo arhivsko dejavnost, Arhivi IV, št. 1–2, Ljubljana 1981, str. 23–27.

⁴⁹ Sergij Vilfan, Izločanje nepotrebnega registraturnega gradiva – odbiranje arhivskega gradiva. V: Sergij Vilfan in Jože Žontar, Arhivistika, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1973, str. 81–107.

v učbeniku teoretično obrazložil svoje poglede in stališča do valorizacije arhivskega gradiva, ki so bila po njegovi zaslugi pravno regulirana v zveznem in nato v slovenskem navodilu za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva.

V podpoglavju Kaj izločamo in kaj odbiramo za trajno hranitev?⁵⁰ navaja kot prvi pogoj za pravilno valorizacijo upoštevanje oziroma dobro poznavanje trajnih družbenih potreb. Ker pa so te večinoma vključene v potrebah zgodovinskih ved, je treba pri valorizaciji upoštevati, kaj zgodovina raziskuje in kakšen metode pri tem uporablja. Pri tem ne gre le za dogodkovno zgodovino temveč za najrazličnejše panoge, tudi za umetnostno in literarno zgodovino. Na videz nepomembne zadeve so lahko dragocen vir za etnografijo. Posebno številni pa so viri, ki utegnejo biti zanimivi za gospodarsko in družbeno zgodovino, »... Slednjič se je treba zavedati, da niso vse družbene potrebe obsežene samo na področju zgodovine.«

Sergij Vilfan poudarja, da ni mogoče valorizacije opravljati s splošno veljavnimi pravili ali navodili, ker je gradivo preveč raznolično, čeprav hkrati priznava, da nekatere kriterije valorizacije lahko predpiše v popolnoma jasni in nedvoumni obliki že zakonodajalec sam. Glavno tako nedvoumno načelo valorizacije je načelo starosti dokumenta, ki temelji na spoznanju, da je starejše gradivo razmeroma redko in maloštevilno, ali pa na spoznanju, da je gradivo nekaterih ustvarjalcev v določenem obdobju tako pomembno, da se iz njega izločanje ne opravlja (kot na primer v slovenskih razmerah gradivo, nastalo pri organih in organizacijah NOB). Pri tem načelu sta poudarjena oziroma pomembna čas nastanka ali provenienca in čas nastanka gradiva hkrati.

Pri odločanju o tem, katero gradivo ima resnično trajno, to je zgodovinsko vrednost, nastopa prva velika ločitev že po samih ustvarjalcih arhivskega gradiva, ki gre po avtorjevem mnenju v dveh smereh: v pozitivni, ki nekatere fonde šteje že vnaprej za trajno pomembne, in v negativni smeri, po kateri nekatere fonde že vnaprej razglasimo za nepomembne. Te je iskati zlasti med gospodarskimi organizacijami. Na tem mestu se ne bom spuščal v kriterije izbora ustvarjalcev, opozoriti moram le na zahtevo, da morajo vsi ustvarjalci, ki so izvzeti iz službe varstva, dolgoročno ali trajno hraniti oziroma izročati svojemu morebitnemu pravnemu nasledniku:

- gradivo, ki ga je treba hraniti po predpisih o knjigovodstvu;
- personalne spise (za dobo 50 let od zadnjega spisa, oziroma do starosti 85 let osebe, za katero gre);
- zapisnike samoupravnih organov in
- gradbene načrte z ustrezno dokumentacijo.

⁵⁰ Sergij Vilfan in Jože Žontar, *Arhivistika*, ..., str. 86–107.

S tem seznamom, ki so ga vsebovale tudi posamične odločbe arhivov o izvetju iz službe varstva arhivskega gradiva, je bilo valorizirano tudi dokumentarno gradivo za potrebe zgodovine, znanosti in kulture na splošno. Opozorjeno je tudi na operative roke hranjenja, ki so bili določeni s predpisi, čeprav je na več mestih poudarjeno, da je določanje rokov za hrambo pač stvar operative same ali tistih organov, ki zanjo izdajajo predpise. Pri določanju trajne vrednosti so odločilne potrebe znanosti in če je arhiv za neko kategorijo gradiva določil, da nima trajne vrednosti, potem ga več ne zanima, koliko časa se bo tako gradivo hranilo glede na tekoče potrebe operative.

Od načel valorizacije gradiva se v učbeniku Arhivistika mimogrede omenjata le še tako imenovani vzorčni izbor, ki ga avtor priporoča za odbiranje nekaterih kategorij gradiva, ki so zanimive zato, ker dajejo vpogled v način dela nekega organa ali organizacije, niso pa vsebinsko posebno pomembne. Priporoča odbiranje 1-odstotnih vzorcev na podlagi mehničnega izbora (na primer vsak stoti spis iz delovodnika) ali pa individualno vzorčenje, pri katerem se običajno ohranijo izčrpnije obravnavane zadeve.

Načelo pomena avtorja dokumenta, pa je omenjeno v zvezi z izločanjem od spisa do spisa, ki prihaja v poštev zlasti pri izločanju korespondence. Pri takšnem odbiranju ima trajno vrednost dopisovanje z nekaterimi pomembnejšimi korespondenti, poleg spisov seveda, ki med množico nepomembnih nazorno osvetljujejo kakšno zgodovinsko pomembno dejstvo.

Zaključek

Sergij Vilfan je na področju vrednotenja arhivskega gradiva prevzel bistvena dotedanja teoretična spoznanja in nekatere praktične izkušnje, ki jih je v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja prinesla ameriška, angleška, nemška, francoska in ruska arhivistika, za jugoslovansko in slovensko arhivsko stroko in arhivsko pravo pa razvil moderno metodo in postopek vrednotenja arhivskega gradiva, ki pa ji na žalost arhivska praksa v tedanji Jugoslaviji, vključno s Slovenijo, ni bila kos. Razvil je tako imenovano negativno vrednotenje arhivskega gradiva oziroma metodo izločanja (škartiranja) nepotrebnih delov dokumentarnega gradiva, ki naj bi v končni fazi pripeljala do odbranega trajnega arhivskega gradiva, ki ima trajni pomen za zgodovino, znanost, kulturo in druge družbene potrebe, to je za potrebe samega poslovanja ustvarjalcev gradiva ter za pravne, upravne, poslovne in druge družbene potrebe.

ZUSAMMENFASSUNG

VILFANS ANSICHTEN ÜBER DIE BEWERTUNG
DES ZEITGENÖSSISCHEN ARCHIVGUTS

Mit der Problematik der Bewertung des zeitgenössischen Archivguts, als einer äußerst verantwortlichen und bedeutenden archivalischen Fachfrage, begann sich Vilfan im Jahr 1956 nach dem Dritten Internationalen Archivkongress in Florenz gründlicher auseinanderzusetzen. An diesem Kongress lernte er in einem Referat von J. H. Collingridge über die Skartierung unterschiedlichste Methoden von Kassation bzw. Skartierung von unnötigem Registraturgut sowie von Aussonderung von Archivgut kennen. In der jugoslawischen Fachzeitschrift *Arhivist* (Der Archivar) erläuterte er im darauffolgenden Jahr in einem Grundlagenbeitrag für die jugoslawische Valorisationstheorie unter dem Titel *Škartiranje* (Skartierung) (Anlässlich des Referats von J. H. Collingridge auf dem Dritten Internationalen Archivkongress in Florenz) die Grundkriterien zur Skartierung bzw. Aussonderung des Archivguts vom juristischen und archivalischen Standpunkt. Er hob die Bedeutung der Bewertung von Archivgut hervor sowohl für Geschichte, Wissenschaft und Kultur als auch für andere gesellschaftliche Belange, vor allem aber juristische und praktische Geschäftsbedürfnisse. Als Kriterien für die Aussonderung von Archivgut für die Bedürfnisse der Geschichtsschreibung stellte er vor allem die Bedeutung der Entstehungszeit des Archivguts (Grenzdatum) und dessen Inhalts heraus. Er setzte sich für die sogenannte negative Methode der Bewertung und Aussonderung von Archivgut ein, aufgrund deren man durch ein genau vorgeschriebenes Verfahren der Skartierung bzw. Kassation von unnötigem Registraturgut aufgrund verschiedener Kassationslisten (Listen für Vernichtung, Listen mit Aufbewahrungsfristen, Listen für Daueraufbewahrung) zu einem Archivgut von historischem Wert gelangt.

Als Jurist und angesehenster slowenischer und jugoslawischer Archivar wirkte er bis 1968 in der Bundeskommission für die Vorbereitung der Grundsätze über die Aussonderung von Archivgut aus dem Registraturgut mit, die im Amtsblatt (Uradni list) der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien im Jahr 1968 veröffentlicht wurden (Načela o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega materiala). Auf der Grundlage dieser Grundsätze bereitete er im Jahr 1970 die slowenischen Anweisungen über die Aussonderung von Archivgut aus dem Registraturgut (Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva, Uradni list SRS/Amtsblatt der Sozialistischen Republik Slowenien, Nr. 9/70). Im selben Jahr veröffentlichte er im damaligen Historischen Archiv der Stadt Ljubljana ein vervielfältigtes Manuskript über die Aussonderung von Archivgut aus dem Registraturgut (Skartierung) in slowenischen Wirtschaftsbetrieben (Odbiranje arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva (Škartiranje) v gospodarskih organizacijah v Sloveniji). Seine theoretischen und praktischen

Erfahrungen im Bereich der Bewertung von Archivgut, die in der slowenischen Archivkunde in einer etwas modifizierten Form noch heute angewandt werden, fanden in dem Kapitel über die Kassation von unnötigem Registraturgut – Aussonderung von Archivgut (Izločanje nepotrebnega registraturnega gradiva – odbiranje arhivskega gradiva) ihre Krönung, einem Lehrbuch, das Sergij Vilfan zusammen mit Jože Zontar beim Archivverein Sloweniens (Arhivsko društvo Slovenije) im Jahr 1973 herausgab.

*Arhivarji pri Sv. Naumu, 15. maja 1958, Marija in Sergij Vilfan v sredini
(v privatni lasti)*

EUROPÄISCHE STÄDTEATLANTEN

Ein Beitrag zu vier Jahrzehnten Stadtgeschichtswissenschaft in Europa

FERDINAND OPLL

Der in urbanen Räumen lebende Anteil an der Weltbevölkerung ist in einem permanenten Prozess der Ausweitung begriffen: 2006 ist bereits für mehr als die Hälfte der Menschheit die Stadt ihr Lebensraum, wobei selbstverständlich Entwicklungsländer wie Länder bzw. Kontinente mit großen, für eine dichtere Besiedlung ungünstigen Landstrichen keinen so hohen Verstädterungsgrad aufweisen.¹ Städte sind schon von alters her Zentren von Wirtschaftsführung und Wirtschaftsleben, sie sind weiters ein eminent wichtiger politischer Raum, aber auch der entscheidende Rahmen, innerhalb dessen Politik ganz generell vollzogen, umgesetzt wie auch weiter entwickelt und verändert wird. Städte sind zudem die Folie für ein ganz eigenes Lebensgefühl, für urban bestimmte Mentalität, für ganz spezifisches Denken und Fühlen.² Ohne Zweifel strahlt das Phänomen Stadt somit Faszination aus, und allein schon deshalb kommt jeglicher auf Stadt fokussierter Forschung, sei es historischen, kulturellen, ökonomischen, politischen oder auch soziologischen Zuschnitts, Bedeutung zu. Welche Möglichkeiten hat man aber, sich des Phänomens »Stadt« – der eigenen ebenso wie der anderen – zu vergewissern, wie kann man sich diesem Phänomen annähern, es zugänglich, begreifbar, damit auch analysierbar machen?

Im Kontext schriftlicher Aufzeichnungen geht es um das Schreiben über Stadt, um die Stadt als Gegenstand von Texten, als Objekt von Beschreibungen historischen wie dokumentarischen Zuschnitts.³ Es ist kein Zufall, dass sich die

¹ <http://www.dsw-online.de> sowie <http://de.wikipedia.org/wiki/Weltbev%C3%B6lkerung> (alles Status: 25. 6. 2007).

² Vgl. etwa Daly, Mary E.: *Images of Dublin – the capital of a nation with a falling population 1850–1966. Bild und Wahrnehmung der Stadt* (ed. Ferdinand Opll). *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*, Bd. XIX. Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 2004, p. 27 ff.

³ *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (ed. Peter Johanek). *Städteforschung*, A 47. Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2000; zur Stadtgeschichtsschreibung im wissenschaftlichen Sinn vgl. Johanek, Peter: *Tradition und Zukunft der Stadtgeschichtsforschung in Mitteleuropa. Pro Civitate Austriae*, Sonderheft, Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1997, p. 37 ff., weiters die Beiträge in: *Pro Civitate Austriae* N.F. 5, 2000, sowie Opll, Ferdinand: *Zur österreichischen Stadtgeschichtsforschung. Bilanz und Perspektiven. Städteforschung*, A 65. Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2005), p. 43 ff.

intellektuelle Auseinandersetzung mit dem Phänomen Stadt, mit der sie zum Gegenstand literarischer Betrachtung, zum Objekt des als beschreibenswert Erachteten wird, parallel zu den Konjunkturen städtischen Werdens und Seins seit dem hohen Mittelalter entwickelt. Der Stellenwert, den städtische Chroniken und Literatur, die sowohl ihrer Entstehung nach wie auch durch ihr Zielpublikum als »städtische Literatur« gelten dürfen, vor allem ab dem späten Mittelalter haben, korrespondiert mit dem politischen Einfluss, welcher der städtisch-bürgerlichen Gesellschaft in der jeweiligen Epoche zukommt. Es ist daher auch nicht weiter zu verwundern, dass die Stadt ab der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, deckungsgleich mit dem Aufschwung der bürgerlichen Gesellschaft auf dem Weg zur politischen Partizipation, zum Gegenstand einer sich ausbildenden Stadtgeschichtswissenschaft⁴ wird.

Eine andere, in vielem als weitaus attraktiver empfundene Möglichkeit, sich des Phänomens »Stadt« ganz allgemein zu vergewissern, ist in den Kontext der bildlichen Vermittlung eingeschrieben. Dabei ist – gleichsam pauschal – darauf hinzuweisen, welche Bedeutung die in der Wissenschaftssprache als *iconic turn* bezeichnete Entwicklung hin zur Auswertung bildlicher Quellen gerade in den letzten Jahren erfahren hat.⁵ Neben dem klassischen Bild, d. h. Ansichten in Form von Zeichnungen, Fresken etc., die uns den Blick auf die ganze Stadt bzw. auf Teile und Bestandteile der Stadt eröffnen, existiert eine weitere Art von Abbildung in Form einer mehr oder minder ausgeprägten Abstraktion: Pläne und Karten,⁶ die im Zentrum unserer Überlegungen stehen, von denen Städteatlanten ihren eigentlichen Ausgang und ihre Begründung nehmen. Beweggründe für die Anfertigung von Stadtplänen gab es viele, wobei etwa anzuführen sind:

- *repraesentatio*: der Stadtplan als Sinnbild stadtherrlichen, dann auch bürgerlichen Selbstverständnisses und Repräsentationsstrebens;
- *memoria*: der Stadtplan als besonders eindringliches, gleichsam historiographisches Zeugnis;
- *Illustration und Ästhetik*: der Stadtplan als schönes Ausstattungsstück, ja als Schmuckstück;

⁴ Zu diesem Begriff Opll, Stadtgeschichtsforschung, p. 45 f.

⁵ *Imago urbis. L'immagine della città nella storia d'Italia*. Atti del convegno internazionale, Bologna 5–7 settembre 2001 (ed. Francesca Bocchi/Rosa Smurra). Roma: Viella, 2003; *Das Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtischen Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit* (ed. Roman Czaja). Toruń, 2004; *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (ed. Ferdinand Opll). Linz: 2004.

⁶ Vgl. *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, 1–2 (ed. Ingrid Kretschmer/Johannes Dörflinger/Franz Wawrik). Die Kartographie und ihre Randgebiete. Enzyklopädie, Bd. C/1 und 2. Wien: Deuticke, 1986, hier: Bd. 2, p. 768 ff.

- *militärische Beweggründe*: der Stadtplan als Mittel und Ausdruck militärischer Planung;
- *administrative Beweggründe*: der Stadtplan als Grundlage des administrativen Zugriffs;
- *Stadtmarketing*: der Stadtplan nicht nur als Orientierungshilfe, sondern als Mittel, die Stadt im Umfeld des mit Fremdenverkehr und Tourismus verbundenen Wettbewerbs zu positionieren.

Es gibt also eine große Vielfalt an Möglichkeiten, die Stadt in den Blick zu nehmen. Unsere Überlegungen waren bisher nur insofern historisch ausgerichtet, als wir den Wandel dieser Möglichkeiten nach Technik und Darstellungsform beachtet haben. Dies ist freilich beileibe nicht alles, und unser Interesse sei im Folgenden darauf gerichtet, was der Inhalt von Stadtplänen und Stadtansichten aus verschiedenen Epochen zu unserem historischen Wissen über den betreffenden Platz beizutragen imstande ist. Und genau in diesem Kontext soll analysiert werden, welche Bedeutung Städteatlanten für die Stadtgeschichtsforschung zukommt, vielleicht besser: zukommen könnte und sollte.

Daher zunächst einige Hinweise auf die Ausbildung einer regelrechten eigenen historischen Disziplin, die neuerdings zur Verdeutlichung ihres wissenschaftlichen Anspruchs und Rangs als »Stadtgeschichtswissenschaft«⁷ bezeichnet worden ist. Die großen Strömungen, von denen deren Entwicklung seit dem frühen 19. Jahrhundert bestimmt war, zunächst die Ableitung von und der enge Dialog mit der Rechtsgeschichte, in weiterer Folge der von den Blickwinkeln der Ökonomie wie bald auch der Sozialgeschichte maßgeblich beeinflusste Zugang der Nationalökonomie wie dann die bis heute zu Recht als klassisch geltende Annäherung von Max Weber an das Phänomen Stadt – all das ließ in reger Wechselwirkung mit einer allgemeinen Zunahme des Grades an Urbanisierung die Stadt stärker denn je zuvor in den Brennpunkt wissenschaftlichen Interesses rücken. Während freilich im Kontext der allgemeinen Geschichte schon früh an der Verfügbarkeit der Überlieferung in Form wissenschaftlich-exakter Editionen gearbeitet wurde, sollten vergleichbare Aktivitäten auf stadtgeschichtswissenschaftlichem Feld – mit manchen Ausnahmen, darunter den ab 1862 herausgegebenen »Chroniken der deutschen Städte« – erst im 20. Jahrhundert einsetzen. Zu nennen ist als wahres Grundlagenwerk an hervorragender Stelle das von Erich Keyser 1939 begonnene, dann gemeinsam mit Heinz Stoob abgeschlossene »Deutsche Städtebuch«, das nach dem Zweiten Weltkrieg auch in und für Österreich fortgeführt wurde.⁸

⁷ Wie oben Anm. 4.

⁸ Vgl. dazu: <http://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Publikationen/Lexika/Staedtebuch.shtml> (Status: 25. 6. 2007) und <http://www.oeaw.ac.at/habskomm/publikationen/staedtebuch.html> (Status: 25. 6. 2007).

Die Zeit nach 1945 – geprägt von Wiederaufbau, zumal in den frühen Jahren bald von Dynamik und Optimismus wie auch vom Willen zum, auch wissenschaftlichen, Miteinander, zu Austausch und Kooperation und einem regelrechten Streben hin zu neuen Ufern – sollte dann erst so recht die Grundlagen dafür bieten, dass auch für die Stadtgeschichtsforschung eine gewisse Institutionalisierung neuen Projekten den Boden bereitete. Die Initiativen gingen in einer für die Nachkriegszeit durchaus kennzeichnenden Art und Weise nicht von einzelnen Ländern oder bestehenden Forschungseinrichtungen aus, die Basis wurde vielmehr zunächst auf internationaler Ebene gelegt. Zugleich waren es Einzelpersonlichkeiten, einzelne Forscherinnen und Forscher, die den Weg bereiteten, darunter etwa Hektor Ammann⁹ oder Edith Ennen.¹⁰ Auf dem 10. Internationalen Historikerkongress in Rom 1955 war ein Innovationsschub deutlich zu registrieren. Gleich ob es um die grundsätzliche Infragestellung des Historismus oder auch den enormen steigenden Einfluss der Sozialwissenschaften ging, man stieß damals sowohl konzeptionell als auch institutionell zu neuen Ufern vor.¹¹ In diesem fruchtbaren Klima einer Aufbruchsstimmung war die Situation für neue Ideen, für neue Konzepte, für neue Projekte günstig, man rief im Rahmen des Comité internationale des sciences historiques eine Arbeitsgruppe für Stadtgeschichte, die heutige Commission internationale pour l'Histoire des villes (CIHV) ins Leben.¹² Gerade die politische Entwicklung in Europa seit den 1950er Jahren, die mit Ereignissen wie dem ungarischen Aufstand von 1956, der Errichtung der Berliner Mauer 1961 und dem Ende des »Prager Frühlings« 1968 streiflichtartig zu benennen ist, war freilich dem hohen Ziel nicht durchwegs förderlich, galt insbesondere für ein auch in der *scientific community* gegebenes Pendant zum »Eisernen Vorhang«.

Im Rahmen der von den Gründervätern und -müttern der Kommission angestellten Überlegungen einigte man sich neben den allgemeinen Zielsetzungen auf drei große, in den Mitgliedsländern zu realisierende wissenschaftliche Vorhaben: die Herausgabe nationaler Städtebibliographien, die Edition der frühen stadteschichtlich relevanten Quellen unter dem Titel eines »Elenchus fontium historiae urbanae« und das Projekt nationaler Städteatlanten¹³ – all das Grundlage für die

⁹ 1894–1967; zu seiner Vita vgl.

<http://www.afz.ethz.ch/handbuch/nachl/nachlaesseAmmannHektor.htm> (Status: 25. 6. 2007).

¹⁰ 1907–1999; vgl. zu ihr: Mitteleuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit. Edith Ennen gewidmet (ed. Wilhelm Janssen/Margret Wensky). Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 1999.

¹¹ Vgl. <http://www.dhi-roma.it/tagungsberichte.html> (Status: 25. 6. 2007).

¹² Vgl. Székely, György: Über die Zusammenarbeit in vergleichender Stadtgeschichte in einer geteilten Welt (http://www.historiaurbium.org/english/bollett_en.html – Status: 25. 6. 2007). – Sergij Vilfan war von 1981–1991 Präsident dieser Forschungseinrichtung.

¹³ Zu den Städteatlanten siehe: http://www.wien.gv.at/ma08/dt_leit.htm (Status: 25. 6. 2007).

vergleichende Stadtgeschichtsforschung in einem europaweiten Kontext. Die Arbeiten an diesen drei Projekten wurden von unterschiedlichen Einrichtungen wie auch Einzelpersonlichkeiten in den vertretenen Ländern angegangen, wobei Großbritannien und Deutschland unter den ersten waren. Maßgeblich war und ist die Kommissionsarbeit des weiteren von der Behandlung eines im Zusammenhang mit den jeweiligen Internationalen Historikerkongressen beschlossenen speziellen Themas geprägt, seit 2006 werden dabei mit Blickrichtung auf den Internationalen Historikerkongress in Amsterdam 2010 Fragen von »Stadt und Kommunikation« behandelt.¹⁴

Die CIHV ist heutzutage keineswegs die einzige internationale Organisation auf dem Felde der vergleichenden Stadtgeschichtsforschung, gar ein *global player*, allerdings kommt ihr auf diesem Felde die Rolle eines Pioniers zu. Ohne jeden Anspruch auf Vollständigkeit seien hier einige wenige Hinweise auf das ungeheuer gestiegene wissenschaftliche Interesse an städtischer Entwicklung geboten: So entstand 1985 das auf Forschung wie zugleich Lehre fokussierte »Centre for Urban History« an der Universität Leicester, 1988 bildete sich in Cincinnati eine spezielle Vereinigung unter der Bezeichnung »The Urban History Association« und ein Jahr später wurde die »European Association for Urban History« ins Leben gerufen, die seit den frühen 1990er Jahren alle zwei Jahre einen großen Kongress veranstaltet und deren Vorsitz je nach dem Ort dieser Kongresse wechselt. 1994 entstand mit dem »International Seminar on Urban Form (ISUF)« eine wissenschaftliche Plattform für Forschungen zur und Nutzenanwendung von Stadtmorphologie, wobei mit der Teilnahme von Vertretern von Architektur, Geographie, Geschichte, Soziologie und Stadtplanung ein hohes Ausmaß an Interdisziplinarität gegeben ist.¹⁵ Der ebenfalls seit 1994 jährlich durchgeführte International Medieval Congress in Leeds war im Juli 2007 im übrigen dem Thema »The medieval City« gewidmet.¹⁶ – Das Spezifische an der CIHV hat sich im Lauf der fünf Dekaden ihres Bestehens gewandelt, ist in seiner Kombination aus der Patronage über auf nationaler Ebene realisierte, methodisch klar definierte Projekte zum einen und der turnusmäßig gestalteten Konzentration auf eine bestimmte Thematik zum anderen dennoch bis heute unverwechselbar.

¹⁴ Vgl. http://www.historiaurbium.org/english/congressi_en.html (Status: 25. 6. 2007) und im Hinblick auf das 2005 beschlossene Thema »Stadt und Kommunikation«:

http://www.historiaurbium.org/english/bollett_en.html (Status: 25. 6. 2007).

¹⁵ Siehe http://www.le.ac.uk/urbanhist/home/uk_text.html, <http://uha.udayton.edu/index.htm>, <http://www.historia.su.se/urbanhistory/eahu/> und <http://odur.let.rug.nl/ekoster/isuf2/index.html> (alles: Status: 25. 6. 2007).

¹⁶ Siehe: <http://www.leeds.ac.uk/ims/imc/imc2007.html> (Status: 25. 6. 2007).

Unter den genannten nationalen Projekten kommt dem Städteatlasprojekt tatsächlich ein ganz besonderes Gewicht zu. Seine geläufige Bezeichnung als »Europäischer Städteatlas« hat in den Anfängen ein hohes Ziel beschrieben, ist in der Gegenwart dagegen zu einer Realität geworden. Im Folgenden seien Antworten auf einige wichtige Fragen zu den Städteatlanten gegeben, darunter vor allem: Wie ist aus der Idee ein Projekt entstanden, wie stellt sich die Entwicklung der Veröffentlichungen dar, was ist das Zielpublikum von Städteatlanten und was können sie leisten?

In gewisser Weise geht die Idee, Städte zum Objekt kartographischer oder künstlerischer Darstellungen zu machen, weit zurück, doch blieb lange der zeitgebundene Blick, die Abbildung der schönen oder – ganz allgemein – interessanten Stadt oder auch die Verfügbarkeit eines möglichst exakten wie aktuellen Stadtplans im Zentrum der Bemühungen. Nicht ohne deutliche Interferenzen mit der Entwicklung der historischen Wissenschaften ganz allgemein fand die Reflexion der historischen Analyse im Kartenbild zusehends Verbreitung, wurde vor allem bei Stadtgeschichten Teil des üblichen Kanons und Repertoires. In Deutschland entstanden schon in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts erste regionale Städteatlasunternehmen, darunter vor allem der vom Braunschweiger Museumsdirektor Paul-Jonas Meier in den zwanziger Jahren ins Leben gerufene »Niedersächsische Städteatlas«.¹⁷ Aber erst im Kontext der 1955 in Rom entstandenen CIHV kam die Idee auf, einen nach einheitlichen Grundsätzen strukturierten Städteatlas für Europa zu initiieren. Solche *guidelines* wurden ab den frühen 1960er Jahren diskutiert, 1968 schließlich bei der Generalversammlung der CIHV in Oxford verabschiedet. Sie bestanden für jede in den Atlas aufgenommene Stadt aus der verpflichtenden Aufnahme einer Neuzeichnung des Urkatasters, der Reproduktion des Urmesstischblattes als Umlandkarte aus der Epoche der Katasteraufnahme, einzelnen Beikarten und einem Textkommentar.

Zum gegenwärtigen Zeitpunkt halten wir bei 17 Ländern Europas, die sich an diesem Projekt beteiligt haben, insgesamt liegen bereits Bearbeitungen für 435 Städte in Europa vor. Als wichtige Promotoren für den Werdegang dieser Unternehmen zeigten sich die Gründungen verschiedener einschlägiger Institutionen, darunter aus dem deutschen Sprachraum das Münsteraner Institut wie die Zusammenarbeit zwischen dem Wiener Stadt- und Landesarchiv und dem Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung in Wien, oder auch die

¹⁷ Siehe http://cdl.niedersachsen.de/blob/images/C17462665_L20.pdf; des weiteren Ehbrecht, Wilfried: 30 Jahre Westfälischer Städteatlas. Ein regionaler historischer Städteatlas im Kontext europäischer Forschung. Westfälischer Städteatlas, Lieferung IX, Einleitungsfaszikel. Altenbeken: Städteatlasverlag, 2006, Anm. 11.

Einbindung des irischen Unternehmens in das Programm der Royal Irish Academy. Weiterhin absolut grundlegend sollten Dynamik, Elan und Einsatzbereitschaft einzelner Forscherpersönlichkeiten bleiben, die solche Unternehmen erst so recht ins Leben riefen. Reiht man die Anfänge der Atlasprojekte¹⁸ zeitlich, so erlebten nach Großbritannien Atlanten in Deutschland und Finnland den Start, in den achtziger Jahren in Frankreich, den Niederlanden und Österreich (alle 1982), Dänemark und Schweden (beide 1983), in Italien (1986) sowie – im selben Jahr 1986 – in Irland und schließlich 1988 in Island. Bis 1989 hatte es kein Städteatlasunternehmen für ein osteuropäisches Land gegeben, was sich mit der politischen Wende dieses Jahres sehr rasch änderte: Polen (1993), die Tschechische Republik (1995), Rumänien (2000), nach der Jahrtausendwende Kroatien (2003) kamen hinzu, Belgien, die Schweiz und jüngst ein eigener Städteatlas für Hessen gehören seit 1990 gleichfalls neu dazu. Weit gediehen sind in der Zwischenzeit die Vorbereitungen für einen Ungarischen Städteatlas, der von Katalin Szende mit einem jungen, kleinen, aber äußerst initiativen Team an der Central European University in Budapest vorangetrieben wird.

Nehmen wir die einzelnen Unternehmungen etwas genauer in den Blick, so zeigen sich durchaus manch unterschiedliche Herangehensweisen an das gemeinsame Ziel der Schaffung einer Atlasgrundlage für die vergleichende Stadtgeschichtsforschung. So ist zunächst zu konstatieren, dass man dem Bemühen um möglichst detaillierte Darstellungsformen nicht nur topographischen, sondern eben auch thematisch-inhaltlichen Zuschnitts in unterschiedlicher Form Rechnung getragen hat. Seit den frühen 1970er Jahren gibt es mit dem Modell des Rheinischen Städteatlas eine Atlasserie mit regionaler Verankerung, die mittels eines äußerst umfassenden Textkommentars, der Aufnahme thematischer Karten sowie vieler Ansichten und auch Luftbilder weit über das Kernprogramm hinausgeht. Vergleicht man die verschiedenen Atlasprojekte miteinander, so ist zu konstatieren, dass etwa der Irische, der Italienische, der Polnische und der Tschechische Städteatlas sich gleichfalls eines umfassenderen Zugangs bei der Gestaltung der Atlanten befleißigen. Im wesentlichen am Basisprogramm festgehalten haben der Deutsche, der Westfälische, jüngst der Hessische und der Österreichische Städteatlas, und in beiden Unternehmen nimmt die von Heinz Stoob propagierte Karte zur topographischen Siedlungsentwicklung von den

¹⁸ Vgl. Simms, Anngret – Opll, Ferdinand: *Historic Towns Atlases. Urban History through Maps. Complete list of Historic Towns Atlases*. Brussels: Crédit Communal de Belgique, 1995; Id., *Historische Städteatlanten: Stadtgeschichte in Karten. Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie*, Bd. 15. Bonn: Geographisches Institut der Universität Bonn, 1997, p. 303–325; Simms, Anngret: http://www.historiaurbium.org/english/bollett_en.html (Status: 25. 6. 2007).

Anfängen bis zur Zeit des Urkatasters, die so genannte »Wachstumsphasenkarte« (Abb. 1) einen wichtigen Platz ein.

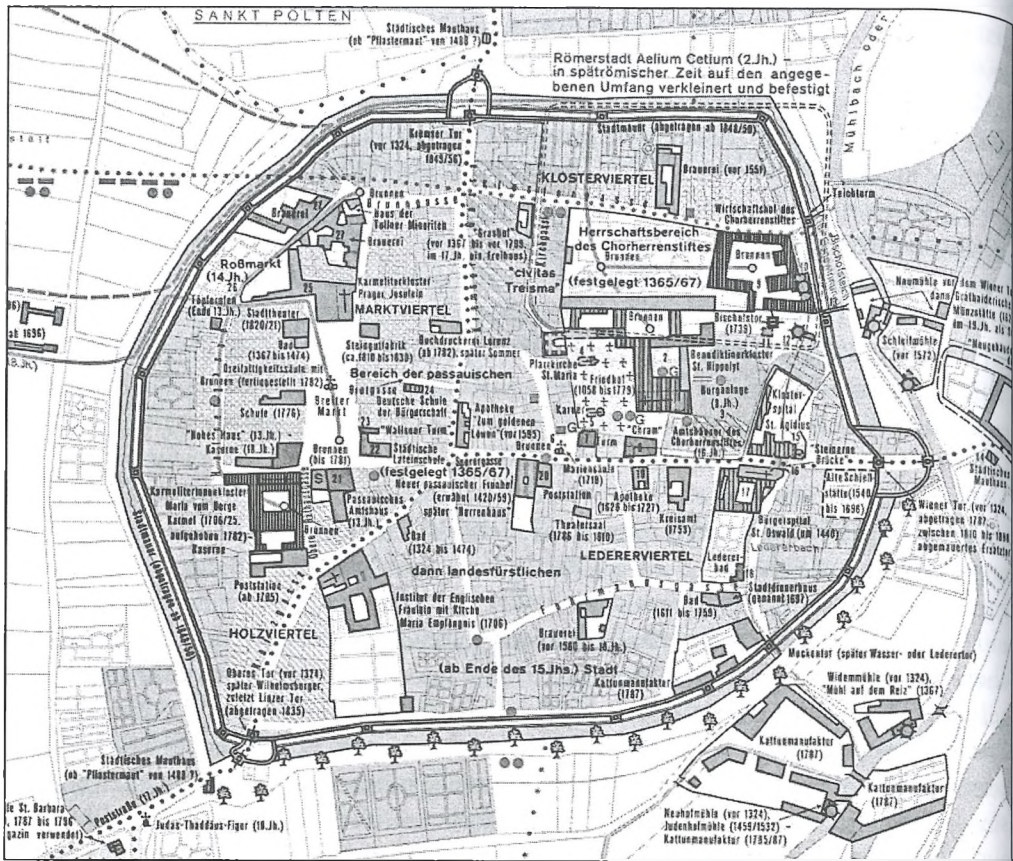

Abb 1

Abbildung = <http://www.wien.gv.at/ma08/wtph.htm>

In den 1990er Jahren begonnene Projekte, etwa der Polnische oder der Tschechische Atlas, haben einen durchaus gelungenen Mittelweg gewählt, indem thematischen Karten und Erläuterungen wie auch der Berücksichtigung vorhandenen originalen Kartenmaterials in Form von Reproduktionen mehr Raum gewidmet wurde.

Mehr als ein Vierteljahrhundert, nachdem man sich in Oxford (1968) auf das methodische Grundgerüst für die Atlasarbeiten verständigt hatte, war der Aufschwung des Atlasprojekts bereits an der Entwicklung der nationalen Teilnahme abzulesen. Trotz grundsätzlicher Bezugnahme auf das Oxforder Programm waren eine Reihe von Abwandlungen und Modifikationen eingetreten. Im Rahmen der CIHV wurde bei deren Generalversammlung in Trier im September 1993 eine Atlasarbeitsgruppe eingerichtet, deren Aufgabe es fortan sein sollte, sich im speziellen der Koordination der Atlasarbeiten zu widmen und auch Maßnahmen im Hinblick auf eine Propagierung des Arbeitens mittels und mit diesen Atlanten zu setzen. Gemeinsam mit Anngret Simms vom Irischen Städteatlas darf der Referent nunmehr seit beinahe anderthalb Jahrzehnten diese *Atlas Working Group* führen. – Zwei Ziele waren es, die gemeinsam mit den anderen Atlasverantwortlichen verfolgt wurden:

(1) Die Erstellung von – zunächst noch gedruckten – Bibliographien über die Städteatlanten in Europa, die ab 1996/97 auf der Homepage des Wiener Stadt- und Landesarchivs geführt und regelmäßig auf den aktuellen Stand gebracht werden.

(2) Anregung zu und Organisation von Workshops und Tagungen in enger Kooperation mit den Verantwortlichen vor Ort, wie sie bislang 1995 in Münster, 1997 in Bologna, 1999 in Bordeaux, 2006 in Dublin und im Februar 2007 abermals in Münster stattfanden.

Mit den Treffen der Arbeitsgruppe gelang die Schaffung einer Plattform für Diskussionen über Inhalte, Methoden und Marketing der Städteatlanten. Schon beim ersten dieser Treffen, das mit einer wissenschaftlichen Konferenz verbunden war (Münster, Mai 1995), wurde Übereinstimmung im Hinblick auf eine neue Festlegung des grundsätzlichen Atlasprogramms erzielt. Die neuen Richtlinien erhielten in Reverenz gegenüber dem Tagungsort den Titel eines »Vertrags von Münster« und zeichnen sich durch möglichst allgemein gehaltene, in drei große Punkte gegliederte Formulierungen aus:

(1) Im Hinblick auf das *Kartenprogramm* wird vom Grundsatz her an der aus Vergleichsgründen völlig unverzichtbaren Identität der gewählten Maßstäbe festgehalten; zusätzlich soll nach Möglichkeit eine von der parzellenscharfen Karte aus vorindustrieller Zeit getrennte, aber auf dieser aufbauende Interpretationskarte zur topographischen Entwicklung der Stadt im Maßstab 1:5000 oder 1:2.500 enthalten sein, ein Punkt, der die Durchsetzung des Konzepts der Stoob'schen »Wachstumsphasenkarte« widerspiegelt.

(2) Der *Textkommentar* wird weiterhin als unverzichtbarer Bestandteil betrachtet, kann allerdings sowohl nach Umfang wie auch thematischer Vielfalt variabel gehalten werden.

(3) Möglich ist darüber hinaus die *Aufnahme zusätzlicher Teile*, etwa Reproduktionen weiterer historischer Stadtpläne und/oder Ansichten.

Mit diesem »Vertrag« war es in überzeugender Weise gelungen, bei prinzipiellem Festhalten am eigentlichen Ziel, für die Stadtgeschichtswissenschaft eine feste Grundlage zur Verfügung zu stellen, die verschiedenen Stränge der Entwicklung, welche das gesamte Projekt seit Oxford in den Atlas produzierenden Ländern genommen hatte, wieder zu bündeln. Das gemeinsame Dach war wieder hergestellt, unter dem sich die Projekte in all ihrer Vielfalt finden konnten und können. Und dennoch – der Eindruck, alle möglichen Probleme wären gelöst, man könnte einer neuen Projektgruppe zur Publikation eines Städteatlas in einem anderen europäischen (gar außereuropäischen) Land gleichsam eine Art von Anweisung oder Leitfaden übermitteln und schon wäre die Zahl der Städteatlanten von neuem vermehrt – dieser Eindruck wäre falsch. Abgesehen von den gewaltigen finanziellen Erfordernissen zur Begründung solch eines Vorhabens, gar den Mühen, in Zeiten projektorientierter wie -finanzierter Wissenschaft ein Kernteam über eine entsprechend lange Dauer halten zu können, bleiben eine Reihe von Schwierigkeiten weiter bestehen, für die ganz unterschiedliche oder auch bislang nur wenig befriedigende Lösungsansätze gefunden worden sind. So stellt etwa die Bearbeitung der jeweiligen Stadtentwicklung vom Zeitpunkt des Urkatasters, zumeist dem Beginn der Industrialisierung, bis zur Gegenwart ein bis heute nicht wirklich gelöstes Problem dar; auch die Aufnahme wirklich großer Städte in die Atlasunternehmen ist – und das beileibe nicht nur aus Gründen des schieren Formats – schwierig. Das Format ist ja in doppelter Hinsicht eine wahre *crux*: Zum einen stoßen Städte mit großer Flächenausdehnung schon seit den mittelalterlichen Anfängen angesichts des gewählten Maßstabs für den Urkataster relativ bald an die Grenzen noch einigermaßen vernünftiger Papierformate. Zum anderen gelten aber Städteatlanten zurecht als schwer zu handhaben, gehören in jedem Fall zu den von Bibliothekaren ganz besonders wenig »geschätzten« Druckwerken. Das »Ei des Kolumbus« ist keinesfalls gefunden und auch noch nicht in Sicht – Lösungsversuche für die thematische Problematik gibt es etwa mit der Vorlage spezieller Atlanten, etwa dem »Historischen Atlas von Wien«, und auch bei den Formaten hat man – freilich bescheidene – Schritte in Richtung einer Verkleinerung zu setzen gesucht.¹⁹

¹⁹ Vgl. die neue Serie des Deutschen Städteatlas unter der Bezeichnung »Deutscher Historischer Städteatlas«: http://www.wien.gv.at/ma08/dt_dt.htm (Status: 25. 6. 2007).

Wir haben von einer »Erfolgsgeschichte« des Projekts der Städteatlanten gesprochen, und dies lässt sich auch an einem Faktor ablesen, der bislang nur ganz allgemein angesprochen wurde: der Zahl der bereits publizierten Stadtmappen. Anngret Simms hat in ihrem für die Generalversammlung der CIHV im September 2005 in Kiel erstellten Bericht über das internationale Forschungsprojekt der Städteatlanten eine Auflistung der Zahl an publizierten Stadtmappen im Vergleich zwischen den Jahren 1998 und 2005 geboten und ist auf eine Steigerung von 312 auf 398 Stadtmappen, das ist ein Plus von rund 28% binnen sieben Jahren, gekommen.²⁰ Eine um die Jahreswende 2006/07 durchgeführte Überprüfung im Hinblick auf den aktuellen Stand hat ergeben, dass aktuell insgesamt 435 Stadtmappen vorliegen, wobei das Ranking nach absoluten Zahlen von Deutschland angeführt wird (Abb. 2).²¹

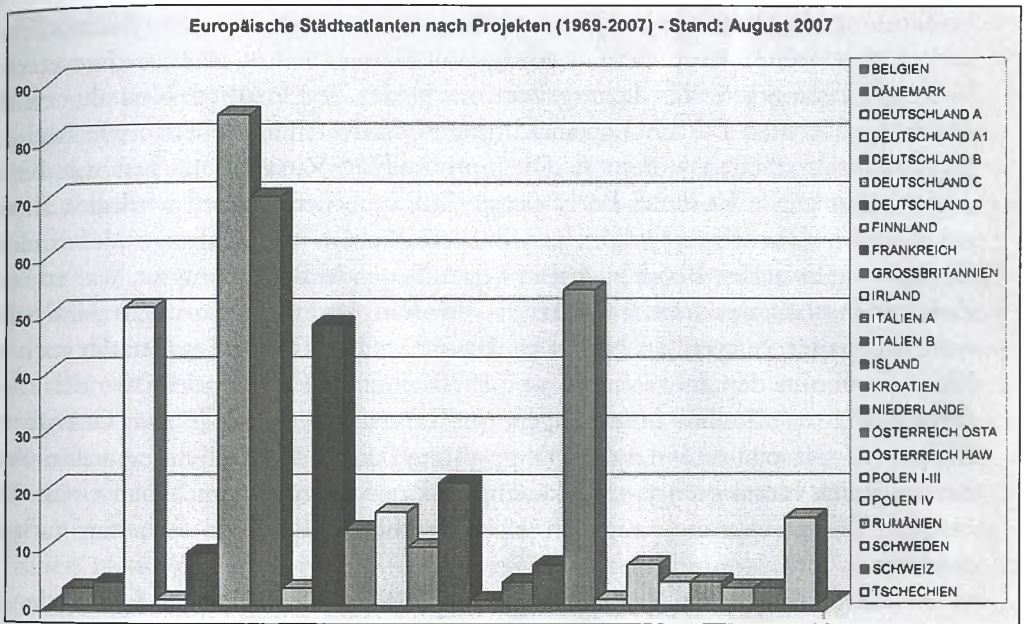

Abb. 2

20

Simms: http://www.historiaurbium.org/english/bollett_en.html (Status: 25. 6. 2007).

21

Vgl. dazu künftig: Opll, Ferdinand: Die Stadt sehen. Städteatlanten und der Blick auf die Stadt. Stadtforschung. Köln-Weimar-Wien: Böhlau (einstweilen vgl.

<http://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Veranstaltungen/feb2007.shtml> – Status: 25. 6. 2007).

Solch ein statistisches Bild ist freilich dazu angetan, die tatsächlichen Verhältnisse mehr zu verschleiern als zu dokumentieren, bleibt bei den bloßen Zahlen doch die Größe und Komplexität der im einzelnen bearbeiteten Städte völlig unberücksichtigt, und auch der Umfang der einzelnen Bearbeitungen ist dergestalt nicht zu erkennen.

Als mit dem Projekt der Städteatlanten seit drei Jahrzehnten aufs engste verbunden, darf ich mir an dieser Stelle gestatten, auch das persönliche Erleben und die eigene Erfahrung im Umgang mit den bei Atlanten zu bewältigenden Problemen in meine Ausführungen einzubringen.²² Im wesentlichen wirken am österreichischen Vorhaben drei Arbeitsgruppen bzw. -teams mit: die wissenschaftliche Redaktion in Verbindung mit den Herausgebern, das Team von kartographisch ausgebildeten Fachleuten und die Spezialisten für die Geschichte der jeweils ausgewählten Stadt. Organisatorisch ist das in Wien durch die Einbindung der Arbeiten in eine enge Kooperation zwischen dem Wiener Stadt- und Landesarchiv und dem Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung geregelt, und dazu gehört auch der regelmäßige Kontakt zu den unterschiedlichsten Forschungseinrichtungen, Universitäten ebenso wie Archiven und landeskundlichen Vereinen. Die unmittelbare Zusammenarbeit mit Kartographen hat große Vorteile. Bei anderen Atlasunternehmungen wird dies ähnlich gehandhabt. Der Kooperation mit der staatlichen Vermessung oder anderen Einrichtungen dieses Bereichs kommt grundlegende Bedeutung zu, wie etwa die Zusammenarbeit des Irischen Atlases mit dem Ordnance Survey Ireland sowie dem Ordnance Survey of Northern Ireland zeigt. Dabei hat gerade auch die Kartographie in den Jahrzehnten seit 1970 einen tief greifenden Wandel erlebt. Geradezu revolutionäre Neuerungen im Rahmen der Ablöse der Gravur von Karten auf Glasplatten hin zur EDV-gestützten digitalen Erarbeitung waren und – das sei gleich hinzu gefügt – sind auch weiter zu verzeichnen, haben einen technischen Quantensprung, zugleich eine Beschleunigung der Arbeiten möglich gemacht.

Worin liegen nun die wissenschaftlichen Ziele des Projekts der Städteatlanten, worin die Probleme für die Erreichung derselben? Zunächst ist nochmals auf den Anfang der vorliegenden Ausführungen zurück zu verweisen und die Bedeutung des bildhaften Zugangs zum Lebensraum Stadt, der Verbildlichung städtischer Entwicklung im historischen Zugriff hervorstreichen. Ebenso ist zu betonen, dass mit den Rahmenkonzepten für den Atlas, wie sie 1968 in Oxford und 1995 in Münster diskutiert und verabschiedet wurden, eine zuvor nicht gegebene Basis für

²² Vgl. Opll, Ferdinand: Der Österreichische Städteatlas. Ein Werkstattbericht. Nordost-Archiv. 22/97, Hamburg: IKGn, 1989, p. 305–316.

den Vergleich geschaffen worden ist. Und es sind diese *guidelines*, die zugleich eine Abgrenzung zu so manchen anderen Publikationen gleichen oder ähnlichen Titels verdeutlichen, Publikationen, die gleichfalls Karten als maßgebliche Quellen für die Erforschung städtischer Geschichte im Blick haben, denen aber der gleichmäßige, kanonhaft bestimmte Rahmen mit Einhaltung vorgegebener Maßstäbe fehlt.²³ Zu all dem kommt höchst vorteilhaft hinzu, dass man mit Karten ein Medium hat, das ungleich weniger von sprachlichen Voraussetzungen abhängt und damit viel einfacher gleichsam translingual verwendet werden kann als dies für Texte gilt. Eines der zugegebenermaßen niemals sehr konkret formulierten Ziele, nämlich die Schaffung einer entsprechenden Zahl an Städteatlanten quer über Europa – Hektor Ammann meinte vor Jahrzehnten, man müsse etwa 400 Städtetappen publizieren, um eine entsprechende Grundlage zu haben²⁴ –, dieses Ziel wurde bereits erreicht. Ein Streben nach Vollständigkeit – so hehr man solch ein Ziel auch empfinden mag – wird freilich kaum je realistisch und wohl auch nicht sinnvoll sein.

Überzeugungsarbeit im Hinblick auf den Start neuer Städteatlasunternehmungen in weiteren Ländern ist zum einen mit der Vorlage neuer Exempla, zum anderen mittels der Kommunikation innerhalb des Netzwerks der *scientific community* möglich. Dabei hat die Einrichtung der *Atlas Working Group* innerhalb der Internationalen Kommission für Städtegeschichte durchaus Früchte getragen. Finanzielle und organisatorische Vorbedingungen sind auf einer transnationalen Ebene allerdings nicht zu schaffen, sie sind vielmehr das Ergebnis eines unglaublichen Einsatzes und bewundernswerter Initiativkraft im Rahmen der einzelnen Atlasprojekte. Abgesehen von der erforderlichen finanziellen wie organisatorischen Basis gibt es eine ganze Reihe von »objektiven« Problemen, die eine Realisierung von Städteatlanten erschweren, und dabei ist – abermals – die Frage des Formats, zum anderen – mit der Formatfrage eng verbunden – die Bearbeitung großer Städte, ja von Metropolen bei Beachtung des Rahmenprogramms mit den vorgegebenen Kartenmaßstäben zu nennen.

Einen maßgeblichen Faktor für die Ziele des Projekts und deren Erreichung bildet die Reflexion betreffs des Zielpublikums. Dabei lässt das Ringen um das Festhalten an bestimmten Grundsätzen wie die damit durchaus gegebene Rigorosität des an wissenschaftlichen Überlegungen orientierten Programms erkennen, dass bei den Planungen stets das wissenschaftliche Publikum, die Schaffung einer Grundlage für wissenschaftliches Arbeiten, im Zentrum stand. Über die Jahre

²³ Vgl. *Atlas histórico de ciudades europeas: Península Ibérica* (ed. Manuel Guàrdia/Francisco Javier Monclús/José Luis Oyón). Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1994; *Atlas historique de villes européennes: Atlas historique des villes de France* (ed. Jean-Luc Pinol). Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1996).

²⁴ Vgl. dazu Ehbrecht: 30 Jahre Westfälischer Städteatlas, Anm. 7.

hinweg und durch vielfache Erfahrungen bestätigt hat sich jedoch gezeigt, dass der Wissenschaftsbegriff weit mehr umschließt als Stadtgeschichtswissenschaft, Städteatlanten vielmehr wegen ihres stark editorisch-dokumentarischen Charakters gerade auch von Archäologie, Denkmalpflege, Stadtplanung und für die Wissensvermittlung hoch geschätzt und herangezogen werden. Und schließlich sprechen Städteatlanten weit über das wissenschaftliche oder auch professionell interessierte Publikum hinaus in ganz besonderer Weise die Öffentlichkeit in der jeweils behandelten Stadt selbst an, und damit sind nicht nur die Sammler gemeint. In diesen für den Gesamterfolg des Projekts keineswegs unwichtigen Bereich ist weiter zu investieren, und dies sehr viel weniger aus geschäftlichem Interesse als vielmehr im Bewusstsein einer generellen Verpflichtung zur Dienstleistung von Wissenschaft für die und an der Gesellschaft.

Was kann in Zukunft getan werden, was ist in Hinkunft möglich und zu erwarten? Im Bewusstsein der Schwierigkeit aller Vorhersagen seien hier doch einige wenige Prognosen gewagt: Zunächst ist angesichts der Entwicklung der neu erscheinenden Städtetappen innerhalb der letzten Dekade mit einiger Gewissheit davon auszugehen, dass das Projekt durchaus Zukunft hat. Bei den vorliegenden Atlasunternehmungen ist mit deren Fortsetzung zu rechnen, wobei sich Schwerpunkte an den Neuerscheinungen der letzten Jahre gut ablesen lassen. Der Start neuer Projekte ist dagegen ungleich weniger gewiss, allerdings geben neue Initiativen – etwa für Ungarn – Anlass zu vorsichtig positiven Erwartungen. Die Fortsetzung und Ausweitung einschlägiger Unternehmungen bildet allerdings nur die eine Seite der Möglichkeiten für weiteren Erfolg. Ungleich wichtiger scheint es, den Weg einer Propagierung des Arbeitens mit Städteatlanten weiter zu beschreiten, um auf diesem Weg das Zielpublikum in all seiner Vielfalt noch besser und effizienter zu erreichen. Bei allen Schwierigkeiten der Umsetzung, die sehr massiv aus den permanenten technischen Veränderungen resultieren, darf man wohl davon ausgehen, dass der Schritt der Städteatlasunternehmen in die Welt einer digitalen Verfügbarkeit der Produkte der aussichtsreichste und zukunfts-trächtigste sein dürfte. Im Idealfall: Sämtliche vorhandenen und zukünftigen Städteatlanten in CD-ROM- bzw. DVD-Versionen mit Vorkehrung für interaktive Zugänge zu den reichen, in ihnen enthaltenen Informationen und mit der Möglichkeit des maßstabsgetreuen Vergleichs zwischen Stadtplänen – dies wäre ein höchst erstrebenswertes Ziel. Am besten – um den Gedanken des Ideals bis zu seinem Ende auszuspinnen – wäre es freilich, überhaupt sämtliche Atlanten über eine allgemein zugängliche Website abrufen zu können. Dergestalt wäre nicht nur die Verfügbarkeit der Atlanten unabhängig von der hinderlichen Formatfrage sehr viel einfacher zu gewährleisten. Auf diesem Wege ließe sich auch sehr viel eher das im analogen Medium so schwierige Problem der Bearbeitung wirklich großer

Städte/Metropolen lösen. – Den Weg, Städteatlanten in digitaler Form zu veröffentlichen, ist bislang vor allem das italienische Unternehmen mit dem 1999 publizierten Fallbeispiel Bologna²⁵ gegangen. In Österreich wird derzeit an einer entsprechenden Veröffentlichung für Lienz gearbeitet. Die gedruckte Stadtmappe dieser Osttiroler Stadt ist bereits 2004 im Rahmen der 8. Lieferung des Österreichischen Städteatlas erschienen.²⁶ Für die Digitalversion ist geplant, die für die Wachstumsphasenkarte verwendeten Zeitstufen sowie auch die Zusatzinformationen, wie Texte, Bildmaterial, Pläne, Literatur etc., getrennt abrufbar zu machen. Für dieses Projekt arbeitet das österreichische Atlas-Team mit der Stadtverwaltung von Lienz wie auch einem Lienz Vermessungsbüro eng zusammen. Jedenfalls zeigen sich bereits anhand dieses einen Beispiels, das zudem *work in progress* ist, die Komplexität des Unterfangens und der damit verbundene Aufwand sehr deutlich.

Und dennoch oder – vielleicht gerade deshalb: Das Projekt eines europäischen Städteatlas, wie es in den fünfziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts ange-dacht, im Jahrzehnt darauf realiter initiiert und angegangen wurde und seither eine äußerst erfreuliche Entwicklung genommen hat, hat uns einen neuen Blick auf die Stadt aufgetan, hat uns gelehrt, die Stadt – wie sie für so viele Menschen der natürliche Lebensraum ist – in ihrem Werden und Sein besser zu begreifen.

SUMMARY

EUROPEAN TOWNS ATLASES

A Contribution to Four Decades of Urban Historical Research in Europe

Starting with some basic deliberations about the importance of towns and urban life's sphere the paper is focused on the ample representation of towns (town-views and town-plans). A sketch of the organisational and institutional frame-work for the development of the respective research, i.e. urban historical science, for the last century is being given. With respect to this the »International Commission for the History of Towns« founded at the International Historical Congress in Rome, 1955, which was under the presidency of Sergij Vilfan during the 1980's, is taking centre stage. The Commission with its big research-projects, especially the Towns Atlases meanwhile being published in 17 European countries, has contributed essentially in forming a decisive basis for respective research-activities. This is not only true with

²⁵ Atlante storico multimediale di Bologna: La storia, i luoghi, le persone, Cronologia e bibliografia, I-II. Bologna: Grafis Edizioni, 1999.

²⁶ Pizzinini, Meinrad: Lienz. Österreichischer Städteatlas, Lief. 8. Wien: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Wiener Stadt- und Landesarchiv, 2004.

regard to the actual »spatial turn« of cultural sciences. The function of Towns Atlases is much wider, in some respect they can be characterised as proper editions for urban research-work, and even far beyond historical disciplines.

The advancement of this Atlas-project from the late 1960's onwards, from the mere idea to its manifold realisation, is being illustrated, and it is by no means exaggerated to speak about a real history of success. At the moment Towns Atlases for no less than 435 European towns are already published – on the whole a proper and plan-based editorial fundament for comparative analyses and studies. The possibilities to make use of the Atlases are another focus of the presentation, in the end culminating in some cautious forecasts to the future development.

*Sergij Vilfan na mednarodnem kongresu v Spoletu leta 1982
(v privatni lasti)*

POLIHISTOR J. V. VALVASOR, NJEGOVI BLIŽNJI IN DALJNI POTOMCI

Nova odkritja iz prezrtih arhivskih zakladov

BORIS GOLEC

Portret Janeza Vajkarda Valvasorja¹

Najbrž se bo kdo (upravičeno) vprašal, kaj imata skupnega Sergij Vilfan in Valvasor, kranjski polihistor iz 17. stoletja. Na pogled morda komaj kaj, če seveda iz-

¹ Delo Matije Greischerja, v: Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, Laybach 1689, s. p. (uvodne strani).

vzamemo njuno neizmerno zanimanje za zgodovino, etnologijo, pravno zgodovino, za preteklost in sedanost nasploh. Sergij Vilfan se resda ni nikoli posebej ukvarjal z Valvasorjem, a se je k njemu vedno znova vračal. Njegovega dela se je loteval še kot študent v prvih medvojnih objavah v letih 1942–1943. Nato Valvasorjevo ime vsaj v naslovih Vilfanovih del dolgo pogrešamo, dokler kranjskemu polihistorju ni po skoraj pol stoletja namenil sintetične razprave o pravni ureditvi Kranjske, predstavljene na simpoziju ob 300-letnici Slave vojvodine Kranjske leta 1989. Končno se je kot zgodovinar in etnolog tik pred smrtjo lotil še Valvasorjeve razlage zgodbe o Andreju Baumkircherju, kar torej pomeni, da Sergij Vilfan svojega opusa s kranjskim polihistorjem ni le začel, ampak ga je z njim tudi sklenil.²

Prav zato sem današnjo priložnost sklenil izrabiti za to, da po temeljitem pretresu arhivskega gradiva, pritegnitvi doslej neznanih virov in ponovnem valoriziranju »starih« – v »vilfanovski« maniri – spregovorim o neznanih plateh Valvasorjevega življenja ter kratko še o polihistorjevem povsem prezrtem, a nikakor nezanimivem potomstvu.

Delo Janeza Vajkarda Valvasorja je v našem pa tudi širšem prostoru tako univerzalen pojav, da je proučevalce obilno zaposlil že njegov obseg sam. Za Valvasorjevo osebnost in celo za nekatera ne nepomembna biografska dejstva je ob vsej količini in veličini njegovega opusa preprosto zmanjkalo prostora ali zanimanja. Povedano velja še posebej za polihistorjeva zadnja leta, od izida Slave vojvodine Kranjske leta 1689 do smrti jeseni 1693 v Krškem, prav tako za njegovo zapuščino, usodo družinskih članov in nadaljnje potomstvo. Naključno odpiranje parcialnih problemov pa je pred kratkim navrglo kar nekaj zanimivih odkritij, ki so nato zastavljala vedno nova in nova vprašanja. Izkazalo se je, da leži večina odgovorov že tristo let in več v arhivskem gradivu, mimo katerega so hodile generacije, vključno z Vilfanovo.

Prvo vprašanje zadeva Valvasorjev baronski naslov, za katerega ni bilo znano, kdaj naj bi s sorodnikov prešel na njegovo osebo. V resnici Janez Vajkard do njega sploh ni bil upravičen in tako dejansko nikoli ni postal baron. V dedno baronstvo so bili leta 1667 povzdignjeni le njegov polbrat in otroka pokojnega bratranca, od teh pa ga, razen njihovega potomstva, niso mogli kar privzeti ostali sorodniki, ne da bi jim bilo posebej podeljeno. Tako ni naključje, da Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske pomenljivo zamolči, kdaj naj bi Valvasorji postali baroni, pa čeprav navaja prenekatero povsem nebistveno podrobnost. Preden si je k svojemu imenu drznil pristaviti »baron«, je zato previdno pretipal teren in okoliščine. Sprva je

² Samec, Drago: Bibliografija akad. prof. dr. Sergija Vlfana, v: Rajšp, Vincenc, Bruckmüller, Ernst (ur.), *Vilfanov zbornik: pravo – zgodovina – narod = Recht – Geschichte – Nation*, Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU) 1999, str. 55–77.

samo »toleriral«, da so ga z baronom naslavljali drugi – duhovniki v krstnih maticah, posvetila prijateljev v treh njegovih zgodnejših tiskih (1681)³ ter štajerski deželni stanovi med vojnim pohodom 1683. Z baronom se je sam prvič podpisal ob vrnitvi z omenjenega pohoda 31. oktobra 1683 v tiskanem obrazcu za svoje vojake. Naslednji korak je predstavljalo dopisovanje z angleško Kraljevsko družbo, piko na i pa je Valvasor postavil leta 1688, ko se je kot baron podpisal pod Topografijo vojvodine Koroške. Končno je leto dni pozneje v Slavi vojvodine Kranjske med barone samovoljno »povzdignil« celotno kranjsko sorodstvo, vsaj zase bržčas prepričan, da si je naslov pač prislužil z delom in zaslugami.

Drugo vprašanje, ki so se mu Valvasorjevi življenjepisci iz nemoči raje izognili, zadeva število njegovih otrok in kraje njihovih rojstev. Danes vemo, da je postal oče trinajstkrat, če ne celo štirinajstkrat, doslej pa smo poznali le enajst otrok. Valvasor je v Slavi navedel natančne datume rojstev vseh devetih otrok iz prvega zakona in najstarejše hčerke, rojene v drugem zakonu, a je žal izpustil kraje njihovih rojstev. Pričakovali bi, da so se rojevali na Bogenšperku, gradu nedaleč od Litije, ki ga je polihistor kupil po poroki leta 1672 in v njem z družino prebival naslednjih dvajset let. Toda v krstnih matičnih knjigah župnije Šmartno pri Litiji najdemo samo tri krste in leta 1693 v Krškem znani krst zadnjega otroka.

Krstne oz. rojstne kraje večine otrok je bilo torej treba poiskati, toda kako in kje, ko pa jih doslej niso odkrili niti predhodniki. Pomenljivo je, da jih ne pozna nesporna referenca – Schiviz von Schivizhoffnova zbirka plemiških genealoških podatkov za celotni prostor Kranjske, izdana leta 1905. Tudi podroben pregled matičnih knjig sedmih župnij v širokem pasu ob Savi od Ljubljane do Svibnega pri Radečah ni dal novih rezultatov.⁴ Tako je jasno, da se večina Valvasorjevih otrok ni rodila ne na Bogenšperku, ne v Ljubljani in ne kje drugje na Kranjskem. Razlog več torej, da jih niso nikoli izsledili raziskovalci Valvasorjevega življenja ali rodoslovci. Le težko si predstavljamo, da bi vpisi njihovih krstov v maticah izostali zaradi malomarnosti duhovnikov. Vpisani bi morali biti tudi v primerih, ko bi jih krstili kar v kapeli domačega gradu. Ostane pravzaprav samo še možnost, da sta z Valvasorjem potovali tudi obe njegovi ženi. Tako so se otroci povečini rodili zdoma, glede na povedano najverjetneje zunaj domače dežele, nemara celo kje daleč na Nemškem in Francoskem.

³ V Vitezovičevi pozdravni pesmi v albumu *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, v posvetilu k izdaji *Topographia Carinthiae Salisburgensis* in v naslovu zemljevida Kranjske, priloženega Schönlebnovemu delu *Carniolia antiqua et nova*.

⁴ To so župnije z ohranjenimi starejšimi matičnimi knjigami: Ljubljana–Sv. Nikolaj, Ljubljana–Sv. Peter, Dol pri Ljubljani, Vače, Šentvid pri Stični, Zagorje ob Savi in Svibno.

Aus der I.		Geborn	Gestorben
hums Socie- 2. 10. Butter- April. Her- onia/ n von	Maria Sidonia †	1674. 16. April.	1676. 17. Julii.
	Marinnilla Cordula †	1675. 10. April.	1677. 13. Junii.
	Anna Theresia †	1677. 15. Februarii.	1681. 27. Nov.
	Johanna	1678. 11. Junii.	
	Wolff Weichard	1679. 25. Septemb.	
	Johann Gottlieb †	1681. 16. Julij.	1687. 4. Martii.
	Johann Ludwig	1683. 18. April.	
	Johann Wolff Engelbrecht	1684. 25. Julii.	
	Frank Joseph †	1686. 13. Junii.	1687. 14. Martii.
	Aus der II.		
	Catharina Francisca	1688. 28. April.	
Maria itroe/ Dritter rius zu	Aus der I.		
	Anna.		
	Maximilianus.		
	Aus der II.		
	Maria.		
	Jobst.		
	Leonora.		
	Franciscus.		

Dritter Theil.

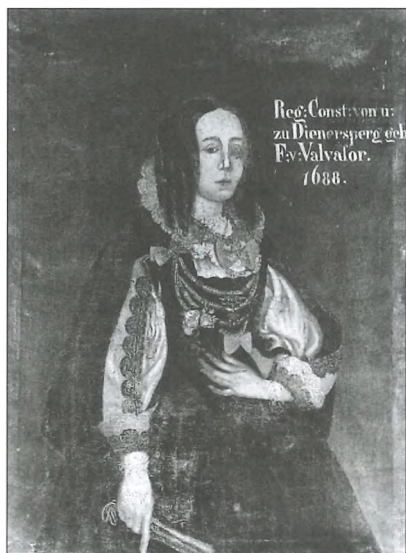
Valvasorjev rodovnik v Slavi vojvodine Kranjske⁵

Toda edina Valvasorjeva daljša odsotnost, ki jo lahko kolikor toliko natanko datiramo in je blizu rojstvu katerega njegovih otrok, je bila poleti 1686. Vse drugo ostaja še naprej zavito v meglo, saj s še tako natančno analizo podatkov v Slavi ter na podlagi datacij redkih dokumentov in pisem ni mogoče zanesljivo dognati, kdaj natanko je bil Janez Vajkard zdoma in kje vse je takrat potoval. Še manj seveda, na katerih potovanjih sta bili z njim tudi ženi. Nemara sta v »tujini« rojevali tudi zato, ker družinski poglavar ni dobro načrtoval svojih potovanj in se je na poti zamudil predolgo, da bi bila ježa za žensko v visoki nosečnosti dovolj varna, še posebej če je bilo to daleč od Bogenšperka ali Ljubljane.

V tujini se je Valvasorju očitno rodila tudi hči iz drugega zakona Regina Konstancija, rojena med letoma 1689 in 1692. Kolikor je znano, naj bi Valvasor prav enkrat v tem času potoval v Lyon in tam izgubil zdravje, kar pomeni, da je mogel otrok priti na svet v Franciji ali na poti tja oziroma nazaj. Pri tem je še bolj zanimivo dejstvo, da je bil obstoj te »skrivnostne« hčerke na Slovenskem dobro stoletje povsem pozabljen. Potem ko jo je konec 19. stoletja odkril plemiški genealog

⁵ Valvasor, *Die Ehre* IX, str. 109.

Witting, jo je nekaj let zatem »zapisal pozabi« pisec prve monografije o Valvasorju Peter Radics, četudi v svojem delu nekajkrat celo citira Wittingov članek.

Regina Konstancija Valvasor⁶

Ime Regine Konstancije so zdaj ponovno vrgli na površje novo odkriti viri o usodi njene matere, Valvasorjeve druge žene Ane Maksimile. Ker pa je »pozabljena« hči edina od Valvasorjevih otrok imela tudi vnuke, je bilo doslej povsem neznano vse polihistorjevo poznejše potomstvo. Izkazalo se je, da najdemo med njegovimi potomci vrsto zanimivih posameznikov, od posebnežev svojega časa do zelo uspešnih karieristov. Potomstvo na Kranjskem je izumrlo že leta 1823 z zblaznelim grofom Lovrencem Regulatom Paradeiserjem, na Slovenskem Štajerskem pa leta 1914 z bolehnim neplemičem Ludvikom Koflerjem. Toda še danes živijo potomci v tujini, zlasti v Avstriji, a tudi v Nemčiji, na Madžarskem in Finskem. Mnogi med njimi so vse do polpretekle dobe sledili Valvasorjevi ljubezni do častniške službe, saj srečamo med njimi vse od nižjih oficirjev, prek generalpolkovnika v času Napoleonovih vojn do esesovskega »sturmfirerja« in še živečega polkovnika vojske druge avstrijske republike.

⁶ Neznan avtor, olje na platnu, last: Narodna galerija, Ljubljana, inv. št.: NG S 906.

Josef Ritter von Gadolla (1897–1945)⁷

Posebno mesto v novejši zgodovini gre majorju nemške *vermaht* Josefu vitezu Gadolla. Ostal bi anonimen častnik, ko ne bi le mesec dni pred koncem druge svetovne vojne izgubil življenja kot žrtev nacističnega naglega sodišča. Smrtna obsodba ga je doletela kot posledica predaje turingijskega mesta Gotha ameriški vojski. Z rešitvijo mesta in njegovih prebivalcev ter zlasti z lastno častno smrtjo se je najprej zapisal v sodobno zgodovino Gothe, v novejšem času pa tudi rodnega Gradca in Avstrije.

Egon Ehrlich ob upokojitvi leta 1996⁸

⁷ Fotografija je objavljena na naslovni strani knjige: Ehrlich, Egon, Raschke, Helga: *Erinnerungen an Josef Ritter von Gadolla*. Wien: Februar 2003.

Gadollovo usodo je med drugim raziskoval Egon Ehrlich, danes na Dunaju živeči upokojeni častnik, prav tako Valvasorjev potomec, ki – tako kot njegov šestkrat praded – združuje dve ljubezni: vojaško kariero in dokumentarno pisanje. Z domoznanstvom in raziskovalnim delom nasploh pa se je sredi 19. stoletja kot edini Valvasorjev potomec intenzivno ukvarjal Ehrlichov praded Franc vitez Gadolla (1797–1866). Ta Valvasorjev praprapravnuk, rojen na Blagovni pri Šentjurju, pozneje graščak na Turnu pri Velenju, umrl v Gradcu, je nekje celo izrecno poudaril, da je ljubezen do domoznanstva podedoval prav po Valvasorjih. Toda – ironija usode – kljub naporom nikakor ni mogel ugotoviti, kateri od Valvasorjev je bil njegov neposredni prednik. Sledove do kranjskega polihistorja je namreč »zakrila« nejasna identiteta Valvasorjeve dolgo pozabljene hčerke Regine Konstancije, za katero je Gadolla zmotno mislil, da se je rodila šele nekaj let po Valvasorjevi smrti.

Vrnimo se k Janezu Vajkardu in njegovi ožji družini. Poročen je bil dvakrat, prvič z Ano Rozino pl. Graffenweger s Slatne pri Litiji, sicer rojeno v Ljubljani, drugič z Ano Maksimilo baronico Zetschker z Novega gradu pri Boštanju, živečo v očimovi graščini Vrhovo pod Gorjanci. Obe ženi sta bili od njega precej mlajši, še več, prva ob poroki s 17 let starejšim Valvasorjem ni imela niti 14 let.

Bogensperk po Valvasorjevi Topografiji Kranjske 1679⁹

⁸ Fotografija je last Egona Ehrliche, A–1190 Wien, Döblingerhauptstrasse 91.

⁹ Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia ducatus Carnioliae moderna. Bogensperk na Kranjskem 1679*. Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1970, št. 285.

Janez Vajkard se je pred tem približno toliko časa mudil v tujini. Nato je bil njegov dom od poroke leta 1672 skoraj do zadnjega na Bogenšperku, vse dokler ni bil gradú leta 1692, slabo leto pred smrtjo, primoran prodati. Na renesančnem bogenšperškem gradu so odraščali njegovi otroci, ki prav gotovo niso potovali z očetom in materjo, ampak so v času odsotnosti staršev ostajali v varstvu dojlj in varuš. In tu so, kot vse kaže, umrli polihistorjeva prva žena in pet otrok, vsi pokopani v rodbinski grobnici na Mediji na nasprotni strani Save.

Iz Valvasorjevega bogenšperškega obdobja naj izpostavim obrobno, a na svoj način pomenljivo ugotovitev, da se v vseh dvajsetih letih samo dvakrat pojavi v vlogi krstnega botra, pa še to krščencema navadnih ljudi, in ne plemiških sosedov. Kot vse kaže, torej ni bil preveč naklonjen konvencionalnim družabnim obveznostim, ampak si je družbo raje izbiral po svoji meri.

Drugače kot za družino je bil Bogenšperk za Janeza Vajkarda morda bolj »glavni štab«, kjer so ga nekaj let obdajali domači in tuji sodelavci zasebnega grafičnega zavoda. Sam se je namreč veliko mudil na poti in si leta 1681 zapovrh kupil še hišo v Ljubljani, očitno z namenom, da bo lahko čim bliže zgodovinskim virom. Odtod je hodil v bližnji lontovž brskat po kranjskem stanovskem arhivu ter premetavat spise in knjige ljubljanskega mesta na rotovžu. Kot izvemo iz inventarja njegove zapuščine, pa so mu deželni stanovi vsaj enkrat posodili dokumente tudi na dom. Bržčas je šlo za ustaljeno prakso, pri čemer lahko upamo, da je Janez Vajkard izposojeno vselej vestno vračal na svoje mesto in s tem omogočil, da je dokumente stoletja pozneje še lahko ugledalo tudi pronicljivo oko Sergija Vilfana.

Zadnja leta Valvasorjevega življenja, od leta 1687, ko mu je umrla prva žena in se je vnovič oženil, so bila zanj nasploh zelo dinamično in naporno obdobje, zaznamovano s častmi in priznanji, a tudi z nerazumevanjem okolice, razočaranji, boleznijo in z njimi povezanimi hudimi finančnimi težavami. Te so ga slednjič privedle tako daleč, da je do pozne jeseni 1692 razprodal celotno posest in hišo v Ljubljani ter se nekaj mesecev pozneje, spomladi 1693, preselil v kupljeno meščansko hišo v Krškem, kjer mu je ostalo le še kakšnega pol leta življenja.

Zakaj se je odločil prav za Krško, provincialno, čeprav prometno živahno mesto, posredno razkrije poznejša usoda njegove vdove. Ana Maksimila je imela namreč v širši krški okolici sorodstvo in je upravičeno pričakovala dediščino po očimu pl. Wernegku. Pri reševanju eksistence Valvasorjeve družine je tako ali tako lahko računala le še na pomoč sorodnikov. Janez Vajkard je sicer še pred tem umrl, vdova pa je tri leta po njegovi smrti res podedovala graščino Pleterje pri Bučki in se s tem gmotno spet postavila na noge.

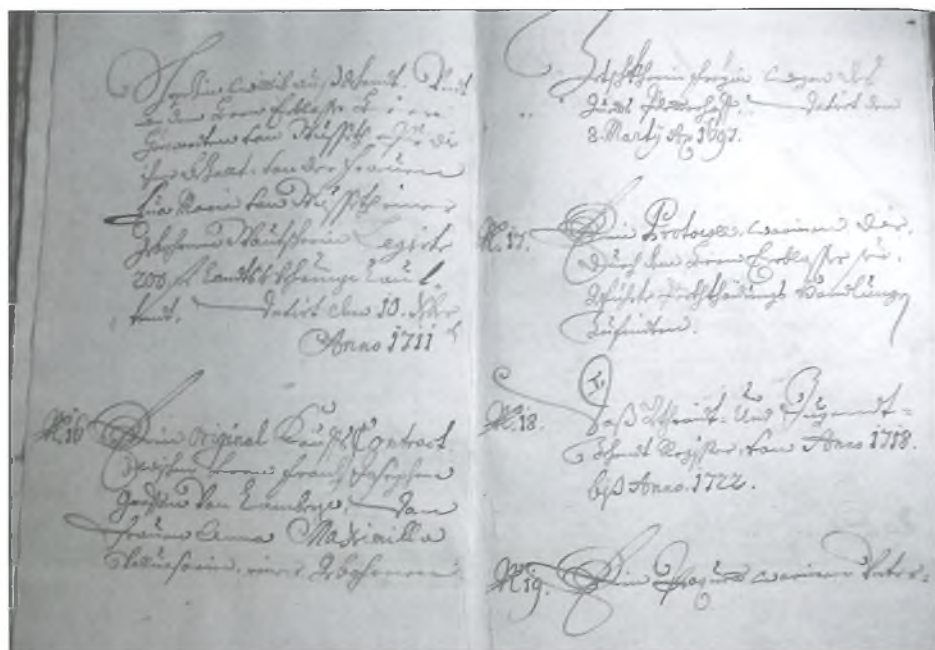

Krško po Valvasorjevi Topografiji Kranjske 1679¹⁰

Vse doslej so ostajala povsem neobdelana vprašanja glede usode Valvasorjeve skromne zapuščine, vdove, otrok in zadnjega doma v Krškem. Vdovino poznejše življenje je bilo zavito v tančico neznanega tudi ali predvsem ob dejstvu, da se je vnovič poročila in spremenila priimek, ključni podatki za odkrivanje njene usode pa so ležali prav v zapuščinskem inventarju njenega drugega moža Janeza Herbarda pl. Buseta.

Na omenjeni inventar je pred četrto stoletja, leta 1982, opozorila Majda Smole. Njegova analiza zdaj ni razkrila le usode Valvasorjeve žene in že znane hčerke iz drugega zakona, temveč ponovno tudi obstoj Regine Konstancije, edinega polihistorjevega otroka, po katerem se Valvasorjev rod nadaljuje do naših dni.

¹⁰ Valvasor, *Topographia*, št. 84.

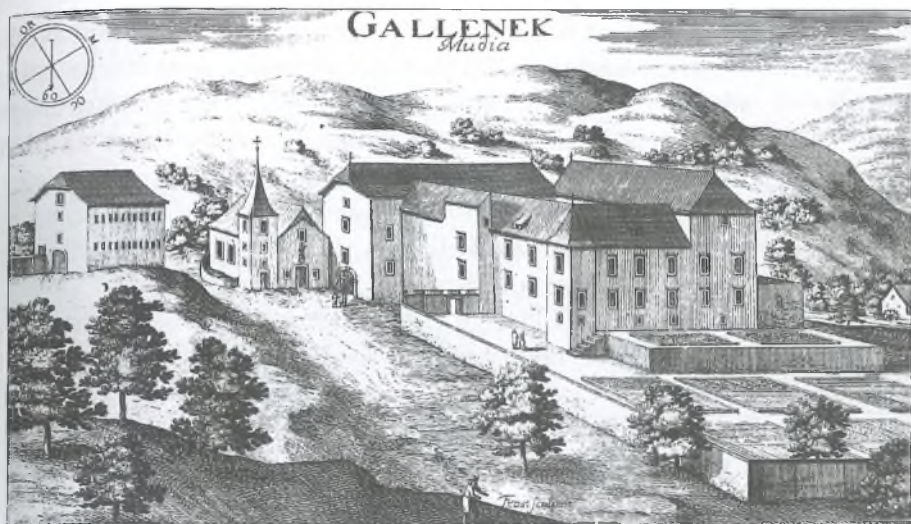
Busetov zapuščinski inventar¹¹

Valvasorjeva hiša smrti v Krškem (foto: B. Golec, december 2006)

¹¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 123, fasc. L, W-81, 11. 7. 1724.

V zvezi s Krškim kaže še opozoriti, da je bilo s pritegnitvijo novih sekundarnih virov končno moč ugotoviti, v kateri hiši je Valvasor zares umrl. T. i. »Valvasorjeva hiša«, ki od leta 1894 nosi spominsko ploščo, ni prava, temveč plod ugibanja in zmote ljubiteljskega zgodovinarja Antona Jellouschka iz srede 19. stoletja. Polihistor je v resnici prebival in preminil nekaj deset metrov stran, v južnem delu hiše, ki je pred stoletjem pripadala pisatelju Janezu Mencingerju, pred tem pa tretjemu literatu v vrsti njenih lastnikov, nemško piščemu pesniku Anastasiusu Grünu.

Medija po Valvasorjevi Topografiji Kranjske 1679¹²

Končno se je odprlo še vprašanje, ali Valvasor resnično počiva v rodbinski grobnici na Mediji. O tem govori en sam vir, pa še ta je več kakor 20 let poznejši zapis sodobnika Janeza Gregorja Dolničarja. Čeprav je veljalo, da kraja pokopa ni moč zanesljivo ugotoviti iz primarnega vira – mrliške matične knjige, temu ni tako. Mrliška matica župnije Vače, pod katero je tedaj spadala Medija, je namreč ohranjena, vendar jeseni 1693 vanjo niso vpisali pokopa Janeza Vajkarda Valvasorja.

»Uradno« torej tam sploh ni bil pokopan, a argument »per negationem« vendarle ni tako trden. V omenjeni mrliški knjigi pogrešamo namreč še marsikaterega drugega Valvasorja, tako tudi polihistorjevo prvo ženo in dva otoka, najverjetneje pač zato, ker so pokope opravili medijski grajski beneficiati in ne župnijski duhovniki. Poleg tega pa kaže matica prav v mesecih Valvasorjeve smrti daljšo, večtedensko vrzel.

¹² Valvasor, *Topographia*, št. 50.

A če trupla Janeza Vajkarda iz Krškega morda res niso prenesli na oddaljeno Medijo, je treba njegov grob iskati drugje. V takem primeru gre absolutna prednost kripti v krški mestni cerkvi sv. Janeza Evangelista, v kateri zelo verjetno počiva tudi polihistorjev najmlajši otrok, krščen že v Krškem približno pol leta pred očetovo smrtjo. Kdaj natanko je kranjski polihistor preminil, ostaja še naprej neznan, zato pa lahko kot dan, ko zanesljivo ni bil več živ, izpostavimo prezrti datum 16. november 1693. Tega dne je namreč kranjsko ogradno sodišče imenovalo inventurne komisarje za popis njegove zapuščine – nekaj malega premoženja, predvsem knjig, ki so ostale na Bogenšperku, ter glavnine ostaline, zdaj v Krškem.

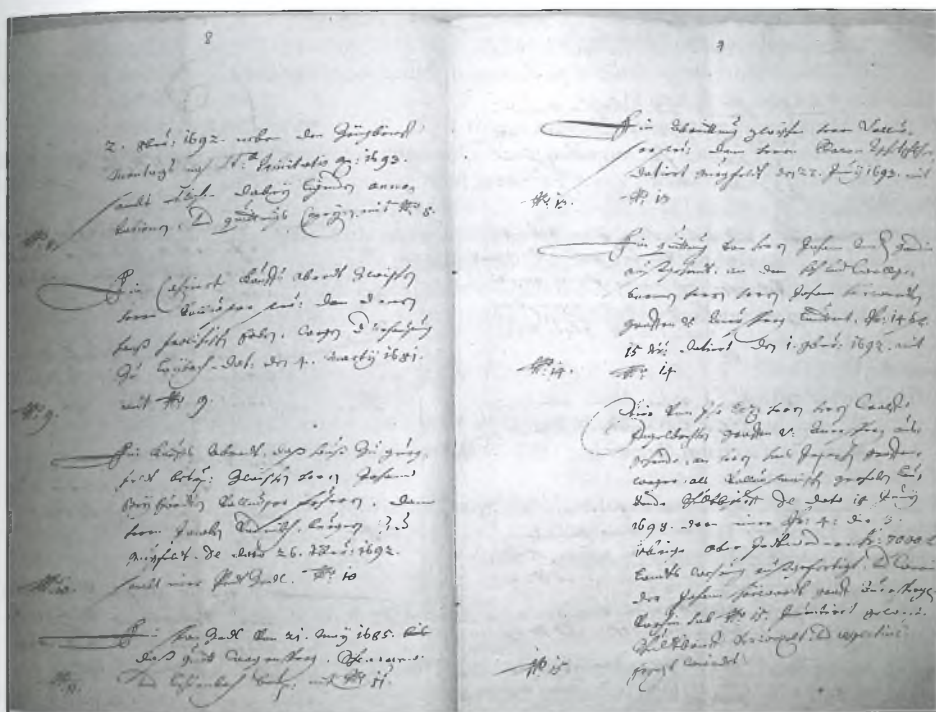
Zlasti krški inventar ponuja zanimivo podobo materialne in duhovne kulture v polihistorjevem zadnjem domovanju, ki je, prenapolnjeno z raznimi instrumenti in drobnimi predmeti, zdaj bolj spominjalo na zasilno skladišče kakor na plemiški dom. Valvasor sicer tudi v Krškem ni živel v revščini in povsem brez sredstev, toda razlika med položajem nekdanjega bogenšperškega gospoda in hišnega posestnika v podeželskem mestu je bila vendarle zelo velika. Vrh tega bi njegov mrtvi kapital brez dediščine po ženinem sorodstvu slej ko prej skopnel.

Pritegnitev doslej še neuporabljenega vira – sodnih protokolov ogradnega sodišča – je končno razkrila več podrobnosti o usodi Valvasorjeve zapuščine. Pri delitvi je imela prednost vdova z otroki iz drugega zakona, a je precej stvari odnesel tudi skrbnik otrok iz prejšnjega zakona, njihov stric Janez Jožef pl. Grafenweger. Tako je prav polihistorjeva intelektualna zapuščina v glavnem končala zunaj Krškega. Preostale knjige in instrumente je kupil bibliofil Franc Albrecht pl. Seethal, veliko drugih premoženja pa se je znašlo na skrbnikovem domu. Nasploh je imel Valvasor ob smrtni postelji le še ostanke ostankov knjižnice, kar pomeni, da so zapiski in predloge njegovih del morali doživeti temeljito čistko že pred selitvijo z Bogenšperka. Še najdlje lahko sledimo tistemu delu premoženja, ki so pripadle otrokom iz prvega zakona in so se nazadnje znašle v varstvu kostanjeviškega opata. Leta 1716, ko nas sodni protokoli žal zapustijo, še vedno niso bile v celoti razdeljene med štiri otroke.

Podobno kot intelektualna je bila močno okleščena Valvasorjeva biološka dediščina, dodobra že za njegovega življenja. Več kot polovica polihistorjevih otrok je pomrla v otroštvu, tako da jih je odraslo le šest. Vsi trije sinovi iz prvega zakona so se kot redovniki »poročili s Cerkvijo«, tri hčerke pa s plemiškimi vdovci in sinovi, živečimi v širši okolici Krškega, kjer je svojo življenjsko pot sklenil njihov oče. Pravzaprav kažejo njihove usode precej podobnosti, saj v samostanih niso umrli le vsi trije sinovi, temveč tudi dve od treh hčera, ne sicer kot redovniki, temveč kot vdovi samostanski varovanki.

Izkazalo se je, da je imela od vseh bržčas najbolj razgibano, če že ne kar burno življenje, prav najmlajša, doslej pozabljena hči Regina Konstancija poročena pl.

Dienersperg. Tako kot pozneje njena hči se je, denimo, na stara leta razšla s svojim možem. Končno me je osebno nemalo presenetilo, ko sem ugotovil, da sva s to Valvasorjevo hčerko tudi drugače povezana. Moji predniki so bili namreč več desetletij njeni znanci, zapovrh sploh njeni prvi sosede v Novem mestu, kjer je živela, odkar se je ločila od moža. Naj zato današnji referat – čeprav morda nekoliko neskromno – sklenem z vprašanjem, ali je res golo naključje, da se je Regina Konstancija »pustila znova odkriti« ravno meni, in to potem, ko sem se po precejšnjem oklevanju odzval vabilu iz Krškega, naj za tamkajšnji kolokvij prispevam kratek referat o Valvasorju. Naj mi sklepnega vprašanja ne zamerijo ne Janez Vajkard Valvasor, Sergij Vilfan in ne navzoči. Eno je pri tem gotovo: tovrstni spleti naključij bi gotovo pritegnili tudi prof. Vilfana, ko bi mu bilo ob žal preskopo odmerjenem času dano, da bi se posvetil Valvasorjevemu življenju.

Popis dela Valvasorjeve zapuščine v zapuščinskem inventarju
Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja¹³

¹³ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, 29. in 30. 3. 1700.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Arhiv Republike Slovenije

- AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 16, 171.
- AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 5 (1619–1661), št. 6 (1662–1756).
- AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 111, 135, 140.
- AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 84, k. o. Krško.
- AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: knj. 15–20.
- AS 308, Zbirka testamentov: I. serija, šk. 17, fasc. S 237–412; II. serija, fasc. B 1–42, G 1–54 1/2, I 1–13, V 1–16, W 1–49; III. serija, S 1–158.
- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani: šk. 18, 24, 34, 39, 40, 85, 116, 121, 123, 124, 128, 131.
- AS 315, Deželna deska za Kranjsko: gl. knj. II, IX, X; kvartetni Q5, Q10, Q17, Q19, Q20.
- AS 893, Jellouschek Anton: šk. 1.
- AS 984, Radics pl. Peter Pavel: fasc. 4–9.
- AS 1063, Zbirka listin: a. e. 2742.
- AS 1075, Zbirka rodovnikov: št. 52, 82, 97, 111, 279.
- AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko: šk. 8, fasc. 11.

Arhiv Frančiškanskega samostana v Novem mestu

- *Catalogus priori per fulmen 10. Augusti destructo, omnium, hujus nostrae Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae pie in Domino Defunctorum Patrum et fratrum Conscriptus Anno 1781.*
- *Discretorium Conventus 1732–1752–1769.*
- Kanonska vizitacija hrvaško-kranjske frančiškanske province »In Nomine dei Amen«, Nazaret, 6. 7. 1709.
- *Necrologium Provinciae S. Crucis Croatiae – Carnioliae etc.*
- *Tyrocinium Seraphicum Siue Liber Indultionis Fratrum 1656–1753.*

Arhiv Uršulinskega samostana v Ljubljani:

- fasc. 6, VIII/1.

Diözesanarchiv Graz

Matriken-Zweitschriften:

- Graz – Hl. Blut: Sterbefälle 1835–1860; Sterbefälle 1861–1880.
- Graz – Mariae Himmelfahrt: Trauungen 1835–1900; Sterbefälle 1835–1880.
- Graz – Münzgraben: Taufen 1851–1865.
- Graz – St. Andrä: Trauungen 1835–1845; Sterbefälle 1835–1854.
- Graz – St. Leonhard: Taufen 1866–1880.

Frančiškanski provincialni arhiv Ljubljana

- Provincialni protokol, zv. 1 in 2.

Kapiteljski arhiv Novo mesto

- šk. 65, R/24 1746–1756.
- šk. 66, M/1 1704–1728, M/3 1736–1752, M/4 1752–1769, M/5 1752–1769.
- šk. 67, R/28 1770–1827, R/28/Dodatek.
- šk. 69, M/6 1770–1831.

Knjižnica Frančiškanskega samostana v Ljubljani

- Mauro Fajdiga, *Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosnae dein Bosnae Croatiae nunc Prov. S. Crucis Croatiae Carnioliae Ordinis Minorum S. Francisci scriptoris observantiae nuncupatae*, 1777.

Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

- Prot. varia 9a.

Nadškofijski arhiv Ljubljana

- Zapuščine duhovnikov: fasc. 383, Zapuščina Franc Pokorn.
- ŽA Bučka: R 1788–1823, M 1788–1823.

- ŽA Cerknica: R 1676–1693.
- ŽA Dol pri Ljubljani: R 1669–1688, R 1688–1730.
- ŽA Kamnik: M 1747–1765.
- ŽA Krško: R 1670–1729, R 1730–1771, R 1771–1784, R 1784–1812, R 1812–1837, M 1771–1784.
- ŽA Leskovec pri Krškem: R 1704–1729, M 1701–1731, P 1707–1731.
- ŽA Ljubljana – Sv. Jakob: Ind M 1785–1949, M 1808–1832.
- ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj: Ind R 1653–1692, R 1638–1643, R 1643–1653, R 1653–1664, R 1664–1669, R 1669–1678, R 1678–1686, R 1686–1692, R 1692–1699, R 1700–1712, P 1682–1718, M 1658–1735, M 1735–1770.
- ŽA Ljubljana – Sv. Peter: Ind R 1668–1731, R 1667–1676, R 1676–1683, R 1683–1692, R 1692–1708.
- ŽA Novo mesto – Šmihel: R 1707–1720, R 1720–1743.
- ŽA Radeče: M 1749–1784.
- ŽA Raka: R 1784–1792, M 1784–1791.
- ŽA Svibno: R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713.
- ŽA Šentvid pri Stični: R 1664–1681, R 1681–1714.
- ŽA Škocjan pri Novem mestu: R 1702–1711, R 1711–1720, R 1720–1744, P 1714–1762.
- ŽA Šmartno pri Litiji: R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703, R 1703–1719, P 1660–1720.
- ŽA Trebnje: R 1789–1808, P 1788–1815, M 1788–1811.
- ŽA Vače: R 1673–1689, R 1689–1705, R 1674–1698 (za Sv. Goro), R 1689–1705, P 1685–1711, M 1687–1723, M 1723–1751, M 1752–1771.
- ŽA Velesovo: M 1745–1802.
- ŽA Zagorje ob Savi: R 1669–1695.

Nadškofijski arhiv Maribor

Matične knjige:

- Celje – Sv. Danijel: Ind R 1752–1840, R 1794–1801, R 1801–1817, R 1818–1840, R 1841–1849, R 1849–1858, Ind P 1694–1845, P 1804–1826, P 1826–1845, P 1845–1871, Ind M 1757–1834, M 1808–1834, M 1834–1850, M 1851–1862, M 1862–1878, M 1879–1886, M 1886–1894, M 1895–1899.
- Dobrna: Ind R 1783–1848, R 1783–1830, R 1830–1848, R 1848–1866, R 1867–1888, P 1783–1830, P 1831–1856, P 1856–1900, M 1771–1830, M 1830–1862, M 1863–1892.
- Kog: R 1856–1895.
- Nova cerkev: R 1784–1810, R 1810–1825, Ind R 1825–1873, P 1785–1837, P 1838–1876, M 1784–1833, M 1833–1863, M 1863–1891.
- Ponikva: R 1782–1802, R 1802–1838, Ind P 1782–1848, Ind M 1782–1838.
- Ptuj – Sv. Jurij: R 1822–1853, R 1874–1894, P 1866–1888.
- Sevnica: R 1727–1765, M 1742–1782.
- Šentjur pri Celju: R 1785–1805, R 1806–1836, P 1785–1835, M 1785–1836, M 1837–1864.
- Škale: R 1838–1860, R 1861–1888, Ind P 1791–1893, M 1829–1888.
- Velenje – Sv. Martin: Ind R 1784–1865.

Zapisniki duš:

- 0016 Celje: K 01, K 30, K 41, K 42, K 43, K 44, K 48.
- 0030 Dobrna: K 01, K 02, K 03, K 04.
- 0117 Nova Cerkev: K 02, K 10, K 26, K 49.

Prepisi matičnih knjig:

- Ormož: R 1870–1899, P 1835–1900.

Okrajno sodišče Krško, Zemljiška knjiga

- gl. knj. k. o. Krško: 1–59, 60–120.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (Štajerski deželni arhiv v Gradcu)

- A. Dienersperg: K 1, K 2.
- A. Neuhaus: K. 1.
- Handschriften: Gruppe 2, No. 568, 655, 911.
- Steirische Landtafel: LT I: Einlagenbücher 1, 3, 5; LT II: Hauptbücher 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 26, 29, 32.

Upravna enota Ormož

- matične knjige: Župnija Ormož, MKU 1862–1919.

Upravna enota Ormož, Krajevni urad Kog

- matične knjige: Župnija Kog, MKU 1867–1913, MKU 1914–1933.

Zgodovinski arhiv Celje

- ZAC 1476, Magistrat Krško: knj. 1994–1999.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

- LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka: šk. VIII, X, XX, XXV.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu

- NME 5, Mestna občina Novo mesto: šk. 11.

Župnijski urad Kog

- Seelenprotokol [1900–1912].

Župnijski urad Krško

- matične knjige: P 1713–1770.
- Catalogus Animarum Vicariatus Gurgefeldens ... 1792 [1792–1805].
- Vor- und Zunahmen im Vikariate Gurfeld befindlicher Hausbesitzer im Jahre 1842.

Župnijski urad Ljubljana – Marijino Oznanjenje

- matične knjige: M 1803–1825.

Župnijski urad Šentjernej

- matične knjige: R 1688–1693 (in M 1688–1693), R 1693–1698 (in M 1693–1700), R 1698–1729, R 1731–1739, R 1739–1748, R 1749–1760, R 1760–1766, R 1766–1772, R 1773–1785, R 1785–1791, R 1791–1802, P 1688–1692, P 1717–1760, P 1760–1773, M 1732–1747, M 1747–1759, M 1759–1773, M 1773–1785, M 1785–1799.
- oklicne knjige: 1759–1780, 1781–1808.

Literatura

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz 1663–1710*, Band 3. Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt 1987

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz 1711–1765*, Band 4. Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt 2002.

Bačer, Karel: *Gradivo za dolenski biografski leksikon*. Novo mesto : Knjižnica Mirana Jarca 2004.

Baraga, France: Novoodkriti Valvasorjev nagrobni spomenik. V: *Rast* (Novo mesto) 4, 1993, št. 5/6, str. 321.

Benedik, Metod, Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja štajerska kapucinska provinca* (Acta ecclesiastica Sloveniae 16). Ljubljana : Institut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze 1994.

Cevc, Emilijan: J. W. Valvasor kot mentor slikarjev. V: *Janez Vajkard Valvasor Slovencem in Evropi. Johann Weichard Valvasor to the Slovenes and to Europe*. Ljubljana : Narodna galerija 1989, str. 169–199.

Cevc, Emilijan: Kulturni spomeniki v Krškem in bližnji okolici. V: *Krško skozi čas 1477–1977*. Krško : Skupščina občine Krško 1977, str. 165–193.

Černelič Krošelj, Alenka: Valvasor in Krško. V: *Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem* (K mestu K., št. 1). Krško : Valvasorjev raziskovalni center 2004, str. 7–12.

Černelič Krošelj, Alenka (ur.): *Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem*, (K mestu K., št. 1). Krško : Valvasorjev raziskovalni center 2004.

Črničec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana : Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958) 1999.

Dular, Anja: Valvasorjeva knjižnica. V: *Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije 2002, str. 259–268.

Ehrlich, Egon, Raschke, Helga: *Erinnerungen an Josef Ritter von Gadolla*. Wien : Bundesministerium für Landesverteidigung 2003.

Frank-Döfering, Peter: *Adels Lexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*. Wien : Herder & Co. 1999.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 1.–5. Band. Schloss Senftenegg : Selbstverlag 1967–1974.

- Furlan, p. Alfonz: *Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu*. Novo mesto : Frančiškanski samostan Novo mesto 1937.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja, doktorska disertacija*, Ljubljana 1999 (Filozofska fakulteta).
- Goričar, Maks: *Slomšekov rodovnik*. Maribor : Tiskarna sv. Cirila 1938.
- Gratzy, Oskar: *Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689)*. Laibach : Selbstverlag 1901.
- Grdina, Igor: *Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije*. Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU) 2001.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana : DZS 1997.
- Jellouschek, Anton: Valvasor und Vodnik. V: Etbin Henrik Costa (ur.), *Vodnikov spomenik. Vodnik – Album*. Ljubljana–Laibach : I. v. Kleinmayr in F. Bamberg 1859, str. 40–41.
- Kaspret, Anton: Zenitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zečker dne 20. juli 1987. I. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* I, 1904, str. 186–189.
- Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofjskega arhiva Ljubljana* (Nadškofija Ljubljana, Arhiv, Priročniki 2). Ljubljana 2003.
- Lapajne, Ivan: *Krško in Krčani. Zgodovinske in spominske črtice*. Krško : Odbor za olepšanje mesta 1894.
- Lubej, Uroš: Justus van der Nypoort na Kranjskem. V: *Varstvo spomenikov* 37, 1997, str. 54–59.
- Magić, Vladimir: Valvasorjeva knjižnica. V: *Valvasorjev zbornik ob 300-letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana : SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, str. 239–246.
- Matijević, Meta: *Novomeške hiše in njihovi prebivalci od srede 18. do srede 19. stoletja*. Novo mesto 2005 (tipkopis, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino).
- Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac 1987.
- Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Neukirchen mit den Pfarren St. Leonhard in Neukirchen, St. Bartholomä in Hobeneck, Maria Himmelfahrt in Doberna, St. Peter und Paul in Weitenstein, St. Martin in Rosenthale, St. Joseph in Sternstein, St. Judok am Kozjak und U. L. Frau in Kirchstätten*. Das Bisthum und die Diözese Lavant, Theil. 8, Marburg : Selbstverlag 1893.
- Orožen, Janko: Donesek k zgodovini Dobrne. V: *Celjski zbornik 1960*. Celje : Svet za kulturo okraja Celje 1960, str. 280–291.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice*. I. del. *Od začetka do leta 1848*. Celje : Kulturna skupnost 1971.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice*. II. del. (1849–1941). Celje : Kulturna skupnost 1974.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte*. München : Verlag R. Oldenbourg 1962.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura* (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU 2005.
- Preinfalk, Miha: Družina Roschütz – baroni, ki to niso bili. V: *Kronika* 54 (2006), str. 95–104.
- Radics, Peter v.: *Johann Weikhard Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach : Verlag der Krainischen Sparkasse 1910.
- Radics, P.(eter): Valvasor-Studien I. Aus dem Archive der Pfarre St. Martin bei Littai. V: *Laibacher Zeitung* 114, 1895, str. 1425–1426.
- Radics, P.(eter): Valvasor-Studien II–III. Aus dem steiermärkischen Landesarchive. V: *Laibacher Zeitung* 114, 1895, str. 1437–1438, 1443–1444.
- Radics, P.(eter): Valvasor-Studien V–VI. Aus dem Pfarrarchive von Watsch. V: *Laibacher Zeitung* 114, 1895, str. 1475–1476, 1485–1486.
- Radics, P.(eter): Valvasor-Studien XXVI. Die Schreiben der steiermärkischen Landschaft 1683 an Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor und an die krainische Landschaft. V: *Laibacher Zeitung* 115, 1896, str. 331, 337–338.
- Reisp, Branko: Dosedanje raziskave o Valvasorju in nekatera odprta vprašanja. V: *Valvasorjev zbornik ob 300-letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana : SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, str. 17–31.
- Reisp, Branko: *Gradovi dežele Kranjske*. Ljubljana : Slovenska matica 1998.

- Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society. The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society*. Ljubljana : SAZU 1987.
- Reisp, Branko: Neznani epitafor Janezu Vajkardu Valvasorju. V: *Zgodovinski časopis* 47, 1993, str. 345–348.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana : Mladinska knjiga 1983.
- Samec, Drago: Bibliografija akad. prof. dr. Sergija Vilfana. V: Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik: pravo – zgodovina – narod = Recht – Geschichte – Nation*, Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU) 1999, str. 55–77.
- SBL I = *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga Abraham–Lužar*. Ljubljana : Zadrúna gospodarska banka 1925–1932.
- SBL III = *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga Raab–Švikaršič*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1960–1971.
- SBL IV = *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga Táboarska–Žvanut*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1980–1991.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz : Selbstverlag 1905.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz : Eigentum und Verlag von Lydia Schiviz von Schivizhoffen geb. Haas von Bingen 1909.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark*. I–IV. Theil. Gratz : Verfasser 1822–1823.
- Simoniti, Vasko: Janez Vajkard Valvasor – stotnik kranjskih deželnih stanov. V: *Valvasorjev zbornik ob 300. letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana : SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, str. 103–111.
- Sitar, Sandi: O prometu v Slavi vojvodine Kranjske. V: *Valvasorjev zbornik ob 300. letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana : SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, str. 143–156.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije 1982.
- Steska, Viktor: Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«. V: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko X*, 1900, str. 134–140, 145–174.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Prva knjiga. Porečje Krke*. Ljubljana : Viharnik 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana : Viharnik 2001.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Peta knjiga. Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana : Viharnik 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana : Založba Park Znanstveni tisk 1992.
- Suhadolnik, Jože, Anžič, Sonja: *Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgraškega dela Ciril-Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv 2000.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir* (Studia humanitatis, Apes; 1). Ljubljana : ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1995.
- Tominec, Angelik: Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci. V: *Cvetje z vrtov sv. Frančiška XXXIV* (1927), str. 17–27, 49–55, 87–93, 143–148, 187–190.
- Umek, Ema: *Erbergi in dolski arhiv*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije 1991.
- Umek, Ema, Kos, Janez (ur.): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II*. Ljubljana : Skupnost arhivov Slovenije 1972.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine kranjske. Izbrana poglavja*. Ljubljana : Mladinska knjiga 1984.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia ducatus Carnioliae modernae. Bogenšperk na Kranjskem 1679*. Ljubljana : Cankarjeva založba, München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik 1970.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Crain*, I–XV. Laybach 1689.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana : Matica slovenska 1891.
- Vrhovnik I.: Kako je prišla Valvasorjeva knjižnica v Zagreb? V: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 9, 1928, str. 108–110.
- Vrišer, Andreja: *Noša v baroku na Slovenskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1993.

- Weigl, Igor: Pri Valvasorju doma. V: ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka (ur.): *Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem*, (K mestu K., št. 1). Krško : Valvasorjev raziskovalni center 2004, str. 13–17.
- Witting, Joh. Bapt.: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV, 1894 (Wien), str. 89–146; V–VI, 1895, str. 162–264.
- Zahn, J.(osef), mell, Anton (izd.): *Kataloge des Steiermärkischen Landesarchives. I. Joanneumsarchiv. 1. Handschriften. Katalog der Handschriften*. Graz und Leipzig : Steiermärkisches Landesarchiv 1908.

Spletne strani

- <http://www.gadolla.com/ahnen.htm> (Google 21. nov. 2006): Ahnentafel Familie Gadola – Gadolla.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Almanach_de_Gotha (Google, feb. 2007)

DER POLYHISTOR J. W. VALVASOR (1641–1693), SEINE NAHEN UND FERNEN NACHKOMMEN

Neue Entdeckungen aus übersehenen Archivschätzen

Es wird sich wohl mancher von den Anwesenden (mit Recht) fragen, was denn Sergij Vilfan und Valvasor, der krainische Polyhistor aus dem 17. Jahrhundert, gemein haben. Auf den ersten Blick kaum etwas, wenn man vom unerschöpflichen Interesse für die Geschichte, Volkskunde, Rechtsgeschichte, für die Vergangenheit und die Gegenwart überhaupt absieht. Sergij Vilfan hat sich zwar wirklich nicht ausdrücklich mit Valvasor als solchem beschäftigt, ist aber doch immer wieder auf ihn zurückgekommen. Sein Werk nahm er schon in der Kriegszeit in seinen ersten Veröffentlichungen 1942–43 noch als Student in Angriff. Später kommt der Name Valvasor zumindest in den Titeln der Werke von Vilfan lange nicht vor, fast ein halbes Jahrhundert, bis zur 300-Jahresfeier des Erscheinens der Ehre des Herzogtums Krain im Jahr 1989, als er dem krainischen Polyhistor eine synthetische Abhandlung über die rechtliche Verfassung des Landes Krain gewidmet und sie in der einschlägigen Tagung hier in diesem Saal präsentiert hat. Und schließlich nahm er als Historiker und Volkskundler knapp vor seinem Tod noch Valvasors Deutung der Geschichte von Andreas Baumkircher in Angriff; Sergij Vilfan hat sein Opus demnach nicht nur mit Valvasor begonnen, sondern auch abgeschlossen.

Gerade aus diesem Grund möchte ich die heutige Gelegenheit nutzen, um nach einer gründlichen Durchsicht von Archivmaterialien, der Heranziehung von bisher unbekannten Quellen und einer erneuten Würdigung von »alten« Quellen – in der »Vilfan'schen« Manier – die unbekannten Seiten des Lebens von Valvasor zu behandeln und seine bisher völlig vergessenen, aber keineswegs uninteressanten Nachkommen kurz zu streifen.

Das Opus von Johann Weichard Valvasor war im slowenischen, aber auch weiteren Raum eine so universelle Erscheinung, dass seine Erforscher schon allein mit seinem Umfang genügend zu tun hatten. Für Valvasor als Persönlichkeit, sogar für einige biographisch nicht unbedeutende Tatsachen reichten angesichts der Menge und Größe

dieses Opus weder der Platz noch das Interesse. Das gilt insbesondere für die letzten Lebensjahre des Polyhistor, vom Erscheinen der Ehre des Herzogtums Krain in 1689 bis zu seinem Tod im Herbst 1693 in Krško (Gurkfeld) und auch für seinen Nachlass, das Schicksal seiner Familienmitglieder und die weitere Nachkommenschaft. Die zufällige Eröffnung von Teilproblemen hat aber kürzlich auch einige interessante Entdeckungen gebracht, die ihrerseits neue Fragen aufwerfen. Die meisten Antworten ruhen nämlich seit dreihundert Jahren und mehr in Archivunterlagen, die von Generationen, auch von der von Vilfan, nicht beachtet worden sind.

Die erste Frage betrifft Valvasors Titel »Freiherr«, für den es nicht klar war, wann er von Verwandten auf die Person von Valvasor übergegangen sein soll. Genau genommen hatte Johann Weichard eigentlich überhaupt kein Recht auf diesen Titel, der ihm in Wirklichkeit nie verliehen worden ist. In den erblichen Freiherrenstand wurden 1667 nur sein Halbbruder und die beiden Kinder seines verstorbenen Cousins erhoben, von denen außer ihren eigenen Nachkommen niemand in der Verwandtschaft den Titel einfach übernehmen konnte, ohne dass er ihm verliehen worden wäre. Es ist deshalb kein Zufall, dass Valvasor in seiner Ehre des Herzogtums Krain verschweigt, wann die Familie Valvasor den Freiherrenstand erhalten haben soll, obwohl er so manche völlig nebensächliche Einzelheit anführt. Bevor er sich die Freiheit herausnahm, den Titel »Freiherr« vor seinen Namen zu setzen, hat er deshalb die Umstände sehr vorsichtig erkundet. Zunächst hat er nur »toleriert«, dass er von anderen als »Freiherr/Baron« titulierte wurde – von Priestern in Taufbüchern, von seinen Freunden in den Widmungen in seinen drei früheren Werken¹⁴ und von den steirischen Landesständen während des Kriegszuges von 1683. Als Freiherr hat er selbst erstmals nach der Rückkehr aus diesem Feldzug am 31. Oktober 1683 im gedruckten Formblatt für seine Soldaten unterzeichnet. Den nächsten Schritt stellte die Korrespondenz mit der englischen Königlich-Gesellschaft dar, das i-Tüpfelchen 1688 Valvasors Unterschrift als Freiherr unter der Topographie des Herzogtums Kärnten. Schließlich »erhob« er ein Jahr später seine gesamte krainische Verwandtschaft in den »Freiherrenstand«, wobei er zumindest für sich selbst wohl überzeugt gewesen ist, dass er den Titel aufgrund seines Werkes und seiner Verdienste bestimmt verdient hat.

Die nächste Frage, die von seinen Biographen lieber umgangen worden ist, betrifft die Zahl seiner Kinder und ihre Geburtsorte. Heute wissen wir, dass er dreizehn Kinder hatte, vielleicht sogar vierzehn, bisher wusste man nur von elf Kindern.

Valvasor hat in seiner »Ehre« (1689) die genauen Geburtsdaten aller neun Kinder aus der ersten Ehe und der ältesten in der zweiten Ehe geborenen Tochter angegeben, leider nicht auch ihre Geburtsorte. Man würde erwarten, dass sie auf Bogenšperg (Wagensperg) in der Nähe von Litija (Littai) geboren worden wären, seinem nach der

¹⁴ Im Begrüßungsgedicht von Vitezović im Album *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, in der Widmung zur Ausgabe *Topographia Carinthiae Salisburgensis* und im Titel der Landkarte von Krain als Anhang zu Schönlebens *Carniola antiqua et nova*.

Heirat 1672 gekauften Schloss, in dem er die nächsten zwanzig Jahre gelebt hat. In den Taufbüchern der zuständigen Pfarre Šmartno pri Litiji (St. Martin bei Littai) sind allerdings nur drei Taufen verzeichnet, verbucht ist auch 1693 in Krško die bekannte Taufe des letzten Kindes.

Es galt also die Tauf- bzw. Geburtsbücher für die meisten Kinder zu finden, aber die Frage war, wie und wo, denn auch meinen Vorgängern ist das nicht gelungen. Sehr aufschlussreich ist die Tatsache, dass die unumstößliche Referenz – die Sammlung von genealogischen Daten für den Adel des gesamten Raumes von Krain aus 1905 – Schiviz von Schivizhoffen – darüber keinen Aufschluss gibt. Auch die genaue Durchsicht der Matrikeln von sieben Pfarren an der Save von Ljubljana (Laibach) bis Svibno bei Radeče (Scharffenberg bei Ratschach) hat keine neuen Ergebnisse gebracht. So steht nun fest, dass der Großteil der Kinder von Valvasor weder auf dem Schloss Bogenšperk noch in Ljubljana (Laibach) noch an einem anderen Ort in Krain geboren worden ist. Das wird mit ein Grund dafür gewesen sein, dass sie weder von den Erforschern des Lebens von Valvasor noch von den Genealogen gefunden worden sind. Es ist kaum anzunehmen, dass die Eintragungen der Taufen durch die Nachlässigkeit der Priester ausgeblieben wären. Auch wenn die Taufen einfach in der Kapelle des heimischen Schlosses stattgefunden hätten, hätten sie in den Taufbüchern erscheinen müssen. Es bleibt eigentlich nur die Möglichkeit, dass Valvasor auf seinen Reisen auch von seinen Frauen begleitet worden ist. So wurden die Kinder meist nicht zu Hause geboren, wahrscheinlich sogar außerhalb des Landes Krain, möglicherweise sogar irgendwo in der Fremde, in Deutschland oder Frankreich.

Doch fällt die einzige längere Abwesenheit von Valvasor, die mehr oder weniger genau in die Nähe der Geburt eines Kindes zu datieren ist, in den Sommer 1686. Alles andere bleibt noch immer nebulös, denn mit einer noch so genauen Analyse der Angaben in der »Ehre« und aufgrund der Datierung der wenigen vorliegenden Urkunden und Briefe ist nicht verlässlich festzustellen, wann genau Johann Weichard nicht zu Hause gewesen ist und wo er sich damals aufgehalten hat. Natürlich ist erst recht nicht festzustellen, auf welchen Reisen auch die erste oder zweite Frau mitgekommen war. Es kann sein, dass die Kinder »in der Fremde« geboren wurden, weil durch die Fehlplanung des Familienoberhauptes eine Reise zu lange gedauert hat und das Reiten für die hochschwangere Frau nicht mehr sicher genug war, insbesondere wenn die Entfernung nach Bogenšperk und Ljubljana zu groß war.

Offensichtlich wurde auch Valvasors Tochter aus zweiter Ehe Regina Konstantia zwischen den Jahren 1689 und 1692 in der Fremde geboren. Soweit bekannt ist, soll Valvasor gerade zu jener Zeit einmal nach Lyon gereist und dort erkrankt sein; das heißt, dass das Kind in Frankreich oder auf der Hin- oder Rückreise das Licht der Welt erblickt haben kann. Interessanterweise wurde die Existenz dieser »geheimnisvollen« Tochter in Slowenien ein gutes Jahrhundert lang völlig vergessen. Nach ihrer Entdeckung Ende des 19. Jahrhunderts durch den Adelsgenealogen Witting wurde sie

einige Jahre später vom Verfasser der ersten Valvasor-Monographie Peter von Radics wieder »vergessen«, obwohl sich Radics in seinem Werk wiederholt auf den Artikel von Witting beruft.

Der Name von Regina Konstantia kam inzwischen erneut auf durch die Quellen über das Schicksal ihrer Mutter Anna Maximila, der zweiten Frau von Valvasor. Da aber diese »vergessene« Tochter als einzige unter Valvasors Kindern auch Enkel hatte, war die gesamte spätere Nachkommenschaft des Polyhistor's bisher unbekannt. Es stellte sich heraus, dass es unter seinen Nachkommen eine ganze Reihe von interessanten Personen gibt, von ausgesprochenen Originalen bis zu sehr erfolgreichen Karrieremenschen. Die Nachkommenschaft in Krain ist bereits 1823 mit dem irrsinnig gewordenen Grafen Lorenz Regulat Paradeiser ausgestorben, in der Untersteiermark dagegen erst 1914 mit dem kränklichen nichtadeligen Ludvik Kofler. Allerdings leben Valvasors Nachkommen noch heute im Ausland, insbesondere in Österreich, aber auch in Deutschland, Ungarn und Australien. Viele von ihnen folgten fast bis zur jüngsten Zeit der Neigung Valvasors zum Offizierberuf, es gibt unter ihnen viele Offiziere: von Unteroffizieren über einen Feldmarschallleutnant in der Zeit der Napoleonkriege bis zu einem SS-Sturmführer und einem noch lebenden Oberst der Armee der zweiten Österreichischen Republik. Eine besondere Stelle in der neueren Geschichte nimmt der Major der Deutschen Wehrmacht Josef Ritter Gadolla (1897–1945) ein. Als Offizier wäre er völlig anonym geblieben, wäre er nicht nur einen Monat vor dem Ende des 2. Weltkrieges standrechtlich erschossen worden. Das Todesurteil erteilte ihn als Folge der Übergabe der thüringischen Stadt Gotha an die amerikanische Armee. Mit der Rettung der Stadt und ihrer Einwohner und dem eigenen Ehrentod fand er zunächst Eingang in die moderne Geschichte der Stadt Gotha und in neuerer Zeit auch in die Geschichte seiner Geburtsstadt Graz und von Österreich überhaupt.

Das Schicksal von Gadolla wurde unter anderen von Egon Ehrlich (1931) erforscht, einem heute in Wien lebenden Offizier, ebenfalls einem Nachkommen von Valvasor, der – so wie sein sechsmaliger Urgroßvater – zwei Vorlieben hat: für die militärische Karriere und die Betätigung als dokumentarischer Verfasser. Mit Heimatkunde und Forschungsarbeit überhaupt hat sich Mitte des 19. Jahrhunderts als einziger unter den Nachkommen von Valvasor Ehrlich's Urgroßvater Franz Ritter Gadolla intensiv beschäftigt. Dieser in Blagovna (Reifenstein) bei Celje (Cilli) geborene und 1866 in Graz verstorbene Urururenkel von Valvasor, später Schlossbesitzer auf Turn bei Velenje (Thurn bei Schallegg) hat an einer Stelle sogar ausdrücklich betont, dass er seine Vorliebe für die Heimatkunde gerade von der Familie Valvasor hat. Allerdings konnte er – durch eine Ironie des Schicksals – trotz allen Anstrengungen nie feststellen, welcher Valvasor sein unmittelbarer Vorfahr gewesen ist. Die Spuren des krainischen Polyhistor's sind nämlich durch die unklare Identität von Valvasors lange vergessener Tochter Regina Konstantia »verwischt« worden, von der Gadolla irrtümlicherweise annahm, sie sei erst einige Jahre nach Valvasors Tod geboren worden.

Und nun zurück zu Johann Weichard und seiner engeren Familie. Er war zweimal verheiratet, seine erste Frau war die in Ljubljana geborene Anna Rosina von Graffenweger (1658–1687) von Slatna (Slateneg) bei Litija, die zweite Anna Maximila Freiin von Zetschker (vor 1663–1713/16) von Novi grad bei Boštanj (Obererckenstein), die im Schloss ihres Stiefvaters Vrhovo (Freihof) unter dem Gorjanci-Gebirge lebte. Beide Frauen waren viel jünger als Valvasor, die erste war bei der Heirat mit dem 17 Jahre älteren Valvasor noch nicht einmal 14 Jahre alt.

Etwa genau so viele Jahre weilte Johann Weichard vor seiner Heirat im Ausland. Seit seiner Heirat in 1672 war sein Heim das Schloss Bogenšperk, bis er sich 1692, knapp ein Jahr vor seinem Tod genötigt sah, den Besitz zu verkaufen. Im Renaissanceschloss Bogenšperk wuchsen seine Kinder heran, die bestimmt nicht mit Vater und Mutter herumgereist sind, sondern während der Abwesenheit der beiden Eltern eben in der Obhut von Kinderfräulein und Ammen blieben. In Bogenšperk scheinen auch fünf seiner Kinder aus der ersten Ehe und seine erste Frau gestorben zu sein, alle sind in der Familiengruft beim Schloss Medija (Galleneck) am gegenüberliegenden Ufer der Save bestattet worden. Aus Valvasors mit Bogenšperk verbundenen Lebensabschnitt möchte ich auf eine zwar unbedeutende, doch sehr aufschlussreiche Feststellung hinweisen, nämlich dass Valvasor in allen zwanzig Jahren nur zweimal als Taufpate genannt wird und auch das nur bei von gewöhnlichen Leuten stammenden Patenkindern, nicht bei adligen Nachbarn. Er scheint für die konventionellen gesellschaftlichen Verpflichtungen nicht viel übrig gehabt und seinen Umgang nach eigenen Maßstäben gewählt zu haben.

Im Gegensatz zur Familie betrachtete Johann Weichard das Schloss Bogenšperk eher als »Hauptstab«, in dem er einige Jahre lang von einheimischen und fremden Mitarbeitern seiner privaten graphischen Anstalt umgeben war. Er selbst war nämlich sehr viel unterwegs und kaufte außerdem 1681 noch ein Haus in Ljubljana, offensichtlich wegen der Nähe von Geschichtsquellen. Von dort konnte er im nahen Landhaus im Krainischen Landständearchiv stöbern und die Akten und Bücher der Stadt Ljubljana im Rathaus durchsehen. Wie man aus dem Inventar seines Nachlasses erfährt, konnte er von den Landständen wenigstens einmal Urkunden auch ausgeliehen bekommen. So ein Vorgehen wird wohl Gang und Gäbe gewesen sein, man kann nur hoffen, dass Johann Weichard diese ausgeliehenen Stücke gewissenhaft auf die richtige Stelle zurückgelegt und damit auch dem aufmerksamen Auge von Sergij Vilfan Jahrhunderte später die Durchsicht derselben Urkunden ermöglicht hat.

Die letzten Jahre seines Lebens seit dem Tod seiner ersten Frau im Jahre 1687 und seiner erneuten Verehelichung waren für Valvasor allgemein eine sehr dynamische und anstrengende Zeit, geprägt von Ehrungen und Würdigungen, aber auch von wenig Verständnis in seiner Umgebung, Enttäuschungen, der Krankheit und damit ver-

bundenen finanziellen Schwierigkeiten. Letztere nötigten ihn im Herbst 1692 schließlich zum Verkauf seines gesamten Besitzes mitsamt dem Haus in Ljubljana, einige Monate später, im Frühjahr 1693 zog er in ein gekauftes Bürgerhaus in Krško und verbrachte dort das letzte halbe Jahr seines Lebens.

Seinen Entschluss gerade für die verkehrsgünstige kleine Provinzstadt Krško ist mittelbar durch das spätere Schicksal seiner Witwe zu erklären. Anna Maximila hatte nämlich in der weiteren Umgebung von Krško Verwandte und erwartete mit Recht eine Erbschaft aus dem Nachlass ihres Stiefvaters Edl. von Wernegk. Bei der Lösung der Frage der Existenz von Valvasors Familie konnte sie ohnehin nur auf die Hilfe ihrer Verwandten rechnen. Johann Weichard hat das zwar nicht mehr erlebt, seine Witwe erbte nämlich drei Jahre nach seinem Tod das Schloss Pleterje bei Bučka, wodurch sie finanziell wieder auf die Beine kam.

Völlig offen blieben bisher die Fragen nach dem Schicksal des bescheidenen Nachlasses von Valvasor, seiner Witwe, seiner Kinder und seines letzten Heimes in Krško. Das spätere Leben der Witwe blieb unbekannt, auch oder gerade wegen ihrer Wiederverheiratung und Namensänderung. Entscheidende Angaben für die Enthüllung ihres späteren Schicksals lagen im Nachlassinventar ihres zweiten Mannes Johann Herbard Edl. von Buset verborgen. Auf dieses Inventar hat vor einem Vierteljahrhundert, im Jahre 1982, Majda Smole hingewiesen. Die Inventaranalyse hat nicht nur das Schicksal von Valvasors Witwe und der schon bekannten Tochter aus der zweiten Ehe erhellt, sondern erneut auch die Existenz von Regina Konstantia, seines einzigen Kindes, durch das der Valvasorsche Stamm bis in die heutigen Tage weiterbesteht.

In Zusammenhang mit Krško gilt es noch darauf hinzuweisen, dass unter Heranziehung von neuen Sekundärquellen endlich festgestellt werden konnte, in welchem Haus Valvasor wirklich gestorben ist. Das so genannte »Valvasor-Haus«, an dem seit 1894 eine Gedenktafel angebracht ist, ist nicht das richtige, die Identifizierung geht auf Mutmaßungen und einen Irrtum des Amateurhistorikers Anton Jellouschek aus der Mitte des 19. Jahrhunderts zurück. In Wahrheit hat der Polyhistor nur einige zehn Meter weiter weg gewohnt und ist dort auch gestorben, nämlich im Südteil des Hauses, das vor einem Jahrhundert dem Schriftsteller Janez Mencinger und davor dem dritten Schriftsteller unter seinen Besitzern, dem deutsch schreibenden Dichter Anastasius Grün gehört hat.

Schließlich bleibt noch die Frage, ob Valvasor wirklich in der Familiengruft in Medija ruht. Das wird nur in einer Quelle erwähnt und noch bei dieser handelt es sich um eine über 20 Jahr spätere Notiz seines Zeitgenossen Janez Gregor Dolničar. Obwohl es galt, dass der Bestattungsort aus einer Primärquelle – dem Sterbebuch – nicht verlässlich festzustellen ist, gilt das doch nicht eindeutig. Das Sterbebuch der Pfarre Vače, zu der damals Medija gehörte, ist nämlich erhalten, allerdings wurde im Herbst 1693 keine Bestattung von Johann Weichard Valvasor eingetragen. »Offiziell« wurde er also dort überhaupt nicht bestattet, aber dieses Argument »per negationem« ist trotz-

dem nicht so unverrückbar. Im erwähnten Sterbebuch erscheint nämlich so mancher anderer Valvasor nicht, darunter auch die erste Frau und zwei Kinder des Polyhists, möglicherweise weil die Bestattungen von den Schlossbenefiziaten von Medija vorgenommen wurden und nicht von Pfarrpriestern. Außerdem weist die Pfarrmatrikel gerade um die Zeit von Valvasors Tod eine Lücke von mehreren Wochen auf.

Wenn jedoch die Leiche von Johann Weichard wirklich nicht aus Krško na Medija überführt wurde, muss sein Grab anderswo gesucht werden. In diesem Fall gebührt zweifellos der Vorrang der Krypta in der Stadtkirche St. Johann Evangelist in Krško, in der sehr wahrscheinlich auch das jüngste, schon in Krško ein halbes Jahr vor dem Tod des Vaters getaufte Kind von Valvasor ruht.

Weiterhin ungeklärt bleibt das genaue Todesdatum des Krainer Polyhists, allerdings ist in diesem Zusammenhang das bisher übersehene Datum 16. November 1693 zu erwähnen als Tag, an dem Valvasor mit Sicherheit nicht mehr unter den Lebenden weilte. An diesem Tag hat nämlich das Schrauengericht Inventurkommissionen für die Inventarisierung seines Nachlasses bestellt – der wenigen beweglichen Güter, in erster Linie Bücher, die auf Bogenšperk geblieben waren, und des Großteils des inzwischen in Krško befindlichen Nachlasses. Insbesondere das Inventar aus Krško bietet ein interessantes Bild der materiellen und geistigen Kultur im letzten Heim des Polyhists, das nun mit verschiedenen Instrumenten und kleinen Gegenständen überfüllt eher an ein Notlager erinnerte als an die Wohnung eines Adligen. Valvasor hat zwar auch in Krško nicht in Armut und mittellos gelebt, allerdings war der Unterschied zwischen der Stellung des ehemaligen Herrn von Bogenšperk und eines Hausbesitzers in einer kleinen Provinzstadt beträchtlich. Außerdem wäre sein totes Kapital ohne die Erbschaft aus der Verwandtschaft seiner Gattin früher oder später aufgezehrt worden.

Die Heranziehung der bisher nicht berücksichtigten Quelle – der Gerichtsprotokolle des Schrauengerichts – brachte endlich mehrere Einzelheiten über das Schicksal des Nachlasses von Valvasor an den Tag. Bei der Vermögensteilung hatten die Witwe und die Kinder aus zweiter Ehe Vorrang, ziemlich viele Sachen nahm aber auch der Vormund der Kinder aus der ersten Ehe, deren Onkel Johann Josef Edl. Graffenweger mit. Auf diese Weise blieb auch der intellektuelle Nachlass von Valvasor im Großen und Ganzen außerhalb von Krško. Die verbleibenden Bücher und Instrumente wurden vom Bibliophil Franz Albrecht Edl. Seethal gekauft, viele andere bewegliche Dinge blieben im Heim des Vormundes. Überhaupt hatte Valvasor am Sterbebett nur noch die Reste der Reste der ehemaligen Bibliothek, das heißt, dass seine Notizen und die Vorlagen für seine Werke schon vor dem Umzug von Bogenšperk gründlich »ausgemistet« worden sind. Noch am längsten kann man jene Teile des beweglichen Vermögens verfolgen, welche den Kindern aus der ersten Ehe zufielen und schließlich in die Obhut des Abtes des Klosters von Kostanjevica gerieten. Im Jahre der letzten Protokolleintragung 1716 waren sie noch immer nicht vollständig unter den vier Kindern verteilt.

Ähnlich geschrumpft wie sein intellektuelles Erbe war auch Valvasors biologisches Erbe, in größtem Maße noch zu seinen Lebzeiten. Über die Hälfte seiner Kinder aus der ersten Ehe starb schon in der Kindheit dahin, nur sechs erlebten das Erwachsenenalter. Alle drei Söhne aus der ersten Ehe »vermählten sich mit der Kirche« als Mönche, drei Töchter ehelichten adlige Witwer und Söhne aus der näheren Umgebung von Krško, also in der Nähe des Sterbeortes ihres Vaters. Ihr späteres Schicksal weist eigentlich überraschend viele Parallelen auf, im Klöster gestorben sind nicht nur drei Söhne, sondern auch zwei von drei Töchtern, allerdings nicht als Nonnen sondern als »Klosterwitwen«.

Es hat sich herausgestellt, dass von allen gerade die jüngste, bisher vergessene Tochter Regina Konstantia verehelichte Edle von Dienersperg (um 1690–1755) unter allen das am meisten bewegte wenn nicht geradezu wechselvolle Leben gehabt hat. So wie später ihre Tochter verließ sie z.B. auf die alten Tage ihren Mann. Und schließlich war ich persönlich sehr überrascht, als ich feststellte, dass zwischen mir und dieser Tochter von Valvasor gewisse Verbindungen bestehen. Meine Vorfahren waren nämlich jahrzehntelang ihre Bekannten und obendrein auch ihre Nachbarn in Novo mesto, wo sie seit der Trennung von ihrem Mann lebte. Deshalb möchte ich mein heutiges Referat – obwohl vielleicht ein wenig unbescheiden – mit der Frage schließen, ob es wirklich ein reiner Zufall war, dass sich Regina Konstantia gerade mir »erneut entdecken« gelassen hat und zwar nachdem ich nach langem Schwanken doch der Einladung aus Krško, ich solle für die dortige Tagung ein kurzes Referat über Valvasor vorbereiten, angenommen habe. Ich hoffe, dass mir diese abschließende Frage weder Johann Weichard Valvasor noch Sergij Vilfan noch die Anwesenden verübeln werden.

Solche Verkettungen von Umständen hätten zweifellos auch Prof. Vilfan gefesselt, wenn es ihm bei seiner leider viel zu kurz bemessenen Zeit möglich gewesen wäre, sich Valvasor als Person zu widmen.

Übersetzung: Doris Debenjak

SMERI RAZVOJA SODOBNE ARHIVISTIKE

ŽARKO BIZJAK

Uvod

Arhivistika se je iz pomožne zgodovinske vede zaradi družbenih sprememb, tehničnega napredka, novih pravnih in organizacijskih zahtev ter kopičenja znanja razvila v funkcionalno znanost, katere predmet raziskovanja je arhivsko gradivo.¹ To predstavlja – po definiciji Mednarodnega arhivskega sveta – spomin narodov in družb, ki oblikuje njihovo identiteto in je temeljni kamen informacijske družbe.²

Mednarodni arhivski svet s svojimi regionalnimi podružnicami združuje več kot 1400 arhivskih ustanov v 190 državah. Njegove sekcije zблиžujejo arhiviste in arhivske ustanove z enakimi interesi. Njegovi komiteji in delovne skupine omogočajo strokovnjakom reševati raznovrstne arhivistične probleme.

Mednarodni arhivski svet je v svoji skoraj 60-letni zgodovini delovanja nedvomno mnogo prispeval k razvoju arhivskih standardov in napredku arhivov. Zaradi velikih političnih, ekonomskih in tehnoloških sprememb teži k nenehnemu prilagajanju, da bi obdržal vodilno vlogo organizatorja mednarodnega sodelovanja in zadovoljeval potrebe svojih članic.

Arhivistika se pri nas in v svetu sooča s številnimi izzivi oziroma nalogami, ki jih mora rešiti. Tako je delovanje Mednarodnega arhivskega sveta usmerjeno:

- v posredovanje in promocijo vloge arhivov in arhivskega gradiva v sodobni družbi;
- v razvijanje modelov ravnanja z elektronskimi dokumenti in avtomatizacijo arhivskih funkcij;
- v razvijanje modelov hrambe arhivskega gradiva in preprečevanje uničevanja arhivskega gradiva ter
- v izobraževanje in usposabljanje arhivistov.

Ker je na tem mestu nemogoče na kratko predstaviti celotni korpus teorij in metodologij, ki podpirajo izvajanje arhivskih funkcij, se bomo v nadaljevanju omejili le na dva aktualna projekta izmed mnogih, ki jih vodi Mednarodni arhivski svet. To sta projekt izdelave smernic oziroma priročnika za vrednotenje dokumentarnega gradiva ter projekt izgrajevanja avtomatiziranih arhivskih informacijskih sistemov, temelječih na arhivskih standardih.

¹ Jože Žontar, *Arhivska veda v 20. stoletju*, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije 2003.
² Preambula statuta Mednarodnega arhivskega sveta (www.ica.org).

Vrednotenje dokumentarnega gradiva

Vrednotenje je ena od osnovnih arhivskih funkcij – je proces določanja, kako dolgo je treba hraniti dokumente, vključno z odločitvijo, ali imajo dokumenti tako vrednost, da se jih trajno hrani kot arhivsko gradivo.

Vrednotenje je v arhivistiki pojem iz druge polovice 20. stoletja, ko so organizacije začele proizvajati vse večje količine dokumentarnega gradiva in ga niso mogle več ohranjati v celoti. Danes je v svetu verjetno neizmerljiva količina dokumentov, ki jih je treba ovrednotiti. Med njimi je vse več dokumentov, ki nastajajo v digitalni obliki, pri čemer je njihova lastnost žal ta, da so neobstojni oziroma podvrženi hitremu tehnološkemu zastarevanju in posledično neberljivosti ter uničenju.

Arhivist mora vrednotenje izvesti, kolikor je z dosegljivimi sredstvi le mogoče, objektivno. Zato je pristop, ki ga izberemo – to je, kako načrtovati, organizirati in določiti vire za vrednotenje – strateška odločitev. Poznamo pet osnovnih pristopov vrednotenja, med katerimi je mogoče izbirati oziroma jih med seboj mešati, in tako ustvariti več variant osnovnih pristopov.³

Prvi pristop je inventarizacija in razvrščanje vsega dokumentarnega gradiva, ki ga hrani ustvarjalec ali njegova organizacijska enota. Tak seznam vsebuje podatke o tem, kdo in zakaj oblikuje dokumente, kot tudi informacije o uporabi in vsebini dokumentov. Na tej osnovi se določajo primarne in sekundarne potrebe za definiranje minimalnih rokov hrambe ter se identificirajo dokumenti, ki imajo potencialno vrednost trajne hrambe.

Drugi pristop je funkcijsko vrednotenje. Pri tem pristopu so prizadevanja usmerjena v ocenjevanje relativne pomembnosti poslovnih funkcij in rezultatov aktivnosti. Funkcijsko vrednotenje se začne s pregledom nad celotno organizacijo in njenimi funkcijami ne glede na notranjo organizacijsko strukturo oziroma upravne meje. Končni rezultat je identifikacija funkcij poslovanja tistih enot, ki predstavljajo najpomembnejše delo oziroma imajo največji vpliv na vse enote ustvarjalca.

Funkcijski pristop je bil razvit v Nemčiji v 50. letih ter bil sprejet v mnogih vzhodnoevropskih državah v različnih oblikah. Od 90. let prejšnjega stoletja se predvsem zaradi narave digitalnega gradiva oziroma digitalnih sistemov poslovanja funkcijski pristop širi po vsem svetu. Razvitih je bilo nekaj različic funkcijskega pristopa; znane so predvsem kanadska oblika, t. i. makro-vrednotenje, nizozemski projekt PIVOT in avstralska metodologija DIRKS.

³ Tom Mills, *Strategic Approaches to Appraisal, Guidelines on Appraisal*, International Council on Archives, Committee on Appraisal, May 2005.

Tretji pristop je t. i. dokumentacijska strategija, ki je usmerjena v vsebine oziroma teme in teži k umestitvi vrednotenja v širši kontekst z iskanjem vlog, ki jih imajo vse organizacije ali posamezniki na določeno temo v danem prostoru. Prednosti tega pristopa so v možnosti, da vključuje predhodna dva pristopa kot pomembno dopolnilo.

Četrti pristop je rizično vrednotenje in temelji na prepoznavanju nevarnosti za ustvarjalca, v primeru, da se določeno gradivo uniči. Arhivistu tak pristop odgovori na dve vprašanji:

- katere nevarnosti in potencialni stroški za organizacijo se pojavijo, če napačno vrednotimo dokumente določenih funkcij ali pristojnosti znotraj organizacije ter
- katere prioritete naloge so potrebne za zagotavljanje primerne upravljanja dokumentov.

Peti pristop je vrednotenje v okviru oblikovanja sistema upravljanja z dokumenti, ki je bil razvit na podlagi analize digitalnega gradiva v okviru projekta Interpares z namenom, da se lahko izvede sistem upravljanja z dokumenti v skladu s standardom ISO 15489, ki predpostavlja pomembno vlogo arhivske službe pri oblikovanju sistema. Sistem upravljanja z dokumenti po smernicah standarda bi moral vsebovati funkcionalnosti, ki podpirajo vse postopke upravljanja dokumentov, vključno z določanjem rokov hrambe oziroma odločanjem o dokumentih, ki imajo dolgodobno oziroma trajno vrednost. Vrednotenje mora biti zato izvedeno že na samem začetku oblikovanja sistema.

Vseh pet strategij vsebuje osnove za pridobitev in organizacijo informacij o dokumentarnem gradivu ter dajejo arhivistu dovolj možnosti za začetek sistematičnega analiziranja in sprejem končne odločitve. Vsaka od izbranih strategij zahteva izdelavo načrta. Za nobeno od navedenih strategij ne moremo trditi, da je edina pravilna, še manj pa, da je napačna. Dejansko ima vsak od navedenih pristopov tako prednosti kot pomanjkljivosti, odločitev pa je navadno odvisna od ustaljene prakse in drugih okoliščin ter specifičnih potreb določene organizacije in pravnega okolja, v katerem deluje.

V okviru Mednarodnega arhivskega sveta je bil ustanovljen komite za vrednotenje s ciljem, da izdela priročnik za vrednotenje arhivskega gradiva, ki bi bil neodvisen od pravnega sistema, v katerem delujejo arhivi, vseboval pa bi možnost izbire različnih pristopov in kriterijev ter priporočal metodologije oziroma izvedbe postopkov vrednotenja gradiva, vključno tistega, ki nastaja v digitalnem okolju.

Standardizacija in avtomatizacija arhivskega informacijskega sistema

Drugi projekt Mednarodnega arhivskega sveta je usmerjen v standardizacijo in avtomatizacijo arhivskega informacijskega sistema.

Pregled nad vedno večjimi količinami gradiva, ki ga hranijo arhivi, zahteva vzpostavitev in vzdrževanje kompleksnega arhivskega informacijskega sistema, ki omogoča zanesljivo, hitro in učinkovito iskanje arhivskega gradiva. V okviru Mednarodnega arhivskega sveta sta bila zato v 90. letih prejšnjega stoletja izdelana prva arhivska standarda za opis arhivskega gradiva in opis ustvarjalcev oziroma oseb. V pripravi je tretji standard za opis funkcij in aktivnosti.⁴ Namen tega standarda je dopolnitev izgradnje arhivskega informacijskega sistema s tem, da poveže funkcije in aktivnosti z opisom ustvarjalca in arhivskega gradiva v skladu s standardi.

Baza funkcij in aktivnosti, ki se izgrajuje in vzdržuje ločeno od baze gradiva in baze oseb, omogoča manjše podvajanje informacij ter izgradnjo fleksibilnega arhivskega informacijskega sistema. Poznavanje funkcij in aktivnosti ponuja več prednosti. Ustvarjalcu gradiva lahko služi kot osnova za izdelavo oziroma vzpostavitev klasifikacijskega sistema; arhivistu lahko služi kot osnova za vrednotenje gradiva; urejanje, klasificiranje in popisovanje gradiva; uporabnikom arhivskega gradiva pa lahko služi kot orodje za iskanje in proučevanje arhivskega gradiva.

Hkrati z razvojem standardov, ki bi omogočali povezljivost in primerljivost, se v okviru Mednarodnega arhivskega sveta razvija odprtokodna aplikacija za popisovanje arhivskega gradiva po pravilih arhivskih standardov za izdelavo informativnih pomagal. S takšno aplikacijo bi bilo vsem arhivom po svetu ne glede na gospodarsko oziroma družbeno razvitost omogočeno izgrajevanje in vzdrževanje arhivskih informacijskih sistemov, ki omogočajo iskanje in uporabo arhivskega gradiva preko interneta.

Zaključek

Arhivistični izzivi so mednarodno arhivsko srenjo povezali v skupno organizacijo in projekte bolj, kot so upali ustanovitelji Mednarodnega arhivskega sveta. Mednarodni arhivski svet tesno sodeluje z vrsto mednarodnih organizacij ter vodi in koordinira ključne razvojne projekte izobraževanja arhivistov, ravnanja z digitalnim gradivom in standardizacijo popisovanja arhivskega gradiva.

Če smo še pred desetletjem arhivistiko uvrščali med pomožne zgodovinske vede, se danes arhivistika zaradi družbenega in tehnološkega razvoja ter potreb in-

⁴ ISAF, International Standard for Activities/Functions of Corporate bodies - Draft; Paris, May 2006.

formacijske družbe po ohranjanju in dostopnosti do informacij uvršča skupaj z bibliotekarstvom, dokumentalistiko in informatiko med splošne humanistične vede. Spremljanje dejavnosti Mednarodnega arhivskega sveta in po možnosti aktivno sodelovanje z njim na vseh področjih je verjetno edino zagotovilo razvoja arhivistike v Sloveniji.

Razvoj informacijske družbe, novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij in globalizacija vplivajo tudi na arhivistiko, njene teorije, metodologije, organiziranost in položaj v družbi.

Osnovni funkciji arhivske dejavnosti sta vrednotenje dokumentarnega gradiva ter pridobivanje arhivskega gradiva z namenom njegove ohranitve in posredovanja uporabnikom. Temeljna načela arhivistike, ki so se razvila konec 19. stoletja in se pri nas uveljavljala po drugi svetovni vojni tudi po zaslugi akademika Sergija Vilfana, ostajajo nespremenjena.

SUMMARY

DEVELOPMENT TRENDS OF CONTEMPORARY ARCHIVE SCIENCES

The development of the information society, new information and communication technologies and globalisation have also had an impact on archive science, its theory, methodology, organisation and position in society.

The basic functions of archive activities are evaluating documentary material, obtaining archive material for the archives in order to preserve it and communicate it to users. The basic principles of archive science, which were developed at the end of the 19th century and introduced in Slovenia after the Second World War, also thanks to Academic Sergij Vilfan, remain unchanged.

Archive science here and elsewhere in the world is confronted with three challenges, or tasks that it must resolve:

- evaluating an exceptionally increased quantity of documentary material:

An archive service must establish and maintain intellectual supervision of contemporary organisations, the creators of archive material, which are characterised by organisational instability and the production of ever greater quantities of documentary material in their work. Because exchange functions are more numerous but more stable, modern archive science seeks new approaches or methodologies of mass evaluation of creators, their functions or documentary material.

- Maintaining the legibility of various impermanent and machine readable material:

In addition to material created in classical record forms, we have been witness in recent decades to ever new, more effective and attractive systems of documentary material. The new bearers of records or information systems are characterised by fast obsolescence. Archive science must therefore be devoted to contemporary material and be closely linked with documentary and information sciences and thus meet the need for enabling the legibility or preservation of modern records in the future.

- Setting up and maintaining effective and quality instruments for seeking archive material:

The amount of archive material is also increasing greatly in archives. Fast accessibility to specific sought material requires the construction and maintenance of a quality system of search instruments which only modern information and communication technology enables.

All these challenges have linked the international archive community into a common organisation and projects more than the founders of the International Council on Archives had hoped. The International Council on Archives collaborates closely with a series of international organisations and conducts and coordinates key development projects of professional training of archivists, handling digital material and standardisation of cataloguing archive material.

If archive science was classified among subsidiary historical sciences a decade ago, because of social and technological development and the needs of the information society for preservation and accessibility of information, archive science is today classified with library, documentary and information sciences among general humanist sciences.

SODNIK ZA PREKRŠKE, 1951–2005

GORAZD STARIHA

»Prekrškovno pravo je najpomembnejši del razmerja med posameznikom na eni strani in državo, pravom ter institucionalizirano represijo na drugi. Pomembnost stvari, s katerimi se ukvarjamo v življenju, je lahko odvisna predvsem od težje posledic, ki jih utegnejo imeti te stvari za posameznika. Po drugi strani pa je njihova pomembnost v številnih pogledih odvisna predvsem od pogostosti našega srečevanja z njimi. Če to drži, je za večino ljudi prekrškovno pravo pomembnejše kot na primer kazensko pravo. In če je torej vpliv prekrškovnega prava in prekrškovne politike na dnevno življenje ljudi običajno pogostejši in neposrednejši kot nekatera druga področja prava, lahko prav v tem okviru iščemo temelje, podobo ali odsev tistega, kar bi imenovali pravna kultura in pravna identiteta družbe ali države.«

Velika večina državljanov se prav gotovo lahko strinja z zgornjimi mislimi. Ljudje smo si pač morali postaviti meje, da lahko delujemo kot družba in osnovne meje, ki se jih moramo držati v našem vsakdanjem obnašanju in delovanju, so ravno »prekrškovne meje«. Še posebno v današnjih razmerah, ko se marsikdaj zazdi, da se morajo moralne norme, ki niso sankcionirane, umikati agresivnemu mišljenju, da je dovoljeno čisto vse, kar ni kaznivo (oziroma dokazljivo). V povprečju ljudje v svojem ravnanju prej naletimo na meje, ki opredeljujejo prekrškovne zadeve, kot pa na tiste, ki so kazenske narave. Do nedavne preteklosti se je s takimi zadevami ukvarjal sodnik za prekrške, ki je bil med ljudmi po svoji funkciji in osebi pravzaprav bolj znan kot sodniki rednih sodišč, čeprav so se ti ukvarjali z »resnejšimi« zadevami. Namen tega prispevka je torej predstaviti »razvoj« funkcije sodnika za prekrške od njegove uvedbe leta 1951 do njegove ukinitve leta 2005.

Do potrebe po sodnikih za prekrške, oziroma organov za kaznovanje prekrškov, je prišlo zaradi posebnosti prekrškov, ki so jih že zelo zgodaj začeli razlikovati od težjih kaznivih dejanj. Razlikovanje med lažjimi in težjimi prekrški oziroma kaznivimi dejanji se je začelo že v antiki in se nadaljevalo, dokler niso prekrški dobili svojega mesta bodisi v posebnih predpisih ali pa v predpisih kazenske zakonodaje. Pod vplivom teoretikov kazenskega in upravnega prava, ki so poudarjali razlike med prekrški in drugimi kaznivimi dejanji, ter zahtevali, da naj se prekrški izdvojijo in naj o njih odločajo upravni organi, so bili že avtorji osnutkov zakonov o prekrških v stari Jugoslaviji.²

¹ Teršek Andraž, Prekrškovno pravo in prekrškovna politika sta ogledalo pravne kulture in identitete, v: Pravna praksa, št. 35/2006, str. 21–22.

² Slobodan Rakočević, Obravnavanje pravnega stanja glede določanja prekrškov in družbenopolitičnih ter

Po drugi svetovni vojni se na področju prekrškov v skladu z odlokom AVNOJ-a o neveljavnosti pravnih predpisov, sprejetih v bivši Jugoslaviji, in kasnejšem zakonu iz leta 1946 iste vsebine, niso mogle uporabiti norme, ki so v bivši Jugoslaviji veljale na tem področju. Po osvoboditvi je upravno kaznovanje spadalo v izključno pristojnost organov za notranje zadeve. V teh predpisih je seveda kaj malo splošnih določb in načel, ki naj veljajo za prekrške, vendar pa ti predpisi kljub temu pomenijo začetno osnovo za sprejetje *Temeljnega zakona o prekrških* iz leta 1947.³

1945–1951

Po končani drugi svetovni vojni in uvedbi novega družbenega reda, so prekrški sodili v upravno kaznovanje, ki je spadalo v izključno pristojnost organov za notranje zadeve. Upravni kazenski postopek so tako na prvi stopnji vodili izvršilni odbori okrajnih ljudskih odborov oziroma komisije za prekrške pri teh odborih. V *Temeljnem zakonu o prekrških iz leta 1947*⁴ še ni govora o sodniku za prekrške niti o izobrazbi pristojnih za vodenje upravnega kazenskega postopka. Člani komisij za prekrške, ki so bile upravni organi, niso imeli ustrezne strokovne, to je pravne izobrazbe.⁵ Prekrškovno kaznovanje pri upravnih organih pa se je že od vsega začetka delovanja zlorabljal za politično in osebno obračunavanje. Oblast je to zaznala in v raznih okrožnicah opozarjala na očitne napake in zlorabe. Seveda so bile tudi okrožnice polne formalizmov, kako naj bi stvari potekale, vendar pa je ravno iz tega tudi razvidno, kako stvari niso potekale. Najprej si pogledajmo okrožnico Komiteja za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti vlade LRS (podpisan je pomočnik predsednika republiške komisije za prekrške Boris Kocijančič) z dne 5. 5. 1950, iz katere izvemo glavni namen upravnega kaznovanja in glavne nepravilnosti oziroma težave pri tem:

»I.

Ljudski odbori oziroma za vodstvo upravnega kazenskega postopka pristojni organi morajo

ostalih temeljev za zadevno pravno stanje (dalje: Obravnavanje pravnega stanja), v: Problematika upravnih kaznivih dejanj, Inštitut za javno upravo in delovna razmerja pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 1965/1966, str. 35–36, 40–42; Rupko Godec, Prekrški v stari Jugoslaviji in v nekaterih tujih državah, v: Problematika upravnih kaznivih dejanj, Inštitut za javno upravo in delovna razmerja pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 1965/1966, str. 10–21.

³ Rakočević, Obravnavanje pravnega stanja, str. 51–52.

⁴ Ur. l. FLRJ, št. 107/1947.

⁵ Janez Kopač, Lokalna oblast na Slovenskem v letih 1945–1955 (dalje: Lokalna oblast), Gradivo in razprave 29, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 2006, str. 337–339; Zdenko Pavlina, Oris razvoja prava o prekrških in organov za postopek o prekrških v Republiki Sloveniji po 1945. letu (dalje: Oris razvoja prava), v: Pravnik, št. 11/12 1992, str. 513.

imeti stalno pred očmi pravi namen upravnega kaznovanja. Namen upravnega kaznovanja je predvsem ta, da se prepreči kršitev discipline pri izvrševanju raznih državnih nalog in ukrepov, da se vzgojno vpliva na državljane, končno ima pa tudi represivni značaj proti tistim, ki kažejo odpor. [...]

Na splošno se je opazovalo, da je pri ljudskih odborih vladala tendenca izrekovanja čim strožjih kazni zlasti v teku raznih odkupnih kampanj ali pri izvajanju drugih gospodarskih ukrepov. Pri tem so se izrekale maksimalne (najstrožje) kazni tudi za lažje prekrške; kazni so bile pogosto strožje, kakor bi jih izreklo sodišče, če bi se isto dejanje stelo za sodno kaznivo dejanje. Državljanji so bili večkrat kaznovani tudi v primerih, ko za kaznovanje ni bilo zakonite podlage, to je za dejanja, ki sploh niso imela znakov prekrškov. [...]

Pri mnogih ljudskih odborih tudi ni pravilnega individualiziranja kazni, to se pravi, da se pri posameznem storilcu ne upošteva stopnja njegove odgovornosti, njegov socialni položaj in vse druge okoliščine, ki se nanašajo nanj. [...]

II.

1. [...] Bili so tudi primeri, da so posamezni uslužbenci, ki so bili poslani na terensko delo, izdajali upravne kazenske odločbe že kar na pripravljenih in v naprej podpisanih formularjih, in to večkrat celo brez zaslišanja storilcev. Vse to je očitno protizakonito in kvari ugled naše ljudske oblasti. [...]

4. Odločbe se izdajajo tudi brez zaslišanja obdolženca, ali pa je zaslišanje opravljeno le formalno, ne da bi se preveril obdolženčev zagovor ali se ta sploh upošteval pri izdaji odločbe. Bili so tudi primeri, da so bile namesto obdolženca zaslišane druge osebe, n.pr. namesto moža njegova žena. V nekaj primerih so bile tudi kaznovane žene, dasi je bilo jasno, da so storili prekrške možje itd. [...]

10. Splošen pojav je tudi, da se izrečene kazni počasi ali pa sploh ne izvršujejo. Denarne kazni se v primerih neplačila pogosto ne spreminjajo v kazen poboljševalnega dela oziroma se s to zamenjavo kazni odlaša včasih tako dolgo, da pravica do izvršitve kazni zastara.⁶

Zgornje nepravilnosti pri upravnem kaznovanju so bile ugotovljene na republiški ravni, čez dobro leto dni (16. 6. 1951) pa so poverjeništa za notranje zadeve okrajnih in mestnih ljudskih odborov dobila okrožnico ministrstva za notranje zadeve s pripisom »obdelano v zvezi z referatom tov. Rankovića«. Iz okrožnice je razvidno, da so oblastniki v ljudskih odborih izkoriščali upravno kaznovanje tudi za politično in osebno obračunavanje:

»Poverjeniki, ki so smatrali, da je upravno kaznovanje politična akcija proti reakciji, so pozabili pri tem na osnovna načela Temelnjega zakona o prekrških in so tako grobo kršili zakonitost. Glavno merilo za njih je bilo, ali je oseba, ki naj bo kaznovana, nasprotna današnjemu redu, in če je taka bila, je morala biti kaznovana, pa naj se je gradivo izvilo tudi iz trte.

⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond: Sodnik za prekrške Radovljica (RAD-50), tehnična enota (t. e.) 81, arhivska enota (a. e.) 103, okrožnica z dne 5. 5. 1950.

V obrazložitev k takim odločbam pa so se često navajale okoliščnosti, ki s prekrškom sploh niso imele nobene vzročne zveze, npr. da kaznovani ni plačal davka, da ni oddal redno obveznih oddaj, da je pijanec itd. V utemeljitev odločbe so se navajali celo prekrški, ki jih je kaznovani storil že prej in za katere sploh ni bil uveden postopek, skratka politično negativna oseba se je morala za vsako ceno kaznovati, če je obstajalo za to gradivo ali ne, pa tudi če so obstajali za to zakoniti predpisi ali ne. V skrajnem primeru se je navajala kot zakonit predpis, ki se naj bi kršil, celo ustava. Ne glede na težo prekrška so bile politično negativne ali pasivne osebe kaznovane z najstrožjimi kaznimi, politično pozitivne osebe pa z najnižjimi kaznimi ali pa se proti njim sploh ni uvedel upravno kazenski postopek.

Jasno je, da je bila posledica takega stališča ta, da so bile take odločbe formalno nepravilno izdelane in da so advokati, pa celo neuke stranke same v pritožbah včasih ironizirale navedbe v odločbah, sklicujoč se na materialne pravne predpise, ki so bili kršeni, kakor tudi na pomanjkljivost samega postopka.

Nekateri poverjeniki, zavedajoč se svojega nepravilnega dela, so celo predlagali pritožbeni instanci, da se njihove odločbe potrdijo, ker bi sicer izgubili avtoriteto, če bi se pritožbam ugodilo.

Gotovo je prav, da je potrebno upravno kaznovanje obravnavati s političnega vidika, toda vsekakor v okviru zakonitosti. Nemogoče je, da bi bil reakcionar, ki vozi po levi strani ceste, kaznovan s 3 meseci odvzema prostosti, in da se aktivist, ki dela v objestnosti težke izgrede, sploh ne kaznuje ali pa z najnižjo kaznijo. [...] Kaznujeta se reakcionar in aktivist, ki sta kršila pravni predpis. Kaznovana morata biti oba po težini storjenega prekrška in ne po tem, kakšen odnos ima eden ali drugi do državne ureditve. Le v okviru olajšilnih ali obtežilnih okoliščnosti je mogoče enemu ali drugemu kazen primerno zvišati ali znižati, vendar ta razlika med kaznijo enega ali drugega ne more biti v razmerju opomina in treh mesecev odvzema prostosti, kakor so kaznovala prenekatera poverjenišтва, ampak mora biti ta razlika sorazmerna. [...] Seveda je potrebno poznati politično zadržanje vsakega storilca prekrška in imeti to tudi v vsem postopku proti njemu pred očmi. Potrebno pa je najti zakonito vzročno vez med storjenim prekrškom in njegovim sovražnim ali pozitivnim zadržanjem in pri izreku kazni to upoštevati kot obtežilno ali olajšilno okoliščnost.»

Poleg tega, kako se je prekrškovno kaznovanje zlorabljalo za politično in osebno obračunavanje, lahko v zgornji okrožnici opazimo tudi diskrepanco med zahtevami po enakopravnem, poštenem obravnavanju vseh prekrškarjev in priznavanjem »da je potrebno upravno kaznovanje obravnavati s političnega vidika.« Pri vsem opozarjanju na enakopravno obravnavanje vseh, pa se je nadrejena oblast strinjala, da se »tisti, ki niso za nas«, kaznujejo ostreje, le razlike v kaznovanju naj ne bodo preočitne, da se preveč ljudi ne bi spraševalo o verodostojnosti oblasti.

Poglejmo si še dejanski primer nepravilnosti iz navedene okrožnice ministristva za notranje zadeve:

»Poverjeništvu za notranje zadeve v Radgoni je upravno kazensko stvar zoper I. J. rešilo takole. I. J. je brez upravičenega razloga pretepel neko žensko ter ji prizadejal telesne poškodbe,

kar je razvidno iz priloženega zdravniškega spričevala. Vendar ga je poverjeništvu oprostilo kazni. Pri tem je poverjeništvu upoštevalo, da je I. J. star partizan. Oškodovanka, ki je bila pretepena in dobila telesne poškodbe pa je bila prej nuna. Torej je poverjeništvu pri odločanju kazni vzelo te okoliščine v poštev in jih smatralo pri prvem kot olajšilno, pri drugi pa kot obtežilno okolnost. Taki razlogi so nezakoniti, poleg tega pa je poverjeništvu še kršilo stvarno pristojnost, ker gre za kaznivo dejanje lahke telesne poškodbe.⁷

1951–1958

Z novim *Temeljnim zakonom o prekrških*⁸ je bil leta 1951 ustanovljen tudi redni organ za kaznovanje prekrškov na prvi stopnji – sodnik za prekrške in na drugi stopnji – senat za prekrške. Po tem zakonu je upravni kazenski postopek na prvi stopnji vodil sodnik za prekrške okrajnega oziroma mestnega (rajonskega) ljudskega odbora. Sodnika za prekrške in njegovega namestnika je volil ljudski odbor, izvolitev pa potrdil minister za notranje zadeve ljudske republike. Sodnik za prekrške je bil za svoje delo odgovoren ljudskemu odboru, ki ga je izvolil.

Zakon je poznal tudi (še) komisijo za prekrške: »Upravni kazenski postopek za prekrške, ki jih predpisujejo krajevni ljudski odbori, ljudski odbori naselij in ljudski odbori mest, ki spadajo k okraju, ki pa nimajo sodnika za prekrške, vodi komisija za prekrške ljudskega odbora, ki jo sestavljajo tajnik ljudskega odbora in dva člana odbora, ki ju določi ljudski odbor« (tretji odstavek 51. člena). Komisija za prekrške je vodila postopek in odločala o krivdi in kazni kolektivno, tj. v zboru vseh članov, ki so jo sestavljali. Sredi leta 1952 sprejeti *Zakon o občinskih ljudskih odborih v Ljudski republiki Sloveniji*⁹ je komisije za prekrške pri krajevnih ljudskih odborih spremenil v komisije za prekrške pri občinskih ljudskih odborih.¹⁰

Po *Temeljnem zakonu o prekrških* iz leta 1951 je moral sodnik za prekrške imeti pravno fakulteto ali višjo šolo ministrstva za notranje zadeve FLRJ in je bil uslužbenec ljudskega odbora. Kljub temu, da je bil sodnik za prekrške organizacijsko v sestavu ljudskega odbora, je bil poseben organ z določenimi nalogami in pristojnostjo. Pri tem je bilo značilno, da za sodnika za prekrške v svojstvu upravnega kazenskega organa niso veljala splošna načela upravnega delovanja, ki so bila sicer značilna za delo državne uprave in njenih organov.

V 58. členu zakona je bilo vsebovano tudi načelo samostojnosti, ta člen je namreč določal, da sodniki za prekrške in senati za prekrške odločajo samostojno na podlagi zakonov in drugih pravnih predpisov. Vendar pa so bili sodniki senata za

⁷ ZAL, fond: Okrajni sodnik za prekrške Kranj (KRA-59), a. e. 38, t. e. 25.

⁸ Ur. l. FLRJ, št. 46/51.

⁹ Ur. l. LRS, št. 19/1952.

¹⁰ Kopač, Lokalna oblast, str. 341.

prekrške, pa tudi drugi sodniki za prekrške, glede na določbo o njihovi izvolitvi in razrešitvi, kljub določbi 58. člena še vedno odvisni od predstojnika republiškega upravnega organa. Torej je bila določba tega člena le deklaratorna.¹¹ Poleg te dejanske nesamostojnosti, pa je sodnik za prekrške pri svojem delu moral upoštevati tudi politične kriterije. O tem nam med drugim jasno priča okrožnica predsednika republiškega senata za prekrške Henrika Kužnika tajništvom za notranje zadeve OLO in MLO iz leta 1952: »Sodnik za prekrške je samostojen pri izdajanju konkretnih odločb, toda glede splošne kaznovalne linije se ne more popolnoma izolirati, ker to ne bi bilo niti v duhu splošne politične linije, katero odraža temeljni zakon o prekrških, niti v interesu utrjevanja in izvajanja socialistične zakonitosti. Tudi dajanje direktiv z več strani, n.pr. od predsednika OLO oz. MLO ter raznih poverjenikov, ne bi zagotovilo enotne splošne kaznovalne linije.

*Zato mora glede splošne kaznovalne politike sodnik za prekrške doseči popolno sodelovanje s poverjenikom za notranje zadeve, ker je sodnik za prekrške v organizacijskem sestavu poverjenišтва za notranje zadeve, a za delo poverjenišтва je odgovoren poverjenik za notranje zadeve tako ljudskemu odboru (kot član izvršilnega odbora), kakor tudi ministru za notranje zadeve.*¹²

Očitanim nepravilnostim iz okrožnic za leti 1950 in 1951 se je v letu 1953 pridružil še očitek preveč množičnega upravnega kaznovanja in pa ugotovitev, da upravni organi sodnikov za prekrške ne upoštevajo dovolj. Avgusta 1953 je državni podsekretar Peter Zorko poslal vsem načelnikom tajništev za notranje zadeve OLO in MLO naslednjo okrožnico:

»Na seji odbora za notranjo politiko pri Izvršnem svetu Ljudske skupščine LRS in na konferenci državnih sekretarjev za notranje zadeve v Beogradu je bilo med drugimi problemi obravnavano tudi vprašanje upravnega kaznovanja. Ugotovilo se je, da je kaznovanje zavzelo preširok obseg. Potrebno je, da se v vseh okrajih ukrene vse, da se masovno kaznovanje čimbolj skrči. Že na konferencah v Ljubljani je bilo poudarjeno, naj člani LM pri lažjih kršitvah državljanov opozarjajo na nepravilnosti. Včasih se z dobrohotnim opozorilom več doseže kot pa s kaznijo. [...]

Glede sodnikov za prekrške se je ugotovilo, da so pravzaprav precej osamljeni. Sicer pritiskajo na nje z raznih strani in zahtevajo kaznovanje, vendar pa se v probleme upravnega kaznovanja redko kdo spušča. Ljudski odbori in sveti za notranje zadeve posvečajo tem problemom prav malo pozornosti, nekateri prav nič. Odkar je bil ustanovljen institut sodnikov za prekrške sredi novembra 1951 pa do danes, so sodniki za prekrške podali na zasedanjih OLO oz. MLO le po enkrat poročila. Samo pri nekaterih LO je sodnik poročal dvakrat. Nekaj pa je tudi takih, da ni sodnik za prekrške poročal niti enkrat. [...] Na sejah svetov za

¹¹ Pavlina, Oris razvoja prava, str. 514.

¹² Okrožnica z dne 29. 2. 1952 (ZAL, KRA-59, t. e. 25, a. e. 38).

notranje zadeve naj referira sodnik za prekrške, kadar se razpravlja o upravnem kaznovanju, in ne načelnik tajništva za notranje zadeve OLO. Na vseh teh sejah bo sodnik za prekrške z ene strani dobil večji pogled v problematiko okraja oz. mesta in bo potem lažje bolj samostojno ukrepal in z večjo samozavestjo, na drugi strani pa bo seznanjal s problemi in težavami upravnega kaznovanja ljudske odbornike, ki bodo lahko uporabili druge ukrepe.

[...] Bodoča kaznovalna politika naj bi bila taka, da se kaznuje čim manj ljudi, da pa se proti obdolžencem izrečejo ostrejšje kazni. Če bo manj upravnega kaznovanja, se bo tudi sodnik za prekrške lažje poglobil v probleme in bo njegovo delo kvalitetnejše.¹³

Z upravnimi spremembami leta 1955¹⁴ je prišlo do sprememb tudi na področju organizacije prekrškovnega kaznovanja. Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev¹⁵ je ukinil komisijo za prekrške, njeno delo je prevzel občinski sodnik za prekrške, ki ga je volil ljudski odbor in kateremu je tudi odgovarjal za svoje delo. Sodnik za prekrške je bil z izvolitvijo že upravičen opravljati svoje posle, za to ni bil potreben pristanek oziroma potrditev državnega sekretarja za notranje zadeve, kot je bilo to potrebno za sodnika za prekrške na sedežu okrajnega ali mestnega ljudskega odbora. Po novem predpisu torej okrajni sodnik za prekrške ni bil več osnovni organ za vodenje upravno kazenskega postopanja na prvi stopnji, temveč se je ta funkcija prenesla na občinskega sodnika za prekrške.

Okrajni sodnik za prekrške je zamenjal sodnika za prekrške okraja oziroma MLO, ki je bil po prvotnih predpisih *Temeljnega zakona o prekrških* edini organ, ki je smel v načelu voditi upravno kazenski postopek. O postavitvi okrajnega sodnika za prekrške, kakor tudi o njegovi potrditvi so obveljale dotedanje določbe. Spremembe so nastale edino v funkciji. Sodnik za prekrške je bil po prvotnih predpisih organ, ki je vodil upravno kazenski postopek na prvi stopnji, istočasno pa je bil tudi pritožbeni organ zoper odločbe komisij za prekrške. Po novih predpisih pa je ostal okrajni sodnik za prekrške le prvostopni organ in je bil za reševanje pritožb občinskih sodnikov za prekrške določen okrajni senat za prekrške. To je bil nov organ, predviden le kot pritožbeni organ zoper odločbe občinskih sodnikov za prekrške. Sestavljen je bil iz predsednika senata in dveh sodnikov porotnikov. Predsednik senata je bil okrajni sodnik za prekrške, ki ga je izmed izvoljenih sodnikov za prekrške določil okrajni ljudski odbor, sodnike porotnike pa so določili iz seznama sodnikov porotnikov, ki jih je izvolil ljudski odbor.

Senat za prekrške pri republiškem državnem sekretariatu za notranje zadeve je obdržal svoje kompetence, razširjene so bile toliko, da je poleg nadzorstva nad

¹³ Okrožnica z dne 18. 8. 1953 (ZAL, RAD-50, t. e. 81, a. e. 106).

¹⁴ *Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev* (Ur. l. FLRJ št. 26/55), zvezni *Zakon o pristojnosti občinskih in okrajnih ljudskih odborov* (Ur. l. FLRJ št. 34/55), republiški *Zakon o pristojnosti občinskih in okrajnih ljudskih odborov v zadevah, ki so urejene z dosedanjimi republiškimi predpisi* (Ur. l. LRS št. 26/55).

¹⁵ Ur. l. FLRJ št. 26/55.

okrajnim sodnikom za prekrške dobil še nadzorstvo nad poslovanjem okrajnih senatov za prekrške. S temi novostmi je na konferenci avgusta 1955 predsednik republiškega senata za prekrške Ermin Ferfolja seznanil sodnike za prekrške OLO in MLO. Poleg tega pa jim je predaval tudi o kaznovalni politiki in iz tega lahko ponovno vidimo tudi politično funkcijo sodnikov za prekrške:

»Vse tiste kršitve, ki neposredno zadevajo našo politično in družbeno ureditev in ki gredo za tem, da se ovira nadaljnji razvoj socialističnih odnosov na kateremkoli področju našega družbenega življenja, je treba presojati z ostrejšimi merili in v takih primerih torej uporabljati tudi strožje sankcije. Z uporabo ostrejših sankcij namreč zagotavljamo v skrajnih primerih nemoten razvoj socialističnih odnosov v naši družbi. [...]

Pri izvajanju upravne kazenske politike pa je poleg vrste oziroma značaja prekrškov treba upoštevati tudi storilce prekrškov. Vprašanje individualizacije pri uporabi upravnih kazenskih sankcij je zelo važen činitelj upravne kazenske politike. Ni namreč vseeno, kako bomo v posameznem primeru kaznovali notoričnega ali prikritega, toda resničnega nasprotnika naše družbene ureditve, ali kako človeka, za katerega vemo, da sicer vlaga svoje sile za izgradnjo socialistične družbe ali človeka, ki je dober državljan in ki v redu izpolnjuje svoje obveznosti do družbene skupnosti. Jasno je, da bo tisti, ki je naš nasprotnik, prejel za storjeno kršitev strožjo kazen, medtem ko bomo pri človeku, ki se zalaga za stvar socializma presojali njegovo kršitev z blažjimi merili, razen v primerih, če gre za težje ali naklepno storjene prekrške. To seveda še ne pomeni, da takih državljanov načeloma sploh ni treba kaznovati, čeprav bo dostikrat tudi z opozorilom dosežen boljši učinek, kot pa z upravno kaznijo. Zavedne člane naše družbene skupnosti je v vsakem primeru treba opozarjati, da so prav oni poklicani, da dajejo vzgled vsem ostalim ljudem s pravilnim izpolnjevanjem socialističnih načel in predpisov.«¹⁶

Da so se sodniki za prekrške zavedali, kaj se pričakuje od njih, lahko razberemo tudi iz njihovih poročil o njihovi kaznovalni politiki. Za primer si pogledjmo del poročila radovljiskega okrajnega sodnika: *»Pred izrekom kazni se skrbno pretehtajo naslednji momenti, dejanski stan prekrška, krivda obdolženca pri izvršenem prekršku, osebnost storilca, če je že take prekrške napravil, njegov socialni položaj, njegovo zadržanje do družbene ureditve in koliko je izvršen prekršek vplival na okolico. Tako so na primer prekrški izvršeni na Brezjah od strani oseb, ki pridejo na Brezje kot romarji, to je prenočevanje pod kozolci, cestno prometni predpisi, prekrški neprijave bivanja dosti ostreje gledani kot enaki prekrški izvršeni v drugem okolju.«¹⁷*

Kako pa je bilo dejansko z izobrazbo sodnikov za prekrške v tem času? Od občinskih sodnikov za prekrške v kranskem okraju sta imela dva fakultetno izobrazbo, eden popolno srednjo šolo s prakso v tej službi, eden opravljeno nižjo srednjo šolo in dvakratni tečaj pravne stroke ter predhodno prakso v tej službi,

¹⁶ Zapisnik z dne 26. 8. 1955 (ZAL, KRA-59, t. e. 25, a. e. 39).

¹⁷ Poročilo z dne 10. 10. 1957 (ZAL, KRA-59, t. e. 30, a. e. 52).

eden nižjo srednjo šolo in administrativno prakso ter eden le osnovnošolsko izobrazbo in nižjo partijsko šolo.

Okrajnemu senatu za prekrške (pritožbeni organ zoper odločitve občinskih sodnikov za prekrške) je predsedoval predsednik (ki je bil istočasno tudi stalni okrajni sodnik za prekrške), s sodelovanjem sodnikov porotnikov, ki jih je bilo v kranjskem okrajnem senatu šestnajst. *»Izvoljeni pa so bili na to dolžnost ljudje, politično trdni, gospodarsko in politično razgledani, in sicer iz vrst državljanov zaposlenih v industriji, obrti in nekaterih drugih dolžnostih. Vsi sodniki porotniki so člani ZKS in ostalih političnih in družbenih organizacij in ni med njimi niti enega, ki ne bi imel vsaj neke družbene funkcije.«*¹⁸ Okrajnemu sodniku za prekrške se je v njegovem poročilu Senatu za prekrške pri Državnem sekretariatu za notranje zadeve LRS zdelo *»interesantno tudi, da sodniki, člani ZKJ pred izdajo odločbe vedno predložijo spis v mnenje na tukajšnji senat, ostali pa ne«* (v ZKJ so bili organizirani trije).¹⁹

Okrajni sodnik za prekrške v Kranju je imel v tem času (1955) sedem razredov gimnazije (izpit za osmi razred in maturo je polagal privatno), absolvirал je štiriinpolmesečni tečaj pravne stroke pri Javnem tožilstvu LRS, položil strokovni izpit za nižjega pravnega referenta, obiskoval višji partijski kurz pri CK ZKS; okrajni sodnik je bil od 1. 9. 1954, prej referent pri okrožnem javnem tožilstvu v Ljubljani, predhodno okrajni javni tožilec v Kamniku, še prej pa referent pri okrajnem javnem tožilstvu v Kranju.²⁰ Šele leta 1959 je opravil sprejemni izpit na Pravni fakulteti in se vpisal v prvi semester.²¹ Fakultetne izobrazbe torej ni imel, gotovo pa je imel druge kvalitete, da je zasedal položaj, ki ga pač je (med drugim je od 15. 5. 1945 do 29. 11. 1945 služboval kot poročnik v JLA).

V juliju 1956 je v poročilu republiškemu senatu opisoval »svoje« občinske sodnike za prekrške. Poglejmo si, kako jih je videl:

»Tov. [...] je po svoji naravi dela voljan človek. Je tudi tovariški in ustrezljiv Kot strokovnjak je formalist, se izgublja v nepomembnih vprašanjih posameznih zadev, spise rad preklada iz predala v predal, kadar je postavljen pred dejstvo se težko odloči, v odnosu do strank često izgubi živce in potrpljenje ter upije, v takem primeru je običajno rezultat mila kazen, razgovarja se z ljudmi o stvareh, ki ne spadajo k predmetu. Rad se hvali, sklicujoč se pri tem na akademsko izobrazbo. Njegov odnos do strank iz vrst inteligence in preprostih strank se v gornjem smislu razlikuje. Vzrok je opreznost. Glede njegovega poslovanja [...] sem podpisani prejel že par pritožb, ki se tičejo milosti kaznovanja in odnosa do strank. V tem oziru sem mu povedal svoje mnenje. Ni sprejel kritike na znanje. Je nekritičen. [...] Kar naredi, naredi dobro, le čestokrat zavzame preblag kriterij.

¹⁸ Poročilo z dne 30. 3. 1956 (ZAL, KRA-59, t. e. 29, a. e. 50).

¹⁹ Poročilo z dne 15. 12. 1956 (ZAL, KRA-59, t. e. 29, a. e. 51).

²⁰ Seznam okrajnih sodnikov za prekrške z dne 5. 1. 1955 (ZAL, KRA-59, t. e. 30, a. e. 52).

²¹ Poročilo z dne 17. 10. 1959 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 54).

Tov. [...] ima srednješolsko izobrazbo. Do leta 1954 je bil miličnik, sedaj pa je redno zaposlen pri Upravi stanovanjskih zgradb ObLO. [...] Lokalni organi ga pohvalijo, kadar je o njem govora. Iz stikov z njim sem utegnil razbrati, da je resen, zanesljiv in odločen uslužbenec. Povedo mi na občini, da je priden, samoiniciativen in natančen. Doslej nisem niti enkrat opazil, da bi bil izbral napačen predpis, zaslišuje lepo in dobro, le pri izdaji odločb mu dela stil nekoliko preglavic. Kontrola pri njem dne 24. maja 1956 je našla arhiv lepo urejen, pa tudi v strokovnem oziru ni bilo kakšne posebne napake. V družabnem življenju je agilen aktivist v različnih društvih, zlasti športnih. Je tudi sekretar osnovne organizacije ZKS. [...]

Tov. [...] je vzor uslužbenca. Sposoben, natančen, odločen, zanesljiv in prevdaren. Veselje je videti njegovo administracijo, ki jo vodi sam. Kontrola dne 25. maja 1956, ki je pregledala njegovo poslovanje, mu razen ene malenkosti, ni imela kaj oporekati. Absolviral je že dva tečaja pravne stroke, ki ju je pred leti organiziral v Ljubljani DSNZ. Položil je tudi že strokovni izpit za nižjega pravnega referenta.

Tov. [...] je načelnik tajništva za občo upravo in proračun ObLO. [...] Delokrog te občine je precejšen in poleg dela, ki ga ima z osnovno zaposlitvijo, najbrž težko zmoguje še s sodniškim poslom. Rešujejo ga najbrž mile kazni, zaradi česar se obdolženci tudi ne pritožujejo. Je malomeščanski tip, precej blaziranega obnašanja. Nastop njegov se s funkcijo sodnika za prekrške ne sklada. Je pravnik in mlad in bi z lastnostmi [...] bil odličen uslužbenec. Tudi organiziran ni, kar je resna ovira, govoriti z njim v 'našem' jeziku. Že dalj časa se dela na tem, da bi ga zamenjali, ker je bil izbran brez naše vednosti in vednosti TNZ. [...]

Tov. [...] je sekretar [v podjetju – op pis.] in je bil izvoljen za sodnika za prekrške proti svoječasnim vašim navodilom o tem, kdo je lahko sodnik in proti temu, da sem mu še pred izvolitvijo pojasnil to oviro. [...] Ima popolno srednješolsko izobrazbo in bi po svoji inteligenci ter ugledu odgovarjal za to mesto, vendar tega posla ne bo mogel vršiti, ne da bi ga zanemarjal. V disciplini poročanja sta z [...] najslabša. Imenovani ima poleg rednega dela še druge dolžnosti v različnih društvih, ki mu vzamejo ves prosti čas, potreben za opravljanje sodniškega posla. Strokovno so njegovi izdelki dobri, šepa le njegova administracija.

Tov. [...] potrebne izobrazbe nima. Poleg osnovne šole ima le višji partijski tečaj in nekajletno prakso. V okrajnem in občinskem komiteju, kjer je bil nazadnje do letošnjega januarja tehnični sekretar. Rešuje ga trdna volja premagati ovire izvirajoče iz pomanjkljive izobrazbe, zato vneto študira predhodno izišle in tekoče predpise. Je agilen, samoiniciativen, predan, zaveden, zanesljiv, energičen in prevdaren. Ob kontroli dne 24. maja 1956 je bilo najdenih pri njem nekaj strokovnih in administrativnih napak. O odpravi administrativnih napak je poročal pred rokom, ki mu je bil postavljen. V kolikor je dobil naročilo, kako naj postopa glede strokovnih napak, je naročilo takoj izpolnil ter mi predložil spise. Kadar se ne more odločiti, kateri predpis naj uporabi, se posvetuje. Če bo ostal tak, bo v kratkem dober sodnik.²²

²² Poročilo z dne 7. 7. 1956 (ZAL, KRA-59, t. e. 29, a. e. 51).

Spomnimo, da so v tem času še delovale komisije za prekrške. V juliju 1953 je sodnik za prekrške pri OLO Kranj odgovarjal Senatu za prekrške na neko njihovo vprašalnico. Med drugim je zapisal tudi precej slabo mnenje o občinskih komisijah za prekrške: »Pri ObLO so postavljene komisije za prekrške. Delo teh komisij je v glavnem nepravilno in nad njimi se ne izvaja nikakršna kontrola.«²³

Posebno »zadolžitev« v tem času so imeli sodniki za prekrške tudi pri nadzorovanju in kaznovanju prekrškov v zvezi s cerkveno dejavnostjo. Glede tega so dobivali posebna navodila v okrožnicah od predsednika republiškega senata za prekrške, npr. da morajo imeti podatke o kaznovanju duhovnikov in drugih oseb, zoper katere se vodi postopek v zvezi s klerom vedno pripravljene; da morajo pri obravnavanju prekrška zoper klerikalno nastrojene osebe uporabljati ostrejšo ukrepe kot pa proti drugim osebam in podobno.

Med »cerkvene grehe«, ki so jih kaznovali sodniki za prekrške so spadali: procesije, nabiranje prostovoljnih prispevkov, javni shodi, zloraba prižnice za obravnavanje političnih stvari, nepravilno poučevanje verouka, organiziranje cerkvenega petja v privatnih hišah in prekomerno zvonjenje. V zvezi z zadnjim, prekomernim zvonjenjem, je zanimivo poročilo kranjskega občinskega sodnika za prekrške za leto 1956: »V postopku sem imel zaradi prekomernega zvonjenja tudi enega cerkovnika in skupino treh zvonarjev. Med to skupino je bil prijavljen celo 83 letni starček iz Preddvora. Seveda tega nisem klical na zaslišanje, da ne bi sovražniki naše oblasti govorili in razširjali vest, da je sodnik za prekrške klical na kazensko odgovornost celo tako starega človeka, kateri je že takorekoč z obema nogama v grobu.«²⁴

Posebna obravnava in poročanja sta bila namenjena tudi problemu alkoholizma. Mnogo prekrškov izvira prav iz pijanosti in zato so imeli prekrškovni organi v preteklosti, in imajo še danes, veliko opraviti prav s posledicami pijanosti, z aktivnimi in pasivnimi žrtvami alkohola. Oblast se je problema alkoholizma zavedala in sodniki za prekrške so morali pripravljati posebna poročila tudi glede prekrškov v zvezi z alkoholiziranoostjo.

V enem takih poročil je radovljiški sodnik za prekrške ugotavljal, da tudi sodniki za prekrške zdravijo pijance, in sicer s kaznimi, zlasti zapornimi: »Najresnejši in najtežji je problem alkoholizma pri [...] kroničnih alkoholikih. [...] Pri sedanjem stanju je možno take alkoholike spraviti na pravo pot le na dva načina: Prvi je ta, se sami odločijo za zdravljenje pri zdravniku.

Če pa se taki alkoholiki bodisi nočejo ali ne morejo odločiti za tako zdravljenje, jih pač mora na osnovi ovadb 'zdraviti' sodnik za prekrške s kaznimi, zlasti z zapornimi. I...»²⁵

²³ Poročilo z dne 13. 7. 1953 (ZAL, KRA-59, t. e. 29, a. e. 48).

²⁴ Poročilo z dne 4. 1. 1957 (ZAL, KRA-59, t. e. 29, a. e. 51).

²⁵ Poročilo z dne 5. 3. 1955 (ZAL, RAD 50, t. e. 81, a. e. 108).

Poročilo kranjskega okrajnega senata za prekrške republiškemu senatu pa nas spomni na znan običaj iz polpreteklih časov – veseljačenje v dneh po plači: »*Vesčina prekrškov zoper javni red in mir storjenih v vinjenosti datira iz prve polovice vsakega meseca, ko delavci po tovarnah in drugih podjetjih dobijo svoje prejemeke.*»²⁶

1958–1965

Temeljnemu zakonu iz leta 1951 je sledila novela *Temeljnega zakona o prekrških* iz leta 1958.²⁷ V skladu z upravnimi reformami iz leta 1955 je upravni kazenski postopek o prekrških na prvi stopnji vodil občinski sodnik za prekrške, razen v primerih, ko je postopek vodil okrajni sodnik za prekrške. Sodnika za prekrške je volil občinski oziroma okrajni ljudski odbor.

Občinski sodnik za prekrške je moral imeti najmanj srednjo strokovno izobrazbo, tri leta upravne prakse in izpit za sodnika za prekrške, okrajni sodnik za prekrške pa pravno fakulteto, višjo upravno šolo za notranje zadeve, upravno šolo ali priznано višjo strokovno izobrazbo v upravni službi, tri leta upravne prakse in izpit za sodnika za prekrške. Okrajni sodnik za prekrške je bil lahko tudi, kdor je imel vsaj srednjo strokovno izobrazbo in je bil najmanj pet let občinski sodnik za prekrške.

Sodnik za prekrške je bil (še vedno) uslužbenec ljudskega odbora in je bil za svoje delo odgovoren samo ljudskemu odboru, ki ga je izvolil. Glede na to so bili sodniki za prekrške še vedno glede izvolitve in razrešitve odvisni od upravnega organa in zato torej še vedno ne moremo govoriti o njihovi samostojnosti. Odvisnost od upravnega organa nam med drugim lepo ilustrira tudi primer iz prakse v Kranju, od koder je predsednik kranjskega okrajnega senata oktobra 1960 poročal Senatu za prekrške pri državnem sekretariatu za notranje zadeve LRS: »*V Kranju na željo občinskega sodnika tov. Jevška doslej še niso izvolili namestnika, tako kakor to določa 55. člen TZP, temveč je enega od uslužbencev – pravnikov, tajnik LO enostavno postavil z dekretom na to mesto. Razumljivo, da mu sodnik tov. Jevšek prav zato ne more dovoliti nadomestovanja. Po drugih občinah so namestniki pravilno izvoljeni in kot kaže dobro izbrani.*»²⁸

Predsednik kranjskega okrajnega senata je za »svoje« sodnike v namen ugotavljanja uspehov in rezultatov dela kot podlage za nagrajevanje sodnikov za prekrške izračunal, da so v letu 1960 občinski sodniki za prekrške porabili za šefovska opravila povprečno 6120 minut ali 5% delovnega časa, za referentska

²⁶ Poročilo z dne 20. 2. 1957 (ZAL, KRA-59, t. e. 29, a. e. 51).

²⁷ Ur. l. FLRJ, št. 2/59 (prečiščeno besedilo).

²⁸ Poročilo z dne 12. 10. 1960 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 55).

opravila 104 906 minut ali 88% delovnega časa ter za osebne zadeve in obveznosti v političnih in družbenih organizacijah med rednim delovnim časom 7800 minut ali 7% delovnega časa.²⁹

Predsednik okrajnega senata pa sodnikom ni sešteval samo minut, ampak je tudi drugače poročal o njihovem delu: »Skoraj pri vseh sodnikih pa je bilo opaziti, da svojih izdelkov pred podpisom in odpravo ne kontrolirajo in ne odrejajo popravke, ker v nekaterih odločbah mrgoli smiselnih, pravopisnih in zlasti strojepisnih napak. Tako je sodnik za prekrške v Škofji Loki izdal odločbo v katere utemeljitvi je namesto, da bi napisal n. pr. analiza krvi preizkovanca je pokazala toliko in toliko promil reduktivnih snovi je dejansko napisal: analiza je ugotovila v kravi preizkovanca toliko in toliko rekrutivnih snovi. Prav to je očitno, da strojepisna diktata ni razumela, pomena besed pa tudi ne in odločba ni bila pregledana, sicer ne bi bila dostavljena obdolžencu.

Sodniki na Jesenicah in v Radovljici so največkrat med vsemi spoznali posameznike za krive dejanj, ki sploh niso prekršek.«³⁰

Zanimiv je tudi primer škofjeloškega namestnika sodnika za prekrške: »Namestnik sodnika za prekrške na Jesenicah je zadovoljivo nadomestoval sodnika, medtem ko se je v Škofji Loki pojavil primer, da je namestnik – sicer pravni referent občine – potem, ko je obravnaval nekega tepiharja in ga kaznoval na 1.000 dinarjev denarne kazni, kupil od njega tepih v vrednosti nekaj nad 30.000 dinarjev ... nakar smo sodnika namestnika poklicali, z njim o stvari kritično razpravljali in ga resno opomnili na posledice takega izvrševanja službe.«³¹

Navedene težave pri delu posameznih sodnikov za prekrške pa so bile malenkosti v primerjavi s težavami, ki so jih imeli slovenski sodniki za prekrške s kolegi z juga. Leta 1961 je kranjski občinski sodnik za prekrške ugotavljal: »Številni sodniki za prekrške širom Jugoslavije zaradi pomanjkanja čuta odgovornosti do dela in službe še vedno izkoriščajo čl. 77 TZP in 'odrivsko' odstopajo zadeve drugim sodnikom za prekrške zgolj zaradi tega, ker obdolženec biva na območju drugega sodnika za prekrške. Ti sodniki za prekrške nikakor ne upoštevajo temeljno načelo kazenskega in upravnega kazenskega postopka – teritorialno načelo. Ne upoštevajo, da je čl. 77 TZP izjemno določilo, zanje je to določilo načelno določilo.«³² Enako se je pritoževal tudi v poročilu za naslednje leto.

Ne samo glede konkretnih spisov, tudi glede pravne pomoči so si slovenski sodniki za prekrške kaj malo lahko pomagali z »bratsko« pomočjo z juga: »kar pa se tiče zaprosil, ki jih tukajšnji sodniki naslavljajo na razne organe v drugih republikah je pa skoraj škoda besed, ker se ene in iste težave ponavljajo iz leta v leto, namreč predvsem za-

²⁹ Poročilo z dne 13. 1. 1961 (ZAL, KRA-59, t. e. 30, a. e. 52).

³⁰ Poročilo z dne 24. 1. 1961 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 55).

³¹ Poročilo z dne 26. 1. 1962 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 56).

³² Poročilo z dne 5. 6. 1961 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

vlačujejo z ugoditvijo zaprosil, ali pa po daljšem času in večjem številu urgenc enostavno odgovarjajo, da željene osebe ni mogoče najti oz. da zaprosila sploh niso prejeli.»³³

O kaznovanju prekrškov so imeli po Jugoslaviji očitno različne predstave. Kot ponavadi, so bili Slovenci spet strožji do sebe kot je bila to navada bolj na jugu. To je ugotavljal predsednik kranjskega okrajnega senata za prekrške v letnem poročilu za leto 1960: »Čeprav neki znani podatki kažejo, da se v določenih predelih države to je v nekaterih ljudskih republikah zmanjšuje število upravnih kršitev ali boljše, da se uvaja upravni kazenski postopek zoper manjše število kršilcev kot v preteklosti, je znano tudi, da pri nas v Sloveniji in torej tudi v kranjskem okraju kot že rečeno število prekrškov absolutno narašča. [...]

Razlogi za razlike v primerjavi z drugimi republikami – prav gotovo razvitost cestnega prometa, ki je v Sloveniji daleč največja. Kot razlog se vrivajo še drugi pomisleki, kot npr. morda doslednejše izvajanje predpisov tako s strani upravnih organov, kakor tudi po sodnikih za prekrške.«³⁴

V tem časovnem obdobju so izginila tudi posebna poročila o prekrških v zvezi s cerkvenim delovanjem. Poleg že omenjenih delovanj, ki so bila kaznovana kot »prekrški v zvezi s klerom«, navedimo še nekaj bolj enkratnih. Leta 1958 so bile po poročilu kranjskega okrajnega senata za prekrške izrečene visoke denarne kazni udeležencem skupin, ki so v akciji za restavriranje in obnavljanje cerkva in župnišč sklicevali nepriglašene sestanke in nabirali prostovoljne prispevke brez dovoljenja.³⁵ V letu 1960 je bil v postopku novomašnik iz Adergasa zaradi kršitve 22. člena *Temeljnega zakona o varstvu živine pred živalskimi kužnimi boleznimi*, ker je bilo na zakuski ob novi maši, prirejeni za širši krog ljudi, postreženo z mesom od živali, ki ni bila veterinarsko pregledana. Nadalje so bili v postopku občani, ki so predvajali in bili udeleženi pri predvajanju na magnetofonski trak posnete nove maše emigranta novomašnika L. J. mlajšega v Argentini ter pozdravnih nagovorov udeležencev te nove maše za rojake v Cerkljah in na Brnikih. V Bohinju je bilo kaznovanih šest bogoslovcev, ki so prebili počitnice na Koprivniku in se tam zadrževali dlje kot mesec dni, pa se niso prijavili po predpisih *Zakona o narodni obrambi*.³⁶ V poročilu kranjskega okrajnega senata za leto 1961 je bil Š. B., župni upravitelj v Predosljah, obdolžen, da je med pridigo razpravljal o političnih stvareh. Postopek zoper njega je bil zaradi pomanjkanja dokazov ustavljen, ker niti ena priča, med njimi celo partizan, ni hotela ničesar izpovedati.³⁷ G. M., župni upravitelj v Škofji Loki, naj bi »pod firmo cerkvenega pevskega zbora in organizacije Ma-

³³ Poročilo z dne 31. 12. 1962 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 57).

³⁴ Poročilo z dne 24. 1. 1961 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 55).

³⁵ Poročilo z dne 9. 1. 1959 (ZAL, KRA-59, t. e. 30, a. e. 53).

³⁶ Poročilo z dne 24. 1. 1961 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 55).

³⁷ Poročilo z dne 26. 1. 1962 (ZAL, KRA-59, t. e. 31, a. e. 56).

*njine družbe organiziral izlet v Opatijo in bil zato kaznovan na 6.000 din denarne kazni.*³⁸ Zadnje posebno poročilo glede »cerkvenih« prekrškov, ohranjeno v fondih go-rnjskih sodnikov za prekrške, je za leto 1961, ko po letnem poročilu kranjskega občinskega sodnika za prekrške ni bil kaznovan noben duhovnik, pač pa pet oseb zaradi nabiranja prostovoljnih prispevkov.³⁹

1965–1973

V letu 1965 so bili v Sloveniji z ustavnim zakonom odpravljeni okraji. Na pod-lagi zakona za izvedbo odprave okrajev so konec marca 1965 prenehale z delom bivše pokrajine ter skupščine in njihovi organi.⁴⁰

V novem *Temeljnem zakonu o prekrških*⁴¹ se je nekoliko spremenilo izrazoslovje: besedi »upravna kazen« sta bili nadomeščeni z besedami »kazen za prekršek«, be-sede »upravni kazenski postopek« pa z besedami »postopek o prekrških«. Posto-pek za prekrške se je s tem formalno in vsebinsko vse bolj oddaljeval od uprav-nega postoka in se naslanjal na kazenski postopek, vendar pa prvin in značilnosti upravnega kazenskega postopka še ni izgubil.⁴² Zakon je tudi določal, da je sodnik za prekrške odgovoren za svoje delo samo skupščini, ki ga je izvolila in da sodniki za prekrške in senati za prekrške odločajo samostojno, na podlagi zakonov in drugih pravnih predpisov. S tem so postali sodniki za prekrške samostojni in neodvisni organi ter so se dokončno izločili iz organizacije upravnih organov.⁴³

V skladu z upravnimi spremembami (ukinitev okraja) je novi *Zakon o organih za kaznovanje prekrškov* iz leta 1966⁴⁴ poznal samo še občinskega sodnika (nič več okrajnega): »Kolikor ni s posebnim zakonom določen kakšen drug organ, odloča v SR Slo-veniji o prekrških na prvi stopnji občinski sodnik za prekrške, na drugi stopnji pa republiški senat za prekrške (organi za kaznovanje prekrškov)«. Če je *Temeljni zakon o prekrških* sodnike za prekrške izločil iz upravnih organov, pa jim je *Zakon o organih za kazno-vanje prekrškov* naložil »širšo družbenopolitično funkcijo»: »Organi za kaznovanje prekrškov spremljajo in proučujejo družbene odnose in pojave, ki imajo pomen za uresničevanje njihove funkcije, ter obveščajo skupščino ustrezne družbeno-politične skupnosti o uporabi pred-pisov o prekrških in o problemih, ki se pojavljajo pri njihovem delu.

³⁸ Poročilo z dne 31. 12. 1962 (ZAL, KRA-59, t. e. 31. a. e. 57).

³⁹ Poročilo z dne 9. 1. 1964 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁴⁰ Pavlina, Oris razvoja prava, str. 517.

⁴¹ Ur. l. SFRJ, št. 26/65 (prečiščeno besedilo).

⁴² Vilko Androjna, Postopek za prekrške, Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1980, str. 16–17.

⁴³ Pavlina, Oris razvoja prava, str. 516.

⁴⁴ Ur. l. SRS, št. 13/66.

Na zahtevo skupščine ustrezne družbeno-politične skupnosti so ji organi za kaznovanje prekrškov dolžni poročati o svojem delu.

Organi za kaznovanje prekrškov lahko obveščajo delovne in druge organizacije o negativnih pojavih v teh organizacijah, ki so jih ugotovili pri svojem delu.⁴⁵

Svoje vedno večje pomembnosti so se zavedali tudi sodniki za prekrške, kar nam opiše kranjski občinski sodnik za prekrške leta 1968 v svojem letnem poročilu Skupščini občine, Svetu za občo upravo in notranje zadeve:

»Nedvomno je pomembna služba sodnikov za prekrške, zlasti tudi občinskih sodnikov za prekrške. [...] Večkrat namreč upravno kazenske kršitve predstavljajo za družbo podobno nevarnost kot kazniva dejanja, zaradi česar je seveda v takih primerih treba tudi izrekat stroge upravne kazenske sankcije. Mora se priznati, da je očitno postalo, da funkcija sodnikov za prekrške nasploh, a zlasti tudi občinskih sodnikov za prekrške postaja pri nas iz leta v leto bolj pomembna zaradi njene koristi za družbo.«⁴⁶

V poročilu kranjski sodnik za prekrške še vedno uporablja izraze »upravne kazni«, »upravno kazenske kršitve«, »upravno kazenske sankcije«, čeprav je nova prekrškovna zakonodaja »upravo« umaknila iz izrazoslovja. Gotovo gre pri tem za stvar navade, gotovo pa tudi odraža »duha« dejanskega stanja, da, kot že rečeno, postopek za prekrške še ni izgubil »prvin in značilnosti upravnega kazenskega postopka«.

Pa tudi drugače so se nekateri sodniki v novonastalih razmerah, ko ni bilo več toliko direktnega nadzora, ko so z več svobode prejeli tudi več odgovornosti, počutili negotovo: »Novonastalih razmerij občinski sodniki, kot kažejo odgovori na vprašalnike, še niso popolnoma dojeli. Iz njihovih odgovorov sklepamo, da nekako pogrešajo napotke in smernice, ki so jih s strani okrajnih senatov pogostejše dobivali, da je bilo razmerje do inštančnega okraja tesnejše in da je seveda okrajnemu senatu bila problematika občin svojega teritorija bližja. Zanimivo je, da nekateri sodniki za prekrške direktno pogrešajo nadzor. Smatrajo, da se nadzor po odpravi okrajev praktično ne vrši več«⁴⁷ (nadzor je sedaj prešel na republiški senat za prekrške).

Seveda sedaj, ko je bil občinski sodnik za prekrške »glavni«, za opravljanje njegove funkcije ni bila več dovolj le srednja šola: »Za občinskega sodnika za prekrške je lahko izvoljen diplomirani pravnik, ki ima pravosodni izpit ali izpit za sodnika za prekrške ter izpolnjuje splošne pogoje za delo v delovni organizaciji.« Izpit je sodnik lahko opravil tudi v enem letu po izvolitvi. Glede izobrazbe je zakon v prehodnem obdobju dovoljeval tudi izjeme: »Izjemoma sme biti izvoljen za občinskega sodnika za prekrške še pet

⁴⁵ 8. člen omenjenega Zakona.

⁴⁶ Poročilo z dne 28. 3. 1968 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁴⁷ Maruša Černič, Organizacijska vprašanja povezana z upravnim kaznovanjem (dalje: Organizacijska vprašanja), v: Problematika upravno kaznivih dejanj, Inštitut za javno upravo in delovna razmerja pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 1965/1966, str. 153.

let od uveljavitve tega zakona tudi tisti, ki je dokončal prvo stopnjo pravne fakultete, višjo upravno šolo, visoko upravno šolo ali višjo pravno šolo, če ima izpit za sodnika za prekrške in izpolnjuje splošne pogoje za delo v delovni organizaciji.»

Formalne zahteve so bile eno, dejansko stanje pa drugo. Leta 1966 je imelo zahtevano izobrazbo dejansko le 23 sodnikov za prekrške oziroma 30,3%. Če bi pristeli temu številu še sodnike, ki so imeli visoko izobrazbo le priznано, bi znašalo skupno število še vedno le 39,5% od 76 sodnikov za prekrške, zaposlenih v letu 1966 v SRS. Nekoliko boljše je bilo stanje glede ustreznih strokovnih izpitov. Tega leta je imelo v SRS 60% vseh sodnikov za prekrške opravljen predpisan pravosodni izpit ali izpit za sodnike za prekrške.⁴⁸

Proti koncu obravnavanega časovnega obdobja pa se je že začel pojavljati nov problem, ko so se pravniki zaradi neprimerno boljših plač raje zaposlovali v gospodarstvu kot pa v upravi ali sodstvu. V Kranju se je občinski sodnik za prekrške zaradi preobremenjenosti z delom dveh obstoječih sodnikov boril za odobritev tretjega sodnika, ko je to končno dosegel, pa se še leta nihče ni javil na razpis.⁴⁹

Kljub temu, da je sodnik za prekrške formalno postajal vse samostojnejši in vse bolj neodvisen, pa mu je vladajoča politika še vedno jasno naročala kako mora delovati v praksi. O tem so pisali sodniki za prekrške tudi v svojih letnih poročilih Republiškem sekretariatu za pravosodje in občo upravo, npr: *»Delovno skupnost sodnika za prekrške so tudi v letu 1969 pri njenem delu vodile smernice Predsedstva in Izvršnega komiteja CK ZKJ po aktualni družbeni problematiki, o vprašanjih družbene in gospodarske reforme, in vodilni sklepi, ki so bili dne 14. 8. 1968 sprejeti na posvetu z občinskimi sodniki za prekrške.»*⁵⁰

Malo pred novim zakonom o prekrških (1973) je politika ob splošnem obravnavanju z nasprotniki v državi namenila besedo tudi sodnikom za prekrške. Član sekretariata CK ZKS, Franc Šetinc, je v svojem nagovoru sodnikom za prekrške nedvoumno ukazal, da morajo pri svojem delu upoštevati politične smernice, čeprav je že kar nekoliko smešno, kako je iz stavka v stavek najprej ponavljal, da so sodniki za prekrške neodvisni in še v istem stavku nadaljeval kako morajo upoštevati politiko ZK:

»Pismo predsednika Tita in Izvršnega biroja predsedstva Zveze komunistov Jugoslavije ni začetek vsega, ampak je že znano politiko Zveze komunistov Jugoslavije le še bolj zaostrilo. [...]

To, kar se je zgodilo na 29. seji CK ZKS, je nekakšen epilog. CK je šel skozi mnoge bitke, ki jih ni potrebno naštevati: akcija 25 poslancev, razne afere v naših velikih gospodarskih

⁴⁸ Černič, Organizacijska vprašanja, str. 145–146.

⁴⁹ Poročila z dni 5. 4. 1971, 5. 6. 1972, 29. 1. 1973 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵⁰ Poročilo z dne 23. 1. 1970 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

organizacijah, spopad z miselnostjo, ki je opravičevala nedovoljene transakcije velikih zunanje-trgovinskih podjetij, spopad z nesamoupravnimi odnosi v nekaterih podjetjih itd. [...]

Zelo pomembno vprašanje je, kako posvetiti večjo pozornost moralno-političnemu profilu sodnika za prekrške. Ko poudarjamo moralno-politični profil, nas nekateri napak razumejo in mislijo, da sedaj terjamo od vsakogar, da se proti svoji volji, ne glede na notranje prepričanje, vključi v Zvezo komunistov. Seveda želimo, da je na takih odgovornih mestih čim več članov Zveze Komunistov, vendar pa pri tem ne mislimo, da so ti položaji vezani na članstvo v Zvezi komunistov – so pa seveda vezani na platformo Zveze komunistov.

Sodnik za prekrške, ali sodnik ali javni tožilec, ne more biti neodvisen od platforme, od politike Zveze komunistov, ne glede ne to, ali je ali ni član Zveze komunistov. Seveda to ne pomeni, da sodnik za prekrške odloča na podlagi sklepov vodstva Zveze komunistov. On sodi na podlagi zakona, vendar se mora zavedati, da je sestavni del te revolucije. Priзнati mora Zvezo komunistov kot avantgardo te revolucije in upoštevati njeno platformo, ki je tudi platforma delovnih ljudi, delavskega razreda. Politični trenutek ne more biti vodilo pri kaznovanju prekrškov, vendar je treba pri kaznovanju upoštevati politične razmere. [...]

Pogosto se zaustavljamo pri vprašanju, kako pojmujeemo neodvisnost sodnika, oziroma sodnika za prekrške. Nihče ni absolutno neodvisen, zlasti pa ni neodvisen od splošne politične kontrole, od javne kritike. Mora pa biti neodvisen od politične intervencije, pritiska znanstev, privilegijev. Sodnik za prekrške mora biti neodvisen zato, da bi bil pred družbo odgovoren.⁵¹

Sodniki za prekrške so morali tudi posebej poročati o »problematiki kršitev javnega reda in miru s političnim obeležjem«. Primerov takšnih prekrškov (vsaj zabeleženih) pa je bilo, glede na naročeno pozornost, presenetljivo malo. In še pri teh je šlo večinoma za kršitve ob enkratnih dogodkih, ki so močnejše zaznamovali dnevno politiko. V obravnavanem obdobju je npr. kranjski občinski sodnik za prekrške leta 1965 kaznoval nekega delavca, »ki je v hudo pijanem stanju ob priliki smrti generalnega sekretarja KP Italije izrekel težke žaljive besede na njegov račun. Bil je kaznovan z denarno kaznijo v znesku 20.000 din.«⁵² V naslednjih dveh letih, 1966–1967, ni imel nobenega »političnega« primera,⁵³ v letu 1968 pa je obravnaval osem »političnih« kršilcev zaradi razširjanja vznemirljivih vesti v zvezi z okupacijo ČSR.⁵⁴ V naslednjih dveh letih, 1969–1970, ponovno ni bilo »političnih obravnav«,⁵⁵ decembra leta 1971 pa sta »bila zabeležena dva taka primera. V obeh primerih je bilo podano razširjanje vznemirljivih vesti in trditev v zvezi znanih dogodkov v SR Hrvatski. Oba kršilca sta bila zaporno kaznovana, in sicer eden v trajanju 45 dni s takojšnjo izvršitvijo, drugi pa 40 dni.«⁵⁶

⁵¹ Govor člana sekretariata CK ZKS, Franca Šetinca, 20. 11. 1972 (ZAL, JES-30, t. e. 96, a. e. 194).

⁵² Poročilo z dne 14. 1. 1966 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵³ Poročili z dni 8. 9. 1967 in 28. 3. 1968 (ZAL; KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵⁴ Poročilo z dne 16. 1. 1969 (ZAL; KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵⁵ Poročili z dni 23. 1. 1970 in 26. 1. 1971 (ZAL; KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵⁶ Poročilo z dne 29. 1. 1972 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

V letu 1972 sta bila obravnavana tudi le dva primera prekrškov s političnim obeležjem in v obeh primerih sta bili izrečeni strogi zaporni kazni.⁵⁷

Iz zgornjih primerov kaznovanj prekrškov s političnim obeležjem, ko je šlo v večini primerov za »komentiranje zunanjepolitičnih dogodkov«, človek skoraj dobi vtis, kot da je bila pri komentiranju domače politike dopuščena večja toleranca, da se le o drugih ni slabo govorilo. K takšnemu vtisu, vsaj v kranjskem primeru, pripomore tudi odnos do kaznovanja tujcev: *»Tu pa je treba poudariti, da je sodnik za prekrške do skrajnosti najskrbnejše in najobjektivnejše obravnaval tujce, ki so bili v postopku kot obdolženci, in jim je kazni izrekel le, če je njihova krivda bila v celoti dokazana. V vseh primerih so tujci končno tudi sami priznali krivdo. Tujcem so se denarne kazni zaradi kršitve izrekale celo v manjši meri kakor našim državljanom in to iz nekih »kurtoaznih« razlogov. Niti v najmanjši meri se ni izvajal pritisk k plačilu kazni. Če bi kak tujec količkaj ugovarjal k takojšnjemu plačilu denarne kazni ali višine kazni, bi sodnik za prekrške pod nobenim pogojem ne dopustil, da bi tujec takoj plačal kaznen in bi ga pač napotil, da bi zoper izrečeno kaznen vložil pritožbo. S tujci se ravnamo korektno, čuvajoč našo državo in njeno upravo.«*⁵⁸

Sicer pa je še vedno naraščalo število cestnoprometnih prekrškov, ki so daleč prednjačili pred vsemi drugimi prekrški; z dvigovanjem standarda se je začel pojavljati nov značilen prekršek – neplačevanje RTV-naročnine (oz. neprijava aparatov).⁵⁹ Nov, a v skladu z duhom časa, je bil tudi pojav »hipaže« v Kranju: *»Bili so to prvi začetki nekega huliganstva, ki jih je bilo treba nujno takoj zatreti. Z učinkovito intervencijo delavcev milice in tukajšnjega sodnika za prekrške je bila ta grupa v kratkem času razbita. [...] Glavni povzročitelji neredov so bili kaznovani z zaporno kaznijo in nato napoteni na odsluženje kadrovskega roka v JNA. Drugi so se zaposlili.«*⁶⁰

Večen pa je bil problem alkoholizma. V letnem poročilu za leto 1965 je kranjski občinski sodnik za prekrške opisal probleme alkoholizma, ki ostajajo in so nam prav tako znani še danes. Neznano pa nam je tako osebno zavzemanje sodnika za prekrške, da bi pri posameznikih dosegel dejansko izboljšanje primera. Pri današnjem birokratskem pristopu je kaj takega, kot opisuje sodnik v svojem poročilu nekaj nepredstavljivega in prepričan sem, da bi danes vsak sodnik najprej pomislil, ali ima za kaj takega sploh zakonsko podlago, da ga »osveščeni«, vseh pravic se zavedajoči državljan, ne bi še tožil zaradi »nedopustnega vmešavanja v zasebnost«:

»Zlasti pa se je sodnik za prekrške prizadeval takega obdolženca pripraviti do tega, da se je na zapisnik zavezal, da se bo brez odloga podvrgel antialkoholičnemu zdravljenju, bodisi

⁵⁷ Poročilo z dne 29. 1. 1973 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵⁸ Poročilo z dne 14. 1. 1966 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁵⁹ Poročilo z dne 11. 1. 1968 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁶⁰ Poročilo z dne 23. 1. 1970 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

ambulantno, bodisi v zavodu, bolnici za zdravljenje alkoholikov. Sodnik za prekrške je celo pri zdravstvenem zavodu, zdravniku, bodisi telefonično bodisi pismeno interveniral, da se je tak alkoholik, zlasti družinski oče, prišel zdraviti proti alkoholu in o uspešnosti zdravljenja ali sploh zdravljenja izvršil pismene poizvedbe. [...] Vsekakor je navedeni postopek sodnika za prekrške zoper alkoholika v znatni meri zmanjšal njegovo prestopništvo. T. j. zlasti sodnik za prekrške dosegel tudi s tem, da je večkrat pozval takega kršilca, zlasti družinskega očeta brez zaposlitve na odgovornost, vse dotlej, dokler se ni redno zaposlil. [...]

Posebej je treba poudariti, da so bile zakonske žene takih kršilcev, družinskih očetov in nepreskrbljenimi otroki, napotene na občinsko javno tožilstvo, da je tam žena na zapisnik podala ovadbo zoper moža zaradi kaznivenga dejanja grobega zanemarjanja družine, da bi občinsko sodišče v kazenskem postopku izreklo varstveni ukrep obveznega zdravljenja takega alkoholika zoper alkohol. Celo sodnik za prekrške sam je bodisi telefonično bodisi neposredno osebno s tako ženo interveniral pri tuk. občinskem tožilstvu, da je sprejelo navedeno ovadbo na zapisnik.⁶¹

Kranjski občinski sodnik za prekrške se je zavedal, da samo s kaznovanjem ni mogoče izboljšati človeških navad, v pijančevanju pa je vsekakor videl enega glavnih vzrokov za »ustvarjanje prekrškov«. »Kršitev javnega reda in miru ni mogoče omejiti na idealni minimum samo s strogimi kaznimi takim kršilcem, ampak s splošnim kulturnim in socialnim dvigom našega občana, zlasti pa s preprečevanjem prekomernega uživanja alkoholnih pijač po gostinskih lokalih, po osebah oz. osebam, ki so nagnjene k takim kršitvam.«⁶²

Kranjski sodnik za prekrške pa je imel tudi nekoliko svojevrstne metode reševanja problema kršilcev javnega reda in miru. O tem izvemo v poročilu za zadnje četrtino leta 1963: »storilci pa, ki so bili kaznovani na zaporne kazni, so kazni prestajali v času novembrskih praznikov, nekateri pa tudi v času novoletnih praznikov. Na ta način smo rešili vse mirne in dostojne ljudi, ki so, zlasti pa v času praznika, željni počitka in razvedrila, nepoboljšljivih in objestnih večkratnih kršilcev javnega reda in miru.

Zanimivo je poslušati tiste, ki so prestajali zaporno kazen za časa praznika, ker pravijo, da je boljše biti v zaporu deset dni, kot za 29. en dan.«⁶³ Tisti, ki pomnimo nekdanje veselice za 29. november, se lahko vsekakor strinjamo z zapisanim.

Zaporu in bolnišničnemu zdravljenju pijancev, bi kranjski sodnik za prekrške dodal še delo: »Zdravljenje ne bi nikakor ne obstajalo samo v kliničnem zdravljenju v bolnici do največ 2 meseca, ampak v posebnih zavodih poleg zdravljenja po zdravniku zlasti z delovno terapijo, pri akutnih alkoholikih za dobo najmanj 1 leta. V primeru recidive, se pravi, če bi tak alkoholik kljub izločitvi za čas enega leta ponovno zapadel pod akutni vpliv alkohola, bi ga

⁶¹ Poročilo z dne 14. 1. 1966 (ZAL, KRA-60, t. c. 186, a. c. 8011).

⁶² Poročilo z dne 28. 3. 1968 (ZAL, KRA-60, t. c. 186, a. c. 8011).

⁶³ Poročilo z dne 8. 1. 1964 (ZAL KRA-60, t. c. 186, a. c. 8011).

*bilo potrebno ponovno izločiti za tako dobo ali celo za dvakratno dobo.*⁶⁴ Poleg teh ukrepov pa je prišel tudi na idejo, da »ker delavci milice več ali manj iz objektivnih razlogov ne morejo strmeti nad izvajanjem občinskega odloka o javnem redu in miru, bi bilo treba organizirati nekako 'mestno stražo', ki bi skrbela za izvajanje navedenega odloka. Ta naj bi se organizirala pri krajevnih skupnostih.«⁶⁵

Takšni ukrepi so bili za dobo, v kateri so bili predlagani, pač že preveč radikalni, čeprav tudi dandanašnji človeka ob vsej kriminalni razpuščenosti, ki se dogaja v imenu nekakšne svobode, popade želja po uvedbi diktature za »tiste druge, ki ne upoštevajo osnovnih pravil medčloveških odnosov« (»mi« seveda jih). Vendar pa ti predlogi vseeno kažejo, da temu sodniku za prekrške ni bilo vseeno za dogajanje v družbi, za prekrške. Zanj služba ni bila končana, ko je stopil iz pisarne, seveda pa bi bila takšna zavzetost, da ponovimo, pri današnjem »nevtralističnem« pojmovanju uradniške službe, prej moteča kot dobrodošla. Vseeno pa je omenjeni sodnik za prekrške dočakal vsaj delno tolažbo na področju omejevanja alkoholiziranosti: »Štirideset alkoholikov, ki so že vrsto let bili med nepoboljšljivimi kršilci javnega reda in miru v Kranju, se je vključilo v klub zdravljenih alkoholikov. [...] Nedvomno je klub zdravljenih alkoholikov veliko prispeval k zmanjševanju števila prekrškov javnega reda in miru in drugih prekrškov. Saj je večina dosedanjih članov kluba pogosto grobo kršila javni red in mir v pijanem stanju pred ustanovitvijo kluba.«⁶⁶

1973–1983

Naslednja prelomnica v prekrškovni zakonodaji je bil republiški *Zakon o prekrških* iz leta 1973.⁶⁷ Po 11. točki XXX. Ustavnega amandmaja k ustavi SFRJ iz leta 1971 je bilo namreč puščeno v pristojnosti federacije zgolj določanje sankcij in ugotavljanje odgovornosti za prekrške, s katerimi so se kršili zvezni predpisi, ter urejanje postopka za prekrške, ki so jih obravnavali zvezni organi. Od leta 1973 je bila v republiški zakonodajni pristojnosti temeljno urejena materialno- in procesnopravna ureditev prekrškov za vse prekrške, razen tistih, ki so ostali v popolni zvezni pristojnosti (carinski, devizni, zunanjetrgovinski).⁶⁸

Že leta 1977 je sledil nov *Zakon o prekrških*,⁶⁹ ki pri organizacijskih zadevah ni prinesel bistvenih sprememb, pač pa je samoupravni besednjak dokončno vdrl v

⁶⁴ Poročilo z dne 23. 1. 1970 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁶⁵ Poročilo z dne 28. 3. 1968 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁶⁶ Poročilo z dne 29. 1. 1972 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁶⁷ Ur. l. SRS, št. 7/73.

⁶⁸ Pavlina, Oris razvoja prava, str. 517–519.

⁶⁹ Ur. l. SRS, št. 12/1977.

opis »del in nalog«: »Organi za postopek o prekrških spremljajo in proučujejo družbene odnose in pojave, ki so pomembni za uresničevanje njihove funkcije, in dajejo skupščinam ustreznih družbenopolitičnih skupnosti ter drugim državnim organom in samoupravnim organizacijam ter skupnostim predloge za preprečevanje prekrškov in drugih škodljivih pojavov in za utrjevanje zakonitosti, družbene odgovornosti in socialistične morale, ter poročajo skupščini ustrezne družbenopolitične skupnosti o uporabi predpisov o prekrških in o problemih, ki se pojavljajo pri njihovem delu.« Z naslonitvijo postopka o prekrških na načela procesnega kazenskega prava se je pravo o prekrških s smiselno uporabo kazenskega zakona in zakona o kazenskem postopku še bolj približalo kazenskemu pravu ter tako skupaj s tem pravom in pravom o gospodarskih prestopkih postalo del kaznovalnega prava.⁷⁰

Počasi so napredovale tudi izobrazbene zahteve glede zasedbe delovnega mesta sodnika za prekrške. Kot že omenjeno, je *Zakon* iz leta 1965 v 32. členu določal: »Izjemoma sme biti izvoljen za občinskega sodnika za prekrške še pet let od uveljavitve tega zakona tudi tisti, ki je dokončal prvo stopnjo pravne fakultete, višjo upravno šolo, visoko upravno šolo ali višjo pravno šolo, če ima izpit za sodnika za prekrške in izpolnjuje splošne pogoje za delo v delovni organizaciji.« *Zakon* iz leta 1973 je odpravil »izjemoma [...] še pet let od uveljavitve tega zakona. [...]«, zahteval pa je pet let ustreznih delovnih izkušenj. Novi, 85. člen, je torej določal: »Za sodnika za prekrške je lahko izvoljen tudi tisti, ki ima izobrazbo višje pravne ali upravne šole, ki ima pet let prakse v pravni oziroma v ustrezni upravni službi na delovnem mestu ki zahteva višjo izobrazbo, ki ima izpit za sodnika za prekrške in ki izpolnjuje splošne pogoje za delo v državnem organu.« Ta *Zakon* je tudi določal, da se sodnika za prekrške voli za osem let in da je po preteku tega časa lahko ponovno izvoljen. *Zakon* o prekrških iz leta 1977 pa je že brezpogojno zahteval visoko izobrazbo: »Za sodnika za prekrške in njegovega namestnika je lahko izvoljen diplomirani pravnik, ki je jugoslovanski državljan, ki izpolnjuje pogoje za delo v državnem organu in je moralno-politično primeren za opravljanje funkcije sodnika za prekrške ter izpolnjuje pogoje o strokovni sposobnosti, določene s posebnim zakonom.«⁷¹

V praksi pa delovno mesto sodnika za prekrške pravnikom še vedno ni bilo preveč privlačno, še več, zaradi boljših plač je v gospodarstvo odhajalo tudi administrativno osebje. V kranjskem primeru sta bila tako leta 1973 še vedno zaposlena samo dva sodnika za prekrške, čeprav so bili sistemizirani trije, zaradi »znatnega upada obsega dela«, pa so celo ukinili razpis in po sistemizaciji oktobra 1978 sta bila ponovno sistemizirana samo dva sodnika za prekrške.⁷² Že leta 1981 pa so »zaradi naraščanja pripada zadev« ponovno zaprosili za tretjega sodnika za

⁷⁰ Pavlina, Oris razvoja prava, str. 520.

⁷¹ 93. člen omenjenega *Zakona*. Tretji odstavek 216. člena je dodajal: »Sodnik za prekrške, ki ne izpolnjuje pogojev glede strokovne izobrazbe po 93. členu tega zakona, lahko opravlja sodniško funkcijo najdlje do 30. junija 1983. leta. Če do tega roka ne izpolni pogojev glede strokovne izobrazbe, mu preneha sodniška funkcija.«

⁷² Poročila z dni 24. 1. 1974, 27. 1. 1975, 17. 1. 1980 (ZAI, KRA-60, t. c. 186, a. e. 8011).

prekrške in za administrativno pomoč. Seveda pa zadeva spet ni šla tako hitro, najprej je bila leta 1982 odobrena administratorka, naslednje leto pa so zaposlili še tretjo sodnico za prekrške.⁷³

Na področju dejanskega stanja lahko ugotavljamo, da so v primerjavi s prejšnjimi leti poročila občinskih sodnikov za prekrške postajala vedno bolj šablonska, določeni deli poročil so se dobesedno prepisovali. Aktualne zadeve, ki so se izražale tudi v delu sodnika za prekrške so postajale črne gradnje, inflacija, samoupravljanje. Zaradi slednjih zahtev po uresničevanju samoupravljalnega sistema, je začelo trpeti tudi strokovno delo sodnika za prekrške, tako da so to zapisali tudi v letno poročilo: »Na reševanje zadev pa je vplivala tudi odsotnost delavcev med delovnim časom zaradi udeležbe na sejah samoupravnih interesnih skupnosti, kjer delujejo kot delegati.«⁷⁴

Množične gradnje, ki so se začele v sedemdesetih letih, so se odražale tudi v »pogostih kršitvah zakona o urbanističnem planiranju in zakona o graditvi objektov.«⁷⁵ V začetku osemdesetih let pa je k hitri gradnji (in počasnemu odplačevanju posojil) ljudi vzpodbujala inflacija. To je slikovito opisal kranjski občinski sodnik za prekrške: »Med črnimi gradnjami se najpogosteje pojavljajo stanovanjski objekti in počitniške hišice. Obdolženci se, po njihovih izjavah, pogosto odločijo za črno gradnjo ali za gradnjo v nasprotju z lokacijskim dovoljenjem, zaradi dolgotrajnosti postopkov pri urejanju potrebnih formalnosti in togosti pri obravnavanju posameznih primerov. Ker se cene gradbenemu materialu že dalj časa občutno zvišujejo, posamezniki ne čakajo na lokacijsko ali gradbeno dovoljenje, ampak hitijo z gradnjo, kar jim predstavlja znaten prihranek. [...] Večina kršiteljev začne z gradnjo, čeprav se točno zavedajo, da jih čaka poleg denarne tudi zaporna kazen. Vendar se s tem sprijaznijo, saj vidijo v kazni manjše zlo, kot v veliki denarni izgubi zaradi podražitev. Marsikateri že vnaprej prihrani nekaj dopusta na račun zaporne kazni. Kakorkoli že, o rezultatih kaznovalne politike, kot jih srečujemo v literaturi, ni mogoče govoriti. Kazen ostane le kot kazen v najozžjem pomenu besede.«⁷⁶

1983–1997

Leta 1983 je bil sprejet nov *Zakon o prekrških*,⁷⁷ ki je veljal od 1. 1. 1984. Pri tem, ko se je *Zakon o prekrških* iz leta 1977 skliceval na smiselno uporabo določb *Kazenskega zakona* in *Zakona o kazenskem postopku*, pa je novi *Zakon o prekrških* prevzel institute kazenskega prava v celoti oziroma jih je vsebinsko prilagodil ter le dvakrat neposredno napotil na uporabo *Kazenskega zakona* SFRJ oziroma *Zakona o*

⁷³ Poročila z dni 18. 1. 1982, 17. 1. 1983, 19. 1. 1984 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁷⁴ Letno poročilo občinskega sodnika za prekrške za leto 1979 (ZAL, JES-30, t. e. 95, a. e. 193).

⁷⁵ Letno poročilo občinskega sodnika za prekrške za leto 1976 (ZAL, JES-30, t. e. 95, a. e. 195).

⁷⁶ Poročilo z dne 17. 1. 1983 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

⁷⁷ Ur. l. SRS, št. 25/83.

kazenskem postopku s tem, da je natančno določil te predpise. Tako je republiški *Zakon o prekrških* iz leta 1983 sprejel vse bistvene in sistemske rešitve, kakor jih je obravnaval že *Zakon o prekrških* iz leta 1977. S tem se je pravo o prekrških prav tako kot pravo o gospodarskih prestopkih, ki predstavljata del kaznovalnega prava, postopno in vse bolj približevalo kazenskemu pravu.⁷⁸

Za zasedbo delovnega mesta sodnika za prekrške pa je tudi formalno poleg izobrazbe in strokovne sposobnosti postal pomemben odnos do samoupravljanja: »Za sodnika za prekrške in njegovega namestnika je lahko izvoljen diplomirani pravnik, ki je jugoslovanski državljan, ki izpolnjuje splošne pogoje za sklenitev delovnega razmerja in se zavzema za razvoj socialističnih samoupravnih demokratičnih družbenih odnosov ter izpolnjuje pogoje o strokovni sposobnosti, določene s posebnim zakonom.«

Po osamosvojitvi leta 1991 je glede na 1. člen *Ustavnega zakona za izvedbo Ustave Republike Slovenije*⁷⁹ še naprej veljal *Zakon o prekrških* iz leta 1983. Leta 1994 je nato izšel *Zakon o začasni ureditvi organizacije in pristojnosti občinskih sodnikov za prekrške in občinskih javnih pravobranilcev*.⁸⁰ Ta je v prvem členu zapovedoval, da z »31. decembrom 1994 občinski in medobčinski sodniki za prekrške ter občinski in medobčinski javni pravobranilci kot samostojni organi občin prenehajo z delom.« V drugem členu pa je nadaljeval: »Od 1. januarja 1995 do uveljavitve novega zakona o prekrških (v nadaljnjem besedilu: zakon o prekrških) občinski in medobčinski sodniki za prekrške nadaljujejo z delom kot samostojni državni organi z imenom sodnik za prekrške in s pristojnostmi, ki jih imajo občinski sodniki za prekrške po zakonu o prekrških (Uradni list SRS, št. 25/83, 42/85, 47/87 in 5/90 ter Uradni list RS, št. 10/91, 13/93 in 66/93).« Po šestem členu *Zakona o začasni ureditvi* naj bi do uveljavitve (novega) *Zakona o prekrških* volil in razreševal sodnika za prekrške Državni zbor Republike Slovenije, ob smiselni uporabi določb o postopku in pogojih, določenih v *Zakonu o prekrških*.

Na področju dejanskega stanja kršitev se letna poročila občinskih sodnikov za prekrške berejo kot nekakšna kronika, ki nas seznaja s problemi osemdesetih – inflacijo, plačilno nedisciplino, padanjem standarda, pijanstvom, pojavom mamil, narodnostno nestrpnostjo, nezadovoljnostjo z družbeno ureditvijo ... Še sami sodniki za prekrške so se borili s pomanjkanjem denarja za kuverte in plače: »Negotovitost pri izplačevanju osebnih dohodkov in moteno delo zaradi pomanjkanja materiala neugodno vplivata na počutje in storilnost zaposlenih ter povzročata napetosti in negotovanja. Predvsem je zelo moteče to, da z našim delom prispevamo k proračunu znatna sredstva in čim več naredimo, več je teh sredstev. Po drugi strani pa dobimo ob skrajno skrbnem planiranju in gospodarjenju premalo denarja, da bi lahko delo potekalo normalno.«⁸¹

⁷⁸ Pavlina, Oris razvoja prava, str. 521

⁷⁹ Ur. l. RS, št. 33/92-I.

⁸⁰ Ur. l. RS, št. 82/1994.

⁸¹ Poročilo z dne 28. 1. 1985 (ZAL, KRA-60, t. e. 186, a. e. 8011).

Iz republiškega poročila za leto 1984 med drugim vidimo, kako je pravilna politična usmerjenost in udeležba v NOB (na pravi strani) še vedno vplivala na odločanje sodnikov: »Prekrški s političnim obeležjem so v letu 1984 v upadu. Tako je bilo v letu 1984 za te prekrške pravnomočno kaznovanih 115 polnoletnih in 3 mladoletne osebe (leta 1983 je bilo kaznovanih 145 polnoletnih in 4 mladoletne osebe). Vsebinska prekrškov te vrste se ni bistveno spremenila. Še vedno je pogost kraj storitve prekrška gostinski lokal, storilci pa so največkrat v vinjenem stanju. Še vedno so pogoste žalitve članov ZK, ki pa so, kot opažamo, večkrat posledice osebnih sporov, neurejenih sosedskih odnosov, ne pa negativnega odnosa do celotne organizacije ZK. Prav tako še vedno zasledimo risanje kljukastih križev in hitlerjeve pozdrave. Težje prekrške s političnim obeležjem zasledimo v Ljubljani. Nismo pa zabeležili pogostega načrtnega žaljenja čustev občanov.

Analiza nam je pokazala, da so sodniki za prekrške za uporabo omilitvenih določb največkrat upoštevali poleg tega, da ni bil prekršek hujše narave, tudi nekaznovanost obdolženca, njegovo obžalovanje ter da je obdolženec storil prekršek močno vinjen ali celo izzvan in razburjen, da pa je bil pred tem družbenopolitično aktiven ali celo udeleženec NOB.«⁸²

1997–2002

Leta 1997 je izšel *Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o prekrških*,⁸³ ki je vseboval popravke in dopolnitve *Zakona o prekrških* iz leta 1983 (ter vseh dotedanjih popravkov in dopolnitev). Bistveno je posegel v poglavje o organih za postopek o prekrških, kjer so črtali večino starih členov in jih nadomestili z novimi. Večja novost je bil »Svet sodnikov za prekrške«, ki naj bi med drugim predlagal državnemu zboru kandidate za izvolitev v funkcijo sodnika za prekrške, kandidate za razrešitev sodnika za prekrške in odločal o nezdržljivosti funkcije sodnika za prekrške.⁸⁴

Že istega leta pa je ustavno sodišče sklenilo, da se večino novih členov, ki so urejali volitve sodnikov za prekrške in predvidevali ustanovitev posebnega organa – Sveta sodnikov za prekrške, zaradi neusklajenosti z ustavo, razveljavi. Ustavno sodišče je ugotovilo, da sodnikov za prekrške na podlagi ustave (in mednarodnih aktov) ni mogoče uvrščati v izvršilno oziroma upravno vejo oblasti in da zakon ni v skladu z ustavo, če obravnava občinske sodnike za prekrške drugače kot sodnike.⁸⁵

Nato je še istega leta izšel nov *Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o prekrških*,⁸⁶ ki je na novo določil vlogo Sveta sodnikov za prekrške ter volitve sodnikov za prekrške. Pri tem je v skladu z ugotovitvijo, da organi za prekrške

⁸² Republiški senat za prekrške v Ljubljani, Letno poročilo za 1984 leto, str. 17.

⁸³ Ur. l. RS, št. 35/97.

⁸⁴ 258. b, 258. c in 258. č člen omenjenega *Zakona* (Ur. l. RS, št. 35/97).

⁸⁵ Odločba Ustavnega sodišča z dne 13. 11. 1997 (Ur. l. RS, 73/97).

⁸⁶ Ur. l. RS, št. 87/97.

spadajo v sodno vejo oblasti, dobil Sodni svet vlogo, da opravi izbiro in predlaga državnemu zboru kandidate za izvolitev v funkcijo sodnika za prekrške in razrešitev sodnika za prekrške (tako kot za sodnike rednih sodišč⁸⁷). To funkcijo si je prej lastil Svet sodnikov za prekrške.⁸⁸

Glede pogojev za zasedbo delovnega mesta je seveda odpadlo jugoslovansko državljanstvo in samoupravljanje, bistvena novost je bila tudi trajnost mandata,⁸⁹ drugi *Zakon* iz leta 1997 pa je dodal še starostni pogoj sedemindvajset let.⁹⁰

Po letu 2002

Zakon o prekrških iz leta 1983 je kljub vsem popravkom in spremembam dokončno povozil čas. *Zakon* je bil napravljen za drugačne čase in razmere, za drugo družbeno-gospodarsko okolje. Z gospodarskim razvojem družbe, ki je prinesel tudi večjo konfliktnost in doslednejše upoštevanje človekovih svoboščin in pravic, je prišlo do izjemnega povečanja števila prekrškov, ki je doseglo vrh konec devetdesetih let, tak trend pa se je bolj ali manj nadaljeval tudi v naslednje desetletje. Sodniki za prekrške tolikšnega povečanja niso zmogli, posledica pa je bila veliko zastaranih postopkov na prvi in tudi drugi stopnji. Takšno delo »v prazno« je le še spodbujalo vlaganje pravnih sredstev storilcev zoper vsako odločbo, ki jo je izdala policija ali inšpekcijski organ, ali pa nato sodišče; verjetnost, da bo v neki fazi postopek ustavljen zaradi zastaranja pregona, je bila zelo velika. Še tiste zadeve, ki so jih sodniki za prekrške v postopku rešili, so doživljali neslavno usodo »zastaranja« na drugi stopnji, saj tudi senat za prekrške fizično ni bil zmožen rešiti tolikšnega pripada zadev. Skratka, možnosti za »slabe razvade« so bile idealne in za to obdobje ni mogoče trditi, da je na področju prekrškov delovala pravna država. Erozija spoštovanja pravnega reda in stroški sistema, ki pa ni deloval, so prisilili zakonodajalca k ukrepanju.⁹¹

Tako je z *Zakonom o prekrških* leta 2002⁹² sodnik za prekrške dokončno prešel iz uprave v sodstvo – iz izvršilne v sodno vejo oblasti. O prekrških po novem odločajo okrajna sodišča kot sodišča za prekrške prve stopnje in višja sodišča kot sodišča za prekrške druge stopnje. Okrajna sodišča so po začetku dela v zadevah

⁸⁷ 28. člen *Zakona o sodiščih*, Ur. l. RS, št. 19/94.

⁸⁸ Člena 258 b in 258 c omenjenega *Zakona* (Ur. l. RS, št. 87/97).

⁸⁹ 258. d člen, 258. e člen in 258. h člen omenjenega *Zakona* (Ur. l. RS, št. 35/97).

⁹⁰ »2. člen: V 258. d členu se v zadnji alineji pika nadomesti s podpišjem in doda nova alineja, ki se glasi: - da je dopolnil 27 let.«

⁹¹ Milan Petek, Redni sodni postopek na prvi stopnji (dalje: Redni sodni postopek), v: 1. dnevi prekrškovnega prava, zbornik, GV Založba, Ljubljana, 2006, str. 188.

⁹² Ur. l. RS, št. 7/03, *Zakon* se je začel uporabljati 1. 1. 2005.

prekrškov prevzela vse nerešene zadeve dotedanjih sodnikov za prekrške z območja svoje krajevne pristojnosti.

Sodniki za prekrške, ki so ob začetku dela sodišč v zadevah prekrškov v državnem organu opravljali trajno sodniško funkcijo z imenom sodnik za prekrške in so izpolnjevali pogoje po zakonu, ki ureja sodniško službo, so nadaljevali svoj trajni mandat kot okrajni sodniki na okrajnih sodiščih za območje tistega sodnega okraja, v katerem je imel ta organ sedež. Sodnikom za prekrške, ki niso izpolnjevali pogojev za izvolitev v sodniško funkcijo po zakonu o sodniški službi, je sodniška funkcija prenehala in so se razporedili na delo, ki je ustrezalo njihovi strokovnosti, izkušnjam in delovni sposobnosti.

Prelomnica je dejansko 1. 1. 2005, ko se je zakon začel uporabljati. Enotni postopek, ki je do takrat zvečine potekal pred sodniki za prekrške, se je razmejil, nič več ni le enega »vatla« za obravnavanje prekrškov; načeloma hitri postopek pred prekrškovnimi organi, razen v zakonsko določenih izjemah, ter uveljavitev sodne kontrole odločbe prekrškovnega organa v okviru zahteve storilca za sodno varstvo z omejenimi možnostmi nadaljnjega pritoževanja, sta dve radikalni prelomnici, ki sta pripomogli k izboljšanju stanja in pravne varnosti na področju prekrškov.

Dodatna novost, ki je že pred sprejetjem zakona in potem še nekaj časa vznemirjala (in še vznemirja) javnost, predvsem strokovno, pa je bil uklonilni zapor kot sredstvo za prisiljevanje plačila izrečenih glob. Uporabljen je bil model iz nemškega pravnega sistema, kjer se je izkazal kot učinkovito sredstvo; brez slednjega bi – tako v Nemčiji – sistem globe kot sankcije za prekrške padel. Ugotovitve iz naše prakse potrjujejo ustreznost odločitve zakonodajalca.⁹³

Seveda pa sta uspešnost reforme in sprememba družbenega ozračja (slabih razvad) odvisna tudi od strokovne usposobljenosti sodnika in iznajdljivosti, ne nazadnje pa od strokovnega poguma, da ves procesni instrumentarij, ki mu je na voljo, tudi uporabi.⁹⁴

Bistvena novost reforme prava prekrškov je torej razmejitev pristojnosti za odločanje o prekrških med prekrškovne organe in sodišča. O prekrških se sedaj odloča v hitrem postopku o prekršku in v rednem sodnem postopku.⁹⁵

Za zaključek pa si pogledajmo misli Alenke Šelih o razvoju in stanju na področju prekrškov v današnjem času:

»Danes je očitno, da praktično v vseh pravnih sistemih obstajajo poleg kazenskega sistema - v katerem gre za kazniva dejanja in njihovo obravnavanje v sodnem okviru - še drugi, dopolnilni (pod)sistemi, ki služijo določanju in obravnavanju dodatnih oblik oziroma vrst kršitev, za

⁹³ Petek, Redni sodni postopek, str. 189.

⁹⁴ Prav tam, str. 192.

⁹⁵ Petra Čas, Novosti za prekrškovne organe, v: 1. dnevi prekrškovnega prava, zbornik, GV Založba, Ljubljana, 2006, str. 194.

katere so tako kot za kazniva dejanja predpisane sankcije, ki so po svoji naravi kaznovalne ali pa imajo vsaj elemente kaznovalnosti. Takšne načine določanja kršitev in njihovo obravnavanje so poznali pravni sistemi že tako dolgo, da so se zdeli vraščeni vanje in neproblematični. Ti sistemi so se praviloma vključevali v okvir policijskega prava in policijskih upravnih sankcij ter so bili sprejeti brez kritične razčlenbe ali samorefleksije. Pogosto so to področje opredeljevali kot upravno-kazensko, čeprav je naziv ambivalenten: če gre za kazenski sistem, ne more obstajati znotraj upravnega prava, ki je pravo izvršilne oblasti; če gre za upravni sistem, pa pojmovno ne bi smel obsegati kazenskega. Šele sedemdeseta leta dvajsetega stoletja so prinesla vprašanja v zvezi s tem (pod)sistemom; v tem obdobju se pojavijo zamisli o potrebi primerljivosti kazenskega in (pogojno rečeno) upravno-kazenskega sistema; v naših domačih razmerah se je postavilo vprašanje, kako upravičiti predpisovanje kazni zapora za upravne kršitve in njeno izrekanje s strani organov, ki niso pravosodni. Prav ti pomisleki so spodbudili oblikovanje takšne organizacijske podobe organov za prekrške, ki se je, kolikor je bilo mogoče, približala sodni organizacijski shemi in je bila z njo primerljiva.

V obdobju od sedemdesetih do devetdesetih let se je sistem prekrškov na ravni evropske sodne prakse o varstvu človekovih pravic uveljavil kot kaznovalni sistem, za katerega morajo biti uveljavljena načeloma enaka jamstva kot za kazniva dejanja. [...]

Po mojem mnenju pomeni intervencija Evropske unije v začetku devetdesetih let neke vrste zasuk v dotlej uveljavljajoči se usmeritvi prava o prekrških: EU je namreč na nekaterih področjih (predvsem za kmetijstvo in varstvo okolja) začela uveljavljati za kršitve svojih predpisov predvsem upravnopravno usmeritev, saj je bilo pri tej organizaciji kazenskopravno področje načeloma izvzeto iz njene pristojnosti. Ta razvoj, ki ga je spremljalo tudi nenehno povečevanje števila predpisov o novih in novih kršitvah prekrškovne narave, je verjetno povzročil, da smo zadnjih petnajst let spet priča večjemu usmerjanju določanja in obravnavanja prekrškov v okviru upravnih (ali njim podobnim) organov. To samo po sebi seveda ne odpravlja problema, da gre pri kršitvah te vrste (kljub takemu razvoju) za kršitve, ki imajo kaznovalno vsebino, in sankcije, ki so take po svoji naravi. [...]

Nemški sistem temelji na splošnih načelih, ki so skupna vsem področjem, na katerih se pojavljajo prekrški. Kot temeljno sankcijo pozna denarno globo, druge sankcije se zdijo postranske. Po postopkovni plati omogoča tudi sodno pot in s tem izpolnjuje eno od meril ki jih je za presojo prekrškov določilo ESČP (Evropsko sodišče za varstvo človekovih pravic). Toda ne gre prezreti, da je to pravo uvedlo tudi institut uklonilnega zapora, za katerega sicer zagotavlja, da ne gre za kaznen odvzema prostosti, vendar za to težko najde prepričljive argumente. Nekateri pisci ob tem zatrjujejo, da ves sistem stoji in pade s tem ukrepom, to pa seveda pomeni, da temelji na prisilni podlagi.⁹⁶

⁹⁶ Alenka Šelih, Prekrški v primerjalnopravni perspektivi, v: 1. dnevi prekrškovnega prava, zbornik, GV Založba, Ljubljana, 2006, str. 175–180.

ZUSAMMENFASSUNG

DER ORDNUNGSRICHTER 1951–2005

In ihrem Verhalten stoßen die Menschen eher an die Grenzen, die das Ordnungsrecht bestimmt, als an jene, die aufgrund des Strafrechts geahndet werden. Mit solchen Sachen befassten sich bis vor kurzem die Ordnungsrichter, die in der Öffentlichkeit ihrem Amt nach, aber auch persönlich, eigentlich bekannter waren als die Richter an ordentlichen Gerichten, obwohl sich letztere mit »ernsteren« Sachen befassen.

Das Bedürfnis nach Ordnungsrichtern, bzw. Gerichtsbehörden zur Bestrafung von Ordnungswidrigkeiten, ging auf deren Eigentümlichkeit zurück, begann man sie doch schon sehr früh von schweren Straftaten zu unterscheiden. Einer Differenzierung zwischen Ordnungswidrigkeiten und Straftaten begegnet man in der Geschichte schon seit der Antike, bis die Ordnungswidrigkeiten entweder in besonderen Vorschriften oder in Vorschriften der Strafgesetzgebung ihren Platz fanden. Im europäischen Raum bildete sich vor allem die deutsche Rechtslehre heraus, die sich für eine Unterscheidung zwischen Ordnungswidrigkeiten und gerichtlich verfolgten Straftaten einsetzte, und die französische, die dieser Teilung entschieden entgegen trat. Unter dem Einfluss von Theoretikern des Straf- und Verwaltungsrechts, die die Unterschiede zwischen Ordnungswidrigkeiten und anderen Straftaten hervorhoben und forderten, dass die Ordnungswidrigkeiten ausgesondert werden müssten und dass Verwaltungsbehörden über sie entscheiden sollten, standen bereits die Autoren der Gesetzesentwürfe über Ordnungswidrigkeiten im ersten jugoslawischen Staat.

Nach dem Zweiten Weltkrieg und der Einführung einer neuen Gesellschaftsordnung, gehörten Ordnungswidrigkeiten in die Domäne des Verwaltungsstrafrechts, dieses fiel aber in die ausschließliche Zuständigkeit des Innenministeriums. Das Verwaltungsstrafverfahren der ersten Instanz wurde von Vollzugsausschüssen der Bezirksvolksausschüsse bzw. der Kommission für Ordnungswidrigkeiten bei diesen Ausschüssen geleitet. Im Grundgesetz über Ordnungswidrigkeiten (Temeljni zakon o prekrških) aus dem Jahr 1947 ist weder von einem Ordnungsrichter noch von der Ausbildung zuständiger Personen für die Durchführung eines solchen Strafverfahrens die Rede. Die Mitglieder der Kommissionen für Ordnungswidrigkeiten, der Verwaltungsbehörden also, hatten keine entsprechende fachliche, d.h. juristische Ausbildung. Die Bestrafung von Ordnungswidrigkeiten bei Verwaltungsorganen wurde von Anfang an zur politischen und persönlichen Abrechnung missbraucht. Die Staatsmacht nahm davon Kenntnis und wies in verschiedenen Rundschreiben auf deutliche Fehler und Missbräuche hin. Dennoch ist eine klare Diskrepanz festzustellen zwischen den Forderungen nach einer gleichwertigen, gerechten Behandlung aller Gesetzesübertreter und dem Eingeständnis, »die Strafbemessung durch die Verwaltungsorgane habe unter politischem Gesichtspunkt zu erfolgen.« Bei aller Vermahnung zu gleichberechtigter

Behandlung aller Gesetzesübertreter war die Staatsmacht damit einverstanden, dass »diejenigen, die nicht für unsere Sache sind« schärfer zu bestrafen seien, nur sollten die Unterschiede in der Urteilsprechung nicht allzu krass sein, damit nicht zu viele Leute die Glaubwürdigkeit der Behörden in Frage stellen.

Im nächsten Grundgesetz über die Ordnungswidrigkeiten (Temeljni zakon o prekrških) aus dem Jahr 1951 wurde das Amt des Ordnungsrichters eingeführt. Dieses Gesetz enthielt bereits Bestimmungen hinsichtlich der Ausbildung, ebenso das Prinzip der Unabhängigkeit, das jedoch rein deklarativ war. Auch hinsichtlich der Ausbildung wurden die formalen Kriterien in der Praxis oft nicht erfüllt, vor allem in Bezug auf die bereits aktiven Amtsinhaber (z.B. genügte schon eine Grundschulausbildung, ergänzt durch die Unterstufe der Parteischule). Mit den Jahren und neuen auf der Praxis beruhenden Gesetzen über Ordnungswidrigkeiten, wuchs einerseits die fachliche Ausbildung der Richter und andererseits ihre Unabhängigkeit. Beides sowohl formal als auch in der Praxis.

Wenn auch einerseits die Forderungen nach einer fachlichen (juristischen) Ausbildung nicht umstritten waren und allmählich auch in der Praxis umgesetzt wurden, war es um die Unabhängigkeit der Richter (von den Forderungen der Politik) nicht so gut bestellt. Durch das Grundgesetz über die Ordnungswidrigkeiten (Temeljni zakon o prekrških) aus dem Jahr 1965 wurden die Ordnungsrichter endgültig aus der Organisation der Verwaltungsbehörden ausgesondert und somit formal selbstständig und unabhängig. Die Politik erwartete jedoch von ihnen praktisch bis zum Zeitpunkt der Unabhängigkeit Sloweniens im Jahr 1991, dass sie sich dessen bewusst wären, Bestandteil der Revolution zu sein.

Nach dem Gesetz über die vorläufige Regelung der Organisation und Zuständigkeit der Gemeindeordnungsrichter und Gemeindevolksanwälte (Zakon o začasni ureditvi organizacije in pristojnosti občinskih sodnikov za prekrške in občinskih pravobranilcev) aus dem Jahre 1994 hörten die Ordnungsrichter auf, als selbstständige Gemeindeorgane zu wirken und nahmen ihre Tätigkeit als selbstständige Staatsorgane auf. Der nächste Schritt war die Feststellung des Verfassungsgerichts von 1997, dass die Ordnungsrichter nicht der Vollzugs- bzw. der Verwaltungsgewalt zuzurechnen und anders als die Richter (der regelmäßigen Gerichte) zu behandeln wären.

Durch das Gesetz über Ordnungswidrigkeiten (Zakon o prekrških) aus dem Jahr 2002 ging das Amt der Ordnungsrichter endgültig von der Verwaltung auf die Gerichtsbarkeit, von der exekutiven auf die richterliche Gewalt, über. Mit der Gesetzesanwendung im Jahr 2005 wurde eine Wende vollzogen. Seitdem entscheiden die Bezirksgerichte in Sachen Ordnungswidrigkeiten, die Ordnungsrichter setzen ihr Mandat auf Lebenszeit als Kreisrichter an den Kreisgerichten fort. Dabei muss noch auf die Abgrenzung der Zuständigkeiten bei der Beurteilung von Ordnungswidrigkeiten zwischen Ordnungsämtern (abgekürztes Verfahren bei Ordnungswidrigkeiten) und Gerichten (ordentliches Gerichtsverfahren) hingewiesen werden.

3. Pravo in pravna zgodovina

Recht und Rechtsgeschichte

Law and Legal History

SERGIJ VILFAN IN PRAVOTVORNOST SLOVENCEV

VLADIMIR SIMIČ

Naslov zadnje knjige akademika Sergija Vilfana je bil Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Z izrazom pravotvornost je avtor razumel sposobnost ustvarjati pravo, kar je jasno vidno iz naslova povzetka v nemščini Die historische Fähigkeit zur Rechtsbildung und Slowenen.

Zadnja knjiga je bila zanj še posebno pomembna, ker je hotel v njej podati sintezo svojih raziskav in idej o slovenski pravni zgodovini. Nova sinteza se mu je zdela potrebna v luči novih dogodkov, povezanih z osamosvojitvijo Slovenije. Koliko mu knjiga pomeni, sem izvedel iz najinega zadnjega pogovora v začetku leta 1996, nekaj več kot mesec pred njegovo smrtjo. Povedal mi je, da ga samo še pisanje te knjige drži v boju s smrtno boleznijo. O bolezni mi prej ni govoril in tudi nikoli ni nič potožil, takrat pa mi je povedal, da premisli, preden naredi kak gib, da bi se izognil bolečini. Napisal je še tisto, kar se mu je zdelo najpomembnejše, medtem ko časa za piljenje ni bilo več, kar se vidi v nekaterih prehodih, ki bi jih gotovo še izpopolnil, če bi imel čas.

V uvodu knjige je napisal, da je, potem ko je končal svojo Pravno zgodovino Slovencev leta 1961, čutil, da ji nekaj manjka. V njej je jasno povedal, da lahko govorimo o slovenski pravni zgodovini in o slovenskem pravu, kot o pravu, po katerem so se Slovenci ravnali, čeprav je bilo le malo znanega o tem, da so Slovenci svoje pravo tudi sami ustvarjali. Sedanje slovensko ozemlje je bilo namreč do leta 1991 del različnih držav in večino tega časa je velik del prava za to ozemlje ustvarjala oblast, brez kakršnega koli ali z zelo malo vpliva tistih, za katere je to pravo ustvarjala.

Zato je razumljivo, da se je na začetku knjige posvetil vprašanju o razmerju med državo in pravom. Tu je razložil, kako so politične razmere in pozitivistično pravno pojmovanje prava kot izdelka države prevladale v 19. stol., ki je bilo čas velikih pravnih kodifikacij. Ta pojmovanja so vplivala na prepričanje, da so ljudstva brez držav tudi ljudstva brez svojega prava in da za njih veljavno pravo prihaja od zunaj. To je povezal z nekaterimi pesimističnimi razlagami toka slovenske zgodovine, po katerih naj bi bili Slovenci podrejeni v vsej svoji zgodovini. V svoji skrajnosti je to ustvarilo nek mit o slovenskem hlapčevstvu, ki ga je odločno odklanjal. Iz teh razlag se je celo jedko ponorčeval, ko je zapisal, da bi si običajen Slovenec pa tudi kak izobraženec to svoje hlapčevstvo dal napisati kar na posetnico.

Razlago takega razmišljanja je nadaljeval z oceno, kakšen vpliv je imela nanj historično-pravna šola. Ta šola, ki poudarja narodne poteze prava, vpliva še danes. Pri tem lahko opazamo, da so pravni zgodovinarji do nje bolj zadržani kot avtorji, ki pišejo o sodobnem pravu in pisanje uvajajo z zgodovinskimi uvodi. V vsakem primeru je prispevek te šole v pravni zgodovini zelo velik, saj je uvedla pravno zgodovino kot znanost, predvsem pa je uvedla nove metode in pritegnila v raziskovanje nove vrste virov. To poglavje je kratka zgodovina slovenskih raziskovanj na področju pravne zgodovine. Pri tem je posebno pozornost posvetil najvidnejšemu slovenskemu predstavniku pravnozgodovinske šole Metodu Dolencu, ki je napisal prvo slovensko pravno zgodovino z naslovom *Pravna zgodovina slovenskega ozemlja*.

V naslednjih poglavjih obravnava vrsto konkretnih predmetov, povezanih s pravno platjo vsakdanjega življenja. Te je v začetku 20. stol. v obravnavo pritegnila pravna etnografija in posebej njena podzvrst, ki jo Nemci imenujejo pravna arheologija. Najprej je teoretsko osvetlil, kaj nam lahko ti viri povedo, potem pa je opisal vrsto primerov javnih zborovališč, mejnih znamenj in rovašev ter njihovo rabo med Slovenci. Ker se je na podlagi primerjalnega prava prepričal, da so bolj ali manj podobno ravnali tudi drugod, je sklepal, da je podobnosti prej pripisati potrebi in podobnim okoliščinam kot zunanjemu vplivu. Vse to so bila sredstva skupnosti brez pisav in je zato odklanjal razlago, da gre tu za germanske vplive, ker Germani pač ne morejo imeti monopola nepismenosti.

Po dolgem poglavju o naravi običajnega prava z navedbami nekaterih primerov iz slovenske zgodovine se je posvetil okoliščinam, ki so bile posebno ugodne za nastajanje običajnega prava. To je bila avtonomija vaških skupnosti, katere vsebina je bilo odločanje o svetu v skupni izrabi. Več ko je bilo nerazdeljenega sveta za skupno pašo in gozda, pomembnejša je bila avtonomija. Zbori vaščanov, včasih imenovani tudi večje, so odločali predvsem o izrabi skupnega sveta, vendar pogosto tudi o drugih zadevah vaške skupnosti in včasih so delovali celo kot sodišče. Tako sodišče je lahko odločalo o premoženjskih sporih in v veliko manj primerih celo o manjših kazenskih zadevah. Pomembne podatke o družinskem pravu je nudilo bogato obredje v zvezi s sklepanjem zakonske zveze. To veliko pove tudi o položaju žensk in premoženjskih dogovorih med zakoncema oziroma njunima družinama. Množica navedenih primerov zgovorno dokazuje, da so bili kmetje povsem sposobni urejati svoja pravna razmerja brez posebnega zapletanja in so pri tem dokazali veliko domiselnost. Meni se zdi lep primer, ki kaže tudi, kaj so si mislili o poštenju, domnevno največji vrednoti Slovencev. Vaška skupnost je čez poletje gnala živino na planski pašnik, kjer je skupni pastir iz namolzenega mleka prideloval sir. Tega so si delili v sorazmerju z mlečnostjo živali. To so ugotovili zjutraj preden so odgnali živino. Da ne bi kdo goljufal, so sosedje drug drugemu prejšnji večer pomolzli živino.

Kot sem že povedal, je knjiga Zgodovinska pravotvornost in Slovenci sinteza in deloma nova ocena celotnega Vilfanovega znanstvenega dela. Pred tem je napisal vrsto besedil različnega obsega o slovenskem običajnem pravu in na samem začetku njegovega znanstvenega dela je njegov prispevek iz leta 1944. Na pobudo profesorja Janka Polca, ki ga raziskava te teme ni privlačila, je napisal poglavje za Narodopisje Slovencev Rajka Ložarja.

Če vemo, da je le malo prej, leta 1941 diplomiral in naslednje leto doktoriral, vidimo, da je njegova nadarjenost opažena zelo zgodaj. To mi je potrdila tudi najina skupna učiteljica dr. Silva Trdina.

Rojen je bil leta 1919. Njegov oče je bil uradnik Donavske komisije in kot so se menjala očetova službena mesta, so se menjali tudi kraji Vilfanovega šolanja: Bratislava, Dunaj, Dubrovnik, Ljubljana. To se je videlo v njegovi nadarjenosti za tuje jezike; posebno njegovo znanje nemškega jezika je vzbujalo občudovanje nemško govorečih. Pravo je doštudiral v Ljubljani in se med študijem izkazal z dvema nalogama, za kateri je dobil svetosavsko nagrado. Ena od njih je bila s področja pravne zgodovine in sicer o deželnih ročinah – k tej temi se je vračal tudi kasneje v vrsti besedil. Kot mlad pripravnik je delal najprej v odvetniški pisarni in potem kot konceptni uradnik pri Zvezi industrialcev v Ljubljani.

O težavah, ki jih je imel takoj po vojni, mi ni govoril. Prof. Ferenc mi je povedal, da je našel njegovo ime na seznamu zaprtih po vojni. Razlog bi lahko bil tudi sodelovanje v katoliškem akademskem društvu Zarja ali objava nekaj člankov med vojno, ki bi lahko pomenili kršitev kulturnega molka. Pred tem je bil predviden za naslednika prof. Polca, ki pa je sam imel težave, saj so ga izločili z univerze. To je bilo posebno krivično, ker je bil mladi Polec v prvih vrstah tistih, ki so si prizadevali za ustanovitev slovenske univerze pred prvo svetovno vojno.

V letih med 1945 in 1950 je bil Vilfan zaposlen kot pravni referent na občini Grosuplje. Potem je bil imenovan za direktorja ljubljanskega mestnega arhiva, zato se je posvetil proučevanju arhivistike in zgodovine mest. Na obeh področjih je prispeval pomembna dela in oceno njegovega arhivskega prispevka bodo podali kolegi iz arhiva. Za svoje delo je želel priznanje tudi med kolegi v tujini, kar dokazuje dejstvo, da je bil poročevalec na svetovnih kongresih zgodovinarjev, predsednik mednarodne komisije za zgodovino mest in urednik več mednarodnih zbornikov.

Leta 1961 je končal svoje prvo veliko delo: Pravna zgodovina Slovencev. Zanj je prejel najvišje republiško priznanje za znanstveno delo in knjiga še vedno ostaja temeljno delo svojega področja. Iz knjige mi vedno prihaja v spomin njegova duhovitost, ko je na nekem mestu ugotovil, da je temo ustoličevanja raziskovalo več glav kot misli. Žal ni imel časa, da bi pripravil novo izdajo, vendar je v devetdesetih letih odklonil ponatis, saj je od izdaje knjige minilo že več časa kot med

izidom Dolenčeve in njegove zgodovine. Knjigo je bilo treba po njegovi smrti vendarle ponatisniti. Pripravil je tudi nemško izdajo knjige, ki jo je primerno skrčil, je pa dopolnil bibliografijo.

To pomanjkanje časa razloži obseg raziskav, ki jih je opravil v tem času. Žal lahko tu omenim le najpomembnejša dela. Beograjski profesor Jorjo Tadić je Vilfanu odprl vrata v tujino in mu priskrbel polletno štipendijo v Parizu na École pratique des Hautes Études na oddelku znanega gospodarskega zgodovinarja Fernanda Braudela. Tako je dobil vpogled v literaturo, ki je v Ljubljani ni imel na razpolago. Vilfanovo zanimanje za gospodarsko zgodovino je obrodilo vrsto temeljnih del iz slovenske gospodarske zgodovine predvsem s področja zgodovine cen, davkov in denarja. V tem času je bil že član ožjega uredniškega odbora, ki je pripravljal pri SAZU gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev. V prvi knjigi Zgodovine agrarnih panog je bil njegov prispevek manjši,¹ zato pa je bil avtor več kot polovice druge knjige, ki je izšla leta 1980. Med poglavji, ki jih je napisal, bi poudaril pomen dveh, ki predstavljata najsodobnejšo slovensko obravnavo dveh ključnih plati fevdalnega reda. Gre za fevdalizem kot sistem zemljiških gospodstev, kot organizacijo oblasti in sistem zajmov, ki je ključen za razumevanje fevdalnih premoženjskih razmerij. V knjigi je tudi poglavje o kmečkih skupnostih, ki je podlaga za del o isti temi v Zgodovinski pravotvornosti. Poudariti pa je treba, da je vse navedene teme obdelal tudi za obdobje pred in po fevdalizmu.

Vilfan je stike s fakulteto vzpostavil že v petdesetih letih kot izpraševalec, toda na fakulteto je prišel leta 1970 kot redni profesor. Profesor Grafenauer je njegov pozen prihod označil kot sramoto za fakulteto, a v tem, da je začel kot redni profesor, je bilo veliko priznanje. Nikoli ni bil izvoljen za dekana, ker ga to ni zanimalo, odigral pa je pomembno vlogo kot predsednik študijske komisije v času pomembnih sprememb na področju izobraževanja.

Kot učitelj se je soočil s problemom učbenika, ker se mu je zdela njegova Pravna zgodovina za prvi letnik preobsežna, zato je do leta 1990 izdajal študijska gradiva. Takrat je objavil zgoščen Uvod v pravno zgodovino, ki je za prvi letnik zelo zahteven, čeprav študentje kmalu uvidijo njeno uporabnost. Knjiga je sijajen kratek pregled zgodovine Slovencev, saj je bil prepričan, da je mogoče pravno zgodovino od zgodnjega srednjega veka v večini tem ustrezno predstaviti s primeri iz slovenske pravne zgodovine.

¹ V razpravi je dr. Darja Mihelič povedala, da je bil njegov prispevek na videz manjši, kar izhaja iz poglavij, ki jih je podpisal. Je pa bistveno prispeval k vsebini nekaterih poglavij, pod katera so se podpisali drugi avtorji.

Ni mogoče mimo njegove Jugoslavije, ki je izšla v tretji knjigi Priročnika virov in literature novejše evropske zgodovine zasebnega prava in vsebuje poleg seznama najpomembnejših virov in literature tudi kratke zgodovinske uvode k posameznim temam.

V sedemdesetih in osemdesetih letih je veliko objavil tudi o nekaterih drugih temah. Med njimi so pomembnejši prispevki o jezikovnem pravu v habsburški monarhiji. V zborniku primerjalnih študij o oblasti in nevladajočih narodnih skupnostih v Evropi med 1850 in 1940, ki je izšel leta 1993, je bil avtor poglavja in uvodne študije.

Skozi vso dobo svojega znanstvenega dela se je vračal k še eni temi – zgodovini stanov in parlamentov. V več jezikih je objavil raziskave s področja zgodovine parlamentov. Posebej se je posvečal kranjskim stanovom in zvezi med financiranjem Vojne krajine, gospodarskim vplivom le-tega in upadajočo vlogo stanov.

Vilfan se s politiko ni ukvarjal, toda na mnoga vprašanja v pravni zgodovini ni mogoče odgovoriti, ne da bi se ozrli na vlogo politike pri ustvarjanju prava. Dejstvo je, da se pred politiko ne da pobegniti, saj ta najde vsakogar. Njegov namen ni bil izražati politična stališča, toda nekaterih neinteligentnih trditev o posameznih vprašanjih iz pravne zgodovine, ki so se oblikovala iz političnih kalkulacij in so jih mnogi sprejemali bodisi, ker niso imeli dovolj znanja, bodisi o stvareh niso dovolj razmišljali, le ni mogel spregledati. Tako se vračamo k njegovi zadnji knjigi, v kateri je povzel svoja razmišljanja o državi in pravu. V poglavju Brez vprašaja bralca še enkrat opomni, da je večina modernih pojmovanj o državi pod močnim vplivom nacionalističnih gibanj 19. stol. in da teh pojmovanj ni mogoče brez temeljitega razmisleka prenesti na druga zgodovinska obdobja. Zato nastanek slovenske države ne terja, da bi na glavo obrnili slovensko etnogenezo ali zgodovino. Prav tako so nepotrebni novi miti, je pa potrebno ponovno presoditi o izhodiščih in merilih ocenjevanja dogodkov v preteklosti. Po tej plati niso Slovenci nek vedno trpeči in podjarmljeni narod niti izbrano ljudstvo, pač pa normalen evropski narod, ki se je ves čas prilagajal zgodovinskemu položaju in okolju.

Tako smo prišli do dela, ko lahko omenimo nekaj priznanj njegovemu obsežnemu, inteligentnemu in pogosto duhovitemu prispevku k zgodovinski znanosti. Leta 1978 je postal izredni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ko sem mu ob neki priložnosti rekel, da je akademik, me je poučil, da je med izrednim in rednim članom večja razlika kot med brucem in izrednim članom. Redni član je postal leta 1983, potem pa je sledila vrsta imenovanj v akademije: leta 1987 je postal dopisni član poljske akademije, 1988 dopisni član avstrijske in 1989 dopisni član evropske akademije.

Ob predstavitvi dela je bila predstavljena le ena plat osebnosti profesorja Vilfana. Bil je visok mož resnega obraza, kar so še poudarjala očala. Toda ta vtis se

je spremenil, ko se je na obrazu pojavil blag smehljaj, in blagi naravi je ustrezalo njegovo prijazno vedenje. Tudi kadar ga je kak študent presenetil z originalno mislijo, ki je izvirala iz neznanja, ni povzdignil glasu, čeprav so mu številni izpiti jemali preveč dragocenega časa. Njegova predavanja so bila brez patosa, a vendar vedno zanimiva, saj je znal jasno predstaviti resna dejstva, ne da bi ga zapustil smisel za humor. Mislim, da sam sebe ne bi označil za filozofa, vendar je v pomenu dobrega človeka to gotovo bil. Vedel je, kako vzpodbuditi študenta, da je na izpitu pokazal največ, kar zna. Toda to ne pomeni, da ni bil zahteven. Študente je vzgajal v razmišljajoče izobražence z vprašanji kot: »Zakaj je na prvem slovenskem denarju podoba knežjega kamna? Argumenti za in proti.« Pri diplomskih nalogah je nagrajeval trezno pisanje brez nepotrebnega intelektualiziranja oz. poze. Da je bil pravi gospod, kaže ravnanje pri priznavanju izpitov, opravljenih pri drugih profesorjih na drugih fakultetah. Znal je tudi reči: »Če je izpit opravil pri njem, je moral znati več, kot če bi delal pri meni.«

Za konec naj citiram kolego Kranjca: »Profesor Vilfan je prešel v zgodovino.« V vsakdanjem pogovornem jeziku ima ta trditev lahko čisto drugačen pomen, a sem prepričan, da bodo bralci ta citat prav razumeli.²

SERGIJ VILFAN AND THE LAW FORMATION OF SLOVENES

Vilfan's last book »Historical Formation of Law and the Slovenes« was particularly important to him because he wanted to synthesize his research and ideas about Slovene legal history which needed different stress after the creation of the independent state of Slovenians in 1991. I learned how important this work was for him in my last conversation with him sometime at the beginning of 1996. He was already very ill and told me without complaint that he thought out every move he made in advance, in order to avoid the pain. However, the effort to finish the book drove him in his resistance to the fatal illness. He wrote what he was most interested in saying but died before he had time to polish it or better to weld the chapters, as he would have done if he had had the time.

He said in the introduction to the book that he felt something was missing in his Slovene Legal History immediately after having it finished in 1961. Whereas there was no doubt that one could speak about Slovene law and therefore Slovene legal history, as about the law by which the Slovenes were governed, there was very little evidence

² Za bralca, ki bi želel zvedeti več o akademiku Sergiju Vilfanu, je imenitno izhodišče Vilfanov zbornik, ki je izšel pri Založbi ZRC leta 1999 v Ljubljani.

that the Slovenes made their own law. Until 1991, the territory of present Slovenia was part of various states and for most of this time the powers outside this territory made most of the law that applied on Slovene territory with little or no influence of the people for whom it was created.

It is therefore no wonder that he begins with the question of the relation between law and the state, in which he explains how political thinking and a positivist view of law as a product of the state as it was conceived in the 19th century, the century of codification, influenced the belief that peoples without states had no law or had to have law coming from outside. He connected it to the pessimistic interpretation of the line of Slovene history, according to which the Slovenes were under the authority of others throughout their past. This resulted in the myth of Slovene servility, which he resented and considered entirely wrong. Vilfan caricatured this myth to the extent that he claimed that even an ordinary but educated Slovene would rather have in addition to his name – »servant« printed on his visiting card.

The line of discussion continues to an assessment of the influence of the historical school of law, which still influences much of the research of legal history, although it can now be seen that it is ever less legal historians who do so, but rather authors who provide historical introductions when writing about modern law. The importance of this school has nevertheless been enormous in the development of methods and bringing new sources under scrutiny. This chapter is a short history of Slovene historical legal research, in which much attention is paid to Metod Dolenc, the man who wrote the first Slovene legal history, entitled *The Legal History of the Slovene Territory*.

The following chapters deal with objects related to the legal side of everyday life, which are important sources for legal anthropology, especially the part that is called legal archaeology in German. He begins with a theoretical consideration of the nature and scope of these sources and then lists examples of these objects, such as meeting places, boundary signs and tallies and their use among the Slovenes. Since he knew well that their use was pretty much the same elsewhere, his conclusion was that need was the main source of invention rather than foreign influence. Since they were mainly instruments of an illiterate society, he refused to accept the explanation that similarities were always due to Germanic influences, by saying that the Germans cannot claim a monopoly on illiteracy.

After a long chapter on customary law, with some examples from Slovene history, he takes closer look at the circumstances that facilitated the development of customary law, with plenty of cases from the life of village communities, where it appears that their autonomous position favoured the use of customary law. What was left to the community to decide depended to a large extent on how much land was in common use, which in turn depended on the importance of cattle in the economy of the community.

The common use of land was the main topic of peasant assemblies but such assemblies often continued to make decisions also about other aspects of community life and acted as simple courts ruling on disputes in property cases and even contracts, although far less in criminal cases. Family law is presented through rich marriage rituals, which are closely connected with the role of women in the family and property arrangements between the spouses and often their families. All the cases show that simple peasants were quite able to regulate their simple legal relations without much fuss and that they could be very inventive in doing that. A nice example of that was a custom that also gives an interesting insight into the supposedly biggest value among Slovenes: honesty. A village community used to drive the cattle to summer pastures in the mountains, where a herdsman hired by the community made cheese. This cheese was divided according to the quantity of milk given by the cows of a respective owner. The quantity was established by milking on the morning when the cattle were driven to the mountains. To prevent abuses, neighbours milked each other's cows on the previous night.

As I said, his last book was a synthesis and partial restatement of his entire scientific work. Vilfan wrote texts of various length about Slovene customary law throughout his entire scientific career, so it is no surprise that one such work can be found right at the beginning of his research in 1944. On the initiative of his professor, Janko Polec, who felt no inclination for this kind of research, he wrote the section on legal anthropology for the Slovene reassessment of anthropologic research *Narodopisje Slovencev*.

Knowing that he only finished his legal studies in 1941 and became a doctor of law the following year, it can be seen that his talents were recognised very early. He was born in 1919 and due to various positions held by his father, who was employed with the Danube Commission, he attended school in Bratislava, Vienna, Dubrovnik and Ljubljana. A good side of this was his knowledge of several languages, which was very useful in his international career. He studied law in Ljubljana and proved his talent by writing two papers, which received the highest prize of St. Sava. One of them was already in the field of legal history. It was a study about provincial estates and he later returned to that subject several times. As a young lawyer, he began his career as a trainee in the chambers of a counsellor and then as an intern at the Alliance of Industrial Entrepreneurs in Ljubljana.

He never mentioned to me the problems he had immediately after the war but Professor Ferenc has told me that he found his name on the list of people imprisoned in 1945. This may have been because he was active in a group of catholic students, Zarja, or that publication of some articles during the war was considered a breach of the cultural silence imposed by the Liberation Front. He was supposed to succeed Professor Janko Polec, who was in trouble himself and was eventually expelled from the university. This was a tremendous shame, since Polec was in the front rank of

those who made the greatest efforts in order to found the first Slovene University in Ljubljana.

Between 1945 and 1950 Vilfan was employed as a lawyer in local administration. He then became director of the Municipal Archive in Ljubljana. It was for this reason that Vilfan turned to studies in the field of archivology and the history of cities. He contributed important works in both fields and our colleagues from the archives will therefore assess his role as an archivist. His work was recognised by his peers abroad; he was a reporter at several conferences and presided over the international commission for the history of cities.

Vilfan finished his first major work, *The Legal History of the Slovenes*, by 1961. He received for it the highest prize for scientific work that was at that time given in the Republic of Slovenia. It still remains the basic work in the field. Unfortunately, he did not have time to prepare a new revised edition and in the nineties refused a simple reprint arguing that more time has passed from the first edition than between the history written by Dolenc and his own. The book was only reprinted after his death. *The Legal History of the Slovenes* was adapted by Vilfan for a German edition in 1968. It was smaller in size, since many facts that were general in legal history could be omitted, but the bibliography was updated.

The lack of time for a new edition of his legal history can be explained by the enormous amount of research he did instead, of which only the main works can be mentioned here. It was the Belgrade Professor Jorjo Tadić who introduced Vilfan to scientists abroad and opened the doors for him by getting him a grant to study or six months in Paris at *École pratique des Hautes Études* in the section led by Fernand Braudel. He was able to gain an insight here into the literature he was lacking in the modest situation in Ljubljana. It gave rise to his interest in economic history and he wrote some basic Slovene works in this field, particularly about the history of prices, taxation and money. By that time he was already a member of the small group of Slovene historians who prepared a Slovene economic and social history for the Slovenian Academy of Sciences and Arts. In the first volume, on *Agrarian History*, his contribution was smaller but he wrote more than half of the second volume, which came out in 1980. I would highlight two of the chapters he wrote because they represent the best Slovene presentation of the feudal legal system. The chapter about manors presents the administrative side of feudalism, in which manors are the basic organisation of government, while the chapter on property rights shows the economic side of the complex system of tenancies. I must of course stress that the scope of all of his studies in the volume goes far beyond feudalism.

Prior to that, Vilfan re-established his connection with the law faculty. In the fifties his cooperation had been as an examiner but in 1970 he became a full professor at the faculty. His colleague Bogo Grafenauer wrote that it was a shame for the faculty that it only invited him at that time but the fact that he started as a full

professor proved that this was recognized. He was never elected dean of the faculty because he had neither the time nor the interest in holding this post but he played an important role as chairman of the commission that decided the curriculum and admission criteria in the period of great changes in the system of education.

As a teacher, Vilfan was faced with the problem that there was no textbook for legal history because he thought that his *Legal History of the Slovenes* was too voluminous for an ordinary student. He solved the problem by issuing study notes but in 1990 wrote a short *Introduction to Legal History*, which still remains the main textbook.

As a reference book one cannot omit his *Jugoslawien*, which appeared in 1988 in the third volume of *Hanbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, edited by Helmut Coing. It contains the basic bibliography with short historical introductions.

In the seventies and eighties Vilfan was also active in other fields. One of the most important of his contributions was about legal language as it developed in the Hapsburg Empire. He was the author of a chapter and the introduction and the editor of a volume *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe 1850-1940*, which came out in 1993.

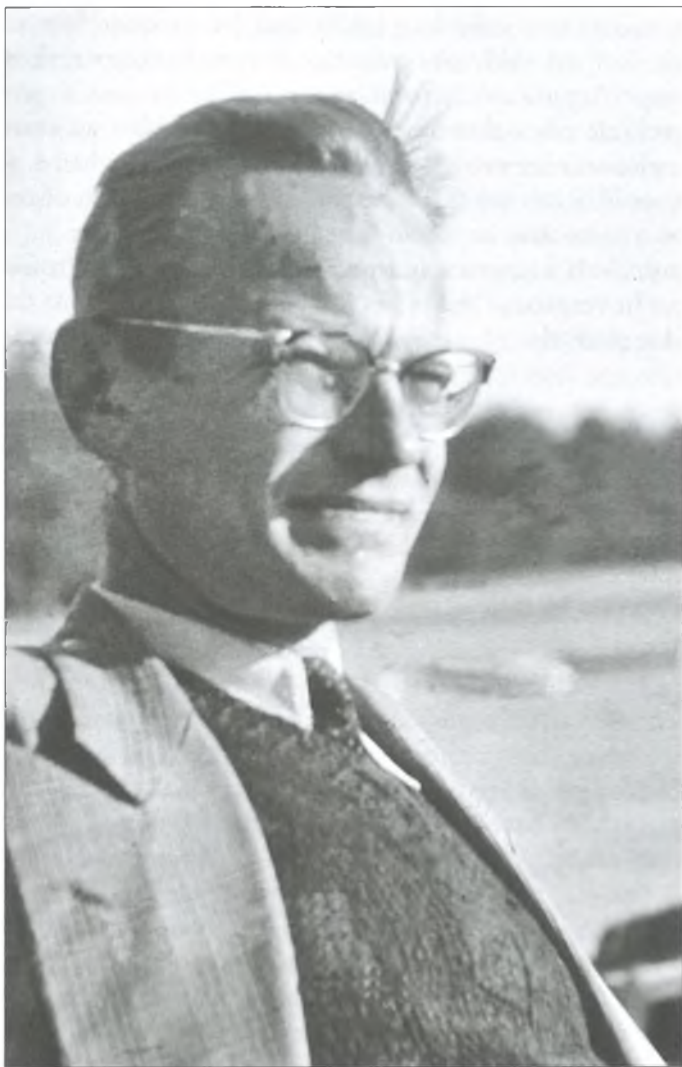
He paid a great deal of attention to another topic that he studied throughout his entire career, the role of estates. He published several articles in different languages, which dealt with different aspects of the history of estates. His main concern was the estates of Carniola the central Slovene province and in particular the relation between financing the military border, its economic impact and the fading role of the estates.

This brings us to the point at which it can be mentioned how this enormous and intelligent work was recognized. In 1978 he became an associate member and five years later a full member of the Slovenian Academy of Sciences and Arts. This was followed by a real shower of honours: in 1987 a corresponding member of the Polish Academy, in 1988 a corresponding member of the Austrian Academy and in 1989 a corresponding member of the European Academy.

One side of the personality has been presented through the work of Professor Vilfan. It needs to be said that he was tall man, whose face looked severe because of his spectacles but this changed when his kindly smile appeared and his behaviour was always in accordance with his kind nature. He never raised his voice, even when he was confronted with utter inventions of ignorance during examinations, which took too much of his precious time. His lectures were straight to the point but never boring because he knew how to choose the presented facts with wit, and his sense of humour was always there. I do not think that he would have labelled himself a philosopher, but in the sense of a good man he was certainly that. He knew how to inspire students to give their best at an examination and was a mild examiner, although that doesn't mean he was undemanding. As an illustration of how he wanted

to transform a student into a thinking intellectual, let me quote one of his questions: »Why is a symbol of the »Slovene« state that is now in Austria, shown on the first Slovenian money? Arguments for and against.« That he was a gentleman is best shown by his attitude when there was a question of whether an exam passed at another faculty under another professor should be recognized when a student changed the school. He could lightly say that if he passed the examination of that professor, he must have known more than he would have needed to pass mine.

Let me finish with a quotation from colleague Kranjc: »Professor Vilfan has become history« In vernacular this is not the best ending but I trust that this audience will understand it correctly.

*Sergij Vilfan v času, ko je pisal Pravno zgodovino Slovencev, 1961
(v privatni lasti)*

SERGIJ VILFAN UND HERMANN BALTL – ZWEI GROßE RECHTSHISTORIKER – GETRENNT UND DOCH VEREINT

MARKUS STEPPAN

1. Allgemeine Einleitung

Im Mittelpunkt meiner Ausführungen steht die wissenschaftliche Wechselbeziehung zwischen den beiden großen Rechtshistorikern Sergij Vilfan und Hermann Baltl. Und hier im Besonderen der Vergleich jener beiden Werke, durch die beide Wissenschaftler versucht haben, die Rechtsgeschichte ihres Landes umfassend darzustellen.

Zum einen das Werk von Sergij Vilfan die »Rechtsgeschichte der Slowenen« von den Ansiedlungen bis zum Ende des alten Jugoslawien, welches im Jahre 1961 in Laibach erstmals erschienen ist und 567 Seiten umfasste. Zum anderen der Band von Hermann Baltl »Österreichische Rechtsgeschichte«, welcher erstmals 1970 publiziert wurde und nunmehr bereits in der 10. Auflage vorliegt.

Es ist mir bewusst, dass die Gegenüberstellung dieser beiden Werke nur ein Schlaglicht auf das umfassende Oeuvre beider Forscher werfen kann. Grundüberlegung für die Auswahl dieser beiden Werke war, dass Vilfans »Rechtsgeschichte der Slowenen«, in einer komprimierten Form 1968 als Band 21 der von Hermann Baltl im Jahr 1957 begründeten Publikationsreihe »Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien« in Graz, in deutscher Sprache erschienen ist. Dieses Buch wurde und wird von uns benachbarten deutschsprachigen Rechtshistorikern als Standardwerk für die slowenische Rechtsgeschichte angesehen.

Als Bindeglied zwischen dem Wirken beider Rechtshistoriker in der Vergangenheit und der Gegenwart kann die Übernahme der Publikationsreihe »Grazer Rechtswissenschaftliche Studien«, in welcher der Band von Sergij Vilfan 1968 veröffentlicht wurde, durch meinen Kollegen Helmut Gebhardt und mich als nunmehrige Herausgeber dieser Reihe angesehen werden. Mein Kollege und ich wurden nach dem Tod von Hermann Baltl im Jahre 2004 mit der Weiterführung der Reihe betraut.

2. Persönlicher Werdegang beider Rechtshistoriker

In der Folge beschränke ich mich auf einige wenige Meilensteine im Leben beider Rechtshistoriker.

Sergij Vilfan wurde 1919 in Triest geboren und verstarb 1996 in Laibach. Vilfans schulischer und akademischer Werdegang war geprägt von den unterschiedlichen Lebensumständen und Sprachen der Städte Pressburg, Wien, Dubrovnik und Laibach. Und gerade diese Vielfalt und die damit verbundenen ausgezeichneten Sprachkenntnisse Vilfans waren seine Stärken, wie sich aus seinem Lebenslauf eindrucksvoll nachvollziehen lässt.

In Laibach schloss er sein rechtswissenschaftliches Studium ab und arbeitete anschließend als Konzipient in einer Rechtsanwaltskanzlei. Seit 1950 war er als Direktor des Laibacher Stadtarchivs und seit 1971 als Ordinarius an der Laibacher Juristischen Fakultät tätig. Als profunder Kenner der Archivszene war Vilfan an den Verhandlungen zwischen Jugoslawien und Österreich betreffend die Rückerstattung von Archivbeständen maßgeblich beteiligt.

Vilfan war seit 1949/50 als auswärtiger Fachmitarbeiter bei der Kommission für slowenische Volkskunde und bei der Sektion für allgemeine und nationale Geschichte bei der slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste tätig.

1983 wurde Vilfan als ordentliches Mitglied in die Slowenische Akademie der Wissenschaften und Künste aufgenommen. Seit 1988 war er korrespondierendes Mitglied der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Im Jänner 1991 wurde Sergij Vilfan zum Honorarprofessor an der Karl-Franzens Universität in Graz ernannt. Vilfan erhielt im Laufe seiner wissenschaftlichen Karriere unzählige Preise und Auszeichnungen.¹

Hermann Baltl wurde 1918 in Graz geboren und verstarb im Jahre 2004 in Graz. Baltl wurde als Sohn einer angesehenen Rechtsanwaltsfamilie geboren, promovierte 1939 an der juristischen Fakultät in Graz und war in der Folge mehrere Jahre als Gerichtsreferendar tätig. Baltl habilitierte sich im Jahre 1946 an der rechtswissenschaftlichen Fakultät in Graz, baute in der Nachkriegszeit die rechtswissenschaftliche Fakultätsbibliothek auf und führte diese über drei Jahrzehnte.

1961 wurde Hermann Baltl zum Ordinarius der Rechts- und Staatswissenschaften an der Universität Graz ernannt. Von 1961 bis 1988 fungierte er auch als Vorstand des Instituts für Österreichische Rechtsgeschichte.

1963 wurde auf Antrag Hermann Baltls von der Historischen Landeskommision für Steiermark der »Frühmittelalter Ausschuss« eingerichtet, der sich einerseits mit der Sammlung der römischen Inschriften und andererseits mit der karantanischen Geschichte, einschließlich der Rechts-, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte befasste. Ab 1974 war Baltl Mitglied der philosophisch –

¹ Kranjc, Janez: Universitätsprofessor und ordentliches Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste Dr. Sergij Vilfan (1919–1996) – Leben und Werk. Vilfanov Zbornik, Pravo-Zgodovina-Narod, In Memoriam Sergij Vilfan (Hrsg. Vincenc Raisp – Ernst Bruckmüller). Ljubljana: ZALOŽBA ZRC 1999, p. 31–53.

historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.² Ebenso wie Vilfan wurde auch Baltl mit vielen Preisen und Auszeichnungen bedacht.

Um die Gemeinsamkeiten auf den Punkt zu bringen. Sowohl Baltl als auch Vilfan hatten ausgezeichnete bibliothekarische und archivarische Kenntnisse und Fähigkeiten. Beide waren nach Abschluss Ihres Studiums als Advokat bzw. bei Gericht tätig. Sowohl Baltl als auch Vilfan haben sich in ihren Ländern maßgeblich für die Erschließung und Aufzeichnung des nationalen Rechts unter Einbeziehung der Wirtschafts- und Sozialgeschichte und der Volkskunde eingesetzt.

Gleichzeitig damit haben sie auch die Erforschung der nationalen Rechtsgeschichte in den Mittelpunkt ihrer Tätigkeit gestellt. Gerade diese soeben erwähnten Bereiche haben beide Wissenschaftler durch ihre Tätigkeit in Kommissionen der Akademien der Wissenschaften vorangetrieben und gestärkt.

Aus dem ähnlichen Werdegang heraus ist es auch zu verstehen, dass aus dem persönlichen Kontakt von Sergij Vilfan mit Hermann Baltl die deutschsprachige »Rechtsgeschichte der Slowenen« entstanden ist.

Im Vorwort des 1968 erschienenen deutschsprachigen Buches »Rechtsgeschichte der Slowenen« schreibt Vilfan: »Die slowenische rechtshistorische Forschung hat sich zu einer Zeit, als es noch keine slowenische Universität gab, insbesondere in Graz zu entwickeln begonnen und hat sich erst nach Gründung der (ersten) slowenischen Universität (1919 in Ljubljana) richtig entfaltet. Doch scheint man von dieser Forschung in der deutschsprachigen Nachbarschaft – gewiss auch aus Unkenntnis der slowenischen Sprache – fast keine Notiz genommen zu haben, obwohl oft gemeinsame Gegenstände behandelt wurden... Es sei nur darauf hingewiesen, dass ich mir der Schwierigkeit meiner Aufgabe nur zu gut bewusst bin, da ich mit einer Fülle von Zusammenhängen rechte, während man doch so gerne nur mit einem Kriterium (die Unterscheidung germanisch-romanisch) auskäme, nach dem man die Rechtsgeschichte so sauber zu zerlegen pflegt.«³

Baltl als Herausgeber der »Rechtsgeschichte der Slowenen« wiederum schrieb in seiner Einleitung zu dem Buch: »Die Rechtsgeschichte der Slowenen ist zu einem bedeutenden Teil auch die Rechtsgeschichte Innerösterreichs.«⁴

Auch im Nachruf auf Sergij Vilfan, den Hermann Baltl im Jahre 1996 verfasste,

² Valentinitich, Helfried: Hermann Baltl als Forscher und akademischer Lehre. Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag (Hrsg. Helfried Valentinitich). Graz: Leykam 1988, p. 11–29.

³ Vilfan Sergij: Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941. Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien (Hrsg. Hermann Baltl). Band 21. Graz: Leykam, 1968, p. 6.

⁴ Baltl Hermann: Vorwort des Herausgebers. Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941, Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien (Hrsg. Hermann Baltl). Band 21. Graz: Leykam, 1968, p. 5.

bezieht er sich wieder auf das Gemeinsame, das Verbindende wenn er über Vilfan schreibt: «...doch das primäre Interesse (Vilfans) galt immer mehr wohl der slowenischen und damit auch der innerösterreichischen und eben mittel-europäischen Geschichtsforschung.»⁵

3. Aufbau und Systematik der »Rechtsgeschichte der Slowenen« und der »Österreichischen Rechtsgeschichte«

Vergleicht man den Aufbau und die Systematik der »Rechtsgeschichte der Slowenen« mit jener der »Österreichischen Rechtsgeschichte«, so lassen sich viele Gemeinsamkeiten aber auch unterschiedliche Ansätze feststellen.

Die »Rechtsgeschichte der Slowenen« von Sergij Vilfan ist in 11 Kapitel gegliedert, die sich wiederum zeitlich grob in drei Abschnitte zusammenfassen lassen. Abschnitt eins liefert eine Begriffsdefinition der slowenischen rechtshistorischen Forschung, stellt die Grundlagen des altslowenischen Rechts dar und erläutert die Grundbegriffe der Feudalordnung bzw. den Frühfeudalismus und die Territorialgrundherrschaften.

In einem zweiten großen Abschnitt geht Vilfan zum Mittelalter über und stellt hier die Stadt- und Landrechte, die Entwicklung des Privat-, des Strafrecht und des dazugehörigen Verfahrensrechts dar. Den dritten großen Abschnitt dieser Darstellung bildet die Neuzeit, die zwar nicht als solche bezeichnet wird, aber durch die Bereiche Rezeption, Ausbildung des Juristenrechts und des zentralistischen Staates und den Weg zur einheitlichen Gesetzgebung repräsentiert wird. Abschließend wird die Lage und die Rolle der Slowenen im Rechtsleben des bürgerlichen Staates dargestellt.

Jedes der soeben aufgezählten Kapitel ist wiederum in Unterpunkte untergliedert. Diese Untergliederung variiert innerhalb der 11 Kapitel sehr stark. Es lässt sich jedoch ein einheitlicher roter Faden insofern erkennen, als immer auf die politischen, rechtlichen und wirtschaftlichen Umstände und deren Entwicklung eingegangen wird. Dass Vilfan ein exzellenter Archivar war, kann man auch aus dem Literatur- und Quellenregister ersehen. Vilfan hat hier mehr als 130 Quellenangaben verzeichnet.

Hermann Baltl hat in seinem Buch »Österreichische Rechtsgeschichte« einen ähnlichen, aber noch stärker systematischen, chronologischen Weg eingeschlagen. Das Buch gliedert sich in 7 Abschnitte, die von der vorgeschichtlichen Zeit, dem römischen Österreich, dem Frühmittelalter, dem Mittelalter, der Zeit des Abso-

⁵ Baltl Hermann: Nachruf auf Sergij Vilfan. Almanach 1995/96. 146. Jahrgang. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996, p. 467–471.

lutismus bis 1740, der Zeit des aufgeklärten Absolutismus und des Vormärz (1740 bis 1848) und bis zur Zeit von 1848 bis 1918 reichen. Die 7 Abschnitte oder großen Kapitel sind bis auf die ersten beiden, die vorgeschichtliche Zeit und das römische Österreich, nach einem relativ einheitlichen Schema aufgebaut.

So werden jeweils zu Beginn eines Kapitels die territorialen und politischen Voraussetzungen dargestellt, daran schließen sich Ausführungen zur ständischen Gliederung, zur Verwaltungsorganisation, zum jeweiligen Verhältnis von Kirche und Staat, zur Wirtschaftsverfassung und zur Rechtsfortbildung und schlussendlich zur Rechtsordnung bzw. zur Gesetzgebung an. Ähnlich wie Vilfan hat auch Baltl mehr als 110 Quellenangaben seiner Arbeit zugrunde gelegt.

Stellt man nunmehr die Systematik beider Bücher einander gegenüber, so ergibt sich folgendes Bild. Beide Autoren haben ihrer Arbeit einen umfangreichen Quellen- und Literaturapparat zur Seite gestellt. Sowohl Vilfan als auch Baltl haben, wenn auch in unterschiedlicher Ausprägung, einen sehr ähnlichen Darstellungsmodus der rechtlichen Geschichte gewählt.

So ist jeweils eine historische Einleitung, eine zeitliche Gliederung und innerhalb dieser Gliederung wiederum die Darstellung der politischen, rechtlichen und wirtschaftlichen Lage und deren wechselseitige Verflechtung erkennbar. Auffällig ist, und darin unterscheiden sich beide Bücher deutlich, dass Baltl im Gegensatz zu Vilfan die Strafrechtsentwicklung nur kursorisch darstellt und die Privatrechtsentwicklung fast zur Gänze ausklammert.

Aber auch in anderen Bereichen – außerhalb des Vergleichs der hier vorgestellten Werke – lässt sich wieder eine Verbindungslinie zwischen Hermann Baltl und Sergij Vilfan ziehen. Beide Rechtshistoriker waren in ihrer primären Forschungsausrichtung dem öffentlichen Recht und somit dem Verwaltungs- und Verfassungsrecht zugewandt.

Ergänzend dazu haben sich aber auch beide mit strafrechtlichen Fragestellungen beschäftigt. Vilfan unter anderem mit den Befugnissen des Pettau-er Landrichters, dem Arrestverfahren im mittelalterlichen Laibach, den Hexenprozessen in Krain und den Josephinischen Strafrechtsreformen.⁶ Baltl beispielsweise mit Arbeiten über »Die Landgerichtsordnung für Wolkenstein 1478«, »Zur Geschichte der steirischen und österreichischen Strafrechtskodifikationen im 15. und 16. Jahrhundert«, »Zur ländlichen Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter« oder mit dem Beitrag »Wasser und Brot« zur Geschichte des Strafvollzuges.⁷

⁶ Kranjc, Sergij Vilfan – Leben und Werk, p. 46, 49.

⁷ Hoffmann, A. – Schwab W.: Schrifttumsverzeichnis Hermann Baltl. Festschrift für Hermann Baltl zum 60. Geburtstag. (Hrsg. Kurt Ebert). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1978, p. 585–594; Gebhardt Helmut: Schrifttumsverzeichnis Hermann Baltl 1988–1997. Festschrift zum 80. Geburtstag von Hermann Baltl (Hrsg. Kurt Ebert). Wien: Verlag Österreich, 1998, p. 389–393.

Es lassen sich daher auch in diesem strafrechtlichen Bereich viele Gemeinsamkeiten und Überschneidungen der Interessen beider Forscher erkennen.

Im Gegensatz zu Baltl hat sich aber Vilfan – trotz seines öffentlichrechtlichen Schwerpunkts – auch intensiv mit dem Zivilrecht auseinander gesetzt. Seine vergleichende zusammenfassende Darstellung der Quellen und der Literatur zur Geschichte des Zivilrechts auf dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawiens, welche in Coings »Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte« erschienen ist, hat Maßstäbe gesetzt.⁸

Um bei der systematischen Gegenüberstellung beider Werke zu bleiben. Auch bei der beiden Werken zu Grunde liegenden deutschsprachigen Literatur lassen sich erwartungsgemäß viele Übereinstimmungen feststellen.

So haben etwa beide Rechtshistoriker um nur einige Beispiele zu nennen folgende Literatur als Basis für ihre Arbeit herangezogen: Braumüller, Geschichte Kärntens; Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains; Huber-Dopsch, Österreichische Reichsgeschichte; Luschin von Ebengreuth, Handbuch der Österreichischen Reichsgeschichte; Mell, Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks usw.

4. Konkrete Beispiele

Nunmehr soll anhand von zwei konkreten Fragestellungen, dem Leiherecht an bäuerlichen Liegenschaften und der Gerichtsorganisation bzw. den unterschiedlichen Zuständigkeiten der einzelnen Gerichtstypen exemplarisch gezeigt werden, inwieweit die Einschätzung der rechtlichen Vergangenheit beider Forscher übereinstimmt bzw. differiert.

4.1 Leiherecht an bäuerlichen Liegenschaften

Ein weiterer Punkt, der Gemeinsamkeiten an den Tag bringt, ist die Darstellung des bäuerlichen Liegenschaftsrechts und hier im Besonderen die Darstellung der unterschiedlichen Leiheformen, mit denen sich sowohl Vilfan als auch Baltl, nicht nur in der »Rechtsgeschichte der Slowenen« bzw. der »Österreichischen Rechtsgeschichte«, ausführlich auseinandergesetzt haben.⁹

⁸ Vilfan Sergij: Jugoslawien. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte (Hrsg. Helmut Coing). III/5 Südosteuropa, München: Beck 1988, p. 323–470.

⁹ Vilfan Sergij: Zur Begriffsbestimmung der Miet- und Kaufrechtsgründe. Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift für F. Posch (Hrsg. Gerhard Pferschy), Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12, Graz: 1981, p. 497–508; Baltl Hermann: Die österreichischen Weistümer I. – Studien zur Weistumsgeschichte, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 59. Graz –

Grundsätzlich postuliert Vilfan, dass zwar in der Regel der Beliehene einer gewissen »Freiheitsbeschränkung« unterworfen war, diese aber keineswegs eine vollkommene Ausschaltung der Freiheit in rechtlicher Sicht nach sich zog.¹⁰ Das Recht an der Liegenschaft richtete sich in erster Linie nach der wirtschaftlichen Funktion des Bodens. Vor allem auf bebautem Land trat die vertragliche Seite der Leihe immer stärker hervor. Die Erbllichkeit war abhängig von der sozialen Schicht, aber auch von zeitlichen Faktoren. Die ursprünglichste Leiheform stellte das Prekarium dar, das aber bereits relativ früh im Mittelalter in der Erbleihe aufging.¹¹ Damit ging das Bestreben einher, Rechtsvorgänge, hier im Besonderen im Bereich des Liegenschaftsverkehrs, sichtbar zu machen. Dies wurde einerseits durch Eintragung der Rechtsgeschäfte in Stadtbücher, denen aber wohl nur Beweisfunktion zukam gewährleistet. Andererseits wurde die Publizität aber auch durch öffentlich vorgenommene (Rechts-) Handlungen – wie etwa das gemeinsame Abschreiten der Grundstücksgrenzen, das Beiziehen von Zeugen oder durch den Leitkauf, der spätestens im 12. Jahrhundert unter diesem Namen bei den Slowenen verbreitet war, erreicht.¹²

Die rechtliche Position der Bauern als Inhaber und Nutzer von Grund und Boden war nicht unumstritten. Vilfan weist darauf hin, dass es in dieser Frage mitunter erhebliche Auffassungsunterschiede zwischen Bauern und Grundherrschaft gegeben hat. Glaubte der Grundherr in der Regel seine Bauern hätten die Güter auf Basis des Freistiftrechts inne (der Grundherr konnte praktisch jederzeit, wenn die Bebauung der Güter nicht ordnungsgemäß erfolgte, den Bauern abstiften, d.h. das bäuerliche Land entziehen),¹³ so waren die Bauern großteils der Ansicht ihre Güter seien auf jeden Fall erblich.

Für die Überlassung der Güter zur Leihe waren entsprechende Abgaben, meist in der Höhe von einem 10. bzw. einem 20. Pfennig zu bezahlen. Die Praxis sah aber in der Regel die Vererblichkeit der Güter vor. Diese erbliche Leiheform, sofern sie institutionalisiert war, war dem Leibgedinge angenähert. Hier erhielten die Untertanen die Leihegüter auf zwei oder drei Leiber, also auf eine von vorne herein begrenzte Anzahl von Erbfällen übertragen. Die beste, aus dem Leibgeding

Köln: 1951, p. 365–410; Baltl Hermann: Die österreichischen Weistümer II. – Studien zu Weistums-geschichte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 61. Graz – Köln: 1953, p. 38–78.

¹⁰ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 70.

¹¹ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 148 f.

¹² Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 151; vgl. dazu auch Steppan, Markus: Das bäuerliche Recht an der Liegen-schaft. Vom Ende des 14. bis zum ausgehenden 18. Jahrhundert. Grazer Rechts- und Staatswissen-schaftliche Studien (Hrsg. Hermann Baltl), Band 53. Graz: Leykam 1995, p. 11 ff.

¹³ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 124, vgl. zum bäuerlichen Liegenschaftsrecht allgemein: Vilfan: Miet- und Kaufrechtsgründe, p. 497 ff.

entwickelte Leiheform für die Untertanen stellte das Kaufrecht dar. Hier konnte sich der Bauer durch eine Einmalzahlung eines bestimmten »Kaufpreises« oder der regelmäßigen Bezahlung eines Geldbetrages die Erbllichkeit der Güter erkaufen.

Nicht zuletzt führten diese »Geldbeschaffungsaktionen« der Grundherrn immer wieder zum Widerstand der Bauernschaft im 16. Jahrhundert, da durch die Verkaufrechting ein vielerorts bereits stillschweigend bestehendes Erbrecht an den bäuerlichen Gütern nochmals teuer verkauft wurde.¹⁴

Baltl sieht die Umwandlung vom Freistift in das Kaufrecht gegen Ende des Mittelalters primär als wirtschaftspolitische Maßnahme, um die Landflucht der Bevölkerung einzudämmen. Baltl stimmt mit Vilfan bezüglich der rechtlichen Entwicklung und Abstufung der einzelnen Leiheformen (Freistift, Leibgeding und Kaufrecht) überein. Auch Baltl erwähnt die nicht uneingeschränkte Zustimmung der Bauern zur »Verkaufrechting«. Damit musste ein im Laufe der Jahre »ersessenes« Recht, jenes der Weitergabe des Gutes im Erbweg, nunmehr nochmals mit einer Geldzahlung an den Grundherrn erkauft werden.

Auch wenn Baltl darauf hinweist, dass das Kaufrecht für die Bauern die sicherste Leiheform darstellte, verschweigt er nicht, dass diese zwangsweise Verkaufrechting in nicht wenigen Fällen zur hoffnungslosen Überschuldung der Bauern beitrug. Die persönliche Bindung des Bauern an seinen Grundherrn und die auf dem bäuerlichen Gut lastenden Verpflichtungen zu Abgaben und Robot wurden jedoch durch die rechtlich unterschiedlich ausgeprägten Leiheformen nicht berührt.¹⁵

4.2 Gerichtsorganisation – Zuständigkeiten

Laut Vilfan wurde zum Ende des Mittelalters die Grundherrschaft mit der Gerichtsbarkeit dergestalt verbunden, als ab diesem Zeitpunkt bis zum Ende des 18. Jahrhunderts die Patrimonialgerichtsbarkeit zur Regel wurde. Diese umfasste die Eintreibung von Abgabenrückständen, Fragen des untertänigen Grundbesitzes (Teilung, Veräußerung) und die Strafgewalt für »causae minores«, also die niedere Strafgerichtsbarkeit.¹⁶ Für die hohe Strafgerichtsbarkeit fungierten die Landgerichte, die für ein größeres Territorium als die Grundherrschaften zuständig waren. Dem Landrichter konnte – musste aber nicht ausnahmslos – die Befugnis zu Bann und Acht übertragen werden.

¹⁴ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 179 f.; vgl. dazu auch: Kern, Anton: Ein Kampf ums Recht. Grundherren und Weinbauern in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. Graz: 1941, 11 ff.

¹⁵ Baltl Hermann: Österreichische Rechtsgeschichte, Graz: Leykam 1972, p. 116 und p. 169 f.; Steppan: Das bäuerliche Recht, p. 21 f.

¹⁶ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 130 f.

Die Hoheit des Landgerichts gewährte dem Landgerichtsherrn die Möglichkeit in den Bereich der Dachtraufengerichte und der Patrimonialgerichte einzugreifen. Als Zeichen dafür diente die Auslieferungsverpflichtung an das zuständige Landgericht durch das grundherrschaftliche Gericht. Sichtbaren Ausdruck fand dieses Auslieferungsverfahren vor allem durch die Übergabe des Delinquenten »wie mit dem Gürtel umfangen«.¹⁷ (Das heißt ohne jegliche Vermögensgegenstände. Diese durften dem angehaltenen Rechtsbrecher durch die Grundherrschaft zur Deckung der Verwahrungs- und Verpflegungskosten abgenommen werden.¹⁸)

Vilfan rundet die Darstellung der unterschiedlichen Formen der Jurisdiktion mit einer Gegenüberstellung bzw. Auflistung der verschiedenen mittelalterlichen Gerichtstypen ab. Für die »Landleute«, den Adel bestanden die Land- und Hofrechte, als Gerichtsinstanz fungierte die Landschranne. Für die nicht privilegierten Stände war in »causae majores«, also bei strafrechtlichen Delikten wo Blut austrat, das Landgericht, zuständig.

Für Bürger in »causae minores« und Zivilsachen das Stadt- bzw. Marktgericht, die auch, aber nicht zwingend, die Kompetenz für die Aburteilung von »causae majores« haben konnten. Und zuletzt für die Untertanen in Zivilangelegenheiten, sowie auch in »causae minores« die Patrimonialgerichte.¹⁹

Im späten Mittelalter waren die Stadt-, Land- und Patrimonialgerichte nicht nur rechtsprechend, sondern auch rechtsbildend tätig. Diese gewohnheitsrechtliche Rechtsfortbildung führte auch Vilfan zu der Frage, inwieweit den Weistümern formeller und materieller Rechtscharakter zukommt. Vilfan vertrat die Ansicht, dass die rechtsprechende bzw. rechtsfortbildende Funktion der Weistümer weniger im Bereich der Dorfgerichtsbarkeit, sondern vielmehr im Bereich der Landgerichtsweistümer zu finden ist.

Baltl stellt die mittelalterliche Gerichtsorganisation praktisch identisch dar. Auch hier war das Landgericht für einen größeren territorialen Bereich für die Hochgerichtsbarkeit, also die »causae majores« zuständig.

Für alle anderen, nicht landgerichtlichen Straftaten waren das grundherrschaftliche Gericht bzw. das Dachtraufengericht zuständig (wenn sich im Hause

¹⁷ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 141 f.

¹⁸ Steppan, Markus: »Einziehung« und »Verfall« als Teil des strafrechtlichen Sanktionensystems. Zur Geschichte des Rechts. Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag (Hrsg. Markus Steppan – Helmut Gebhardt). Grazer Rechtswissenschaftliche Studien, Band 61. Graz: Leykam 2006, p. 437; vgl. dazu auch: LGO für Krain 1535, 7: Die Landgerichtsordnung für Krain differenziert hier zwischen »angesessenen« und »streichenden« bzw. »wandernden« Tätern. Erstere werden mit dem Gürtel umfangen ausgeliefert, zweite sind mit »Leib und Gut« verfallen; vgl. dazu auch: LGO für Steyer 1574, Erster Thail, Art. 3.

¹⁹ Vilfan: Rechtsgeschichte, p. 145.

des Bauern oder soweit das Wasser der Dachtraufen rann, geringe Straftaten von Fremden zutrug (Hausfrieden).²⁰

Für die »oberen Schichten« wurden das »obere Landgericht« bzw. das Hofgericht eingerichtet. Für die Aufrechterhaltung des Landfriedens waren die »Landrechte« zuständig, deren Kompetenzen neben Landfriedenssachen auch die zivilrechtlichen Belange innerhalb des Adels bzw. des Bürgertum umfassten.

Daneben bestanden für den städtischen Bereich die Stadtgerichte, die sich aus den Landgerichten entwickelten und deren Kompetenzen für den städtischen Bereich übernahmen. Auch hier, wie bei den Landgerichten, konnte der »Blutbann« vom Landesfürsten verliehen werden oder nicht.

Dementsprechend bestanden privilegierte und nicht privilegierte Land- und Stadtgerichte nebeneinander²¹. Ein Teil dieser »nicht Privilegierung« schlägt sich auch in der Verpflichtung nieder, den Rechtsbrecher an das zuständige (Land-) Gericht auszuliefern.²² Wie Vilfan erwähnt auch Baltl in diesem Zusammenhang die Formulierung, dass der Rechtsbrecher »mit dem Gürtel umfängen« auszuliefern ist.

5. Schlussbetrachtung

Nachdem nunmehr an Hand von zwei konkreten, zugegebenermaßen willkürlich ausgewählten Teilbereichen, die Übereinstimmung der Arbeitsmethode, der Betrachtungsweise und schlussendlich auch der Ergebnisse beider Rechtshistoriker aufgezeigt wurde, möchte ich meine Ausführungen mit einem Zitat von Hermann Baltl aus dem Vorwort des Herausgebers der »Rechtsgeschichte der Slowenen« aus dem Jahre 1968 abschließen.

»...es wäre eine schöne Geste, wenn die slowenische Regierung bei künftigen wissenschaftlichen Vorhaben unterstützend wirken und auch auf diese Art beitragen würde, dass zwischen der Steiermark und Slowenien lange schwelende Streitigkeiten, Missverständnisse und Ressentiments beseitigt und durch den Geist der Verständnisbereitschaft und gutnachbarlichen Zusammenlebens ersetzt werden. Mit den immer dichter werdenden Beziehungen zu Slowenien, zum Küstenland und Friaul bahnt sich die Wiederbelebung einer lange verschüttet oder irregeleitet gewesen, in ihren künftigen kulturellen und materiellen Kraft gar nicht abzuschätzenden Harmonie eines alten historischen Raumes an...«²³

²⁰ Baltl: Rechtsgeschichte, p. 100.

²¹ Baltl: Rechtsgeschichte, p. 101.

²² Baltl, Hermann: Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter. Archiv für Österreichische Geschichte. Band 118. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Historische Kommission. Wien: 1951, p. 171 ff.

²³ Baltl: Vorwort, p. 5.

Aus damaliger Sicht eine wünschenswerte Vision, aus heutiger Sicht, wie man sieht, und zu meiner großen Freude – gelebte Realität.

Literatur

Baltl, Hermann: Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter. Archiv für Österreichische Geschichte. Band 118. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Historische Kommission. Wien: 1951.

Baltl Hermann: Die österreichischen Weistümer I. – Studien zur Weistumsgeschichte, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 59. Graz – Köln: 1951.

Baltl Hermann: Die österreichischen Weistümer II. – Studien zu Weistumsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 61. Graz – Köln: 1953.

Baltl Hermann: Nachruf auf Sergij Vilfan. Almanach 1995/96. 146. Jahrgang, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996.

Baltl Hermann: Vorwort des Herausgebers. Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941, Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien (Hrsg. Hermann Baltl). Band 21. Graz: Leykam, 1968.

Gebhardt Helmut: Schrifttumsverzeichnis Hermann Baltl 1988–1997. Festschrift zum 80. Geburtstag von Hermann Baltl (Hrsg. Kurt Ebert). Wien: Verlag Österreich, 1998.

Hoffmann, A. – Schwab W.: Schrifttumsverzeichnis Hermann Baltl. Festschrift für Hermann Baltl zum 60. Geburtstag. (Hrsg. Kurt Ebert). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1978.

Kern, Anton: Ein Kampf ums Recht. Grundherren und Weinbauern in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. Graz: 1941.

Kranjc, Janez: Universitätsprofessor und ordentliches Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste Dr. Sergij Vilfan (1919–1996) – Leben und Werk. Vilfanov Zbornik, Pravo-Zgodovina-Narod, In Memoriam Sergij Vilfan (Hrsg. Vincenc Raisp – Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC 1999.

Steppan Markus: Das bäuerliche Recht an der Liegenschaft. Vom Ende des 14. bis zum ausgehenden 18. Jahrhundert. Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien (Hrsg. Hermann Baltl), Band 53. Graz: Leykam 1995.

Steppan, Markus: »Einziehung« und »Verfall« als Teil des strafrechtlichen Sanktionensystems. Zur Geschichte des Rechts. Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag (Hrsg. Markus Stepan – Helmut Gebhardt). Grazer Rechtswissenschaftliche Studien, Band 61. Graz: Leykam 2006.

Valentinitich, Helfried: Hermann Baltl als Forscher und akademischer Lehre Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag (Hrsg. Helfried Valentinitich). Graz: Leykam 1988.

Vilfan Sergij: Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941. Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien (Hrsg. Hermann Baltl). Band 21. Graz: Leykam, 1968.

Vilfan Sergij: Jugoslawien. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte (Hrsg. Helmut Coing). III/5 Südosteuropa, München: Beck 1988.

Vilfan, Sergij: Zur Begriffsbestimmung der Miet- und Kaufrechtsgründe. Siedlung Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag (Hrsg. Gerhard Pferschky). Graz: Veröffentlichungen des steiermärkischen Landesarchivs 12, 1981.

SUMMARY

SERGIJ VILFAN AND HERMANN BALTL – TWO EXCELLENT HISTORIANS OF LAW – SEPARATED BUT STILL UNITED

The scientific interrelation of the two famous historians of law Sergij Vilfan and Hermann Baltl takes center of this work.

The German version of »Rechtsgeschichte der Slowenen« published in the year 1968 by Hermann Baltl as well as Hermann Balts »Österreichische Rechtsgeschichte« first published in 1970 of which today the 10th edition is available build the fundamental approaches.

Baltl as well as Vilfan had excellent knowledge and skills in working with documents which can be found in archives and libraries. Both of them began to work as a lawyer or at the court.

The two men committed themselves to the coverage and recording of the national law of their countries including the economic and social aspects of the history as well as the folkloristic development. Simultaneous they focused on exploring the national history of law.

Comparing the structure and the systematic approach of the »Rechtsgeschichte der Slowenen« and the »Österreichische Rechtsgeschichte« one can recognize both, similarities as well as differences.

Both literary works are based upon a rather similar bibliography regarding the German literature. The authors also chose a similar way of structuring the legal history of their country, even though one can recognize different characteristic elements.

Each work starts with a historical introduction followed by a detailed chronological analysis. Within this chronological structure both authors subdivided the chapters into political, legal and economical sections in order to better understand the course of history by considering different circumstances.

Two significant issues, the lease-law and the organization of the courts like the allocation of competencies of the courts, clearly demonstrate the agreement of the two scientists on the one hand and their different perception on the other hand.

When Baltl as the editor of the »Rechtsgeschichte der Slowenen« mentioned in the preamble of the in 1968 published literature »mit den immer dichter werdenden Beziehungen zu Slowenien, zum Küstenland und Friaul bahnt sich die Wiederbelebung einer lange verschüttet oder irregeleitet gewesen, in ihren künftigen kulturellen und materiellen Kraft gar nicht abzuschätzenden Harmonie eines alten historischen Raumes an...« (meaning: the old historian region around Slovenia, the coastline and Friuli became really harmonized because of strong relations between the states in the past. This development offers great opportunities for all parties.) one can imagine that this was only a vision putted down to paper. However, today – to my great pleasure – this vision becomes more and more lived reality.

»ČAS MERJEN Z VATLOM IN PLATNO S STOPINJAMI«

Vilfan kot kritik nekaterih zakoreninjenih predstav o slovenski zgodovini

PETER ŠTIH

Temeljne predstave, ki jih imajo Slovenci o svoji zgodovini in ki – če odmislimo avtohtonistične teorije – povezujejo njene začetke z naselitvijo Slovanov, oziroma običajneje že kar z naselitvijo Slovencev in s Karantanijo, so se začele oblikovati v času, ko so se Slovenci konec 18. stoletja začeli oblikovati kot narod. To seveda ni naključno, kajti oblikovanje novega, nacionalnega pogleda na zgodovino je bilo sestavni del njihovega narodnega oblikovanja. Z vzpostavitvijo nacionalne zgodovine, ki je segala v čas kralja Sama in karantanskih knezov so Slovenci dobili enega svojih najpomembnejših identitetnih sider in hkrati enega od najpomembnejših sredstev za svojo narodno legitimacijo, emancipacijo, integracijo in nena zadnje tudi za zamejitev nasproti drugim (narodom).¹

Že Anton Tomaž Linhart, ki stoji konec 18. stoletja na samem začetku slovenskega nacionalnega zgodovinopisja, je postavil tisto temeljno ogrodje razumevanja slovenske preteklosti, ki je nato ostalo nespremenjeno dobrih dvesto let, skorajda do konca 20. stoletja. Konceptualno se je naslonil na tedaj uveljavljajoče se – in pri nas še vedno prevladujoče – razumevanje, ki je jezikovne skupnosti izenačevalo z etničnimi skupnostmi. Tako je zaradi jezikovne kontinuitete, ki povezuje sodobno slovenščino z jezikom alpskih Slovanov, lahko podaljšal tudi nacionalno zgodovino Slovencev v zgodnji srednji vek in je vanjo lahko vključil tudi slovansko Karantanijo. Linhart in njegov koncept sta tako že v zgodnjem srednjem veku videla v Slovencih jasno zamejeno, od ostalih razlikujočo se zgodovinsko, etnično, jezikovno in kulturno skupnost z nesporno kontinuiteto. S tem konceptom, ki je v ospredje postavljал jezikovne in etnološke momente, so Slovenci dobili svojo lastno zgodovino v času, ki so ga tudi drugi evropski narodi smatrali za svojo zibelko. Da pa je bila s tem zgodovina retrogradno nacionalizirana in narodna zgodovina Slovencev projicirana nazaj v obdobja, ko Slovenci kot posebna etnična (in ne-

¹ Gl. Štih, Peter: Poglavje iz nacionalizirane zgodovine ali O zgodnesrednjeveških začetkih zgodovine Slovencev. Mlinaričev zbornik 1. Studia Historica Slovenica. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 5, 2005, str. 107 sl.

mara tudi jezikovna) skupnost sploh še niso obstajali, tega se seveda Linhart, pa tudi zgodovinarji kasneje še niso zavedali.

Poleg koncepta nacionalne zgodovine Slovencev pa je Linhart v svojem nemško napisanem Poskusu zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (1788, 1791) načrtno tudi že razvojno linijo taiste zgodovine, ki še danes tvori hrbtenico slovenskega pogleda na lastno preteklost in ki jo po začetnem slavnem in afirmativnem obdobju zaznamuje tisočletno trpljenje pod jarmom tujih gospodarjev. Oboje je imelo daljnosežne posledice za oblikovanje slovenske zgodovinske zavesti, še zlasti, ko je slovensko zgodovinopisje v 20. stoletju povzdignilo Linhartov koncept na piedestal edinega legitimnega koncepta slovenske zgodovine.²

Skladno s temi konceptualnimi izhodišči in predstavami, ki so najprej povezale jezikovno z etničnim, oboje nato z nacionalnim in vse skupaj končno še z državnim, je bila Karantanija, ki predstavlja najstarejšo državno tvorbo vzhodnoalpskega prostora po koncu antike, razumljena kot država Slovencev, karantanski knezi Borut, Gorazd, Hotimir in drugi pa kot knezi (karantanskih) Slovencev (in ne Karantancev), obred ustoličevanja, s katerim so bili umeščeni v svojo kneževsko oblast, pa je bil razumljen kot izraz slovenske in ne karantanske državnosti. Temu odgovarjajoč je bil tudi tisti prostor, ki so ga v vzhodnih Alpah naselili Slovani in je na severu segal do Donave in še čez, opredeljen kot naseljitveno področje Slovencev.³

V teh predstavah je nato podreditev Frankom v začetku 9. stoletja pomenila veliko prelomnico v zgodovini Slovencev: z njo so izgubili politično samostojnost, ki ji je sledila družbena marginalizacija. Socialne posledice teh političnih sprememb so bile, da je »slovenska družba izgubila vladajoči družbeni razred, ki so ga zamenjali tuji gospodarji. To je bilo odločilno za bistveno spremembo v slovenski zgodovini: Slovenci so omejeni poslej le na nižje družbene sloje. Slovenec in kmet na Slovenskem pomeni skozi dolga stoletja skoraj isto.«⁴ Na to politično in socialno katastrofo pa se je navezovala še etnično-narodnostna. Kajti Slovenci so v

² Za Linhartov pomen v slovenskem zgodovinopisju gl. nazadnje Štih, Peter: Linhart kot zgodovinar. Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej in Muzej radovljiške občine, 2005, str. 291 sl.

³ Najbolje to percepcijo ilustrira zgodovinska karta, ki jo je 1933 prvič objavil Milko Kos in ki je kasneje doživela celo vrsto ponatisov; eden med zadnjimi je v: Zgodovina Slovencev (ur. Meta Sluga). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 105. Za kritiko te percepcije in te karte gl. Štih, Peter: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19.–21. oktober 2006 (ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, str. 34.

⁴ Grafenauer, Bogo: Zgodovina slovenskega naroda 2. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1965, str. 135.

9. stoletju dosegli »svoj največji nacionalno-teritorialni obseg«, nato pa je sledila »denacionalizacija slovenske zemlje od nemške strani« in v drugi polovici 10. stoletja se je začelo »veliko raznarodovanje.« Nemški gospodarji in njihovi kolonisti so do konca srednjega veka germanizirali skoraj dve tretjini »slovenskega narodnostnega ozemlja« in slovensko-nemška etnična meja se je z Donave premaknila tako rekoč na koroško Dravo.⁵

Slovensko zgodovino visokega in poznega srednjega veka naj bi tako opredeljevala zgodovina kmeta-Slovenca in jo s tem omejevala »skoraj izključno na probleme družbenega razvoja.« Njeno težišče se je tako zlasti po drugi svetovni vojni premaknilo na »gospodarski in družbeni razvoj« in na »proučevanje širokih slovenskih ljudskih množic.« V naraciji narodne zgodovine, ki je izhajala iz podmene, da je bila slovenska zgodovina »v prvi vrsti kmečka zgodovina« in da je zgodovina kmeta »središče vse zgodovine slovenskega ljudstva« do 18. stoletja,⁶ so tako prevladovala teme, ki so govorile o družbenem, pravnem in gospodarskem položaju kmeta ter njegovem puntarstvu, upravi podeželja, poljski razdelitvi, kolonizaciji, germanizaciji, spreminjanju narodnostne meje ipd. Te in podobne teme so bile za razliko od »politične preteklosti« razumljene kot izrazito »slovenske« in zato ne čudi, da so bili v takšnem konceptu kmečki upori ocenjeni kot po-
glavje, »ki sodi med najpomembnejše in najbolj naše v naši zgodovini.«⁷

Takšna koncepcija narodne zgodovine in na njej temelječa zgodovinska zavest sta torej zgodovinsko oblikovanje Slovencev razumeli prvenstveno genealoško in ne sociološko, v smislu, da so Slovenci skupnost istega izvora; ta pa je bil postavljen v jezikovni kontekst. To je imelo za posledico, da so bili v zgodovino Slovencev kot nekaj samo po sebi umevnega vključeni vsi tisti slovansko govoreči prebivalci prostora med Donavo in Jadranom v zgodnjem srednjem veku, ki jih moderno označujemo s pojmom Alpski Slovani. Iz nje pa so bili izključeni vsi tisti prebivalci taistega prostora, ki so govorili drug(e) jezik(e), pa četudi so oboji živeli skupaj, v istih političnih, socialnih, pravnih, ekonomskih in drugih razmerah.

Na podlagi jezika izpeljana etnična diferenciacija pa je imela še eno pomembno posledico za (samo)razumevanje Slovencev: ker so v slovenskem prostoru večino kmečkega in drugih neprivilegiranih družbenih slojev tvorili ljudje, ki so govorili

⁵ Kos, Milko: Kolonizacija in germanizacija slovenske zemlje. Historijski zbornik. Zagreb: Društvo za hrvatsko povijesnicu, 4, 1951, str. 9. sl.; isti, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja. Ljubljana: Slovenska matica, 1955, str. 138 sl.

⁶ Za zgornje citate gl.: Grafenauer, Bogo: Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1, 1947, str. 24; isti, Zgodovina 2, str. 260.

⁷ Kos, Milko: Pregled slovenske historiografije. Kos, Milko: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave (ur. Bogo Grafenauer). Ljubljana: Slovenska matica, 1985, str. 17; isti, O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinopisja. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2–3, 1948–1949, str. 140.

slovenski jezik, je pojem naroda v povezavi s Slovenci dobil izrazito socialno omejeno konotacijo. Tudi na podlagi zgodovinske predstave 19. stoletja, ki je razlikovala med historičnimi narodi z razčlenjeno socialno strukturo (in lastno državo seveda) ter nehistoričnimi narodi, ki vsega tega niso imeli,⁸ je bil pojem slovenskega naroda omejen zgolj na del družbe, samo na nižje socialne sloje, čeprav takšno pojmovanje v bistvu ni združljivo z vsebino, ki jo pokriva pojem naroda. Uspešnost naroda kot družbenega koncepta in ideologije namreč ne temelji na njegovi socialni parcialnosti ali ekskluzivnosti, ampak ravno nasprotno v njegovi socialni vseobsežnosti. Njegova moč temelji na tem, da je v eni zavesti in ideologiji povezal različne sloje družbe: princip egalitarizma, ki je subsumiran v pojmu naroda, kot ga razumemo danes, ni znotraj takšne skupnosti načeloma izključeval nikogar in vsak njegov član, ne glede na svoj socialni položaj, je dobil pravico participirati in odločati v narodovem življenju.⁹

Zato je bilo seveda v naraciji takšne socialno ohromljene zgodovine družbenim elitam namenjena skromna pozornost. Plemstvo in meščanstvo, ki je bilo zaradi svoje jezikovne prakse opredeljeno kot nemško ali italijansko po nacionalnosti, je bilo stigmatizirano kot tuje in protislovensko. Prapor so v tem pogledu nosili zlasti Nemci oziroma nemško govoreči prebivalci slovenskega prostora, ki so bili slikani kot nacionalni in razredni sovražniki Slovencev. Zlasti negativna je bila podoba plemstva, katerega mesto in vloga znotraj družbe na Slovenskem v predmoderni dobi sta bili prikazovani izrazito shematsko, skrajno poenostavljeno in hkrati zelo skromno. Temu odgovarjajoče je bila tudi državna skupnost, v katero je bila vključena večina slovensko govorečega prebivalstva in v kateri je imelo plemstvo kot »politično ljudstvo« odločilno besedo, opredeljena kot nacionalna država Nemcev, s tem pa kot tuja in sovražna do Slovencev.¹⁰

Do prve kritike tako koncipirane zgodovine Slovencev, ki je po eni strani ločevala, kar je spadalo skupaj, po drugi pa v svoj okvir vključevala vsebine, ki vanjo ne sodijo, je prišlo v začetku osemdesetih let 20. stoletja. Zavedanje, da z Linhartovim konceptom zgodovine Slovencev ni mogoče ustrezno prikazati družbene realnosti na Slovenskem v predmodernem času, je bilo prvič javno artikulirano na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju leta 1982. Premik in kritika sta se zgodila s priznanjem potrebe po reviziji lastne zgodovinske podobe v smislu, da se

⁸ Gl. Zwitter, Fran (s sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova): Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana: Slovenska matica, 1962, str. 42 sl.

⁹ Prim. Langewiesche, Dieter: Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa. München: C. H. Beck, 2000, str. 19 sl.; Geary, Patrick J.: Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope. Ljubljana: Studia humanitatis, 2005, str. 19 sl.

¹⁰ Gl. Štih, Peter: Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje. Melikov zbornik (ur. Vinko Rajšp et al.). Ljubljana: ZRC, 2001, str. 61 sl.

vanjo vključi tudi plemstvo. To je storil Ferdo Gestrin, ki je kot moderator okrogle mize o Celjskih grofih, ki je bila sploh prva plemiška tema na zborovanju slovenskih zgodovinarjev (*sic!*), izpostavil nujnost, »da sedaj korigiramo celotno stališče do fevdalnega razreda v srednjem veku in da vključimo obravnavo dejavnosti tega razreda v našem okolju v slovensko zgodovino.«¹¹

Potrebo po reviziji socialne podobe starejše slovenske zgodovine je na isti okrogli mizi izpostavila tudi Nada Klaić, profesorica srednjeveške zgodovine na Univerzi v Zagrebu. Slovenskemu zgodovinopisju je očitala, da je imelo v svojem vizirju samo podložnika, medtem ko je plemstvu »rezalo glavo« in s tem (samo) pohabilo lastno zgodovino.¹² Še ostreje je nadaljevala pet let kasneje (1987). Slovenski narod v srednjem veku je označila za »fantomski«, saj jezikovna skupnost s katero je bil izenačevan, še ni narodna skupnost, (Linhartovo) koncepcijo zgodovine Slovencev, s katero slovenski medievisti z naracijo o prvotni svobodi in kasnejšem suženjstvu ter »trpečem Slovincu« in »črnem plemiču« še vedno »zastupljajo svoj narod«, pa je označila za »strupeno«. Posledice so bile po njenem mnenju »tragične«, saj ima zaradi tako koncipirane zgodovine današnja slovenska javnost zgrešene predstave o življenju svojih prednikov.¹³ V repliki je Bogo Grafenauer, ki je bil takrat po svojem opusu najbolj prominenten predstavnik nacionalnega koncepta srednjeveške slovenske zgodovine, stališče Klaićeve ocenil nič manj kot »napad na slovensko historiografijo v celoti.«¹⁴ A da je bilo v kritiki temperamente profesorice tudi precej resnice, govori že dejstvo, da Grafenauer v svojem odgovoru sploh ni odgovarjal na Klaićine očitke o konceptu slovenske zgodovine, ampak se je osredotočil zgolj na njeno ponesrečeno in površno razlago karantanske zgodovine.

V okvirno istem času kot Klaićeva je še en opazovalec od zunaj – torej z distance – problematiziral ustaljeno naracijo narodne zgodovine Slovencev. Na okrogli mizi o slovenskem zgodovinopisju »danes«, ki je potekala na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu leta 1986, je na Dunaju delujoči Walter Lukan s precej bolj izbranimi besedami kot zagrebška profesorica opozoril na tedaj še kar trajajočo nacionalno-ideološko usmerjenost in zamejenost sodobnega

¹¹ Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 37, 1983, str. 93.

¹² Celjani, str. 93, 111.

¹³ Klaić, Nada: K okrogli mizi »Zgodovinopisje na Slovenskem danes«. Prilogi raspravi o današnji slovenski medievistici. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 41, 1987, str. 549 sl.

¹⁴ Grafenauer, Bogo: O »(ne)znanstveni fantastiki« v Zgodovinskem časopisu. Odprto pismo prvega glavnega in odgovornega urednika Zgodovinskega časopisa sedanjemu uredniku. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 42, 1988, str. 123.

slovenskega zgodovinarja. To je namreč še vedno nadaljevalo smer »nacionalnega zgodovinarja, ki se je začelo z Linhartom in vidi svojo glavno nalogo v ustvarjanju in izoblikovanju nacionalne tradicije, historične zavesti kot dela nacionalne identitete« in da se »nacionalno zgodovinski vidik pogosto pretirava, ali pa tudi prenaša v stoletja, ki še niso bila ... 'nacionalna'.« Ob tem stanju je Lukan kot postulat slovenskega zgodovinarja izpostavil »preseganje nacionalnega zgodovinarja« in »širšo perspektivo«. ¹⁵

Podobno kritično je deset let kasneje tudi Andreas Moritsch – torej še eden zamejski zgodovinar, ki je lahko z distance in »širše perspektive« opazoval, kaj se dogaja v slovenski historiografiji – opredelil nacionalni okvir kot preozkega za interpretacijo zgodovine in s tem povezal vse večje izgubljanje verodostojnosti narodnozgodovinsko koncipiranih prikazov zgodovine. ¹⁶ Vedno manjšo prepričljivost »nacionalnih zgodovin«, ki vlečejo meje, kjer jih ni bilo in novačijo ljudi za posamezne narode, ko teh še ni bilo, je nazorno ilustriral na primeru prostora na tromeji med Slovenijo, Italijo in Avstrijo. Glede na zgodovinske učbenike, ki jih v šoli uporabljajo otroci iz avstrijskega Podkloštra, italijanskega Trbiža in slovenske Kranjske Gore, živijo tamkajšnji ljudje v treh povsem različnih svetovih, pa čeprav je med naštetimi kraji le nekaj deset kilometrov razlike in čeprav je zgodovina tamkajšnjim ljudem stoletja dolgo tekla enako ali pa vsaj zelo podobno. Z nacionalno razmejitvijo in zamejitvijo zgodovine, ki sugerira, da je imel kmet v Trbižu več skupnega s stanovskim kolegom v Toskani kot z onim iz Kranjske Gore, ta zopet več skupnega z onim iz Prekmurja kot s tistim iz Podkloštra in slednji zopet več skupnega s kmetom iz Weinviertla kot s svojima sotrpina ob zgornji Beli ali Savi, prebivalcem na tromeji ni bila samo kratena njihova skupna zgodovina, temveč še huje: med seboj jih je tudi odtujevala. ¹⁷

Doma, v Sloveniji, pa je imel ob koncu 20. stoletja k tradicionalni in ustaljeni naraciji slovenske narodne zgodovine največ kritičnih pripomb Sergij Vilfan. Ta ugledni pravni zgodovinar je začel na problematičnost in nevzdržnost nekaterih zakoreninjenih predstav in trditev opozarjati šele v svojih poznih tekstih, ki so bili

¹⁵ Zgodovinarje na Slovenskem danes. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 41, 1987, str. 161 sl.

¹⁶ Moritsch, Andreas: Narodna identiteta – nujnost ali anahronizem? Avstrija-Jugoslavija-Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas (ur. Dušan Nečak). Historia. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1, 1997, str. 33 sl.; isti, »Aber schön wäre es schon, wenn es so gewesen wäre...«. Karantanien – Ostarrichi. 1001 Mythos (Hg. Andreas Moritsch). Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien: Mohorjeva družba/Hermagoras, 5, 1997, str. 11 sl.

¹⁷ Moritsch, Andreas: Einleitung. Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region (Hg. Andreas Moritsch). Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj: Mohorjeva/Hermagoras, 2001, str. 9. Podrobneje o vzrokih in posledicah teh delitev na tromeji gl. zbornik: Das österreichisch-italienisch-slovenische Dreiländereck. Ursachen und Folgen der nationalstaatlichen Dreiteilung einer Region (Hg. Tina Bahovec – Teodor Domej). Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj: Mohorjeva/Hermagoras, 2006.

objavljeni le malo pred njegovo smrtjo ali pa celo po njej. Zlasti jasno je svoja tozadevna stališča in mnenja izpostavil v predavanju o Slovencih kot kmečkemu narodu iz leta 1993 in prispevku o razmerju med kulturno in narodno skupnostjo iz leta 1994, nadalje v referatu o državi in deželi iz leta 1995, v nekaterih poglavjih svoje izjemne monografije o Slovencih in zgodovinski pravotvornosti, ki je leta 1996 izšla le nekaj mesecev po avtorjevi smrti in končno še v prispevku o zgodovinskih stereotipih v alpsko-jadranskem prostoru, ki pa je bil objavljen šele leta 2001 v kolektivni monografiji o zgodovini omenjenega prostora.¹⁸

Kdor pozna Vilfanove tekste, bo zlahka ugotovil, da se je njegovo kritično mnenje o nekaterih temeljnih potezah, ki naj bi jih imela slovenska zgodovina, izoblikovalo postopoma in da je šele na svoja stara leta to tudi jasno formuliral. Ko prebiramo njegovo monumentalno *Pravno zgodovino Slovencev*,¹⁹ v njej še ne bomo našli tistega duha, ki preveva približno petintrideset let mlajšo, a nič manj pomembno knjigo o zgodovinski pravotvornosti. Eno od osnovnih izhodišč te knjige, ki ga je Vilfan izrazil že kar v prvem odstavku uvoda, je, da je znanost pri obravnavi (pravne) zgodovine izhajala iz časa svojega etabliranja v 19. stoletju in da so »pojmi in izrazje, miselnost, vrednote, predstave o nacionalni pripadnosti ... in vrsta drugih okoliščin v tem stoletju postali izhodišča za presojo zgodovine in celo trajne resnice, ki so jih predstavljali iz svojih časov v bližnjo in daljno preteklost.« V tem kontekstu je tudi menil, da je zahteva po jezikovno-nacionalni zavesti v času, ko je še ni bilo, lahko le anahronistična.²⁰ V kolikor bi imel Vilfan ta in podobna spoznanja, ki jih srečujemo v njegovih poznih tekstih in katerih skupno sporočilo je, da so nacionalne ideologije 19. stoletja ukrojile zgodovino po lastni meri in ji s tem nadele nacionalni korzet, izoblikovana že v šestdesetih letih 20. stoletja, potem je sklepati, da svoje *Pravne zgodovine* npr. ne bi naslovil z ozirom na Slovence in to kar od naselitve naprej. S tem naslovom, ki pa nemara ni bil povsem po njegovem okusu,²¹ je namreč postavil knjigo v kontekst nacionalno koncipirane zgodovine, kakršno je tedaj reprezentirala *Zgodovina Slovencev* Milka Kosa,²² ki se je v naslovu tudi začela že kar z njihovo naselitvijo in je tako suge-

¹⁸ Gl. Samec, Drago: Bibliografija akad. prof. dr. Sergija Vilfana. Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod (ur. Vincenc Rajšp – Ernst Bruckmüller). Ljubljana: ZRC, 1999, str. 55 sl.

¹⁹ Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960, ²1996.

²⁰ Vilfan, Sergij: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Pravna obzorja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 5, 1996, str. 17, 20.

²¹ Kot mi je namreč na samem simpoziju o Vilfanu, potem, ko sem predstavil svoj referat, povedal Vilfanov dolgoletni sodelavec prof. dr. Jože Zontar, je Vilfan svojo *Pravno zgodovino* leta 1959 napisal (tudi) z mislijo, da si bo z njo vendarle odprl vrata na univerzo, kamor je želel priti in je zato pristal na določene predloge Matičinih recenzentov in urednikov knjige, čeprav se z njimi ni strinjal.

²² Gl. op. 5.

rirala nekaj, česar na začetku srednjega veka ni bilo (namreč niti Slovencev, niti njihove naselitve). Vilfan je tako dal z naslovom svoji Pravni zgodovini videz nacionalnozgodovinsko koncipiranega dela, čeprav po materiji in vsebini to ni in tudi ne more biti – to je zgodovina prav(a), po katerem so živeli ljudje najrazličnejših socialnih, etničnih, jezikovnih in tudi verskih skupin na širšem prostoru današnje Slovenije od zgodnjega srednjega veka naprej.²³

A kot človek, ki je odlično poznal domače zgodovinske vire in hkrati zgodovino v široki perspektivi, je moral Vilfan precej kmalu uvideti problematičnost posameznih zgodovinskih predstav, ki so opredeljevale slovenski pogled na lastno preteklost.²⁴ Centralna med temi predstavami je tista o podrejenem, neenakopravnem, drugorazrednem položaju Slovencev v okviru (Svetega rimskega) Cesarstva (nemške narodnosti), ki da se kaže na političnem, socialnem, jezikovnem, kulturnem in drugih področjih in ki je povzeta v sintagmi »hlapčevski mit.« Vilfan je v zgoraj omenjenih tekstih v različnih kontekstih neprestano opozarjal, da so trditve o večkratno zapostavljenem položaju slovensko govorečega prebivalstva (kasnejših Slovencev) v okviru Cesarstva in habsburških dežel anahronistične.²⁵ Kajti ob trditvah, da so Slovenci večino svoje zgodovine živeli v tuji državi, v kateri je bil njihov jezik zapostavljen in v kateri so bili kot kmetje ter Slovenci hkrati še zlasti hudo izkoriščani, se v zamejenosti modernih predstav in kategorij pozablja, da v prednacionalnem, to je predmodernem času, sploh ni bilo držav, katerih politične meje bi se skušale pokriti z jezikovnimi ali etničnimi okvirji. Nacionalna država, ki je šele v 19. stoletju dobila današnji pomen vsakemu narodu pripadajoče lastne države, ni nič drugega kot produkt nacionalizma. Med zgodnje-srednjeveškimi državnimi tvorbami, ki so bile etnično opredeljene, in modernimi državami, ki so nacionalno opredeljene, pa ležijo dolga stoletja, v katerih se je država oblikovala po kriterijih, ki niso bili niti etnično-plemenski niti nacionalni: pri nas in v nemškem prostoru se je tako manifestirala v obliki dežel, v Italiji pa npr. v obliki mestnih držav. Zato je tudi tolikokrat apostrofirana kontinuiteta in

²³ V tem oziru je zelo zanimiv tudi naslov njegove zadnje knjige Zgodovinska pravotvornost in Slovenci, ki v nemškem povzetku zgodovinsko pravotvornost ne povezuje z etnikom, ampak prostorom (*Die historische Fähigkeit zur Rechtbildung und die Slowenien*) in ki je po mojem mnenju natančnejši in pravilnejši, saj je številne pravne običaje, ki jih obravnava to delo, seveda prakticiralo tudi neslovensko govoreče (kmečko) prebivalstvo slovenskega prostora.

²⁴ Tako je že leta 1974 pokazal, da srednjeveška germanizacija ni bila nobena načrtna politika nemške ekspanzije, ki bi imela nacionalne cilje, ampak da je šlo za povsem naraven in običajen gospodarsko pogojen zgodovinski proces, ki nima nič skupnega z germanizacijo, kateri so bili v 19. stoletju in kasneje izpostavljeni Slovenci na Koroškem in Štajerskem. Gl. Vilfan, Sergij: *Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen. Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte* (Hg. Walter Schlesinger). *Vorträge und Forschungen*. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 18, 1974, str. 567 sl.

²⁵ Najizraziteje v Vilfan: *Zgodovinska pravotvornost*, str. 44 sl.

ravna razvojna linija, ki naj bi povezovala kraljstva zgodnj srednjeveških ljudstev z modernimi nacionalnimi državami, samo navidezna.²⁶

Nasploh sta narodnostna pripadnost in nacionalna država kategoriji modernega sveta, ki ju srednji vek ni poznal in srednjeveški vladarji neke nacionalne politike v današnjem smislu niso nikoli vodili. Zato je Vilfan povsem upravičeno opozoril, da poenostavitve, ki jih srečujemo tudi v slovenskih tekstih in ki srednjeveško Cesarstvo že od časov Karla Velikega označujejo s pridevnikom »nemške narodnosti«, ustvarjajo napačen vtis, »kot da gre od samega začetka za zavestno in hote-no nemško 'nacionalno' državo z vsemi lastnostmi nacionalnih držav 19. stoletja.«²⁷ V resnici je bilo Cesarstvo, katerega vladarji so nosili naslov rimskih (in ne nemških) cesarjev, v srednjem veku, pa tudi še kasneje večetnična in večjezična skupnost, v kateri slovenski izvor in slovenski jezik posameznika sama po sebi nista imela nobene negativne konotacije. Še več. V pravnem oziru slovenski jezik sploh ni bil zapostavljen ali postavljen na nižjo stopnjo kot nemški. Je pa hkrati tudi res, da je v Cesarstvu iz pragmatično-kvantitativnih razlogov prevladovala nemščina, a zato drugi jeziki niso bili omejevani, tudi ne iz nagibov, kakršni so bili kasneje nacionalni.

Tudi ne drži mnenje, da je bil v tej državi – pa naj imamo v mislih širše Cesarstvo ali pa ožje dežele – slovenski kmet še posebej ostro izkoriščan. Odnos in razmerje te države do slovenskega kmeta je bilo v osnovi enako, kot ga je imela do njegovega bavarskega ali pa češkega vrstnika, ali pa do nemško govorečega »so-deželana« na Koroškem ali Štajerskem. V tem kontekstu je nadvse izpovedno tudi dejstvo, da nimamo do 19. stoletja nobenih informacij, da bi slovensko govoreči ljudje to državo dojemali kot tujo. To oznako in to percepcijo je začela dobivati šele s pojavom nacionalnih gibanj in nacionalne diferenciacije na začetku moderne dobe, ko je bilo staro Cesarstvo, ki sta ga vzpostavila Karel Veliki in Oton I. tako ali tako že mrtvo. In tudi zgodovinske dežele, ki so opredeljevale politično-državni zemljevid slovenskega prostora skozi stoletja, so dobile negativni prizvok šele v času narodnega oblikovanja Slovencev v 19. stoletju, ker so pač postale ovira povezovanju Slovencev v okvir ene politične enote, kot jo je zahteval program Zedinjene Slovenije.²⁸

²⁶ Vilfan, Sergij: Država in dežela od 13. do 18. stoletja. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Razprave SAZU. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, I/17, 1995, str. 47 sl.; isti, Kulturregion und Nation – Gemeinschaften und Gemeinseinkheiten. Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen-Adria-Länder (Hg. Manfred Prisching). Studien zu Politik und Verwaltung. Wien-Köln-Graz: Böhlau, 53, 1994, str. 107; prim. Štih, Peter: Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju. Od držav na Slovenskem do slovenske države (ur. Ivan Kordiš). Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje, 2004, str. 13 sl.

²⁷ Vilfan: Država in dežela, str. 57.

²⁸ Vilfan: Država in dežela, str. 58 sl.

»Trditev, da so Slovenci pred približno letom 1800 živeli v tuji državi«, je zapisal Vilfan, »meri čas z vatlom in platno s stopinjami. Po nepotrebnem goji komplekse zgodovinske manjvrednosti. Če bi že nacionalna (v današnjem slovenskem pomenu) nevtralnost stare države bila težko razumljiva za splošno popularizacijo, se vsaj ne bi bilo treba zatekati k tako grobi poenostavitvi, kot je 'tuja' država. Res pa ne gre za 'lastno' nacionalno državo, toda kaj je masam v 13. do 18. stoletju v Evropi sploh bila lastna država? Zgodovina je med tujo in lastno državo spletla vrsto vmesnih oblik, ki naj bodo pač to, kar so bile.«²⁹

Kompleks zgodovinske manjvrednosti pa goji tudi trditev, da so bili Slovenci v zgodovini narod kmetov oziroma celo hlapcev. Ta krilatica je nastala v 19. stoletju in širila je ni samo nemška publicistika, ampak tudi takratna slovenska politika, saj je bil poziv, da se je končno treba upreti tisočletnemu hlapčevstvu in se osvoboditi, zelo uspešna in rado slišana parola politične propagande. Vilfan je tej pejorativno zveneči sintagmi o narodu kmetov postavil pravo mero že s preprostim vprašanjem, katero ljudstvo v Evropi v predmoderni dobi pa ni bilo kmečko. Nič manj pomembno pa ni bilo, da je povsem jasno pokazal, kako je tudi ta predstava odraz razmer v 19. stoletju, ko so Slovenci ob začetku nacionalne diferenciacije in nacionalnih bojev svoj slab socialni položaj projicirali kar na milenij slovenske preteklosti in ga s tem naredili za zgodovinsko konstanto. Na takšen način je nastala domnevna tisočletna specifičnost Slovencev kot kmečkega oziroma podložniškega ali celo hlapčevega naroda. Drugi pol te iste predstave in njen nič manj temeljni sestavni del pa je podoba socialno privzdignjenega Nemca, ki je kot plemič-tujec skozi celotno zgodovino izkoriščal ubogega Slovenca-kmeta. Ni treba posebej poudarjati, da so tudi tu razmere in stanja v 19. stoletju služile kot model za pretekla stoletja.³⁰

S takšnimi in podobnimi ugotovitvami je postavil Vilfan pod vprašaj eno najbolj vseobsegajočih zgodovinskih predstav Slovencev o svoji narodni preteklosti – to je predstavo o tisočletnem trpljenju in zatiranju slovenskega naroda, ki jo simbolizira geslo o narodu hlapcev in kmetov – in jo razgalil kot mitsko.³¹ Mit o Slovencih kot narodu kmetov in hlapcev je zrasel na eni strani iz pomanjkanja slavne zgodovine, ki je je bilo konec že s propadom Karantanije, in na drugi strani iz potrebe, da se porajajoča narodna skupnost Slovencev definira tudi kot zgodovinska skupnost s povsem jasnim zgodovinskim lokom, ki bo povezoval najzgodnejša obdobja narodove zgodovine s sodobnim časom. A ker je bila v nacionaliziranih in mitiziranih predstavah slavna zgodovina Slovencev omejena le na zgodnji srednji vek, z njo ni

²⁹ Vilfan: Država in dežela, str. 59.

³⁰ Vilfan, Sergij: Slovenci – kmečki narod? 29. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1993, str. 229 sl.

³¹ Vilfan: Slovenci – kmečki narod?, str. 230 sl.; isti: Zgodovinska pravotvornost, str. 41 sl.

bilo mogoče stkati celotnega toka narodove zgodovine. Iz kasnejših obdobj so namreč ob umanjkanju državne tradicije, ki bi si jo lahko »prisvojili«, nacionalno afirmativno nekaj veljali le še protestanski pisci, kmečki upori in deloma celjski grofje. Zato na nekdanji, že zdavnaj minuli glorijski tudi ni bilo mogoče v celoti zgraditi podobe, ki bo imela za narod zadosten zgodovinski identifikacijski potencial. Najti je bilo treba novo, komplementarno in po možnosti čim bolj preprosto ter udarno formulo, s katero bi lahko zapolnili in razložili tisoč let narodove zgodovine. Našli so jo v mučeništvu, v tisočletnem trpljenju slovenskega naroda – v mitu o hlapčevstvu.³² Tudi njegova podoba pri Slovencih ni nastajala izolirano. Korespondirala je s pogledi, ki sta jih v nemškem prostoru o Slovanih imela npr. Linhartova sodobnika Herder ali Anton in je del širšega socialnozgodovinskega toposa, s katerim je pri nas zvezan še stereotip o Nemcih kot dednih sovražnikih Slovencev.³³

Prav tako je po nemškem vzoru, kjer se je zaradi zgodovinskih okoliščin in v nasprotju s francoskim primerom narodotvorne države razvil koncept državo-tvornega naroda, nastala tudi ideja o Slovencih kot jezikovnem in kulturnem narodu, se pravi predstava o skozi dolga zgodovinska obdobja obstoječi narodni skupnosti, ki jo kot takšno opredelujeta jezik in (ljudska) kultura. Pri tem je Vilfan zlasti opozoril, da se pojma kultura (kamor v najširšem pomenu sodi tudi jezik) in narod praviloma ne pokrivata in da kulturne pokrajine oziroma kulturni krogi praviloma niso etnično pogojeni ter da se meje določenega kulturnega pojava praviloma ne pokrivajo z etničnimi oziroma narodnimi mejami.³⁴ S tem zelo pomembnim metodološkim opozorilom, ki ga je Vilfan ilustriral tudi na slovenskem gradivu, se je še enkrat več pokazalo, do kako velikih interpretativnih zablod in zmot lahko vodi izenačevanje posameznih etničnih (narodnih) skupnosti z jezikovnimi skupnostmi, kulturnimi krogi ali pa arheološkimi kulturami. Da vse navedeno še kako velja tudi za slovenski primer, je na dlani. Spomniti se je le treba, da temelji predstava o Slovencih kot že v zgodnjem srednjem veku izoblikovanem kulturnem in jezikovnem narodu prav na razumevanju, da so jezik, materialna in ljudska kultura etnično pogojeni in etnično (narodno) specifični. Tako se je npr. arheološko köttlaško kulturo interpretiralo kot materialno kulturo karantanskih Slovanov, v alpskoslovanski jezikovni skupnosti tistega časa (če je sploh obstajala kot posebna, od ostalih zamejena jezikovna skupnost) se je videlo že kar narodno skupnost Slovencev in v kozolcu prepoznavalo izraz ljudske kulture Slovencev.

³² Vilfan, Sergij: *Historische Stereotype in der Alpen-Adria-Region*. Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region (Hg. Andreas Moritsch). Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj: Mohorjeva/Herzog, 2001, str. 46.

³³ Gl. Štuh: *Miti in stereotipi*, str. 39 sl.; isti: *Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih v srednjem veku*. *Studia Historica Slovenica*. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 1, 2001, str. 317 sl.

³⁴ Vilfan: *Kulturregion und Nation*, str. 91 sl.

Vilfanove razčlenitve nekaterih temeljnih predstav, ki jih imajo Slovenci o svoji preteklosti, so tako pokazale na zgodovinsko nevzdržnost uveljavljene in tradicionalne podobe slovenske preteklosti. Predstava, ki jo imamo o lastni zgodovini ni toliko zgodovina, ki bi opisovala, kako je nekdaj bilo, ampak prej vizija preteklosti, ki jo je v času narodnega oblikovanja imela slovenska nacionalna elita v povezavi s svojimi politično-nacionalnimi ideali in ki se je v glavnem nespremenjena ohranila v naslednja obdobja vse do danes. »Ob tem so ljudem preteklih stoletij«, piše Vilfan, »pripisovali svoj način življenja, svoje ideale in merila, pričakovali, da so se tega nekoč držali, in nazadnje verjeli, da je človek preteklih stoletij res mislil tako, kot če bi bil živel v meščanski državi. Tako so glede Slovencev presajali v stara obdobja cele sisteme svoje dobe.«³⁵ Takšno početje je označil za nesprejemljivo: »Danes ni več mogoče vrednotiti dogajanja in njihove nosilce po kriterijih, ki jih je postavilo šele 19. stoletje, ni dopustno prenašati pojme nacij iz dobe nacionalnih bojev v obdobja, v katerih je zavest pripadnosti temeljila na drugačnih razmerjih, ni dopustno zahtevati od ljudi preteklih dob miselnosti in želje, ki jih niso mogli imeti, še manj jim je celo pripisovati tak način mišljenja in se nazadnje celo zgražati, kako da niso mislili po naše.«³⁶ Zato je – kot je Vilfan zapisal v zadnjem tekstu, v katerem je obravnaval ustaljene mitske in stereotipne predstave, in ki je bil objavljen šele pet let po njegovi smrti – »naša naloga kot zgodovinarjev, da prinesemo v tradicionalne klišeje nekoliko več realizma, pa čeprav se (ta) ne pusti stlačiti v nekaj omejenih formul.«³⁷

Verjetno se vsi ali pa vsaj velika večina strinjamo s povedanim. Vsaj na načelni ravni. Na konkretnem nivoju pa se mi zdi, da je že nekoliko drugače. V zadnjem času me v to prepričujeta nedavna polemika ob upodobitvi knežjega kamna na »slovenski« strani evrokovanca za dva centa in razprava o mitih in stereotipih v slovenskem pogledu na zgodovino, ki sta pokazali, kako težko se je v praksi odreči in odpovedati simbolom in predstavam iz mitizirane preteklosti. Argumentiran dvom v nedotakljivost nekaterih zgodovinskih ikon je dvignil valove, ki so odplaknili v takšnih vprašanjih običajen znanstveni diskurz in naplavili emocionalnega. To je sicer razložljivo in razumljivo, saj vidijo nekateri v tako revidirani zgodovini nevarnost za (oziroma napad na) slovensko identiteto. A zaradi tega bolj kritičnih in nacionalno manj vznesenih pogledov na slovensko zgodovino še ni treba povezovati z nič manj kot – z narodnim renegatstvom (*sic!*),³⁸ danes še komajda poznanim pojmom iz slovenskega narodno-političnega besednjaka 19.

³⁵ Vilfan: Zgodovinska pravotvornost, str. 478.

³⁶ Vilfan: Zgodovinska pravotvornost, str. 481.

³⁷ Vilfan: Historische Stereotype, str. 49.

³⁸ Horvat, Eva: Pogovor s Stanetom Grando. Ločiti zrnje od plev (intervju). Ampak. Ljubljana: Nova revija, 12/7, 2006, str. 13.

stoletja. Stoletja, ki očitno ni zaznamovalo samo slovenskega pogleda na lastno zgodovino, ampak tudi nekatere zgodovinarje, da v nestrpnem duhu tistega časa žigosajo drugače misleče kolege kar z narodnimi odpadniki.

Čisto za konec pa bi rad dodal še tole. Vilfan je menil, da zaradi treznejše, manj klišejske in stereotipne presoje še »ni treba postavljati na glavo slovenske etnogeneze in slovenske zgodovine.«³⁹ A v resnici je naredil točno to. In sicer s tem, da je pokazal, kako je slovenski pogled na lastno zgodovino opredeljen z idejnim in pojmovnim svetom 19. stoletja in s potrebami ter željami, ki so jih tedaj imeli Slovenci; nadalje s tem, da je razkril, kako so bile vse te stvari prenašane v starejša obdobja, ki so bila tako ukrojena po sodobni meri; in končno tudi s tem, da je kot mitske in stereotipne razgalil predstave o Slovincu-kmetu, njegovem tisočletnem trpljenju v tuji državi in sploh njegovi hlapčevski zgodovini. Mislim da danes, na začetku 21. stoletja in po kritiki, ki je argumentirano pokazala na šibkost ali pa celo nevzdržnost nekaterih temeljnih predstav o slovenski zgodovini, ni več mogoče vztrajati na zgodovinskem konceptu, vzpostavljenem konec 18. in v 19. stoletju, s katerim ni mogoče ustrezno niti opisati niti razumeti socialnih dimenzij, ki so opredeljevale srednjeveško oziroma predmoderno družbo na Slovenskem. Slovenski položaj danes je radikalno drugačen od tistega v 19. stoletju in temu primerno se je, ali pa bi se vsaj moralo spremeniti tudi dojemanje lastne zgodovine.

Literatura

Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 37, 1983, str. 93–114.

Das österreichisch-italienisch-slovenische Dreiländereck. Ursachen und Folgen der nationalstaatlichen Dreiteilung einer Region (Hg. Tina Bahovec – Teodor Domej). Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj: Mohorjeva/Hermagoras, 2006.

Geary, Patrick J.: Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope. Ljubljana: Studia humanitatis, 2005.

Grafenauer, Bogo: O »(ne)znanstveni fantastiki« v Zgodovinskem časopisu. Odprto pismo prvega glavnega in odgovornega urednika Zgodovinskega časopisa sedanjemu uredniku. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 42, 1988, str. 121–123.

Grafenauer, Bogo: Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1, 1947, str. 11–30.

Grafenauer, Bogo: Zgodovina slovenskega naroda 2. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 21965.

Horvat, Eva: Pogovor s Stanetom Grando. Ločiti zrnje od plev (intervju). Ampak. Ljubljana: Nova revija, 12/7, 2006, str. 11–16.

Klaić, Nada: K okrogli mizi »Zgodovinopisje na Slovenskem danes«. Prilog raspravi o današnji slovenski medievistici. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 41, 1987, str. 549–555.

Kos, Milko: Kolonizacija in germanizacija slovenske zemlje. Historijski zbornik. Zagreb: Društvo za hrvatsko povijesnicu, 4, 1951, str. 9–19.

³⁹ Vilfan: Zgodovinska pravotvornost, str. 480.

Kos, Milko: O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinopisja. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2–3, 1948–1949, str. 135–143.

Kos, Milko: Pregled slovenske historiografije. Kos, Milko: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave (ur. Bogo Grafenauer). Ljubljana: Slovenska matica, 1985, str. 7–20.

Kos, Milko: Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja. Ljubljana: Slovenska matica, 1955.

Langewiesche, Dieter: Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa. München: C. H. Beck, 2000.

Moritsch, Andreas: »Aber schön wäre es schon, wenn es so gewesen wäre...«. Karantanien – Ostarrichi. 1001 Mythos (Hg. Andreas Moritsch). Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja. Klagenfurt/Celovec. Ljubljana-Wien: Mohorjeva/Hermagoras, 5, 1997, str. 11–23.

Moritsch, Andreas: Einleitung. Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region (Hg. Andreas Moritsch). Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj: Mohorjeva/Hermagoras, 2001, str. 7–10.

Moritsch, Andreas: Narodna identiteta – nujnost ali anahronizem? Avstrija-Jugoslavija-Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas (ur. Dušan Nečak). Historia. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1, 1997, str. 33–40.

Samec, Drago: Bibliografija akad. prof. dr. Sergija Vilfana. Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod (ur. Vincenc Rajšp – Ernst Bruckmüller). Ljubljana: ZRC, 1999, str. 55–77.

Štih, Peter: Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju. Od držav na Slovenskem do slovenske države (ur. Ivan Kordiš). Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje, 2004, str. 13–46.

Štih, Peter: Linhart kot zgodovinar. Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej in Muzej radovljiske občine, 2005, str. 291–310.

Štih, Peter: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19.–21. oktober 2006 (ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, str. 25–47.

Štih, Peter: Poglavlje iz nacionalizirane zgodovine ali O zgodnj srednjeveških začetkih zgodovine Slovencev. Mlinaričev zbornik 1. Studia Historica Slovenica. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 5, 2005, str. 105–132.

Štih, Peter: Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih v srednjem veku. Studia Historica Slovenica. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 1, 2001, str. 313–326.

Štih, Peter: Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje. Melikov zbornik (ur. Vinko Rajšp et al.). Ljubljana: ZRC, 2001, str. 61–72.

Vilfan, Sergij: Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen. Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte (Hg. Walter Schlesinger). Vorträge und Forschungen. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 18, 1974, str. 567–604.

Vilfan, Sergij: Država in dežela od 13. do 18. stoletja. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Razprave SAZU. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, I/17, 1995, str. 47–60.

Vilfan, Sergij: Historische Stereotype in der Alpen-Adria-Region. Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region (Hg. Andreas Moritsch). Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj: Mohorjeva/Hermagoras, 2001, str. 37–49.

Vilfan, Sergij: Kulturregion und Nation – Gemeinschaften und Gemeinsamkeiten. Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen-Adria-Länder (Hg. Manfred Prisching). Studien zu Politik und Verwaltung. Wien-Köln-Graz: Böhlau, 53, 1994, str. 91–113.

Vilfan, Sergij: Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana: Slovenska matica, 1960, 21996.

Vilfan, Sergij: Slovenci – kmečki narod? 29. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1993, str. 229–243.

Vilfan, Sergij: Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Pravna obzorja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 5, 1996.

Zgodovina Slovencev (ur. Meta Sluga). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.

Zgodovino pisje na Slovenskem danes. Zgodovinski časopis. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 41, 1987, str. 142–172.

Zwitter, Fran (s sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova): Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana: Slovenska matica, 1962.

ZUSAMMENFASSUNG

»DIE ZEIT IN ELLEN, DIE LEINWAND IN GRAD GEMESSEN«

Vilfan als Kritiker von einigen tief verwurzelten Vorstellungen
in der slowenischen Geschichte

Die slowenische Auffassung von der eigenen Vergangenheit wird von folgender Vorstellung geprägt: Die Anfänge der Geschichte der Slowenen reichen in das Frühmittelalter zurück, als ihre heutige Heimat von den Slawen bzw. oft einfach schon von den Slowenen besiedelt wurde. In dieser frühesten Zeit der Nationalgeschichte seien die Slowenen ein freies Volk mit demokratischen Einrichtungen gewesen, dem es im Kampf mit äußeren Feinden gelungen sei, in Karantanien den ersten eigenen Staat zu schaffen. Bald kam es jedoch zur nationalen und sozialen Katastrophe: die Slowenen hätten sich den Deutschen unterordnen müssen: diese zerstörten Karantanien, machten die Slowenen zu (unfreien) Untertanen und beraubten sie durch planmäßige Germanisierung zweier Drittel ihres Nationalterritoriums. Das einst freie Volk mit eigenen Fürsten wurde zum Bauern- und Knechtenvolk. Die Slowenen hätten für fremde Herren arbeiten müssen und seien von ihnen aufs Äußerste ausgebeutet und unterdrückt worden. Anstatt im eigenen Staat lebten sie in einem fremden Staat, in dem die slowenische Sprache zweitrangig war und in dem sie für fremde Ziele und Interessen zu kämpfen hatten. Trotz der Unterdrückung und allen Vernichtungsversuchen sei es den Slowenen gelungen, zu überleben und ihren tausendjährigen Traum wahrzumachen: sie wurden eine moderne Nation – ein Volk mit eigenem Staat.

Die Grundzüge dieser Vorstellung von der eigenen Geschichte gehen in die Zeit zurück, als Ende des 18. Jahrhunderts die allmähliche Herausbildung der slowenischen Nation einsetzte, sie bildete nämlich einen Bestandteil der Nationswerdung. Dieses zweiteilige, aus einer glorreichen und affirmativen Zeit und einer darauf folgenden tausendjährigen Knechtschaft bestehende slowenische Geschichtsbild wurde bereits vom Verfasser der ersten »nationalen« Geschichte der Slowenen A. T. Linhart (1788, 1791) konzipiert und von der slowenischen Geschichtsschreibung unkritisch aufrechterhalten und nahezu bis zum Ende des 20. Jahrhunderts weiter generiert.

Die ersten kritischen Stimmen, welche diese eingefahrene Erzählung der slowenischen Geschichte in Frage stellten, kamen von Außen (Nada Klaić, Walter Lukan, Andreas Moritsch). In Slowenien war es aber in erster Linie Sergij Vilfan, der in einigen seiner Spätwerke in den Neunzigerjahren des 20. Jahrhunderts den problematischen

Charakter und die Unhaltbarkeit von einigen tief verwurzelten Vorstellungen und Behauptungen hinwies, welche nach seinen Worten »die Zeit in Ellen und die Leinwand in Grad messen.« In diesem Zusammenhang sind insbesondere seine Hinweise auf anachrone Behauptungen von der mehrfach benachteiligten Stellung der slowenischsprachigen Bevölkerung im Rahmen des »Deutschen« Reiches und der Habsburgischen Länder zu erwähnen; ferner dass vor nationale Zeitalter keine Nationalstaaten kennen und dass deshalb das Syntagma vom Leben in einem fremden Staat sinnlos ist; dass vor der Industrierevolution alle europäischen »Völker« Bauernvölker gewesen sind und dass die Slowenen in dieser Hinsicht keine Ausnahme bilden usw. Vilfan hat mit Recht darauf hingewiesen, dass diese (und ähnliche) Vorstellungen und Behauptungen weniger die geschichtliche Realität als die slowenische Einstellung zur eigenen Vergangenheit im 19. und im Großteil des 20. Jahrhunderts widerspiegeln. Jedenfalls können damit die für die mittelalterliche bzw. vormoderne Gesellschaft prägenden gesellschaftlichen Dimensionen in der Tat weder beschrieben noch begriffen werden; Vilfan meinte, bei diesen überlieferten Klischeevorstellungen wäre ein wenig mehr Realismus sehr vonnöten.

Segij Vilfan, 1992 (v privatni lasti)

EUROPÄISCHE RECHTSGESCHICHTE, IMMER NOCH EIN PROJEKT*

MICHAEL STOLLEIS

I.

Eine »Europäische Rechtsgeschichte« ist immer noch ein Projekt. In diesen Satz lassen sich historiographischer Anspruch und heutige Lage zusammenfassen. Gemeint ist, dass es eine europäische Rechtsgeschichte als geschlossene Disziplin, mit einem festen Kanon von Inhalten, mit einem Curriculum, mit Lehrstühlen an den Universitäten Europas bisher nicht existiert. Vielleicht kann man sagen: noch nicht. Was wir europäische Rechtsgeschichte nennen, ist eher eine »Rechtsgeschichte in Europa«, also eine Addition von vielen unterschiedlichen Forschungsaktivitäten und Traditionen. Es ist ein Blumengarten mit vielen Blüten und Früchten. Manches ist noch neu und unreif, manches ist schon wieder verwelkt. Und die Gärtner haben nicht nur zu wenig Personal, sie können sich auch nicht einigen, wie der Garten eigentlich aussehen soll.¹

Europäische Rechtsgeschichte war seit den fünfziger Jahren des 20. Jahrhunderts stets eine Idee, ein gedankliches Netzwerk vieler Einzelpersonlichkeiten in vielen Ländern, nicht dagegen ein institutioneller Zusammenhang. Es gab damals keine Zeitschrift oder Schriftenreihe dieses Namens, keinen Kongress für »Europäische Rechtsgeschichte« und kein zentrales Forschungsinstitut. Das gedankliche Netzwerk wurde vor allem von den Vertretern des römischen Rechts und von den Mediävisten gesponnen. Für sie war der europäische Zusammenhang eine selbstverständliche Arbeitsvoraussetzung. Die antike Rechtsgeschichte, die auch noch die griechische, ägyptische und babylonische Welt einschloss, lebte ohnehin in einer über die Welt verbreiteten Kommunikation von Kongressen und Zeitschriften. Sie war durch Krieg, Vertreibung und Holocaust schwer angeschlagen, aber sie konnte ihre Verbindungen wieder rasch aktivieren und war nach dem Krieg und dem ersten schweren Jahrzehnt wieder präsent. Deutschland allerdings hatte einige seiner besten Romanisten verloren (Fritz Schulz, Hermann

* Erweiterte Fassung eines Vortrages, der am 26. Mai 2007 an der Juristischen Fakultät der Universität Ljubljana gehalten wurde. Die Nachweise wurden auf das Nötigste begrenzt. Ich danke Frau Dr. Katja Skrubej und Prof. Vladimir Simic für die Einladung zum Symposium über den Rechtshistoriker Sergij Vilfan.

¹ Siehe Schulze, Reiner (Hrsg.): Europäische Rechts- und Verfassungsgeschichte. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung. Berlin: Duncker & Humblot, 1991.

Kantorowicz, Ernst Levy u.a.). Paul Koschakers Buch »Europa und das römische Recht« (1947), so problematisch es methodisch sein mochte,² indem es dazu aufrief, das römische Recht zur Grundlage des geltenden europäischen Privatrechts zu machen, war doch vor allem ein bewegender Appell, sich beim Neuaufbau Europas auf die historischen Grundlagen, vor allem aber auf das römische Recht zu besinnen.³ Das hieß also den Akzent auf das römische Recht des Mittelalters und auf die Wissenschaftsgeschichte zu legen. Es war ein Programm, an dem Historiker-Mediävisten und Rechtshistoriker gleichermaßen beteiligt sein konnten. So wurde die Erforschung des römischen Rechts des Mittelalters aktiviert, es entstand das Gemeinschaftsunternehmen »Ius Romanum Medii Aevi« (IRMAE),⁴ getragen von der Überzeugung, es müsse wieder deutlich werden, dass es geistige Zusammenhänge in Europa gebe, die älter und wichtiger seien als die Zerstörungen des Krieges. Bald darauf veröffentlichte Franz Wieacker die erste Auflage seiner »Privatrechtsgeschichte der Neuzeit«, die in der zweiten Auflage von 1967 ein Klassiker werden sollte. Die europäisch vergleichende Verfassungsgeschichte, repräsentiert etwa durch Heinrich Mitteis' wichtiges Buch »Der Staat des hohen Mittelalters« (1940)⁵ blieb eine europäische Aufgabe, ebenso die Erforschung des europäischen Lehensrechts in seiner langen mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Geschichte. Auch die Kanonistik, das klassische Fach des europäischen Mittelalters, blieb selbstverständlich europäisch und war Gegenstand internationalen Austauschs, in den durch die Emigration deutscher Gelehrter nun auch die USA einbezogen wurden.⁶

Überblickt man diese Forschungsgebiete der europäischen Rechtsgeschichte nach dem Zweiten Weltkrieg, dann konnte man sich schon in den fünfziger Jahren eine Landschaft des Ius Commune vorstellen. Alles bezog sich auf Rom, das Zentrum der Welt des Rechts und der katholischen Kirche. Von hier war alles ausgegangen. Hier hatten die legendären Zwölf Tafeln gestanden, hier hatte Rom sich auf den Erdboden ausgebreitet, und mit ihm sein Recht. In Italien war dann auch das römische Recht »wiedergeboren« worden. Von Bologna aus wurde

² Ein fast zur Karikatur entstelltes Porträt findet sich bei Giaro, Tomasz: Der Troubadour des Abendlandes. Paul Koschakers geistige Radiographie, in: Rechtsgeschichtswissenschaft in Deutschland 1945 bis 1952 (ed., Schröder, Horst – Simon, Dieter) Frankfurt: Vittorio Klostermann 2001, pp. 31–76.

³ Zur Vorgeschichte vgl. Stolleis, Michael: Gemeinwohlformeln im nationalsozialistischen Recht, Berlin: Schweitzer 1974, p. 31 f.; Simon, Dieter: Die deutsche Wissenschaft vom römischen Recht nach 1933, in: Stolleis, Michael–Simon, Dieter (Hrsg.): Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus, Tübingen: Mohr/Siebeck 1989, p. 161–176.

⁴ IUS ROMANUM MEDII AEVI, Milano: Giuffré 1961 ff.

⁵ Weitere Auflagen 1943, 1948, 1953 und Nachdruck 1955.

⁶ Hetzenecker, Andreas: Stephan Kuttner in Amerika 1940–1964. Grundlegung der modernen historisch-kanonistischen Forschung, Berlin: Duncker & Humblot 2007.

Europa »römischrechtlich« geprägt, einige Länder direkt (Spanien, Frankreich, Deutschland, das Habsburgerreich, Niederlande), aber auch auf indirekte Weise wie England und Skandinavien. Insgesamt waren sie über den Austausch von Studenten an den Universitäten des Mittelalters und der frühen Neuzeit an den allgemeinen Blutkreislauf des *Ius Commune* angeschlossen. Wo dies Schwierigkeiten machte, diente die Zwillingschwester des römischen Rechts, das mittelalterliche Kirchenrecht, als geistige Klammer.⁷ Am Ende waren die Länder von Spanien bis Polen, von Sizilien bis Norwegen, Schweden und Finnland, von England bis zum Balkan durch ein Netzwerk geistiger Beziehungen der Rechtskulturen vereint. Nahm man noch das endgültig 1453 untergegangene Byzanz mit seiner römisch-griechischen Rechtskultur hinzu,⁸ dann hatte man etwa den geographischen Rahmen erreicht, den die heutige Europäische Union nach ihren südosteuropäischen Erweiterungen darstellt.

Die Erklärung für die Konjunktur des Europagedankens und der Konjunktur der europäischen Rechtsgeschichte nach etwa 1950 ist relativ einfach. Europa hatte die größte Katastrophe seiner Geschichte erlebt, und es war nun in der Mitte geteilt. Im so genannten »Ostblock« herrschte Stalin, von dem sich allerdings Titos Jugoslawien schrittweise distanzieren und seinen eigenen Weg verfolgen konnte. Die unterschiedlichen Traditionen des Baltikums, Polens, Ungarns, Rumäniens und Bulgariens wurden zunächst »eingefroren« und kamen nicht mehr zu Wort. Nicht anders ging es der Sowjetischen Besatzungszone in Deutschland.

Im Westen verlief die Geschichte anders. Die Nationen suchten jeweils eigene Wege aus der europäischen Katastrophe.

Diese Wege können hier nicht im Einzelnen beschrieben werden. Es mag genügen, an die stufenweise institutionelle Gründung Europas von der Gemeinschaft »Kohle und Stahl«, Euratom bis zu den Römischen Verträgen von 1957 zu erinnern. Getragen war diese Gründung von der politischen Überzeugung der Robert Schumann, Jean Monnet, Achille de Gasperi, Winston Churchill, Charles de Gaulle, Konrad Adenauer, Walter Hallstein und vielen anderen, dass man nun Europa bauen müsse. Die Zollschränken sollten verschwinden, es sollte freien Waren- und Dienstleistungsaustausch geben, am Ende – so die Vision – sollten vielleicht die Grenzen verschwinden, eine gemeinsame Währung solle gelten, vielleicht sogar eine Art »Bundesgewalt« mit Regierung, Parlament und Administration über den Nationalstaaten. Die Europa-Begeisterung war groß, am größten wohl bei

⁷ Landau, Peter: Der Einfluß des kanonischen Rechts auf die europäische Rechtskultur, in: Schulze (Anm. 1) p. 39–57.

⁸ Burgmann, Ludwig – Kaufhold, Hubert: Bibliographie zur Rezeption des byzantinischen Rechts im alten Russland sowie zur Geschichte des armenischen und georgischen Rechts, Frankfurt: Vittorio Klostermann 1992.

den Westdeutschen, die hofften, über »Europa« wieder in den Kreis der zivilisierten Nationen aufgenommen zu werden, Schutz zu finden im »Kalten Krieg« und das Zeitalter der schrecklichen Nationalismen endlich verlassen zu können. Hier kamen alte pazifistische Ideen (Pan-Europa-Bewegung) ebenso zusammen wie ein europäischer kultureller Enthusiasmus auf der Grundlage altsprachlich-humanistischer Bildung, aber auch die Vorstellung, man müsse nun Europa gegen »Asien« an Elbe und Oder, Weichsel und Donau verteidigen. Auch alte Nationalsozialisten konnten sich da anschließen.

Vor diesem Hintergrund wird verständlich, was die Generation der west-europäischen Rechtshistoriker nach dem Zweiten Weltkrieg zusammenführte. Es war die Hoffnung, wieder im Sinne eines vereinten Europa wirken zu können und etwas von der Gemeinsamkeit wieder herzustellen, die es vor dem 19. Jahrhundert, dem Jahrhundert des Nationalismus, gegeben hatte. Das Zauberwort hieß »Ius Commune«, also das allen gleiche und gleich verständliche Recht. Das waren die römischrechtlichen Fundamente, der Beginn der juristischen Universitätsausbildung in Bologna, sowie die von Italien nach Frankreich, von Frankreich nach den Niederlanden und von dort nach Deutschland wandernde »gemeineuropäische« Rechtskultur, die – grosso modo – mit der Französischen Revolution oder mit dem Übergang der letzten europäischen Länder zu Nationalkodifikationen (Deutschland 1896, Schweiz 1910) ihr Ende fand.

Natürlich waren sich die Rechtshistoriker auch damals längst einig, dass die gemeinsame europäische Rechtskultur nicht Einheit des praktizierten Rechts bedeutete. Jedes Land hatte sein nationales Recht, und jedes Land hat anders auf die vom 13. bis zum 16. Jahrhundert sich ausbreitende »Verwissenschaftlichung« des Rechts reagiert, die skandinavischen Länder anders als England, England anders als Schottland, und diese Länder wiederum anders als Mittel- und Mitteleuropa sowie die romanischen Länder – etwa das in *droit écrit* und *droit coutumier* gesplattene Frankreich, das flämisch- und französischsprachige Belgien, als Italien und Spanien. Überall gab es deutliche Distanzen zwischen Rechtswissenschaft und Rechtspraxis, zwischen *ius commune* und *ius patrium*.

Dennoch war es eine »Einheit« der Rechtsbegriffe und der Sprache, eine Einheit der autoritativ geltenden Texte, des Corpus Iuris Civilis sowie des Corpus Iuris Canonici, das bekanntlich auch in protestantischen Ländern subsidiäre Geltung besaß. An diese Einheit in den fünfziger Jahren des 20. Jahrhunderts zu erinnern, war (auch) praktische Wissenschaftspolitik: Die Rechtsgeschichte wollte konstruktiv mitarbeiten und das internationale Netzwerk wieder festigen. In diesem Klima wuchsen große Pläne: Außer einer Literaturgeschichte des römischen Rechts im Mittelalter (IRMAE) sollte im Frankfurter Institut das bereits erwähnte Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte

entstehen. Die internationalen Gesellschaften der Rechts- und Verfassungsgeschichte, der politischen Ideengeschichte und Institutionengeschichte begannen mit ihren Tagungen. Das Interesse an Entstehung und Arbeitsweise der europäischen Gerichtshöfe führte zu langfristig angelegten Forschungsunternehmungen. Die vergleichende Städteforschung nahm einen großen Aufschwung. Auch eine europäisch vergleichende Dogmengeschichte des Privatrechts schien erreichbar. In den siebziger Jahren sah man am Horizont sogar die Vision einer gemeinsamen europäischen Juristenausbildung.

Nicht alle dieser Blütenträume sind gereift. Teils fehlten die Kräfte, teils haben sich unter den kritischen Blicken der nächsten Generation die Gewichte verschoben. IRMAE wurde nicht abgeschlossen. Das von Coing initiierte Handbuch, inzwischen neun monumentale Bände, ist nicht ganz beendet worden und man muss zugeben, dass es in sich inhomogen ist und Mängel aufweist.⁹ Helmut Coings zweibändiges »Europäisches Privatrecht« (1985, 1989) ist eine eindrucksvolle dogmengeschichtliche Synthese, aber nicht eine in den sozialen und historischen Kontext eingebettete Beschreibung der Wechselwirkungen von realer Situation und wissenschaftlichem Denken.¹⁰ Eine moderne Dogmengeschichte würde versuchen, die dogmatischen Figuren funktional zu verstehen, ihren wirtschaftlichen, sozialen oder ideologischen »Sinn« zu ergründen, so dass es verständlich würde, warum in einem bestimmten kulturellen Kontext eine bestimmte Figur verwendet, eine andere aber verworfen wird.

Große Felder der Rechtsgeschichte sind weiterhin fest im nationalen Kontext verankert. Europäisch vergleichende Arbeiten zum Dorfrecht, zum Recht des Bodens, zum Lehenrecht, zur Rechtsgeschichte der europäischen Städte, zur Verwissenschaftlichung der Rechtskultur und zur Justiz sind immer noch recht selten. Erst vor zehn Jahren (1997) hat Antonio Padoa Schioppa mit »Legislation and Justice« (The European Science Foundation) einen vergleichenden Band für Gesetzgebung und Justiz in Europa vorgelegt. Aber immer noch gibt es große Lücken. Besondere Beachtung verdienen drei Gebiete: Die Geschichte des »Abweichenden Verhaltens« (Kriminalitätsgeschichte bzw. Geschichte des Strafrechts), die Geschichte des öffentlichen Rechts und des Völkerrechts.

In den letzten Jahren kann man beobachten, dass in vielen Ländern Europas die Initiative zur Erforschung von Verbrechen und Strafe in die Hände der Sozialgeschichte, der historischen Anthropologie und der Mentalitätsgeschichte übergegangen ist. Es sind die Historiker, nicht die in den Juristischen Fakultäten sitzen-

⁹ Coing, Helmut (Hrsg.): Handbuch der Quellen und Literatur der Neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte, München: C. H. Beck 1973 ff. – Zur Kritik siehe etwa Osler, Douglas: The Myth of European Legal History, in: Rechtshistorisches Journal 16 (1997) p. 393–410.

¹⁰ Siehe hierzu meine Besprechung in: Rechtshistorisches Journal 9 (1990), p. 81–92.

den Rechtshistoriker, die sich um Statistiken der Kriminalität, um Geschichte der Strafen, der Zuchthäuser und Gefängnisse gekümmert haben.¹¹ In Finnland ist es beispielsweise Heikki Ylikangas, in Schweden Eva Österberg, in England Richard Evans, in Deutschland sind es Richard van Dülmen und eine Gruppe jüngerer Historiker in einem Arbeitskreis »Historische Kriminologie«. In Frankreich sind es die Söhne und Enkel der Gründergeneration der »Annales«, also Lucien Febvre und Marc Bloch, sowie natürlich Michel Foucault's »Surveiller et punir. La naissance de la prison« (1975), ein anregendes und suggestives, aber historisch problematisches Buch. Überall – so scheint es – haben die Historiker das Feld der zurückweichenden Rechtshistoriker besetzt. In Deutschland ist dies besonders deutlich: Die letzte größere Gesamtdarstellung von Eberhard Schmidt stammt aus den fünfziger Jahren. Erst in den letzten Jahren bewegt sich die Rechtsgeschichte auf diesem Feld wieder stärker. Sie wird künftig viel mehr das Nebeneinander von gesellschaftlichen und »staatlichen« Reaktionen zu beachten haben, die Durchdringung von rechtlichen und nichtrechtlichen Sanktionen, weiter das Phänomen der aktiven Kriminalisierung von Randgruppen durch die Staatsgewalt sowie die Diskrepanzen zwischen normativem Strafanspruch und einer niemals völlig gelingenden Normdurchsetzung.¹²

Die Geschichte des öffentlichen Rechts stand lange im Schatten der dominierenden Privatrechtsgeschichte. Gewiss gab es seit dem 19. Jahrhundert die Verfassungsgeschichte, etwa mit derjenigen von Georg Waitz seit 1844. Aber erst seit zwei Jahrzehnten entwickelte sich die Verwaltungsgeschichte. Hier sieht es heute im europäischen Vergleich viel besser aus. Wir kennen die französischen Werke einer *Histoire du droit public* (= *histoire des institutions*),¹³ Finnland hat eine Verwaltungsgeschichte geschrieben,¹⁴ Italien hat viele Einzelstudien, aber noch

¹¹ Härter, Karl: Bettler – Vaganten – Deviante. Ausgewählte Neuerscheinungen zu Armut, Randgruppen und Kriminalität im frühneuzeitlichen Europa, in: *Ius Commune* 23 (1996) p. 281–321; Glöckner, Hans-Peter: Quellen zur neueren Strafrechtsgeschichte, in: *Ius Commune* 24 (1997) p. 249–271.

¹² Hinzuweisen ist vor allem auf die Reihe der von Klaus Lüderssen, Klaus Schreiner, Rolf Sprandel und Dietmar Willoweit herausgegebenen Monographien »Konflikt, Verbrechen und Sanktion in der Gesellschaft Alteuropas, Böhlau Verlag, Köln. Sie begann mit Willoweit, Dietmar (Hrsg.): Die Entstehung des öffentlichen Strafrechts, Köln: Böhlau 1999 und endet bis jetzt mit der kanonistischen Untersuchung von Kéry, Lotte: Gottesfurcht und irdische Strafe, Köln: Böhlau 2006. Parallel zu dieser Reihe läuft eine weitere mit strafrechtsgeschichtlichen Einzelstudien. Insgesamt ist der Gewinn dieses Unternehmens außerordentlich hoch, werden doch zum ersten Mal die vormodernen Erscheinungsformen der Strafe aus einem evolutionistischen Fortschrittsmodell gelöst und »historisiert«.

¹³ Legohérel, Henri: *Histoire du droit public français*, Paris 1986 (Que sais-je? 755); Legendre, Philippe: *Trésor historique de l'État en France*, nouvelle édition augmentée, Paris 1992; Ph. Sueur, *Histoire du droit public français*, tome 1, 2. ed. Paris 1993; Gillot, Olivier Rigaudière, Albert Sassier, Yves: *Pouvoirs et institutions dans la France médiévale*, 2 Bde, Paris: Armand Colin 1994.

¹⁴ J. Numminen, Das finnische verwaltungsgeschichtliche Projekt, in: Tiihonen, Seppo (ed.), *Institutions and Bureaucrats in the History of Administration*, Helsinki 1989.

keine wirklich zusammenfassende Darstellung (die wegen der Zersplitterung der Territorien vielleicht auch nicht zu leisten ist)¹⁵. In Deutschland ist von 1983 bis 1987 eine große Verwaltungsgeschichte in sechs Bänden entstanden.¹⁶ Was noch fast ganz fehlt, sind vergleichende Wissenschaftsgeschichten des öffentlichen Rechts und des Völkerrechts.¹⁷

Versteht man unter Rechtsgeschichte auch die Geschichte der Rechtswissenschaft, dann erscheint diese als wichtiges und gut bearbeitetes Feld in ganz Europa. Überall werden das juristische Denken, seine Verbindung mit dem intellektuellen Klima der Zeit, seine Wirkungen und Rezeptionen erforscht. Die Fülle der Untersuchungen ist gar nicht zu überblicken. Bartolus und Baldus, Beccaria und Bentham, Bodin und Bracton, Anders Oersted und Gerard Noodt, Feuerbach und Savigny, Otto von Gierke und Henry Sumner Maine, Grotius und viele hunderte kleinerer Sterne sind inzwischen mit einer reichen, oft subtilen Literatur überzogen. Es gibt Studien zur Sozialgeschichte des Rechtsstudiums und zu den juristischen Berufen, Studien zur Geschichte der Universitäten. Insofern kann man wirklich von einem europäischen Netzwerk der Forschung sprechen. Man könnte zufrieden sein und erklären, es sei eigentlich alles in Ordnung.

II.

Davon kann jedoch keine Rede sein. Es gibt eine Reihe von Gründen, die dafür sprechen, dass wir, was die europäische Rechtsgeschichte angeht, erst an einem Anfang stehen.

1. Zunächst gibt es erhebliche Antagonismen innerhalb der beteiligten Rechtshistoriker. Stark vereinfacht lässt sich sagen, dass die einen eine applikative Sicht der Rechtsgeschichte bevorzugen. Sie studieren die Vergangenheit, um daraus für die juristische Gegenwart Erkenntnisse zu gewinnen. Das ist die am meisten verbreitete und auch von Politikern akzeptierte Sicht. Ihre Abschlussfrage lautet stets: Was nützt uns diese oder jene Exkursion in die Vergangenheit für das geltende oder künftige Recht? Die anderen fassen die Rechtsgeschichte im strengen Sinn als historisches Fach auf. Eine direkte Übertragung von historischen Erkenntnissen in

¹⁵ Rotelli, Ettore (ed.): *L'Amministrazione nella Storia Moderna*, 2 Bde, Milano: Giuffré 1985; Cianferotti, Giulio: *Storia della letteratura amministrativa italiana, I Dall'unità alla fine dell' ottocento Autonomie locali. Amministrazione e costituzione*, Milano: Giuffré 1998.

¹⁶ Jeserich, Kurt G. A. – Pohl, Hans – v. Unruh, Georg-Christoph (Hg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, 5 Bde u. Register, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1983–1988.

¹⁷ Stolleis, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, Bd.1: 1600–1800 (München: C. H. Beck 1988), Bd. 2: 1800–1914 (1992), Bd. 3: 1914–1945 (1999). – Zur Geschichte des Völkerrechts siehe nunmehr die »Studien zur Geschichte des Völkerrechts«, hrsgg. v. Armin von Bogdandy, Michael Stolleis, Wolfgang Graf Vitzthum, 2001–2007, 14 Bde, Nomos-Verlag Baden-Baden.

das aktuelle Recht erscheint ihnen aus Gründen der Logik und der intellektuellen Redlichkeit nicht möglich. Gerade die Distanz zu Fragen des geltenden Rechts scheint ihnen die Chance zu geben, die Vergangenheit des Rechts als Vergangenheit ernst zu nehmen, sie ohne Nebenabsichten zu erforschen und ihre Funktionsweise anhand des Studiums der Wortverwendung zu verstehen. Man hat diese Sicht in peiorativer Absicht als »nur antiquarisch« oder als »kontemplativ« bezeichnet, um das gröbere Wort »nutzlos« zu vermeiden. Ja, es ist gesagt worden, eine antiquarische Rechtsgeschichte dieser Art wisse gar nicht, welche Fragen sie zu stellen habe, wenn sie sich nicht dem Kompass des geltenden Rechts anvertraue – eine Behauptung, die sich von selbst erledigt, wenn man sich vornimmt, die Funktionsweise früherer Rechtsordnungen zu erforschen.

Die Wissenschaftsgeschichte der Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts zeigt auch, dass das Fach gerade dann seine wichtigsten Erkenntnisse gewann, wenn es von den Bindungen des geltenden Rechts befreit war, sich also nicht um »Applikation« bemühen musste, sondern die historische Erkenntnis um ihrer selbst willen ins Zentrum stellen konnte. Das wird gerade dann deutlich, wenn das untersuchte Thema so fern und fremd ist, dass eine »Applikation« kaum möglich ist. Insgesamt scheint es evident zu sein, dass die Rechtsgeschichte im europäischen Rahmen nur erfolgreich sein kann, und zwar im wissenschaftlichen Sinn (nicht im Sinn der institutionellen Verankerung und der Gewinnung von Geldmitteln), wenn sie sich entschieden als international operierendes historisches Fach versteht, wenn sie den Anschluss an die Sozial-, Wirtschafts- und Mentalitätsgeschichte sucht, um den jeweiligen »Funktionsraum« einer Rechtsregel zu verstehen. Erst dann wird sich auch die historische Vergleichung wirklich etablieren können, ohne die eine europäische Rechtsgeschichte nicht entstehen kann.

2. Eine vergleichende europäische Rechtsgeschichte kann nur entstehen, wenn eine Generation junger Rechtshistoriker mit guten vergleichenden Lehrbüchern aufgewachsen ist, wenn also die Nationalismen der Forschung selbst zu historischen Phänomenen geworden sind. Denn es ist evident: Aus all den reichen Forschungen zur Rechtsgeschichte und zur Geschichte der Rechtswissenschaft in Europa ist bisher kein wirkliches, für Studenten verwendbares »europäisches« Lehrbuch der Rechtsgeschichte entstanden. Noch immer lernen die Juristen, wenn sie überhaupt etwas von der Geschichte ihres Faches erfahren, ein wenig nationale Rechtsgeschichte, etwa einen Grundriss von der Antike bis zur eigenen nationalen Gegenwart, etwas Vorgeschichte der eigenen Kodifikationen (wenn es sie gibt) oder ein wenig über berühmte Juristen.

Die bisherigen Versuche, dies zu ändern, sind wirklich Versuche geblieben: Hans Hattenhauers »Europäische Rechtsgeschichte« ist wegen ihrer Unaus-

gewogenheit und ihrer Subjektivismen kritisiert worden.¹⁸ Uwe Wesels neues Buch »Geschichte des Rechts« ist – bei unbestreitbaren Vorzügen – keine europäische Rechtsgeschichte, sondern ein Buch, das ethnologisch beginnt, aber sich vom Mittelalter an auf Deutschland konzentriert.¹⁹ Wenn wir »europäische Rechtsgeschichte« lernen wollen, nehmen wir die Handbücher zum Römischen und zum Gemeinen Recht zur Hand, aber darin erschöpft sich eben die europäische Rechtsgeschichte nicht. Das erste Buch, das alle Wünsche erfüllen könnte, ist das soeben erschienene Buch von Antonio Padoa Schioppa »Storia del diritto in Europa. Dal medioevo all'età contemporanea« (Bologna 2007). Dieses magistrale Werk reicht von der Spätantike über die Epoche des klassischen gemeinen Rechts in die frühe Neuzeit, es behandelt Aufklärung, Revolutions- und Reformzeit, schließt das 19. Jahrhundert ein und endet mit einem Ausblick auf das Recht der Europäischen Union sowie auf ein mögliches »Weltrecht«. Besonders wichtig ist die Weite des Blicks, der nicht nur weltliches und geistliches Recht, sondern auch das Gewohnheitsrecht, die lokalen städtischen und territorialen Rechte sowie die Juristenausbildung umfasst. An diesem Werk werden sich künftige Versuche messen lassen müssen.

3. Ein schwieriges Thema der europäischen Rechtsgeschichte ist die Stellung des Fachs an den europäischen Universitäten. Paolo Grossi hat 1992 über die Frage des »Insegnamento della Storia del Diritto Medievale e Moderno« eine besonders interessante Tagung veranstaltet und die Ergebnisse 1993 publiziert.²⁰ Was damals diagnostiziert wurde, kann heute durch die in diesem Band versammelten Beiträge bestätigt werden. Dank der Initiative der führenden italienischen Rechtshistoriker sind die Fächer im Curriculum fest verankert. Auch in Österreich sieht es für die Präsenz der Rechtsgeschichte noch relativ günstig aus. In beiden Ländern sind die Rechtshistoriker am Unterricht im geltenden Recht meist nicht beteiligt; ihre Stellung leidet darunter offenbar nicht, im Gegenteil. Ähnlich ist es in Spanien und Portugal, wenn auch dort die rechtsgeschichtliche Forschung weniger institutionell gesichert als von der Initiative einzelner Persönlichkeiten abzuhängen scheint, etwa dem unvergessenen Francisco Tomás y Valiente.²¹ Der Austausch insbesondere der italienischen Rechtshistoriker mit den Spaniern und Portugiesen, aber auch mit allen übrigen europäischen Kollegen ist intensiv. Die Franzosen nehmen an diesem

¹⁸ Landau, Peter: Europäische Rechtsgeschichte aus Kieler Sicht, in: Rechtshistorisches Journal 12 (1993) p. 166–191.

¹⁹ Simon, Dieter: Süddeutsche Zeitung v. 15. Oktober 1997; Kiesow, Rainer Maria: Frankfurter Allgemeine Zeitung v. 14. Oktober 1997; Stolleis, Michael: DIE ZEIT vom 17. Oktober 1997.

²⁰ Grossi, Paolo (ed.): L'Insegnamento della Storia del Diritto Medievale e Moderno. Strumenti, Destinatari, Prospettive, Milano: Giuffrè 1993.

²¹ Tomás y Valiente, Francisco: Manual de Historia Del Derecho Español, Madrid: Tecnos 1979, 3. ed. 1981.

europäischen Austausch weniger intensiv teil; aber es gibt höchst interessante Forschungszentren in Montpellier, Lille, Toulouse, Rouen und vor allem in Paris. Die Juristischen Fakultäten in Frankreich haben ein auf das positive Recht ausgerichtetes Studienmodell. Rechtsgeschichte kommt dort nur am Rande vor, und entsprechend sind die Rechtshistoriker stärker in der Forschung präsent als es in der Lehre erscheint. Geht man von Frankreich in das französisch- und flämischsprachige Belgien sowie in die Niederlande, dann zeigt sich ein ganz anderes, lebhaftes Bild: Eine immer noch starke Forschung und Lehre des römischen Rechts, einschließlich des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen *ius commune*, intensive landesgeschichtliche Arbeiten zur Rechtsgeschichte und enge Kontakte zum französischen, englischen und skandinavischen Rechtskreis. Schließlich England und Schottland: Beide nunmehr auch politisch wieder unterscheidbare Länder mit verschiedenen Rechtsgeschichten. Die Zuordnung der *legal history* bzw. *new legal history* zu bestimmten Fakultäten bzw. Curricula spielt nicht die auf dem Kontinent so wichtig genommene Rolle. Der für antike Rechtsgeschichte qualifizierte Forscher kann sich dort auch im Department für Altertumswissenschaften finden, der Rechtshistoriker des Mittelalters im Department für Geschichte. Die Ausbildung im geltenden Recht kann in England ohnehin nicht ohne Rückgriff auf Präjudizienketten, Gewohnheitsrecht und ungeschriebenes Verfassungsrecht geschehen.

Trotz dieser unterschiedlichen Lagen der juristischen Curricula in den Rechtskulturen der europäischen Länder gibt es gemeineuropäische Faktoren, die über kurz oder lang zu einer Veränderung der Perspektiven zwingen werden. Der Latein- und Griechisch-Unterricht schwindet generell dahin. Die Welt des Humanismus versinkt. Neue Sprachen, Naturwissenschaften und neue Medien sind erfolgreich im Verdrängungswettbewerb um den knappen Platz, der zwischen dem 10. und 18. Lebensjahr für die Vermittlung des Orientierungs- und Handlungswissens der nächsten Generation bleibt. Vor allem der Schwund des Latein wird sukzessive den Zugang zu den älteren Rechtskulturen versperren. Für Deutschland gab es Prognosen, nach denen die romanistischen Lehrstühle im Laufe der nächsten zwanzig Jahre mehr oder weniger verschwinden würden. Doch zeichnet sich in den letzten Jahren eine Umkehr dieses Trends ab. Die Anmeldungen zum Latein-Unterricht der Oberschulen steigen derzeit signifikant an. Ebenso steht habilitierter Nachwuchs wieder zur Verfügung.

Länderspezifische Schwierigkeiten kommen hinzu. Die Umstellung des Lehrbetriebs auf Bachelor- und Masterstudiengänge, die mit großen Schwierigkeiten verbunden ist und bei der Juristenausbildung europäischen Musters auch geradezu als verfehlt angesehen wird, verzehrt Energien und wird den Grundlagenfächern insgesamt kaum gut bekommen. Ebenso wird die allmähliche Umstellung auf

Englisch als Wissenschaftssprache gerade die Rechtsgeschichte vor große Probleme stellen. Die englische juristische Fachsprache bewahrt das englische Rechtssystem in sich auf. Mit den kontinentalen Traditionen ist sie vielfach nicht kompatibel.

Besonders schwierig sind diese Fragen natürlich für die Staaten des früheren Ostblocks zu beantworten. Gewiss haben Polen, Ungarn sowie die tschechische und slowakische Republik oder Slowenien ihre mehr oder weniger habsburgisch inspirierten Modelle behalten oder wieder erneuert, aber die jahrzehntelangen Unterbrechungen der wissenschaftlichen Kontakte und die ökonomischen Schwierigkeiten haben doch ihre Spuren hinterlassen. Die Regeneration braucht Zeit und Geduld, nicht nur wegen der alten Sprachen, sondern mehr noch wegen der nur langsam gelingenden Überzeugungsarbeit bei Regierungen, Ministern, Universitätspräsidenten und Kollegen, dass eine Juristenausbildung ohne Rechtsgeschichte nicht »wissenschaftlich« genannt werden kann und dass sie kulturell eine Barbarei darstellt.

Für die zuletzt genannten Probleme gibt es wohl nur ein wirkliches Gegenmittel: enge Kooperation, Austausch und Ermutigung jüngerer Wissenschaftler. In Frankfurt gab es hierzu drei Initiativen. Die erste betraf die Einladung junger Juristen aus der gerade untergegangenen DDR, um sie an die Rechtsgeschichte heranzuführen. Wir haben dazu zwei Tagungen in Frankfurt veranstaltet; dann wurde die Tagung in Halle (Saale) fortgesetzt. Inzwischen heißt die voluminös gewordene Einrichtung »Forum Europäische Rechtsgeschichte«, tagt jedes Mal in einem anderen Land und stellt den wichtigsten Treffpunkt der jungen Generation dar. Im Sommer 2007 beispielsweise sahen sich die »Jungen« in Sevilla. Die zweite Initiative sind die jährlichen Sommerkurse im Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt. Sie haben nun im Sommer 2007 zum elften Mal stattgefunden und bilden ebenfalls ein Podium für junge Rechtshistoriker, die sich dort vorstellen, kennenlernen und häufig wiederkommen. Als dritte Initiative ist inzwischen eine europäische Initiative für ein »europäisches Doktorat« hinzugekommen. Die Kooperationspartner sind Rechtshistoriker in Paris, London, Florenz, Rom und Frankfurt. Finanziert wird diese europäische Doktorandenausbildung durch Marie-Curie-Stipendien der Europäischen Union. Die Stipendiaten werden drei Jahre lang gefördert. Sie wechseln in jeden Jahr in ein europäisches Land, um dort bei einem der Partner zu studieren. Am Ende legen sie ihre Doktorprüfung an den Heimatuniversitäten ab, allerdings in Kooperation mit Hochschullehrern eines anderen Landes.

III.

Zum Abschluss möchte ich noch vier Hoffnungen für die Zukunft aussprechen:

1. Zunächst ist es die Hoffnung auf eine gewisse Modernisierung. Die Rechtsgeschichte stand lange im Dunstkreis der Historischen Schule, der Philosophie und der politischen Kämpfe des 19. Jahrhunderts. Die Kategorien des geltenden Rechts bestimmten ihre Perspektive.

So hatte man sich etwa angewöhnt, von einer »Privatrechtsgeschichte« zu sprechen und privatrechtliche Fragen aus einem historischen Material herauszuarbeiten, in dem es jene kategoriale Trennung von privater und öffentlicher Sphäre gar nicht gab. So liefen und laufen die Forschungen zum *ius commune* oft getrennt vom gleichzeitigen *ius canonicum* und vom ebenfalls gleichzeitigen *ius patrium*. Die deutsche Savigny-Zeitschrift hat immer noch je eine Romanistische, Germanistische und Kanonistische Abteilung, obwohl eine Gliederung nach Antike, Mittelalter und Neuzeit sich geradezu aufdrängt. Schließlich gibt es – jedenfalls in Deutschland – eine ganz sachfremde Tradition, dass nämlich der Rechtshistoriker zugleich Zivilrecht lesen muss, selbst wenn ihm Strafrecht oder öffentliches Recht näher liegen. Auch die Trennungen in »Römisches Recht« und »nationale Rechtsgeschichte« (in den Ländern der Rezeption) sind eigentlich sachfremd; denn die historische Realität, also die Lebenswelt der damaligen Juristen, sah anders aus.

Das könnte die Rechtsgeschichte auch dazu führen, sich gegenüber dem Strafrecht, dem öffentlichen Recht, Völkerrecht usw. mehr zu öffnen. Große Gebiete sind noch unerforscht, etwa (um moderne Beispiele zu nennen) das Recht der Industriellen und Technischen Revolution des 19. Jahrhunderts, das Recht der Eisenbahnen und der Dampfkessel, der gefährlichen Fabriken, der technischen Normierung, das Recht des Autos oder des Flugzeugs. Die moderne Arbeitswelt, der Sozialstaat und die kommunalen Leistungen sind im 19. Jahrhundert entstanden, aber die Rechtsgeschichte informiert uns recht wenig über diese Vorgänge. »Modernisierung« ist hier also sowohl in einem strukturellen Sinn als auch inhaltlich gemeint.

2. Damit verbunden ist die zweite Hoffnung, es möge sich eine mehr ausgewogene Mischung der Forschungsfelder herstellen. Hier ist die Lage in den einzelnen Ländern sehr unterschiedlich: Manche Universitätskulturen bevorzugen die antike Rechtsgeschichte, manche das Mittelalter mit seinem *ius commune*, manche (vielleicht jetzt die Mehrheit) die Frühe Neuzeit mit dem *Usus modernus*, mit Naturrecht und Kodifikationsforschung. Schließlich gibt es Fakultäten, an denen fast ausschließlich zum 19. und 20. Jahrhundert gearbeitet wird, bis hin zur Juristischen Zeitgeschichte.

Diese Unterschiede sind zunächst natürlich ein Positivum, nämlich als Ausdruck der praktizierten Forschungsfreiheit und der persönlichen Orientierung. Sie bedeuten aber auch, dass die künftigen jungen Juristinnen und Juristen in Europa nirgendwo ein »ausgewogenes« Bild der gesamten Entwicklung bekommen, ein Bild, in dem die eigene Rechtskultur im Vordergrund steht (das wird so bleiben), in dem aber auch der gesamteuropäische Rahmen deutlicher wird als bisher. Manchmal hat man den Eindruck, die Studenten erfahren mit Erstaunen, dass *vor* der Französischen Revolution schon Menschen lebten, und manchmal ist es vielleicht umgekehrt, dass alles Recht *nach* der Antike als Ausdruck der Vulgarisierung und des großen Verfalls erscheint.

Jede Epoche ist von Interesse. In der Nussschale kann das Ganze erscheinen. Und so plädiere ich (als Pädagoge) für eine Kombination von Regional- und Universalperspektive, für eine Überwindung von Einseitigkeiten und allzu starker Spezialisierung vor allem im Hinblick auf eine Harmonisierung der europäischen Juristenausbildung.

3. Meine dritte Hoffnung richtet sich auf eine Überwindung der Trennung zwischen den historischen Wissenschaften und der Rechtsgeschichte. Methodisch ist die Rechtsgeschichte ohne Zweifel ein historisches Fach. Ihr Gegenstand ist die Funktionsweise von Recht in früheren Gesellschaften. Grenzmauern zwischen Historikern und Rechtshistorikern sind sinnlos, ja schädlich. Das Gespräch funktioniert unterschiedlich gut, manchmal ausgezeichnet, manchmal aber ist es eher von Stummheit, Fremdheit und Unkenntnis der gegenseitigen Literatur geprägt. Auch dies müsste sich im europäischen Rahmen verbessern.

4. Der vierte und letzte Punkt der Hoffnung betrifft die Überwindung der nationalen Grenzen. Die europäische Union hat die Binnengrenzen offiziell abgeschafft. Aber immer noch gibt es Grenzen in den Köpfen, teils als Sprachgrenzen, teils als Summe der Vorurteile über die »anderen«. Dass dies im Laufe der Zeit überwunden wird, bin ich sicher. Gewiss, es können Illusionen sein, die man sich macht, wenn man viele Jahre für die Rechtsgeschichte geworben und versucht hat, junge Leute dafür zu begeistern. Aber es gibt auch verlässliche Zeichen dafür, dass sich in den letzten Jahren sehr viel verbessert hat. Europa hat wieder zu sich gefunden. Slowenien ist seit dem 1. Mai 2004 Mitglied der Europäischen Union. Wir haben eine gemeinsame Währung, aber nicht nur, wir haben auch eine gemeinsame Kultur und Rechtskultur, unsere Universitäten sind fast gleich alt bzw. gleich jung. Hoffen wir also auf eine gute gemeinsame Zukunft der europäischen Rechtsgeschichte. Jeder an seiner Stelle kann dafür etwas tun.

SUMMARY

EUROPEAN LEGAL HISTORY STILL AS A PROJEKT

The article describes the state of European Legal History as a discipline such as it has developed since the end of the Second World War. Major determinants were the Europe-euphoria of the Fiftieth, subsequently the gradual coalescence of the European Union, and eventually the return of the East- and South-East-European Nations to the free world. Yet »European Legal History« as a well-defined discipline still is but a project. Perspectives of the future could be the following: To overcome nationalistic views when investigating pre-nationalistic periods of time, furthermore to join together sub-disciplines that define themselves by their respective sources (Roman Law, Canon Law, *ius patrium*), finally to extend the traditional legal history beyond civil law to the entire territory of law including non-state systems of norms. The aim should be twofold: To work out the particularities as well as the divergences of individual legal cultures in Europe, and to attempt at relating European and non-European legal cultures by means of historical comparison.

Simpozij Pravitvornost v evropski zgodovini – Sergij Vilfan, arhivist in pravni zgodovinar, slavnostna akademija na SAZU, 25. maja 2007 (Fototeka ZAL)

»ZGODOVINSKA PRAVOTVORNOST« IN ODPRTE NALOGE SLOVENSKE PRAVNE ZGODOVINE

MARKO KAMBIČ

1. Knjiga »Zgodovinska pravotvornost in Slovenci«

Zadnja knjiga akademika Sergija Vilfana z naslovom »Zgodovinska pravotvornost in Slovenci« je izšla že po njegovi smrti.¹ V njej je odprl vprašanje slovenske narodne oziroma ljudske pravotvornosti, ki ga je v svojih prejšnjih temeljnih delih pustil bolj v ozadju. Delo se torej ukvarja z vprašanjem nastajanja prava, ki ga označuje spontanost, anonimnost in izvirnost »ljudskega« za razliko od nastajanja prava v organiziranih oblikah, značilnih za moderne države in njihovo načrtno zakonodajo. Takšno pravo bi lahko poimenovali ljudsko pravo, čeprav pri tem ne gre za pojav, kjer bi bilo ljudstvo kot individualni organizem tvorec lastnih pravnih sistemov. V ospredju Vilfanovega zanimanja so namreč posamezne skupine, ki ponavadi štejejo za dele ljudstva ter vprašanje, ali, kdaj in koliko so take skupine oblikovale svoja pravna pravila, včasih tudi mimo zakona ali celo v nasprotju z njim. Vsebinsko knjige so opredelili predvsem viri in stanje raziskav, zato je že po avtorjevih besedah zamišljena kot izbor nazornih primerov, ki osvetljujejo izbrano temo. Takšen tematsko-problemski pristop je omogočil izbor s točno določenega zornega kota, ki za razliko od pravnozgodovinskega pušča sistematiko ob strani. Avtor je izbiral snov, ki mu je bila po dotedanjem delu najbolj dostopna in obdelana, in ki jo je najlažje povezoval z zastavljenim problemom. V veliki meri se je opiral na gradivo, zbrano na terenu po ustnem izročilu in spominu domačinov, tako da so nekatera poglavja knjige pisana glede na način zgodovinskih raziskav, ki je v zadnjem času postal priljubljen pod imenom ustna zgodovina (»oral history«). Zaradi same sestave virov se knjiga bolj iz praktičnih kot iz načelnih razlogov osredotoča predvsem na agrarno okolje.

Avtor že uvodoma zavrača poenostavitve, po katerih naj bi bilo pravotvorno le tisto ljudstvo, ki je državotvorno in da zato ljudstvo, ki ni imelo lastne države, ni moglo biti pravotvorno. To po Vilfanovih besedah ne drži, ker tako kot evropske države tudi slovenske dežele v skoraj tisočletnem obdobju, ki leži med plemen-

¹ Vilfan, Sergij: Zgodovinska pravotvornost in Slovenci, Zbirka Pravna obzorja 5, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996 (v nadaljevanju ZPS).

skimi monarhijami in nacionalnimi državami, niso bile istovetne z ljudstvi ali nacijami, kakršne obstajajo danes. Do pojava modernega nacionalnega načela evropska država namreč ni bila po jezikovno-nacionalnem ali siceršnjem etničnem načelu zgrajena tvorba. Poleg tega pa še posebej v srednjem veku pravotvornost ni bila izključna dejavnost vrhovnih državnih organov. Ker torej državotvornost ni bila vedno nacionalna lastnost v današnjem pomenu besede, vprašanja slovenske pravotvornosti ni mogoče vnaprej zavreči z argumentom, da Slovenci niso imeli lastne države. Zato avtor odločno odklanja ponekod še danes ukoreninjeno prepričanje, da so bili Slovenci narod hlapcev, ki je več kot tisoč let nepravotvorno živel po tujem pravu, le posnemal tuje vzore ter prevzemal tuje pravne dosežke. Vilfan opozarja, da omenjene posplošitve temeljijo predvsem na nekaterih merilih za presojo slovenske zgodovine, ki so se uveljavila v 19. stoletju pod vtisom takratnih razmer v habsburški monarhiji. Položaj Slovencev v tem obdobju, ko se je oblikovala tudi zgodovinska zavest narodov, je bil namreč glede na velikost in socialno strukturo relativno šibak, tako stanje pa se je takrat popolnoma anahronistično vsiljevalo tudi preteklim obdobjem. Vilfan duhovito ugotavlja, da so si evropske državne nacije vsaka na svojem zelniku ustvarile sistem zgodovinskih mitov, ki so služili njihovi gloriiji in željam. Pravni zgodovinarji so tako kot narodno pravo pogosto razglašali marsikaj splošnega ali celo prevzetega. Mnogi pravni pojavi, ki so jih imeli na primer za tipično germanske, se kot relativno avtohtoni pojavljajo tudi med Slovani. Zato avtor opozarja, da je mogoče o vprašanju, kaj je domače in kaj tuje, uspešno razmišljati samo z uporabo primerjalnih metod. Primerjalnopravna zgodovinska veda pa dokazuje, da so poglobitve razvojne stopnje družbe in prava precej splošne, le da se pri raznih ljudstvih ne razvijajo povsod enako naglo. Res so med pravnimi pravili različnih ljudstev tudi na isti razvojni stopnji določeni razločki, toda ti se omejujejo praviloma na sekundarna obeležja prava. To potrjujejo tudi konkretni primeri v Vilfanovi knjigi, kjer avtor logično in trezno presoja doslej odkrito gradivo in ga vrednoti v širšem kontekstu. V svojih ugotovitvah je preudaren in previden, zavedajoč se pasti, v katere so zaradi svojega velikega navdušenja padli pripadniki romantične zgodovinopisne smeri. Na Vilfanovo kritično distanco kaže že samo dejstvo, da dela ni naslovil »Slovenska zgodovinska pravotvornost«. V knjigi jasno pokaže, da so mnogi pojavi razširjeni med Slovenci občečloveški oziroma značilni vsaj za srednjeevropski prostor, imajo pa določeno slovensko specifiko in so bili skozi stoletja sestavina ljudske pravne zavesti. Omenjenih posebnosti pa ne moremo pripisati nekemu »narodnemu duhu«, ampak predvsem steku različnih zgodovinskih okoliščin. Kljub previdnosti v svojih sklepih pa Vilfan jasno in argumentirano ruši ukoreninjeno prepričanje o tisočletju slovenskega hlapčevstva in nesposobnosti za lastno pravotvorno življenje. Samostojni pravni razvoj je torej lahko potekal zunaj sheme romansko-

germansko-slovansko. Avtor na podlagi mnogih primerov dokazuje, da so Slovenci v svoji zgodovini živeli bogato pravotvorno življenje.²

2. Vilfanov znanstveni testament

Knjigo »Zgodovinska pravotvornost in Slovenci« je Vilfan pisal že resno bolan. Kot racionalen človek se je dobro zavedal, da se mu dragoceni čas izteka. To jasno odseva tudi knjiga, v kateri avtor sem ter tja, kot slikar na platnu, s širokimi zamahi nakazuje temeljne poteze in smeri, podrobnosti pa pušča ob strani, kar pa praviloma ne vpliva na vsebinsko kvaliteto dela. Zelo moteča je le »tehnična« nedodolnost knjige, ki je izraz nerazumljive, velike površnosti redaktorjev. Mnoge »tipkarske« napake, nedoslednosti pri citiranju, popolnoma zgrešeno sklicevanje na opombe znotraj knjige in nepopoln seznam literature z gotovostjo kažejo na dejstvo, da vedno izjemno »pedantni« in vestni avtor ni več imel zadnje besede pri njeni izdaji.³

S poslednjo knjigo je Vilfan zaokrožil svoje delo, podal neke vrste sintezo in v novi luči tudi končen sklep obsežnega dela svojih raziskav. Lahko bi celo rekli, da se je z njegovo smrtjo in izdajo omenjene knjige končalo določeno obdobje v slovenski pravni zgodovini. Tako sledi morda malce drzen sklep, da se je začela nova doba v slovenskem zgodovinopisju, ki bo gradila na podlagi Vilfanove plodne znanstvene zapuščine in njegovih dragocenih dognanj.

Okoliščine, v katerih je Vilfan pisal Zgodovinsko pravotvornost, so najverjetneje botrovale dejstvu, da je, bolj kot bi sicer, poudaril kaj je še neodkritega, neraziskanega in nepojasnjenega, kje dragoceno gradivo še čaka po zaprašenih arhivih in drugih virih. Tako lahko tudi s tega vidika Vilfanovo zadnje delo štejemo kot njegovo duhovno oporoko. Že v sklepu predstavitve tedaj sveže izdane Vilfanove knjige sem za Zgodovinski časopis napisal: »Nenazadnje predstavlja knjiga tudi svojevrsten avtorjev testament, saj na mnogih mestih pove, katera vprašanja so še odprta in kaj bo treba še raziskati, da bo naša zgodovinska slika popolnejša.«⁴ Prepričan sem, da je pričujoči zbornik, posvečen akademiku Vilfanu,

² Kambič, Marko: Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Zgodovinski časopis, št. 3, 51 (1997), str. 420 s in 423. Tu glej tudi podrobnejši prikaz vsebine knjige. Prim. tudi: Kambič, Marko: Celovit zgodovinski pregled slovenske pravotvornosti, Delo, 3. dec. 1997, leto 39, št. 279, str. 10 (Ob tem moramo opozoriti, da je v pravkar citiranem prikazu Vilfanove knjige v prilogi Znanost v časopisu Delo prišlo do grobih posegov s strani uredništva. Samovoljno so spremenili naslov, ki je popolnoma zgrešen, prav tako pa so nespretni uredniški oz. lektorski posegi delno vplivali tudi na vsebino prispevka).

³ Morebiten ponatis Vilfanove knjige bo s tega vidika terjal dopolnitve in korenite popravke.

⁴ Kambič: Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci, str. 423.

ki se ga sam spominjam predvsem kot vzornega mentorja, pravo mesto za predstavitev teh odprtih nalog. Upam, da bodo spodbudili ustvarjalnost novih generacij Vilfanovih znanstvenih dedičev.

3. Odprte naloge

3.1 Odmevi historičnopravne šole – France Goršič in njegova »slovenska pravna šola«

Ob kratki analizi Goršičevih raziskav gorskega prava, ki so slonele na Dolenčevi izdaji Gorskih bukev in njihovih slovenskih priredb ter na objavljenih izvlečkih iz zapisnikov gorskih pravnih, Vilfan ugotavlja, da bo treba gorsko pravo kot zanimivo področje, na katerem so mogla prihajati do veljave tudi ljudska pravna naziranja, vzeti s ponovno analizo neposrednih virov še enkrat v pretres, »le tedaj bo mogoča tudi izčrpnjša ocena Goršičevih konceptov in sistemizacij«.⁵ Iz teh besed veje predvsem nezaupanje do Dolenčevega dela na tem področju. Vilfan je bil namreč skeptičen predvsem glede zanesljivosti Dolenčeve obdelave virov, kar je rad večkrat poudaril tudi v pogovoru s kolegi. Potrebno bi bilo torej ponovno pregledati zapisnike zasedanj gorskih zborov in k temu pritegniti še ostalo, neobdelano gradivo. Kolikor bi se torej Dolenčevo delo v prihodnje izkazalo kot nezanesljivo, pa bo treba ustrezno korigirati tudi Goršiča.⁶

3.2 Pravne starosvetnosti

3.2.1 Zbiranje pravnega »narodnega blaga«

Prvo sistematično zbiranje ljudskega blaga, ki je v veliki meri zajelo tudi pravno tematiko, je po iniciativi nadvojvode Janeza (leta 1811) izvedel leta 1842 Georg Göth. Potem ko je gradivo dolgo ležalo v rokopisu, je začela izhajati prevedena in prirejena objava, ki vsebuje podatke za Slovensko Štajersko (N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, SAZU Gradivo za narodopisje Slovencev 5, Ljubljana 1985 in nasl.). Vilfan opozarja, da bo po izidu celote, pravnika čakala naloga, da zaokroženo povzame pravno pomembne podatke.⁷ Nov zvezek omejene edicije čakamo že od leta 1993. Morda bi z delom na obstoječem gradivu lahko začeli, še preden izide celota.

⁵ ZPS, str. 80.

⁶ Gl. še spodaj: 3.3.

⁷ ZPS, str. 93 z op. 118.

3.2.2 Leposlovje kot pravnozgodovinski vir

Zanimanje za pravno miselnost ljudstva in s tem povezane običaje se je prenašalo tudi na področje leposlovja. Kot ilustrativen primer Vilfan navaja pravnika in pisatelja Janka Kersnika, zlasti črtice v njegovem delu *Kmečke slike*. Ob tem opozarja, da je gradiva za pravne zgodovinarje še veliko, tako v literaturi avtorjev pravnikov, na primer Ivana Tavčarja in Frana Milčinskega, kot tudi v literarnih delih avtorjev, ki niso bili pravniki, na primer Janeza Trdine. Tvrstna literatura, ki se uvršča med vire o pravnem življenju ljudstva, je s tega vidika še malo izrabljena.⁸

3.2.3 Starejše pravniške razprave

Poleg literarne zapuščine so kot pravno zgodovinski vir pomembne tudi razprave, ki so, kot pravi Vilfan, pisane iz prakse in deloma za prakso, deloma pa kot zapis pravnih običajev. Mnogo jih najdemo v reviji *Slovenski pravnik*. Marsikateri sestavki v tej reviji so danes zastareli, mnogi pa so medtem postali zgodovinski vir. Kot primer Vilfan navaja razprave Goršiča, Milčinskega, Tume, Kociperja in Maklecova in pravi: »Spisov te vrste bi potrebovali še veliko več; koristili bi z njimi praksi in zgodovini. Obžalovati je treba, da pretežna večina praktikov ni imela nikakega smisla za ta prizadevanja in da je s svojim gotovo bogatim poznavanjem slovenskega podeželja odšla v grob. Vse preveč je bilo v strokovni literaturi uko-reninjeno mnenje, da je pravnikova naloga v prvi vrsti abstraktna obravnava pravnih norm in mehanična aplikacija pozitivne zakonodaje na dnevno življenje, ne toliko tudi spoznavanje in dokumentiranje tega življenja. Zato se je naša pravna literatura sukala v visokih sferah normativnih virov, pri tem pa le prevečkrat pozabljala slovenskega človeka in njegove posebne probleme.«⁹ Morda še ni čisto prepozno in se bi kaj še dalo iztrgati pozabi. S tega vidika bi kazalo opozoriti prakticirajoče pravnike in jih spodbuditi k zapisovanju tovrstnih podatkov, na katere naletijo pri svojem delu. Upajmo, da bo k temu pripomogla tudi ideja, da bi s to tematiko organizirali pravnozgodovinsko sekcijo na vsakoletnih portoroških pravniških dnevih.

3.2.4 Arhitektura zborovališč

Arhitektura prostora, kjer so zasedali razni organi, je za pravnega zgodovinarja lahko zelo zgovorna. Ob obravnavi knežjega kamna, kamnitih miz in kamnitih

⁸ ZPS, str. 95 s.

⁹ ZPS, str. 96 s.

sedežev na starih zborovališčih Vilfan doda: »Pravna funkcija raznih »kamnov« dopušča še marsikatero možnosti za raziskavo».¹⁰

Razni zbori, ki so se prvotno praviloma odvijali na prostem, so se sčasoma selili najprej v pokrite, nato pa v zaprte prostore. Tako so se tradicionalne oblike zborovališč umikale novim oblikam upravljanja, ki so kmalu uvajale tudi nove oblike javnih zgradb. Ob tem Vilfan opisuje primer ljubljanskega rotovža in opozarja, da bo treba več pozornosti posvetiti arhitekturi, ki marsikdaj odkriva globlji, tudi pravni smisel.¹¹

3.2.5 Rota in prisega

Med dejanji, ki jih prištevamo k pravnim običajem in ki jih spoznavamo tudi s pomočjo drugih vrst izročila, je iz starejših obdobj pri Slovencih najbolj bogato dokumentirana prisega. V slovenščini je v pomenu prisega najprej izpričana staroslovenska beseda *rota*. Srečamo jo tudi še v zapisih iz začetka novega veka, kot na primer v ljubljanskem obrazcu za zaprisego prič. Obrazci za prevzem funkcije pa besede *rota* ne uporabljajo, zato se Vilfan sprašuje »ali je tedaj *rota* veljala le za asertorične prisega?»¹²

Na Slovenskem imajo prisega poseben pravnozgodovinski pomen. Starejši sodni zapisniki so namreč pisani v nemščini. Ker pa so pod prisego dane izjave veljale za dokaj trden dokaz, je moral prisežnik dobro vedeti, kaj prisega. Besedilo so mu torej prebrali v slovenščini, da ga je ponovil ali potrdil, kar so pogosto zabeležili tudi v spisu. Zlasti za obljube in prisega pa so imeli v slovenščini tudi stalne obrazce. Pomen teh zapisov je predvsem v tem, da gre za pravne tekste, iz katerih spoznavamo pravno izražanje in termine v preteklih obdobjih. Ohranjenih jih je kar precej, večinoma pa so objavljeni precej raztreseno in z gledišča pravne zgodovine še niso obdelani.¹³

3.3 Običajno pravo, obče sodbe in praksa ljudskih sodišč

3.3.1 Obče sodbe

Na gorskih zborih, imenovanih gorske večje (*Bergtaiding*), so sogorniki pod predsedstvom gorskega gospoda sklepali o skupnih zadevah in sprejemali dolo-

¹⁰ ZPS, str. 130 ss.

¹¹ ZPS, str. 132 s.

¹² ZPS, str. 149 ss, posebno str. 153 z op. 255.

¹³ ZPS, str. 156.

čena pravila in obveznosti, ki naj bi veljala za vso skupnost. Sklepi sodnih zborov kot avtonomnih kolegijskih organov o teh, ponavadi ne prav pomembnih zadevah, so se imenovali občja sodba (*Gemeinurteil*).¹⁴ Šlo je za odločitve sodnih zborov kot avtonomnih kolegijskih organov, s katerimi se je postavljalo ali ugotavljalo pravno pravilo. Sprejemali so jih praviloma pred sklepanjem o individualnih pravnih in nepravnih zadevah in jih lahko štejemo za lokalno postavljeno pravo posamezne skupnosti ter kot eno izmed glavnih zvrsti domačega prava. Pomembne so zato, ker so izraz legalno priznane pravotvornosti laičnih sodnih zborov tudi v nepriviligiranih skupinah prebivalstva. Takih sklepov podeželskih, toda kot pravi Vilfan, glede na gospodstveno strukturo komaj kje »vaških« sodišč, je ohranjena cela vrsta in samo čakajo, da jih nekdo zbere in objavi. Obče sodbe so sicer praviloma urejale neko vprašanje za prihodnje, premalo pa so preučene, da bi mogli presoditi, koliko so v njih ugotavljali tudi že obstoječe običajno pravo.¹⁵

3.3.2 Gorsko pravo

Čeprav je na podlagi ohranjenih zapisnikov znanih razmeroma precej primerov sodnih izrekov gorskih pravn, je posamezne razdrobljene primere težko spraviti v sistem, ki bi mu lahko pripisovali splošnejšo veljavo. Glede na današnjo raziskavnost zapisnikov tako ne moremo postaviti sklepa, da je tedaj obstajala nekakšna obvezna, stalna praksa. Še vedno torej velja, da sodba enega gorskega zbora ni imela precedenčnega pomena za drugo sodišče. Vendar to ne izključuje možnosti, da bi mogla dati poglobljena sistematična in tudi statistična obdelava vseh zapisnikov po enotni metodologiji nove, bolj zanesljive, pa tudi bolj zaokrožene rezultate.¹⁶

3.4 Soseske (vaške skupnosti) – oblike samouprave

Vas je na Slovenskem razvila in še do odprave zemljiških gospodstev ohranila precej obsežne gospodarske in upravne funkcije, ki so zahtevale primerno sestavo in dejavnost vaških organov, v katerih je sodelovalo kmečko prebivalstvo. Tako se je lahko takoj po marčni revoluciji organizator občin v avstrijskih deželah, notranji minister grof Stadion, proti dvomom svojega uradništva o zrelosti slovenskih kmetov za občinsko samoupravo, skliceval na svoje izkušnje, ki jih je imel kot nekdanji namestnik v Trstu. Stadion je namreč, baje na lastno pest, izvedel na

¹⁴ Ta izraz srečamo tudi v okviru mestnih pravn.

¹⁵ ZPS, str. 170 s.

¹⁶ ZPS, str. 183.

ozemlju tržaškega gubernija anketo, s katero naj bi se zbrali podatki o obstoječih oblikah samouprave. Vilfan je v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja v tržaškem državnem arhivu ugotovil, da je ohranjenega nekaj zadevnega gradiva, ni pa utegnil pregledati, koliko so podatki izčrpní. Naloga torej še ostaja odprta. Medtem so v Ljubljano verjetno prispeli tudi zadevni mikrofilmi.¹⁷

V istem poglavju Vilfan nakaže tudi, da bo potrebno vaške skupnosti še podrobneje raziskati: »Da segajo korenine županske organizacije v staroslovensko družbo, razodeva že sama kontinuiteta naziva župan za vaškega poglavarja, toda s to ugotovitvijo raziskava vaške skupnosti in njenega razvoja še zdaleč ne more biti opravljena.«¹⁸ V nadaljevanju še posebej opozarja na omenjeno problematiko glede vloge vaških skupnosti na Goriškem, ki so bile nekaj let ob začetku 16. stoletja zastopane v goriškem deželnem zboru, podrobnosti o tem pa niso zadovoljivo obdelane.¹⁹

3.5 Skupni svet naselij – vpliv recepcije rimskega prava

V srednjem veku so se pojavila razna fevdalna razmerja, podobna rimskopravnim služnostim. Občepravni juristi so skušali tovrstne pravice na skupnem svetu naselij prevajati v rimskopravne kategorije. Tako so zemljiškemu gospodu priznali neposredno lastninsko pravico, razne upravičenosti kmetov pa so šteli za služnosti. Vilfan trdi, da je zelo dvomljivo, da bi se bilo pred 18. stoletjem praktično uveljavilo rimskopravno pojmovanje služnosti na neobdelanem svetu, čeprav so tudi v tovrstnih pravicah gotovo poskušali uporabiti rimsko služnostno pravo, kar pa za starejšo dobo še ni raziskano.²⁰ Presoja vprašanja, kakšne pravice ima na tem svetu neka skupnost in kakšne pravice ima v njej posameznik, je v praksi ostala prepuščena običajnemu pravu.²¹

Kot pravi Vilfan, je posebna ureditev pravic na skupnem svetu (npr. pravica paše) še danes široko pravno področje, na katerem bi bilo moč raziskovati konkretne primere pravotvornosti, seveda ob sprotne ugotavljanju razmerja med običajnim in postavljenim pravom.²²

¹⁷ ZPS, str. 200 z op. 347. Na podlagi osnovne poizvedbe sem dobil podatek, da bi se mikrofilmi lahko nahajali v Arhivu Republike Slovenije (Zbirka dopolnilnih mikrofilmov 1309-1918; AS 1087).

¹⁸ ZPS, str. 200.

¹⁹ ZPS, str. 203.

²⁰ Vilfan je svojo ugotovitev podkrepil s klicajem. ZPS, str. 243.

²¹ Ibid.

²² ZPS, str. 252.

3.6 Ljudski zbori – večje in pravde deželskih sodišč

Ker so se v srednjem veku deželska sodišča razvila iz teritorialnih zemljiških gospodstev, sta se v določenih primerih pri zasedanjih takih sodišč, pogosto še dolgo v novi vek, mešala nižja uprava in sodstvo teritorialnega gospodstva z višjim sodstvom. Če je pozneje deželsko sodišče obdržalo večino kmetov v svoji podložnosti, je pri taki povezavi vsaj deloma ostalo še daleč v novi vek, drugod pa je prišlo do ostrejšje ločitve med višjim in nižjim sodstvom. Nižje sodstvo pa je z višjim ostalo povezano tudi tam, kjer zemljiški gospodje niso imeli patrimonialnega sodstva, predvsem na Primorskem, tako da so bili njihovi podložniki podsodni deželskemu sodišču tudi v civilnih in malih kazenskih zadevah. Kot pravi Vilfan, pa ta na splošno nakazani razvoj pravosodja in konkretne pojave oblike še zdaleč niso zadovoljivo raziskani.²³

3.7 Premoženjskoppravna razmerja

3.7.1 Splošno

Ker premoženjska razmerja v sferi zasebnega prava, kot meni Vilfan, vsaj na videz zadevajo samo zasebnike, bi pričakovali, da se na tem področju pravotvornost neformalnih skupin lahko uveljavi v neomejeni meri. V resnici pa so bila ravno premoženjskoppravna razmerja kot izraz neenakosti prebivalstva najbolj prepletena z družbeno strukturo. Poleg tega zožuje možnosti za posebnosti premoženjskoppravnih razmerij glede na pravotvornost širših skupin prebivalstva tudi njihova splošno veljavna funkcionalnost. Predvsem obligacijske pogodbe (npr. kupna pogodba) nastajajo v raznih delih sveta iz podobnih vzrokov in imajo povsod podoben namen. Zato se v različnih družbah samostojno razvijajo zelo podobna razmerja. V Evropi se je zlasti od druge polovice 15. stoletja naprej tem splošnim vzrokom pridružila tudi recepcija rimskega prava, ki je prispevala k ureditvi precej generalnih pojmov in načel. Svoj pečat pa so dodale še civilnopravne kodifikacije, ki so radikalno omejile uporabo običajnega prava. Kljub temu pa moremo pri raznih narodih tudi glede premoženjskih razmerij zaslediti posebnosti, ki pomenijo izjeme od splošnih šablon. Če jih pri Slovencih poznamo malo, gre to deloma tudi na račun dokajšnje neraziskanosti snovi.²⁴ Zato se bo treba lotiti raziskav premoženjskoppravnih institucij, ki so posledica posebnih stekov okoliščin v slovenskem okolju.

²³ ZPS, str. 281.

²⁴ ZPS, str. 329 s.

3.7.2 Hube

Hubni sistem je uvedel premoženjska razmerja, ki jih označujemo kot odvisne zajme. Njihove temeljne oblike so si bile po Evropi podobne, po Vilfanu pa so nastajale tudi »posebne slovenske oblike«. V tem okviru v virih najdemo hube, ki se imenujejo po družbeni plasti t. i. praznikov. Prazniki so bili socialna skupina odvisnih ljudi v nadpovprečnem položaju, ki se je med Slovenci dobro ukoreninila v Furlaniji še pred njihovo kolonizacijo. Omenjajo se namreč v seznamu dohodkov oglejskega kapitlja v Furlaniji iz srede 12. stoletja. Prav ta, v povezavi z omenjeno problematiko še neupoštevani vir pa kaže, da bo treba vprašanje o prvotnem izvoru in posebnostih praznikov »na novo premisliti«.²⁵ Zato pušča Vilfan v knjigi to vprašanje odprto.

3.7.3 Deljivost kmetij – pogodbeni in oporočni svoboda

Ko je v meščanski državi tudi za kmečko prebivalstvo prevladala zahteva po pogodbeni in oporočni svobodi, je to na eni strani odprlo vrata napredku, na drugi pa, predvsem tistim s slabšimi izhodiščnimi možnostmi, tlakovalo pot v zadolževanje in propad njihovih gospodarstev. Kljub dosledni uveljavitvi omenjenega načela, ki vsaj glede pravnih poslov med živimi ni omejevalo delitve kmetij, v večini centralne Slovenije ni prišlo do razsula kolikor toliko trdnih gruntov. Sami kmečki gospodarji so bodisi z izročilno pogodbo, redkeje pa z oporoko poskrbeli, da ne bi prišlo do škodljivih delitev. Tudi pri neoporočnem dedovanju je grunt praviloma prevzel en dedič in ostale izplačal oziroma nekatere tudi obdržal kot delovno silo pri hiši. Tako se je v praksi še dalje razvijal sistem odpravščin, ki so bile lahko določene v izročilnih pogodbah, oporokah ali dogovorih o delitvi zapuščine. Čeprav odpravščine praviloma niso odmerjali od dejanske tržne vrednosti grunta, so pomenile veliko stalno breme kmetij, ki je včasih prispevalo k njihovemu prezadolževanju in razkrajanju. Pri vsem tem je imela pomembno vlogo tradicija. Načelo nedeljivosti, nekdanje bistveno za hubni sistem, je namreč še po koncu zemljiških gospodstev delovalo naprej. Zasidrano se je predvsem v pravni zavesti ljudi in postalo primer nekakšnega ponarodelega običajnega prava. Svoj delež pri vzdrževanju tradicije so brez dvoma imeli tudi notarji in zapuščinska sodišča. Opisani pojav seveda ni specifično slovenski, tudi ne splošno slovenski, pač pa eden izmed tistih, ki so že zaradi gospodarskih vzrokov trdno vrašeni v slovensko zgodovino. Njegovo preučevanje na podlagi zemljiških knjig pa je komaj načeto. O tem vprašanju obstaja sicer nekaj diplomskih nalog pri Katedri za

²⁵ ZPS, str. 335 s.

pravno zgodovino ljubljanske Pravne fakultete, vendar bo treba njihove ugotovitve še razširiti z novimi raziskavami in rezultate tudi statistično obdelati.²⁶

3.7.4 Izročilne pogodbe in preživitke

Do izročilnih pogodb, s katerimi je lastnik kmetijo še za časa življenja prepustil drugemu, ponavadi bližnjemu sorodniku, je prvotno lahko prišlo le pri kupnih gruntih. Toda tudi na mitnih se je razvila praksa, da sta se izročitelj in prevzemnik dogovorila o pogojih izročitve in preživitka, gospostvo pa je dogovor potrdilo. Pojav in razvoj te prakse še ni raziskan.²⁷

Institut preživitka se je pojavil že v srednjem veku kot nujna posledica hubnega sistema.²⁸ Bil je skoraj nepogrešljiv pri večini izročilni pogodb, s katerim so upravičencu omogočali na izročeni posesti stanovanje in možnosti za preživljanje, kar so, kolikor je bilo mogoče natančno določili. Obči državljanski zakonik o preživitku ni imel določil, čeprav je bil med najbolj razširjenimi razmerji. Tako je bilo preživitkarstvo tista pravna institucija, ki je bila zaradi pomanjkanja pozitivnega prava najbolj prepuščena običajem in judikaturi. Tudi o preživitkarstvu bi bile potrebne podrobnejše raziskave.²⁹

3.8 Pravo zakonske zveze – običaji

Z retrogradnim sklepanjem lahko tudi na podlagi poročnih običajev pridemo do uporabnih pravnozgodovinskih dognanj za zgodnja obdobja. Že po svoji obliki in vsebini se vsaj nekateri običaji morejo pojaviti le pod določenimi pogoji ali v določeni okoljih. Če opazujemo nek poročni običaj po funkciji, ki jo lahko ima v danem okolju, se njegova pričevalnost že lahko bistveno konkretizira. Eksogamija in endogamija sta, na primer, lahko v neposredni zvezi z različnimi oblikami in etapami v razvoju organizacijskih oblik družbe in človeških bivališč. Morda bi prav študij ljudskih običajev, povezan z zgodovino naselitve, utegnil prispevati k boljšemu poznavanju pravil o eksogamiji in endogamiji tudi za najstarejša obdobja in s tem pomagal osvetliti eno izmed družbeno in pravno odločilnih plati zakonske zveze v zgodovini. Prav v tej smeri bi bilo treba opazovati tudi običaj šranganja, glede katerega sta za zadaj odprti dve možnosti razlage, od katerih ena

²⁶ ZPS, str. 344 z op. 514.

²⁷ ZPS, str. 345.

²⁸ Vilfan dosledno uporablja korekten izraz »preživitek«, v sodobnem, tudi pravnem jeziku pa se je za omenjeni institut ustalil izraz »preužitek«, ki pa pojmovno ni ustrezen.

²⁹ ZPS, str. 346 s.

poudarja obredno plat, druga pa vidi v šrangi ostanek kupa neveste. Po Vilfanu je možno oboje, saj je bistvo pojava v odškodnini za prehod neke vrednote iz ene skupnosti v drugo. Tudi način, kako izbirajo starešine, nadalje funkcije in pravice starešine in podobne organizacijske plati ženitovanja, odpirajo široke možnosti za spoznavanje razmer v starejših obdobjih, zelo verjetno tudi v dobi kolonizacije po zemljiških gospodstvih. O vsem tem še manjkajo pravnozgodovinske raziskave.³⁰

Zakonska zveza se je na Slovenskem, posebno med širšimi plastmi prebivalstva, razvijala tudi po svoje. Tako je pravo zakonske zveze, čeprav sta ga cerkvena in pozneje svetna oblast podvrgli svojemu nadzoru, ostalo tudi del spontane pravotvornosti. Posebnosti so se med drugim lahko pojavljale glede vsebine ženitnih paktov in pravne ureditve premoženjskih razmerij med zakoncema. Toda tudi na tem področju je zakonodaja postavljala določene meje in pojme. V teh okvirih pa so notarji skušali ustreči željam pogodbenih strank. Kakšne tipske rešitve so se pri tem pojavile v raznih predelih Slovenije, je še zelo malo raziskano.³¹

3.9 Kazensko pravo – prisedniki deželskih sodišč

Deželska sodišča so bila pristojna za sojenje v najtežjih kazenskih zadevah. Čeprav na prvi pogled na tem področju ni pričakovati večje aktivne vloge pripadnikov širših plasti prebivalstva, saj gre za sodstvo o življenju in smrti ter hkrati močno represivno sredstvo za ohranitev obstoječega reda, so se tudi tu odpirale možnosti za pravotvornost v okviru laičkih prisedniških kolegijev, ki so odločali o sodbi. Še pozneje, v 16. stoletju, ko se pojavijo prve kodifikacije kazenskega prava, je bilo sodnim kolegijem prepuščene precej lastne presoje, med drugim tudi zaradi izrecno dopustnega sojenja po analogiji. Delovanje teh sodišč je, izvzemši postopke proti veščam, malo preučeno.³² Za osvetlitev vpliva laičkih prisednikov v težjih kazenskih zadevah bo zato potrebno obdelati večje število konkretnih primerov.

Literatura

Vilfan, Sergij: Zgodovinska pravotvornost in Slovenci, Zbirka Pravna obzorja 5, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996 (v članku okrajšano: ZPS).

Kambič, Marko: Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Zgodovinski časopis, št. 3, 51 (1997), str. 420–423.

Kambič, Marko: Celovit zgodovinski pregled slovenske pravotvornosti, Delo, 3. dec. 1997, leto 39, št. 279, str. 10.

³⁰ ZPS, str. 401 s.

³¹ ZPS, str. 451.

³² ZPS, str. 456.

SUMMARY

»HISTORICAL FORMATION OF LAW« AND THE OPEN ISSUES
OF SLOVENIAN LEGAL HISTORY

The last book of the academician Sergij Vilfan entitled »Historical Formation of Law and the Slovenes«, which was published only after his death, deals with the formation of law among the Slovenian people, a subject that he left aside in his previous fundamental works. This study clearly shows that numerous phenomena that spread among the Slovenes were commonly used and typical for the Central European space, however they carried certain Slovenian characteristics because they were a part of the people's common legal consciousness for centuries. The academician Vilfan believed that these particularities were not part of the »national spirit«, but the result of various historical circumstances. Although very cautious in reaching conclusions, he was nevertheless clearly and argumentatively breaking up a well-rooted conviction as regards a thousand years of servitude and incapability of the Slovenian people to form their own law. He stated that independent legal development could also take place outside of the Roman-Germanic-Slavic scheme. On the basis of numerous examples the author demonstrated that the formation of law had a rich tradition in Slovenian history. With his final book the academician Vilfan rounded up his work, created a certain synthesis, and presented a final conclusion to his vast research work. It may be said that his death and the publication of this book started a new era in Slovenian legal history, which will build upon Vilfan's rich scientific legacy and valuable findings. The academician Vilfan was writing this book fully aware of the fact that his time was quickly running out. The book therefore presents a kind of his final testament as it explains the numerous issues that remain open and still need to be researched in order to make the picture of the Slovenian legal history more complete. The purpose of the presented article is to shed some light upon these tasks.

*Uvodno predavanje Sergija Vilfana
na Dnevu nemških pravnih zgodovinarjev
(Deutscher Rechtshistoriker Tag)
Gradec, 23. septembra 1984 (v privatni lasti)*

TOLERANCA KOT PRAVNI IZRAZ

JANEZ KRANJC

Cesar Jožef II. je 13. oktobra 1781 izdal t. i. tolerančni patent.¹ Z njim je cesar dovolil luteranom, kalvincem in pripadnikom neuniatne grško-pravoslavne vere pravico do zasebnega izpovedovanja vere in bogoslužja, verskega pouka in cerkvene organizacije. Priznal jim je tudi državljansko enakopravnost s katoličani glede pravice do študija, javnih služb, napredovanja ipd. In čeprav je katoliška cerkev ohranila položaj državne vere, ki je imela edina javni status, so bile naštete tri vere poslej dovoljene oziroma dopuščene.

Tolerančni patent Jožefa II. je treba gledati v okviru sklepov vestfalskega miru iz leta 1648.² Ta je namreč ponovno vzpostavil načelo t. i. augsburškega miru,³ po katerem so se lahko državni stanovi prosto odločali o svoji verski pripadnosti. Odločitev posameznega zemljiškega gospoda je seveda veljala tudi za njegove podložnike.⁴ Posledica tega je bila kajpak verska prisila, ki pa se je sčasoma izkazala za neproduktivno. Cesar Jožef II. zato na začetku svojega tolerančnega patenta poudarja škodljivost verske prisile in veliko korist, ki jo ima za državo in za vero resnična krščanska strpnost (*wahre christliche Tolleranz*).⁵ Zato cesar dovoljuje zaseb-

¹ Besedilo gl. v: Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichen Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k. k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze, Erster Theil, Nr. 305, str. 263 in sl. Besedilo je objavljeno tudi na več spletnih straneh. Gl. npr. <http://www.evangel.at/toleranzpatent.0.html>.

² Skupno ime za mirovni pogodbi, s katerima je bila končana tridesetletna vojna. Po štirih letih pogajanj, na katerih je sodelovalo 148 odposlancev, so ju sklenili 24. oktobra 1648 nemški cesar, nemški državni stanovi ter Francija (mirovna pogodba iz Münstra, ki je povzela dogovor iz Haaga) oziroma Švedska (mirovna pogodba iz Osnabrücka). Temeljni pomen vestfalskega miru je v tem, da poudarja suverenost posamezne države in pomen meddržavnega sodelovanja, s čimer je bilo v Evropi uvedeno načelo enakopravnih suverenih držav. Vestfalski mir je hkrati prvi primer pogodbenega reševanja oboroženih sporov. Več o tem gl. pri: Andreas Osiander, *The states system of Europe, 1640–1990: peacemaking and the conditions of international stability*, Oxford, 1994, zlasti str. 16 in sl.

³ T. i. augsburški mir so sklenili cesar Ferdinand I. in nemški državni stanovi. Razglašen je bil na državnem zboru v Augsbuurgu 25. septembra 1555.

⁴ Gre za znano načelo *Cuius regio, eius religio* (Čigar je oblast, tistega je tudi vera). To je ostalo temeljno načelo cesarstva vse do leta 1806.

⁵ Gl. Tolerančni patent Jožefa II.: Uiberzeugt eines Theils von der Schädlichkeit alles Gewissenzwanges, und anderer Seits von dem grossen Nutzen, der für die Religion, und dem Staat, aus einer wahren christlichen Tolleranz entspringet, haben Wir Uns bewogen gefunden den augspurgischen, und helvetischen Religions-Verwandten, dann denen nicht unirten Griechen ein ihrer Religion gemäses Privat-Exercitium allenthalben zu gestatten, ohne Rücksicht, ob selbes jemal gebräuchlich, oder eingeführt gewesen seye, oder nicht. Der katholischen Religion allein soll der Vorzug des öffentlichen Religions-Exercitii verbleiben ...

no izpovedovanje navedenih nekatoliških veroizpovedi, s tem da ostaja skladno z določili vestfalskega miru, ki je bil del državne ustave, dopustno javno izpovedovanje le za katoliško vero. Zaradi tega molilni prostori dopuščenih nekatoliških veroizpovedi niso smeli imeti na zunaj vidnih znamenj, npr. zvonikov ali javnih vhodov. Nekatoliki so smeli imeti lastne duhovnike in šole, ki pa so bile pod nadzorom šolskih oblastev. Sodno pristojnost v verskih zadevah nekatolikov so imela deželna oblastva, ki pa so morala k odločanju pritegniti teologa prizadete veroizpovedi. Ker je šlo v vseh primerih nekatoliških veroizpovedi za zasebno izpovedovanje, duhovniki niso imeli pravice do cerkvenih dajatev, ki jih je bilo treba dajati javni, tj. katoliški Cerkvi.

S Tolerančnim patentom je postal izraz *toleranca* nesporno tudi pravni termin. Opredeljuje ga značilno stanje v družbi: na eni strani uradna vera, na drugi strani pa določene vere, ki so dopuščene, tj. tolerirane, čeprav niso na ravni uradne vere. Ne gre torej za stanje verske svobode, v katerem vsakdo prosto izbira svojo vero ali nevero, temveč za pravni in državni sistem z uradno vero, ki pa nima več izključnega monopola.

Izraz *toleranca* zato kaže na to, da se dopušča nekaj, do česar še ne obstaja pravica oziroma polna pravica. Prizadeti lahko zahteva le, da se mu dovoli zasebno izražati svoje prepričanje, s tem da to ne more imeti statusa uradne veroizpovedi. Toleranca je potemtakem predstopnja na poti k enakopravnosti oziroma verski svobodi.

Od Jožefovega Tolerančnega patenta do danes so se razmere temeljito spremenile. To velja tudi za versko področje, kjer že dolgo časa velja svoboda vere,⁶ kot za ostala področja družbenega življenja, na katerih so se uveljavile temeljne in človekove pravice ter svoboščine. Zato je morda nenavadno, da se izraz *toleranca* še vedno uporablja in to ne le v politološkem in sociološkem jeziku, temveč ga neredko srečamo tudi v pravnih aktih. Vprašanje, ki se vsiljuje, se ne nanaša le na pomen in pravno naravo pojma *toleranca*, temveč tudi na vpliv, ki so ga imele na njegovo vsebino omenjene spremembe.

Besedo *toleranca* danes srečujemo v najrazličnejših zvezah. Zlasti v pomenu splošne strpnosti do drugačnega bi lahko rekli, da gre za standardni izraz besednjaka politične korektnosti. Ker pa se večkrat pojavlja tudi v pravnih besedilih, daje vtis, da gre za pravni izraz. Težava izraza *toleranca* oziroma strpnost kot pravnega izraza je v njegovi neopredeljenosti oziroma različnih pomenih, ki jih ima. Za razliko od izraza *verska toleranca*, ki je bil jasno opredeljen, današnji, na eni strani zelo splošni izraz *toleranca*, na drugi strani pa različni pomeni tega

⁶ Gl. npr. 9. člen Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, Preambulo in 18. čl. Splošne deklaracije človekovih pravic ter 41. čl. Ustave RS.

izraza otežujejo njegovo uporabo v smislu tehničnega pravnega izraza. Izraz toleranca bi zato le težko šteli za pravni izraz.

Preden pa si ogledamo nekaj pravnih besedil, v katerih se ta beseda pojavlja, si kratko oglejmo, kakšen je bil njen prvotni pomen.

1. Beseda *tolerantia* v rimski antiki

Izraz toleranca izvira, kot vemo, iz latinščine. Rimskim filozofom je pomenil zmožnost potrpeti oziroma prenašati nekaj neugodnega. Tako po Ciceronovem mnenju odlikuje dušo modreca poleg veličine razsodnosti in preziranja usode tudi zmožnost prenašati tisto, kar je človeško.⁷ Za Seneko *tolerantia* spodbuja k tistemu, kar je težavno in neugodno, ter pravi »Kaj se obotavljaš?«⁸ Kvintilijan pa ugotavlja, da *tolerantia* tj. mirno prenašanje bolečine ne bo ostalo brez hvale.⁹

V spisih rimskih klasičnih pravnikov se beseda *tolerantia* ne pojavlja prav pogosto. Kadar se, ima beseda v glavnem isti, čeprav morda nekoliko bolj razvejan pomen kot smo ga srečali pri Ciceronu, Seneki ali Kvintilijanu. Tako npr. govori klasični pravnik Gaj v zvezi z zakupno pogodbo o plodovih, ki so bili zaradi višje sile poškodovani *plus, quam tolerabile est*, kar bi pomenilo bolj, kot je še sprejemljivo oziroma bolj, kot je mogoče še potrpeti.¹⁰ Neracij v zvezi s priposestvanjem govori o tem, da se šteje nepoznavanje tujega dejstva kot opravičljiva zmota, tj. zmota, ki jo je mogoče dopustiti (*tolerabilis error*).¹¹ Ulpijan po drugi strani pravi, da je v interesu gospodarjev, da se ne odreče pomoči tistim (sužnjem), ki jo utemeljeno prosijo, v primeru surovosti, lakote ali posega v telesno celovitost, ki ga ni mogoče prenašati (*intolerabilis iniuria*).¹² V zvezi z deli na rečnem bregu pravi Ulpijan, da je treba dopustiti le popravila (*refectio toleranda est*), ki ne ovirajo plovbe.¹³ Pavel, ki navaja Sabinovo mnenje, zanj pravi, da ga je najlažje sprejeti (*tolerabilissimam esse*).¹⁴ Iz Pavlovih besed bi lahko povzeli, da ni posebej navdušen nad nobenim od mnenj, da pa je Sabinovo še najbližje tistemu, kar se mu zdi prav.

⁷ Gl. Cic. *Paradoxa stoicorum* ad M. Brutum 4, 27: *Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemptio fortunae ...*

⁸ Gl. Sen. *Epistolae morale* ad Lucium 67, 10: *... quoniam animi est ipsa tolerantia, quae se ad dura et aspera hortatur ac dicit: 'quid cessas?'*

⁹ Gl. Quintilian, *Institutio oratoria* 2, 20, 10: *... tolerantia tamen doloris laude sua non carebit.*

¹⁰ Gai. D. 19, 2, 25, 6.

¹¹ Ner. D. 41, 10, 5, 1: *... quia in alieni facti ignorantia tolerabilis error est.*

¹² Ulp. D. 1, 6, 2: *... sed dominorum interest, ne auxilium contra saevitiam vel famem vel intolerabilem iniuriam denegetur his qui iuste deprecantur.*

¹³ Ulp. D. 43, 15, 1, 2: *Merito adicit "dum ne ob id navigatio deterior fiat": illa enim sola reformatio toleranda est, quae navigio non est impedimento.*

¹⁴ Paul. D. 28, 5, 18: *Sabinus: quaesitum est, si ... et hanc esse tolerabilissimam sententiam puto ...*

Beseda *tolerantia* pri rimskih klasikih torej nima nobenega pravnega pomena. Pri njej nikakor ne gre za tehnični izraz (*terminus technicus*), marveč za običajen izraz splošnega jezika, s katerim klasiki ne opisujejo pravnih, temveč dejanske situacije. Iz njihovega načina uporabe pa hkrati vidimo, da samostalnik *tolerantia* oziroma glagol *tolerare* ne pomenita določenega vedenjskega modela ali splošnega načela.

Nekoliko konkretnější pomen je dobil glagol *tolerare*, ki mu je kasneje sledil tudi samostalnik *tolerantia*, v srednjem veku v zvezi z vprašanjem verske svobode oziroma dopuščanja drugih ver. Njegova vsebina najlepše izhaja iz poglavja v razpravi Tomaža Akvinskega, ki ima naslov *Utrum infidelium ritus sint tolerandi* (Ali je treba dopuščati obrede nevernikov).¹⁵

Čeprav je šlo v prvi vrsti za teološko vprašanje in razpravo, problem ni bil le teološki. Vprašanje se je namreč glasilo: Ali je v krščanskem kraljestvu mogoč obstoj dveh ali več veroizpovedi?¹⁶

To pa je seveda v prvi vrsti politično vprašanje. Državna vera je namreč (tako kot uradna ideologija v sekularnem času) pomemben vzvod politične moči.

Z vidika absolutne oblasti je enotna religija garant homogenosti in s tem stabilnosti družbe. Državni kult predstavlja skupni imenovalc in s tem sredstvo za krepitev konsistentnosti oblasti. Verska svoboda je zato njeno nasprotje. Za absolutno oblast pomeni verski pluralizem slabitev in destabilizacijo. V tem smislu daje Maecenas cesarju Avgustu naslednji nasvet: »Če torej hočeš postati v resnici nesmrten ... časti povsod in vedno božjo moč skladno z običaji očetov in tudi druge prisili, da jo častijo. Tiste, ki skušajo popačiti našo vero s tujimi običaji, jih zastraši in kaznuj in sicer ne samo zaradi bogov (kajti če nekdo ne spoštuje bogov, ne bo spoštoval ničesar več), temveč tudi zato, ker ljudje, ki postavljajo na mesto starih nove bogove, zapeljejo mnoge, da si začno oblikovati lastne postave, iz česar potem nastanejo zarote, cepitve in strankarstvo ter spletke, kar je vse prej kot koristno za državo. Zato tudi nobenemu ne dovoli, da bi bil brezbožec ali čarovnik in videc.«¹⁷

Prepričanje, da je za stabilnost in moč države potrebna enotna in za vse obvezna državna religija ni bilo značilno le za antiko in srednji vek. Srečamo ga tudi

¹⁵ Gl. Summa Theologiae, 2. 2, Quaestio 10, Articulus 11: *Utrum infidelium ritus sint tolerandi*. Zelo zanimivo opredeljuje problem verske tolerance Martin Luther, Vorlesung über das Deuteronomium Mosi cum annotationibus, 1525, WA, T. 14, 669: *Caritas omnia suffert, omnia tolerat, fides nihil suffert et verbum nihil tolerat, sed perfecte purum esse debet verbum*. Zelo zanimiva razmišljanja o verski strpnosti gl. pri Marko Uršič, Prava strpnost je pripravljenost sprejeti drugo in drugačno človeško resnico (referat na »Forum za dialog med vero in kulturo«, 9. aprila 2005 v Lovranu, (objavljeno na spletni strani <http://www2.arnes.si/~mursic3/Lovran%202005,%20o%20strpnosti.htm>).

¹⁶ Več o tem J. Lecler, Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme, 1994, 9 in sl.

¹⁷ Cassius Dio, Rimska zgodovina 52, 36, 1–2.

v novoveški absolutni državi, pa tudi v sodobnih totalitarnih državah, ki vero seveda nadomestijo z uradno ideologijo.

V tem kontekstu je mogoče razumeti tudi preganjanje kristjanov v rimskem času oziroma pogoj, ki ga vsebuje tolerančni edikt cesarja Galerija. Ta je namreč dovolil kristjanom, da so znova kristjani in da znova gradijo svoja svetišča, če pri tem ne bodo posegali v obstoječi red.¹⁸ Prav zato je bil t. i. milanski edikt, s katerim sta leta 313 cesarja Konstantin in Licinij kristjanom in ostalim veram dovolila svobodno izpovedovanje vere,¹⁹ lahko samo začasna rešitev. Teodozij je, kot vemo, leta 380 proglasil krščanstvo za državno religijo²⁰ in nekaj let kasneje prepovedal stari rimski kult.²¹ Prepovedi zunanjih manifestacij drugačne vere je v času cesarja Justinijana sledila še zakonska opredelitev vsebine uradne vere in s tem tudi prepoved ne le drugih ver, temveč tudi odstopov od uradne linije v obliki herezij, zmot itd.²²

Monopol krščanske vere je kljub občasnim težavam zaznamoval Evropo, ki je bila dolga stoletja *orbis Christianus*. Njena krščanska identiteta je bila nesporna. Drugoverci z izjemo Judov, ki pa so bili za tisti čas poseben pojav, so bili praviloma tujci, zaradi česar njihov položaj ni predstavljal posebnega problema, ki bi zahteval sistemsko rešitev.

Kljub vsemu pa je zlasti po reformaciji, ki je zrušila mit verske enotnosti, vprašanje verske svobode postajalo vse bolj politično vprašanje. Razlog za to ni bila le slabitev katoliške Cerkve in krepitev različnih protestantskih veroizpovedi, temveč je konec srednjeveškega univerzalizma pomenil tudi začetek konca posvetne oblasti Cerkve. S tem pa se je odprlo vprašanje odnosa med Cerkvijo in državo oziroma vprašanje prostora Cerkve znotraj laične države.²³

Vse skupaj je seveda korenito spremenilo tudi vprašanje vere posameznika. Če je bil ta nekoč kot državljani vsaj načelno dolžan izpovedovati državno vero, je bilo to v laični državi vse manj samoumevno.

V tem razvoju, ki smo ga samo bežno skicirali, je bila (verska) toleranca samo prehodno obdobje med obvezno uradno vero in versko svobodo. Toleranca namreč predstavlja dopustno izjemo, saj je toleriranje v resnici samo dopuščanje (*permissio*). Pri tem dopuščene izjeme niso sprejete kot enakovredne, kar pomeni,

¹⁸ Gl. Lactantius, *De mortibus persecutorum* XXXIV, 5: ... *Ut denuo sint Christiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant.*

¹⁹ Besedilo navaja Laktancij, *De mortibus persecutorum*, XLVIII, 2–22.

²⁰ Gl. Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius C. Th. 16.1.2 (= C. 1, 1, 1), pr.

²¹ Gl. Imppp. Theodosius, Arcadius et Honorius C. Th. 16, 10, 12 (392). Gl. tudi Impp. Arcadius et Honorius C. Th. 16, 10, 13 pr. (395) in C. Th. 16, 10, 14 (396).

²² Gl. npr. Iust. C. 1, 1, 5; Iust. C. 1, 1, 8, 12, C. 1, 1, 5, 3, C. 1, 1, 6, C. 1, 1, 7 itd.

²³ Splošno o tem gl. pri W. M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, Bd. III, *Das katholische Kirchenrecht der Neuzeit*, Erster Teil, Wien, München, 1959, str. 46 in sl.

da dopuščanje ne pomeni (vrednostnega) odobravanja (*permissio non est approbatio*). Toleranca torej predpostavlja monopol državne vere. Zato z uveljavljanjem verske svobode izgubi svoj praktični pomen. Ker ni več uradne in dopuščenih ver, tudi ni več potrebe po verski toleranci, ki dejansko v svoji primarni obliki sploh ni več mogoča.

Ker pa jo še vedno srečujemo v pravnih besedilih, je na mestu vprašanje, s katerim smo začeli, namreč: kakšen je danes pravni pomen besede toleranca?

2. Beseda toleranca v sodobnih pravnih normah

Besedo toleranca oziroma strpnost srečamo v najrazličnejših pravnih normah, tako v splošnih pravnih aktih mednarodnih institucij kot tudi v domačem pravu različnih držav.

Prvi predpis, ki ga velja omeniti v tej zvezi, je Splošna deklaracija o človekovih pravicah.²⁴ Ta v 2. odstavku 26. člena določa, da mora biti izobraževanje »usmerjeno k polnemu razvoju človekove osebnosti in utrjevanju spoštovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Pospeševati mora razumevanje, strpnost²⁵ in prijateljstvo med vsemi narodi in med rasami in verskimi skupinami ter pospeševati dejavnost Združenih narodov in ohranitev miru.«

Pogodba o ustavi za Evropsko unijo omenja strpnost v zvezi z vrednotami Unije v 2. členu prvega dela. Ko namreč našteje vrednote Unije, nadaljuje, da so te vrednote »skupne vsem državam članicam v družbi, ki jo označujejo pluralizem, nediskriminacija, strpnost,²⁶ pravičnost, solidarnost in enakost med ženskami in moškimi.«

Slovenska ustava prepoveduje »vsakršno spodbujanje k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti ter razpihovanje narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti.«²⁷

Podobno prepoveduje zbujanje narodnostnega, rasnega ali verskega sovraštva, razdora ali nestrpnosti 300. člen Kazenskega zakonika RS. Za tistega, ki bi izzival ali razpihoval narodnostno, rasno ali versko sovraštvo, razdor ali nestrpnost ali širil ideje o večvrednosti ene rase nad drugo, je zagrožena kazen zapora do dveh let.²⁸

²⁴ Sprejela in razglasila jo je Generalna skupščina Združenih narodov 10. decembra 1948 z resolucijo 217 A (III).

²⁵ Angleški izvirnik uporablja izraz tolerance (It shall promote understanding, tolerance and friendship among all nations, racial or religious groups ...).

²⁶ Francosko, angleško in nemško besedilo uporabljajo izraz toleranca (tolérance, tolerance, Toleranz).

²⁷ Gl. 1. odstavek 63. člena Ustave RS.

²⁸ Gl. 1. odstavek 300. člena KZ RS.

Krepitev tolerance oziroma strpnosti, ki naj bi preprečila tako ravnanje, je bila verjetno cilj razpisa, ki ga je leta 2001 objavil Urad za mladino Ministrstva za šolstvo, znanost in šport.²⁹ Ministrstvo je razpisalo financiranje *projektov in publikacij s področja strpnosti*. Ta nenavadna formulacija posredno kaže na kompleksnost pa tudi na vnapijšnji vrednostni predznak samega pojma. Pojem strpnosti očitno že sam po sebi predstavlja za naročnika določeno vrednoto oziroma cilj. Ob tem kajpak ni povsem jasno, kaj lahko pomenijo raziskave s področja strpnosti, saj bi bilo vsekakor razumljiveje, če bi nekdo npr. raziskoval stanje strpnosti. Zato se ne zdi povsem nemogoče, da je bila v ozadju razpisa predvsem želja po politični korektnosti in ažurnosti.

Nekoliko bolj konkreten pomen besede strpnost srečamo v revidirani Evropski listini o vključevanju mladih v lokalno in regionalno življenje, ki ima status konvencije. Kot odgovor na priporočilo 128 jo je sprejel Kongres lokalnih in regionalnih skupnosti Evrope 21. maja 2003. V peti alineji 32. točke ta listina določa, da mora lokalna skupnost »prispevati k oblikovanju mrež organizacij in projektov, ki podpirajo nenasilje in strpnost v šoli in zunaj nje«. Strpnost se tu pojavlja skupaj z nenasiljem kot ena od predpostavk za mirno sožitje. Lahko bi rekli, da ima v tem primeru splošen pomen določenega načina vedenja in ravnanja.

Slovenski Zakon o osnovni šoli v sedmi alineji 2. člena med cilji osnovnošolskega izobraževanja določa: »vzgojanje za medsebojno strpnost, spoštovanje drugačnosti in sodelovanje z drugimi, spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin in s tem razvijanje sposobnosti za življenje v demokratični družbi«.³⁰ Tudi v tem primeru nastopa strpnost kot vedenjski in mišljenjski standard v splošnem pomenu besede.

Izraz toleranca pa ima poleg socialnega tudi tehnični oziroma naravoslovni pomen. V medicini pomeni omejeno odpornost organizma na kvarne vplive zunanjih dejavnikov, še posebej strupov in žarčenj. V številnih tehničnih predpisih pa se nanaša na dovoljeno odstopanje od predpisane vrednosti.³¹ V tej zvezi se je

²⁹ Gl. Uradna objava št. 40-41/2001 z dne 25. 5. 2001 (Ob-49113).

³⁰ Gl. Zakon o osnovni šoli (uradno prečiščeno besedilo) (ZOsn-UPB1), Uradni list RS 23/2005 z dne 10. 3. 2005. Gl. npr. tudi avstrijski program druge stopnje osnovne šole (BGBl. II Nr. 134/2000 zulezt geändert durch BGBl. II Nr. 372/2005) ... Den Schülerinnen und Schülern ist in einer zunehmend internationalen Gesellschaft jene Weltoffenheit zu vermitteln, die vom Verständnis für die existenziellen Probleme der Menschheit und von Mitverantwortung getragen ist. Dabei sind *Humanität, Solidarität, Toleranz, Frieden, Gerechtigkeit, Gleichberechtigung und Umweltbewusstsein handlungsleitende Werte*.

³¹ V tej zvezi govorimo o dopustni nenatančnosti, o toleranci napak oziroma območju tolerance. Gl. npr. Pravilnik o tehničnih predpisih za toleranco mer in oblik pri jeklenih nosilnih konstrukcijah (Uradni list SFRJ, št. 41-569/1964, stran 763); Avstrijska uredba o določitvi toleranc za gnojila BGBl.Nr. 499/1987 ST0185: Verordnung des Bundesministers für Land- und Forstwirtschaft vom 7. Oktober 1987 über die Festsetzung von Toleranzen nach dem Düngemittelgesetz.

pojavi tudi izraz *ničelna toleranca*, ki pomeni, da ni dopustno nobeno odstopanje od konkretnega normativa.³²

Ta izrazito tehnološki pojem se je uveljavil tudi na področju družboslovja. Najprej se je v Združenih državah Amerike in Kanadi, nato pa tudi v drugih državah pojavil v obliki politike, ki ne tolerira niti najmanjšega odstopanja od določenega pravila. Na ta način je mogoče neodvisno od krivde, zmote ali morebitnih posebnih okoliščin kaznovati vsakega dejanskega kršitelja določenega pravila. Tako politiko so uvedli v mnogih ameriških šolah zlasti v zvezi z mamili in orožjem. Posebej znana je postala politika t. i. ničelne tolerance v času newyorškega župana Giulianija.³³ Takrat so skušali s strogim kaznovanjem tudi najmanjših prestopkov (npr. pitja alkohola v javnosti, beračenja, črne vožnje na mestnih avtobusih ali podzemski železnici itd.) vzpostaviti red v mestu in izkoreniniti kriminal. Politika ničelne tolerance je kljub pozitivnim rezultatom zelo sporna. Danes lahko srečamo izraz ničelna toleranca v različnih zvezah, npr. v zvezi z desnimi skrajneži,³⁴ alkoholizmom v prometu, drogami, sojenjem v nogometu ipd.

Iz naravoslovja je bil v družboslovje prenesen tudi izraz *aktivna toleranca*. Izraz, ki je znan zlasti v medicini,³⁵ prehaja v družboslovju meje jezikovne logike. Na določen način namreč prihaja v nasprotje s samim s seboj. Če je namreč toleranca strpnost, potem je (s)trpnost težko aktivna.

Slovenski filozof Marko Uršič³⁶ opredeljuje aktivno toleranco, ko pravi: »In prav v tem je bistvena razlika med zgolj pasivno in aktivno strpnostjo: pasivna toleranca se zadovolji z distanco, s politiko »nevmešavanja« (ki je sicer pogosto pravilna odločitev), aktivna toleranca – če to držo sploh še lahko imenujemo toleranca, morda bi bilo bolje govoriti o empatiji, »so-vživljanju« ipd. – pa se izpostavlja nevarnosti, da kaj izgubi, morda tudi kaj zelo pomembnega, če se v soočenju z drugim in drugačnim to izkaže za neresnično ali se relativizira.«

³² Gre za prevod izrazov Null-Toleranz, zero-tolerance, tolérance zéro itd. Gl. npr. razglas avstrijskega pravosodnega ministrstva, JMZ 30033A/2/I11/02: »... eine Null-Toleranz hinsichtlich der Kontamination derartiger Lebensmittel mit Listeria monocytogenes festgelegt wird.«

³³ Rudolph W. Giuliani je bil župan mesta New York od začetka leta 1994 do konca leta 2001.

³⁴ Gl. npr. sklep predsedstva nemške SPD z dne 20. avgusta 2007, zlasti tč. 14: Grenzen aufzeigen: Intervention und Null-Toleranz. Sklep je objavljen na spletni strani <http://stark-gegen-rechts.spd.de/servlet/PB/show/1722917/PV%2020%2008%2007%20BPT%20Rechtsextremismus.pdf>.

³⁵ Gl. npr. Gizi Wildbaum, Nir Netzer and Nathan Karin: Tr1 cell-dependent active tolerance blunts the pathogenic effects of determinant spreading (članek je objavljen na spletni strani <http://www.jci.org/cgi/content/abstract/110/5/701?ck=nck>), Denise Faustman, Vera Hauptfeld, Paul Lacy, and Joseph Davie, Demonstration of Active Tolerance in Maintenance of Established Islet of Langerhans Allografts (objavljeno na spletni strani <http://www.pnas.org/cgi/content/abstract/79/13/4153>).

³⁶ Gl. njegovo razpravo Prava strpnost je pripravljenost sprejeti drugo in drugačno človeško resnico, gl. zgoraj, op. 15.

Izraz *aktivna toleranca* srečamo tudi v pravnih virih. Nemški okvirni zakon o visokem šolstvu v četrti točki § 41 kot nalogo študentskih organizacij na visokih šolah (Studierendenschaften) omenja tudi nalogo spodbujati pripravljenost članov za aktivno strpnost in zavzemanje za temeljne in človekove pravice.³⁷ Žal zakon ne pojasni vsebine samega izraza. Verjamemo lahko, da je imel zakonodajalec jasno predstavo o tem, zakaj je uporabil obstoječo zvezo »*die Bereitschaft ihrer Mitglieder zur aktiven Toleranz ... zu fördern*« namesto bolj običajne oziroma lažje razumljive »*die aktive Bereitschaft ihrer Mitglieder zur Toleranz ... zu fördern*.« Glede na samo vsebino določbe seveda ni izključeno, da ga je pri iskanju ustrezne formulacije vodila predvsem želja po politični korektnosti.

3. Beseda toleranca v sodni praksi

Izraz toleranca se seveda pojavlja tudi v sodnih praksah različnih držav. Tu so njegovi pomeni nekoliko bolj razdelani kot v zakonih in drugih predpisih. Ob tem je zanimivo, da obstajajo največje razlike med različnimi pravnimi področji, oziroma točneje, med ustavnim in rednim sodstvom. Seveda je popolnoma nemogoče podati izčrpen pregled sodb, v katerih je uporabljena beseda toleranca. Omejili se bomo le na nekaj posameznih, značilnih primerov. Ker je naša sodna praksa v tem pogledu dokaj skromna, bomo v nadaljevanju omenili le nekaj sodb Evropskega sodišča za človekove pravice oziroma nemških in avstrijskih ustavnih ter rednih sodišč.

Evropsko sodišče za človekove pravice je v zadevi Jerusalem v. Austria leta 2001 med drugim ugotovilo, da morajo tisti, ki vstopajo v javno razpravo, kazati večjo stopnjo tolerance do kritike.³⁸ V konkretnem primeru je poslanka dunajskega mestnega sveta, ki hkrati deluje kot deželni parlament, Susanne Jerusalem

³⁷ Gl. Nemški okvirni zakon o visokem šolstvu (6. HRGÄndG) vom 8. August 2002 (BGBl I S. 3138), Punkt 4, Abs. 1, § 41: auf der Grundlage der verfassungsmäßigen Ordnung die politische Bildung, das staatsbürgerliche Verantwortungsbewusstsein und die Bereitschaft ihrer Mitglieder zur *aktiven Toleranz* sowie zum Eintreten für die Grund- und Menschenrechte zu fördern.

³⁸ As to the question whether the interference was necessity in a democratic society, the Court observed that the applicant was an elected politician and freedom of expression was especially important for elected public representatives. Private individuals and associations also laid themselves open to scrutiny when they entered the arena of public debate, and, since the IPM and the VPM were active in a field of public concern and the IPM had cooperated with a political party, they should have shown a higher degree of tolerance to criticism. The applicant's statements were made in the course of a political debate and, although not covered by immunity as they would have been in a session of the Regional Parliament, the forum was comparable to Parliament as far as the public interest in protecting the participants' freedom of expression was concerned. Therefore, very weighty reasons were needed to justify an interference with the applicant's right to freedom of expression. Gl. povzetek navedene odločbe ESČP na spletni strani <http://www.echr.coe.int/Eng/Press/2001/Feb/Jerusalemjudepress.htm>.

leta 1992 na seji tega organa v razpravi o pomoči staršem, katerih otroci so postali žrtve različnih sekt, med drugim dejala, da sta Institut zur Förderung der Psychologischen Menschenkenntnis in Verein zur Förderung der Psychologischen Menschenkenntnis sekti s totalitarnim značajem in fašističnimi težnjami. Obe društvi sta Jerusalemovo tožili. Prvostopenjsko sodišče je bilo mnenja, da v izjavi ni šlo za mnenje, marveč za navajanje dejstev, ki pa jih toženka ni bila zmožna dokazati. Zato je naložilo toženki preklic izjav in prepoved, da bi jih še ponavljala. Pritožbeno in vrhovno sodišče sta sicer razveljavili dolžnost preklica, z enako argumentacijo pa sta ohranili prepoved ponavljanja izjave. Jerusaleмова je sprožila postopek pred Evropskim sodiščem za človekove pravice zaradi kršitve 10. in 6. člena Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin.

Evropsko sodišče za človekove pravice je razsodilo, da je pomenila odločba avstrijskega sodišča kršitev svobode izražanja, ki je še posebej pomembna za izvoljene predstavnike ljudstva. Sodišče je poleg tega, kot smo že omenili, ugotovilo, da sta obe društvi s svojim javnim delovanjem vstopili v javno razpravo ter s tem postali predmet podrobnejše javne presoje. Zato bi morali pokazati večjo toleranco do kritike.³⁹ Beseda toleranca v tem primeru ne pomeni splošne strpnosti, temveč sposobnost oziroma celo dolžnost mirno prenašati (tudi neprijetno) kritiko.

Podobno stališče je v svoji odločitvi iz leta 2001 zavzelo tudi avstrijsko vrhovno sodišče. Po njegovem mnenju morajo politiki, ki se »zavestno izpostavljajo podrobni presoji javnosti in tiska, pokazati večjo stopnjo tolerance, še zlasti takrat, ko javno izjavljajo nekaj, kar kliče h kritiki.«⁴⁰ Pod vplivom zgoraj omenjene odločbe ESČP je avstrijsko vrhovno sodišče odločilo, da velja to načelo tudi za zasebnike, ki s svojo dejavnostjo stopijo na politični oder.⁴¹

V obeh primerih imamo, kot vidimo, opravka s povsem konkretno obliko tolerance, pri kateri gre v bistvu za prenašanje nečesa neugodnega v primarnem pomenu latinske besede *tolerantia*. Zato bi jo v tem primeru verjetno težko slovenili z besedo strpnost.

Avstrijsko vrhovno sodišče pa je v eno od svojih odločitev izraz toleranca uporabilo tudi v splošnem pomenu. Ko je razsojalo o dopustnosti časopisnega oglasa proti odvetniški zbornici, v katerem je bila med drugim trditev, da odvetniška zbornica z načinom uveljavljanja disciplinske odgovornosti svojih članov

³⁹ Podobno formulacijo srečamo tudi v odločbi ESČP 6819 z dne 25. 1. 2007 *Arbeiter c. Autriche/ v. Austria*, no/no. 3138/04 (Sect. 1).

⁴⁰ Gl. sodbo RS U OGH 2001/07/05 6 Ob 149/01g; odločba je objavljena na spletni strani sodišča: <http://www.ris.bka.gv.at/jus/>. Gl. tudi sodbo Ob 159/06k (v tem primeru je šlo za oglas v pustnem časopisu).

⁴¹ Gl. sodbo avstrijskega vrhovnega sodišča Ob 245/04d.

krši njihove človekove pravice ter škoduje klientom, je med drugim ugotovilo, da mora v interesu nadaljnjega razvoja, ki ga bosta vodila pluralizem in toleranca, pravica do svobodnega izražanja mnenj, ki je eden od bistvenih temeljev demokratične družbe, veljati tudi za izjave, ki vnašajo nemir, prizadenejo ali celo šokirajo. V tej sodni odločbi ima beseda toleranca splošen pomen strpnosti kot ene od odlik demokratične družbe.

Podoben pomen ima beseda toleranca tudi v nekaterih sodbah nemškega Zveznega ustavnega sodišča. Ko je npr. odločalo o vzgojnih ciljih šolske vzgoje, je to med drugim ugotovilo, da lahko država, neodvisno od vzgojnih ciljev staršev šoloobveznih otrok, zasleduje tudi lastne vzgojne cilje, da pa mora pri tem pokazati nevtralnost in strpnost (*Neutralität und Toleranz*) v odnosu do staršev. Kot dom vseh državljanov ne sme država po mnenju sodišča na noben način načrtno vplivati v korist določene politične, ideološke ali svetovnonazorske smeri oziroma se ne sme s svojimi ukrepi izrecno ali molče istovetiti z določeno vero ali svetovnim nazorom ter s tem ogroziti verski mir v družbi.⁴² Ob tem je treba vseeno opozoriti na to, da v tem primeru ne gre za versko toleranco v klasičnem pomenu besede, marveč za splošno strpnost do ljudi druge vere ali ljudi brez vere, ki je del splošne družbene strpnosti.

Na upoštevanje načela strpnosti opozarja Nemško zvezno ustavno sodišče tudi v zvezi s svojo odločitvijo o pravici državnih uslužbenk do nošenja muslimanske rute. V obrazložitvi svoje odločitve je sodišče med drugim ugotovilo, da je treba pri napetostih, do katerih nujno prihaja pri pouku otrok različnih svetovnih nazorov in veroizpovedi, iskati izravnavo ob upoštevanju zapovedi strpnosti (*Toleranzgebot*) kot izraza človekovega dostojanstva.⁴³ Beseda toleranca ima v tem primeru povsem splošen pomen strpnosti kot načina vedenja do drugačnega in drugega.

V enem od postopkov ustavne pritožbe⁴⁴ je nemško Zvezno ustavno sodišče v obrazložitvi svoje določitve med drugim zapisalo, da je verska svoboda kot del sistema temeljnih pravic in vrednot prirejena zapovedi strpnosti. Dialog z verskimi in svetovnonazorskimi manjšinami pomeni za odprto pluralistično družbo obogatitev. Po mnenju sodišča je pomembna naloga javne šole, da to izvršuje v duhu

⁴² Gl. 1 BvR 2780/06.

⁴³ Gre za t. i. *Kopfstuchentscheidung* 2 BvR 1436/02, ki jo je nemško Zvezno ustavno sodišče razglasilo 24. 9. 2002: tč. II, 2, 4b, aa: Für die Spannungen, die bei der gemeinsamen Erziehung von Kindern unterschiedlicher Weltanschauungs- und Glaubensrichtungen unvermeidlich sind, muss unter Berücksichtigung des Toleranzgebots als Ausdruck der Menschenwürde (Art. 1 Abs. 1 GG) nach einem Ausgleich gesucht werden.

⁴⁴ Gl. odločbo nemškega Zveznega ustavnega sodišča 2 BvR 1693/04 z dne 31. maja 2006, tč. 1 b) aa) in 2 a) bb). Odločba je objavljena na spletni strani sodišča http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/rk20060531_2bvr169304.html

žive strpnosti (*gelebte Toleranz*), pri čemer naj bi navzočnost širokega spektra prepričanj spodbujala zmožnost šolarjev za strpnost in dialog. Tudi v tem primeru lahko besedo toleranca razumemo v splošnem pomenu strpnosti. Z izrazom *gelebte Toleranz* je sodišče bržčas hotelo poudariti, da ne zadošča le proklamirana strpnost, temveč mora ta obstajati v dejanskem življenju.

Nekoliko konkretnejši pomen ima beseda toleranca v odločitvi avstrijskega zveznega ustavnega sodišča.⁴⁵ To je novembra 1998 v pritožbi Jehovih prič odločilo zoper odločitev Zveznega ministrstva za šolstvo, kulturo in šport (Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Sport), ki je zavrnilo njihovo priznanje kot zakonsko priznane verske družbe (Anerkennung als gesetzlich anerkannte Religionsgesellschaft). Ker ministrstvo ni odločilo pravočasno, so se Jehove priče pritožile na upravnem sodišču zaradi molka organa. Sodišče je ministrstvu naložilo izdajo odločitve v določenem roku. Ministrstvo je izdalo negativno odločbo, ki je med drugim Jehovim pričam očitala, da zase terjajo toleranco, ki jo nalašč in izrecno odrekajo državnim ustanovam in drugim verskim skupnostim. Tako stališče naj bi bilo nezdržljivo s položajem javnopravne korporacije.⁴⁶ Ustavno sodišče je odločbo ministrstva odpravilo zaradi kršitve načela enakosti pred zakonom. Po mnenju ustavnega sodišča je ravnalo ministrstvo svojevoljno, saj ni pravilno ugotovilo pravnega položaja, hkrati pa je premalo raziskalo dejanske okoliščine.

S tem je ustavno sodišče posredno sprejelo pomembno stališče, ki se nanaša na vsebino pojma toleranca oziroma strpnost. Iz njegovega razlogovanja, predvsem pa iz zavrnitve razlogovanja ministrstva namreč izhaja, da zapoved tolerance (*Toleranzgebot*) ni pogojena s strpnostjo drugega, marveč je vedenjski model, h kateremu je posameznik zavezan brezpogojno, tj. neodvisno od ravnanja drugega. To pa ustreza splošni predstavi o strpnosti, ki je v prvi vrsti obveznost v razmerju do drug(a)cnih.

Nasprotno tej v bistvu absolutni predstavi o toleranci je seveda predstava o toleranci kot o ravnanju v povsem konkretnem primeru. V tem smislu govori odločba avstrijskega vrhovnega sodišča o vzajemni toleranci (*wechselseitige Toleranz*), ko gre npr. za ravnanje solastnikov določene nepremičnine.⁴⁷ V konkretnem primeru je hotel eden od solastnikov štirinadstropne stavbe zgraditi osebno dvigalo, čemur sta nasprotovala ostala solastnika. Sodišče je bilo mnenja, da je treba pri vrednotenju vpliva načrtovane spremembe upoštevati le hujše posege v interese solastnikov. V procesu iskanja sporazuma je treba po mnenju sodišča upoštevati

⁴⁵ Gl. odločbo VfGH Erkenntnis Nr. 15124 z dne 3. 11. 1998. Odločba je objavljena na spletni strani <http://www.ris.bka.gv.at/vfgh/>.

⁴⁶ Gl. tč. 11 navedene odločbe. Gl. tudi tč. 5.

⁴⁷ Gl. odločbo OGH 5Ob93/06x z dne 27. 6. 2006. Objavljena je na spletni strani <http://www.ris.bka.gv.at/jus/>.

vzajemno dolžnost obzirnosti in vzajemne tolerance solastnikov pri tehtanju njihovih interesov (die wechselseitige Pflicht zur gegenseitigen Rücksichtnahme und wechselseitigen Toleranz der Wohnungseigentümer untereinander im Zuge einer Interessensabwägung).

Izraz vzajemna toleranca je avstrijsko vrhovno sodišče uporabilo tudi v primeru razveljavitve izročilne pogodbe.⁴⁸ V svojem razlogovanju je sodišče med drugim zapisalo, da je mogoče v razmerjih med starši in otroki zahtevati vzajemno toleranco in pripravljenost izogibanja in razčiščevanja sporov, ki presega sicer običajno mero pri osebnih družbah. Ta zapoved ravnanja ima po mnenju sodišča svoje meje v dopustnosti in nobena stran ga ne sme stopnjevati do zlorabe.

Zelo konkretno vsebino ima izraz toleranca (strpnost) tudi v revizijski odločbi avstrijskega vrhovnega sodišča, s katero je sodišče razveljavilo drugostopenjsko odločbo in znova uveljavilo odločbo sodišča prve stopnje.⁴⁹ V razvezni zadevi, v kateri je šlo za vprašanje krivde, je sodišče v obrazložitvi med drugim polemiziralo z odločbo sodišča druge stopnje. Pri tem pravi, da očitek drugostopenjskega sodišča tožencu, da si ni z vso previdnostjo in toleranco (strpnostjo) prizadeval iskati kompromisov, zadeva v enaki meri tudi toženko, saj bi se morala tudi ona s strpnostjo (toleranco) izogibati sporom ali jih reševati, ker bi s tem tožencu ne dajala nobenega povoda za obiskovanje gostiln. To toleranco žene je sodišče povsem pogrešilo pri uporabi motornega vozila, ki ga je vedno zahtevala le zase.

Iz zadnje ugotovitve je mogoče najbolje povzeti, da je sodišče uporabljalo besedo toleranca v pomenu pripravljenosti na dogovor oziroma pripravljenosti popustiti v povsem konkretnih okoliščinah. Toleranca zato ni mišljena kot nek splošen družbeni standard, temveč kot konkretno izhodišče za ravnanje oziroma reševanje problemov, ki so nastali v razmerjih med zakoncema. Bistvo tega izhodišča pa je v določeni pripravljenosti popustiti.

V praksi avstrijskega vrhovnega sodišča velja omeniti še en zanimiv primer uporabe besede toleranca. Srečamo jo v sodbi, s katero je vrhovno sodišče zavrnilo revizijo v prežिवninski zadevi.⁵⁰ Razvezani mož je zahteval vrnitev prežिवnine za čas, ko je njegova razvezana žena živela v zunajzakonski istospolni skupnosti. Sodišče je njegovemu zahtevku ugodilo, bivša žena pa je zoper sodbo vložila re-

⁴⁸ Gl. odločbo OGH 8Ob519/91 z dne 11. 4. 1991 ter odločbo 8 Ob 648/88 z dne 22. 12. 1988. Odločba iz leta 1991, ki zavrača revizijo odločbe iz leta 1988, povzema v tej točki njeno besedilo: ... daß zwischen Eltern und Kindern - der Beklagte ist der Sohn der Klägerin - eine über das sonst bei Personengesellschaften gewöhnlich zu fordernde Maß hinausgehende wechselseitige Toleranz und Bereitschaft zur Vermeidung und Bereinigung von Konflikten verlangt werden darf; dieses Verhaltensgebot findet freilich im Rahmen der Zumutbarkeit seine Grenzen und darf vom anderen Teil auch nicht missbräuchlich überfordert werden ...

⁴⁹ OGH 3Ob561/95 z dne 13. 9. 1995.

⁵⁰ OGH 6Ob28/07x z dne 16. 3. 2007.

vizijo, ki jo je vrhovno sodišče, kot smo že omenili, zavrnilo. Pri opredelitvi bistvenih značilnosti življenjske skupnosti vrhovno sodišče med drugim ugotavlja, da izvirajo iz občutka pripadnosti, duševne skupnosti, delitve veselja in trpljenja ter nujenja vzajemne pomoči. Upošteva dokaj široko sprejeto dogovorno naravo prokreacije potomcev in do določene mere dopustne spolne tolerance so bile po mnenju sodišča to tudi bistvene značilnosti zakonske življenjske skupnosti. Podobna družba, kot ugotavlja sodišče, ne zatiska več oči pred raznolikostjo partnerskih odnosov, temveč jih vse bolj tudi tolerira.⁵¹ Iz zadnjega lahko sklepamo na to, da izraz toleranca v obravnavanem primeru ne pomeni samo strpnosti v smislu dopuščanja drugačnega, marveč sprejemanje nečesa kot nekaj dopustnega oziroma vrednostno sprejemljivega. Toleranca v tem pomenu torej izraža do določene mere pozitiven odnos do svojega objekta. Pri tem velja spomniti na to, da se strpnost pogosto, če že ne običajno, nanaša na dopuščanje nečesa, s čimer se ne strinjamo, oziroma česar ne sprejemamo kot svojega.

Od vseh navedenih odstopa pomen besede toleranca oziroma glagola tolerirati v sodbi Evropskega sodišča za človekove pravice v zadevi *Serif v. Greece*.⁵² Sodišče je v zvezi s pritožbo muftija iz mesta Rodopi v Trakiji, ki ga je grško sodišče obsodilo, ker si je v nasprotju z veljavnim zakonom in ob delni podpori svojih vernikov lastil položaj muftija, med drugim ugotovilo, da je naloga oblasti zagotoviti vzajemno toleriranje med nasprotujočimi si skupinami, ne pa da skušajo preprečiti vzrok napetosti s tem, da izključijo pluralizem.⁵³ Toleriranje bi v tem primeru lahko razumeli kot sobivanje brez nasilja, kar je seveda dokaj daleč od strpnosti v običajnem pomenu besede.

Naša sodna praksa v pogledu izraza toleranca oziroma strpnost ne ponuja nobenih novih pomenskih odtenkov.⁵⁴

⁵¹ Gl. odločbo OGH 6Ob28/07x: ... Gerade diese Wesensmerkmale, die aus dem Gefühl der Zusammengehörigkeit, der seelischen Gemeinschaft des Teilens von Freud und Leid sowie der Leistung von Beistand entspringen, bildeten mit Rücksicht auf die (mittlerweile überwiegend anerkannte) Abdingbarkeit der Zeugung von Nachkommenschaft und der - bis zu einem gewissen Grad zulässigen - Vereinbarung sexueller Toleranz auch in einer Ehe die wesentlichen Elemente der ehelichen Lebensgemeinschaft. Im Übrigen verschleße die heutige Gesellschaft vor der möglichen und tatsächlichen Vielfaltigkeit partnerschaftlicher Beziehungen nicht nur nicht mehr die Augen, sondern toleriere diese auch zunehmend ...

⁵² 141 *Serif v. Greece*, no/no. 38178/97 (Sect. 2) z dne 14. 12. 1999. Sodba je objavljena na spletni strani <http://echr.coe.int/Eng/press/1999/dec/serif%20jud%20epresse.htm>.

⁵³ Gl. odločbo *Serif v. Greece*: ... The role of the authorities in such circumstances was not to remove the cause of tension by eliminating pluralism, but to ensure that the competing groups tolerated each other

⁵⁴ Gl. npr. odločbo Višjega sodišča v Ljubljani v zadevi I Kp 1050/2004.

Če torej strnemo zgoraj navedene primere uporabe besede toleranca v pravnih normah in nekaterih sodbah, opazimo, da ima izraz dokaj različne pomeni. Pomeni lahko:

- pripravljenost (vzajemno) popustiti in s tem omogočiti mirno sožitje;
- prizadevanje, da se v sporu ali pri uveljavljanju nasprotujočih si pravic z vzajemnim popuščanjem doseže rešitev, ki bo sprejemljiva za obe strani;
- strpnost in nekonfliktnost, na katero se sklicujemo pri nasprotjih, ki izhajajo iz kulturno in religiozno utemeljenih vrednostnih opredelitev oziroma načina življenja;
- način uveljavljanja (stvarnih) pravic, ki obravnava tujo pravico na enak način kot lastno;
- tolerirati v pomenu dopustiti, čeprav se s tem ne strinjamo;
- tolerirati, tj. kot dopustno sprejeti nekaj, s čimer se bodisi strinjamo bodisi temu ne nasprotujemo;
- odstopanje od določenih tehničnih ali vedenjskih⁵⁵ standardov.

Domnevamo lahko, da bi se s podrobnejšim pregledom pravnih predpisov in sodne prakse, oziroma če bi razširili njihov krog, raznolikost pomenov še povečala. Iz povedanega pa ne izhaja samo to, da pomen izraza toleranca ni enoten, temveč tudi to, da nobeden od njegovih pomenov ni v prvi vrsti praven.

Zato se po vsem povedanem kajpak zastavlja vprašanje, ali gre pri izrazu toleranca za pravno ali zgolj za vedenjsko načelo.

4. Narava izraza toleranca

Nekateri vidijo v toleranci pravno načelo. Ob tem so pravna načela »vrednostna merila, ki kot pravna vodila usmerjajo vsebinsko opredeljevanje pravnih norm in njihovo izvrševanje.«⁵⁶ Pravna vodila so navadno vsebovana v ustavi, zakonih in drugih splošnih pravnih aktih oziroma so se izoblikovala v pravni praksi ali znanstvenem proučevanju prava. In čeprav je strpnost oziroma toleranca na nek način blizu tej opredelitvi, bi težko trdili, da gre pri pojmu tolerance oziroma strpnosti za pravno načelo, saj nima primarno pravnega pomena in tega tudi ni mogoče (natančno) opredeliti v kontekstu veljavnega prava oziroma po pravilih pravne logike.

Glede na različne pomeni, v katerih srečamo izraz toleranca v pravnih normah in še bolj v sodni praksi, bi verjetno težko govorili o jasno opredeljenem pomenu

⁵⁵ Zlasti v primerih t. i. ničelne tolerance.

⁵⁶ Gl. Pravo, Leksikon Cankarjeve založbe, druga, razširjena in spremenjena izdaja, Ljubljana 2003, s. v. pravno načelo.

izraza toleranca. Toleranco navadno izvajamo iz človekovega dostojanstva. Kljub temu bi izrazu težko pripisali pravno naravo v materialnem smislu. Z njim se opredeljuje *način ravnanja in ne njegova vsebina*. Zato bi v današnjem pravu težko govorili o pravnem institutu tolerance. Če že, potem bi mu lahko pripisali značilnost, podobno generalni klavzuli v smislu interpretativnega in argumentativnega izhodišča. Proti v prvi vrsti pravni naravi pojma toleranca govori nenazadnje tudi način uporabe, ki je navadno bolj sociološki kot pa pravni.

Ne glede na povedano pa ostaja vprašanje, ali je mogoče toleranco tj. strpnost in spoštovanje v medčloveških odnosih šteti za pravno obvezujoče načelo ali obveznost oziroma, kje je prostor za toleranco v pravu.

Na toleranco (strpnost) se sklicujemo, ko gre za vrednostno opredeljena ravnanja, ki predstavljajo izraz naše svobode in s katerimi izražamo svoje verovanje, svetovni nazor in ostale vrednostne opredelitve. V sodobni liberalni državi ostaja to področje zunaj vplivanja pravnih predpisov in posegov državnih institucij, ki teh vsebin ne smejo presoati v smislu njihove (ne)pravilnosti, (ne)resničnosti ali (ne)vrednosti. Pravni red lahko reagira le na tista tovrstna ravnanja, ki pomenijo dejanski poseg v tuje pravice oziroma napad na pravni red. Sicer pa je ta dolžan zagotoviti in varovati pravico posameznika, da lahko ravna v skladu s svojim prepričanjem in verovanjem.

Skladno s temeljnimi svoboščinami sodobne liberalne družbe (svoboda misli, opredelitve, vere itd.) spadajo vzgoja in razvoj osebnosti ter sprejemanje vrednostnih odločitev na področje odločanja posameznika in ne več državnih ali verskih institucij.

S tem pa seveda pravni red prepušča tudi urejanje medsebojnih odnosov na tem področju prizadetim posameznikom. V te odnose lahko poseže le v primeru, da pride do dejanskih posledic ali ogrožanja temeljnih vrednot sistema. Kljub temu pa v ta razmerja ne posega kot razsodnik o tem, kaj je prav in kaj ne, temveč kot avtoriteta, ki skrbi za spoštovanje pravnega reda in splošno sprejetih načel vedenja in ravnanja, med katere sodi tudi strpnost.

Toleranca je v svojem splošnem pomenu zato metappravna kategorija, ki omogoča sočasen obstoj in mirno uveljavljanje nasprotujočih si ali izključujočih se pravic, s tem da ob upoštevanju tujih pravic opredeljuje konkreten obseg in način uveljavljanja lastnih pravic. V tem pogledu bi lahko govorili o interpretativnem izhodišču, s pomočjo katerega je mogoče razmejiti dve nasprotujoči si pravici, ki se v določenem obsegu prekrivata. Pri toleranci gre torej za izraz pravne (in splošne) kulture, ki omogoča konkretno udejanjanje posameznih temeljnih pravic in svoboščin. V tem kontekstu bi verjetno lahko govorili o neke vrste splošnem pravnem načelu.

Uveljavitev načela enakosti, ki zajema enakost pred zakonom in zagotavlja vsem enake pravice, je pripeljala do tega, da določeni načini vedenja, pogledi, prepričanja itd. niso več predmet toleriranja, marveč se lahko uveljavljajo kot pravice, ki jih je konkretno socialno okolje dolžno spoštovati. Ne glede na to pa ostaja toleranca tisti blažilec, ki omogoča uveljavljanje posameznih pravic, ko te pridejo v konflikt z drugimi pravicami. Toleranca je neke vrste interpretativno orodje, s pomočjo katerega lahko v konkretnem primeru razmejimo nasprotujoče si pravice. V tem pogledu je toleranca del pravne kulture oziroma tisti kulturni minimum, ki omogoča mirno uveljavljanje nasprotujočih si pravic. Kot pripravljenost dobrohotno potrpeti, ko gre za nekaj pravno in vrednostno sprejemljivega, zmanjšuje možnost konfliktov v družbi.

Ob tem je bistvena prvina tolerance njena vrednostna opredelitev. Toleranca (strpnost) ni permisivnost, tj. brezbržnost in izmikanje soočenju s problemi. Bistvena prvina tolerance je vrednostna in racionalna opredelitev do tega, kaj je prav in kaj ne. Zato ne pomeni izogibanje konfliktom za vsako ceno in tudi ne dopuščanja česarkoli. K bistvu strpnosti spada tudi pripravljenost upreti se tistim ravnanjem, ki kršijo temeljna pravna načela in pomenijo izpodkopavanje veljavnega ustavnega reda.

To pa seveda odpira načelno vprašanje, ali gre še za isti pojem, ko srečujemo različne pozive na netoleranco do netolerance.⁵⁷ Po mnenju nekaterih je treba ljudi pripraviti do strpnosti tudi s silo. Poenostavljeno povedano bi to pomenilo, da bi bilo treba biti netoleranten do netolerantnih. Justus Wenzel o tem piše: »Proti netolerantnim toleranca ne more ostati v vsaki situaciji tolerantna, ker bi se sicer vdala; kljub temu pa ne sme, ko pravi ne in se zoper netolerantnega vede netolerantno, tudi sama postati določena oblika netolerance.«⁵⁸ Čeprav se lepo sliši, je vse skupaj bolj jezikoven kot pa vsebinski problem in je predvsem posledica neopolne opredelitve. Upiranje zlu in nasilju, ne pomeni zanikanja strpnosti in z njo tudi nima nobene zveze. Toleranca je po svoji naravi kulturna in vrednostna kategorija. Zato ne pomeni zanikanja vrednot, temveč njihovo spodbujanje in krepitev. Prav zato ne more biti izgovor za nedejavnost in zapiranje oči pred resničnimi problemi.

Če se vrnemo k izhodiščnemu vprašanju, potem lahko ugotovimo, da toleranca oziroma strpnost danes ni v prvi vrsti pravni pojem. Zato ga znotraj pravnih norm tudi ne gre razlagati le s pomočjo pravne logike, temveč s pomočjo širšega razumevanja družbenih procesov in vrednot. In čeprav ni več potrebe po verski to-

⁵⁷ Tako stališče je npr. izražal plakat, ki je pozival na boj proti vojni: Dem Krieg keinen Frieden!. Gl. npr. spletno stran <http://www.sjoe.at/content/oest/themen/milit/article/301.html>.

⁵⁸ Neue Zürcher Zeitung, 20. 11. 2004.

leranci, se potreba po strpnosti in toleranci v današnji libertarni družbi ni zmanjšala. Potrebna je namreč v razmejevanju različnih pravic in svoboščin, ki lahko ob svojem izvrševanju posežejo v pravice in svoboščine drugih.

SUMMARY

THE WORD »TOLERANCE« AS LEGAL TERM

As a legal term, the word *tolerance* came into being as religious tolerance. An apt example is the Patent of Tolerance of the Emperor Joseph II. In October 1781, Joseph II. issued this law to eliminate restrictions placed against the practice of the Protestant and Greek Orthodox religions. He allowed for them to hold private services and removed the exclusion of their members from civil service, university career etc. Despite this, the Roman Catholic religion remained the official religion and the only one that held public services.

Religious tolerance presupposes the existence of an official state religion. Other religions or denominations are tolerated in a fixed legal framework. Religious freedom thus in fact contradicts the existence of religious tolerance. It is giving the individuals the freedom to believe in, practice, and promote their religion of choice without interference or official harassment.

Despite the existence of religious freedom in most modern societies, the notion of tolerance is still quite often used in legal texts. In modern legal texts, however, the meaning of the word varies from case to case. Sometimes it refers to a general pattern of behaviour, while in other instances it is used to define concrete actions.

It can be said that tolerance is no more a legal term in a strict sense. It has become much more a cultural standard of behaviour that helps interpret legal norms in the event of conflicting interests and rights. As such, it is not conditioned by the concrete behaviour of others.

REICHTE DIE REZEPTION DES SÄCHSISCH-MAGDEBURGISCHEN RECHTS BIS NACH SLOWENIEN?

INGE BILY

1. Zum Projekt

Im Rahmen des Akademievorhabens »Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas« sind auf der Grundlage des Vergleichs deutscher Rechtstexte und ihrer Übertragungen ins Polnische, Tschechische und in weitere Sprachen Osteuropas sowohl rechtshistorische wie auch philologische Auswertungen des Materials geplant.¹ In einem ersten Schritt geht es um die Untersuchung der Verbreitung von Rechtsinstituten (Rechtsinhalten) und der entsprechenden Termini.

Die sprachliche Analyse wird sich vor allem Fragen der Entlehnung des Fachwortschatzes des Rechts und seiner Weiterentwicklung in der jeweiligen Nehmersprache zuwenden. Im Zusammenhang mit der Übertragung bzw. Übersetzung der Rechtstermini oder der Umschreibung von Rechtsinhalten – meist wegen des Fehlens eines entsprechenden Terminus in der Nehmersprache – ist die Suche nach einer möglichst adäquaten Wiedergabe des semantischen Gehalts des jeweiligen Rechtsterminus von großer Bedeutung. Aus vergleichbaren Arbeiten, so z.B. aus der Untersuchung Mária Papsonovás zum Silleiner Rechtsbuch² ist bekannt, daß es bei der Übernahme/Übersetzung deutscher Rechtstexte mitunter schwierig war, in der Nehmersprache Äquivalente für die deutschen Rechtstermini und die sie verkörpernden Rechtsinhalte zu finden.

¹ Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas. In: [Informationsbroschüre] Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig 2006, 38; vgl. auch Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Arbeitsberichte der wissenschaftlichen Vorhaben 2004/2005. Information zur Öffentlichen Frühjahrssitzung am 8. April 2005, 18–20; ferner: Jahrbuch 2003–2004. Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Im Auftrage der Akademie herausgegeben von Ernst Schlegel. Stuttgart, Leipzig 2005, 361–366; Jahrbuch 2005–2006: 2007, 269–272; sowie den Katalog zur Ausstellung »Garten der Erkenntnis« den Teil »Rechtswege. Sachsenspiegel, Glossen und Magdeburger Recht in ihren europäischen Dimensionen«. Leipzig 2004.

² Papsonová, Mária: Das magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473). (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003.

Unsere Untersuchung wird mit einem Vergleich der »Magdeburger Urteile«³ und ihrer Übertragung ins Polnische, Tschechische und Lateinische beginnen, wobei ausgewählte Rechtsinstitute und die entsprechenden Termini das Kernstück der Untersuchung bilden.

Ursprünglich lediglich als Hilfsmittel für die eigene Arbeit gedacht, entsteht im Rahmen der Projektarbeit ein mehrsprachiges Wörterverzeichnis ausgewählter Rechtstermini.⁴ Außerdem wird eine Bibliographie erstellt und eine Grundkarte des Untersuchungsgebietes geschaffen. Auf Länder- bzw. Teilgebietskarten sollen bereits vorliegende Arbeitsergebnisse zur Verbreitung des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Ost- und Südosteuropa zusammengefaßt und mit den eigenen Untersuchungsergebnissen verknüpft werden.

Die Ergebnisse der Projektarbeit werden in einer eigenen Reihe (IVS SAXONICO-MAIDEBURGENSE IN ORIENTE) als gedruckte wie auch als elektronische Version publiziert.

2. Zum Stand der linguistischen Forschung

»Die Erforschung der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Osteuropa ist nicht nur angesichts der modernen Entwicklungen ein spannendes Thema. Viele Aspekte dieses Phänomens harren der detaillierten Untersuchung – vor allem auch aus philologischer Sicht.«⁵

Die Notwendigkeit einer Zusammenführung der Ergebnisse rechtshistorischer und philologischer Forschungen steht außer Frage.⁶ Forschungsergebnisse aus

³ Vorgesehen ist hierfür eine Edition der Schöffensprüche aus Magdeburg für die Stadt Krakau (Oppitz Nr. 284), die in Berlin am Lehrstuhl für deutsche Rechtsgeschichte durch Prof. Friedrich Ebel (†) initiiert wurde, und deren Fertigstellung und Druck unter dem Titel »Das Buch der Magdeburger Urteile. (Rechtsmitteilungen und Rechtssprüche Magdeburgs für Krakau)« bevorsteht. Selbstverständlich wird von uns die der Edition zugrunde liegende Handschrift ebenfalls einbezogen.

⁴ Bily, Inge: Das Projekt »Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas«. In: Wynfried Krieglleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer (Hrsg.), Deutsche Sprache und Kultur in der Zips. Bremen 2007, 179–186. – Es sei auch auf ein weiteres Langzeitvorhaben an der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, die Edition der Glossen zum Sachsenspiegel im Rahmen des internationalen Großunternehmens Monumenta Germaniae Historica, aufmerksam gemacht: Die Edition von Glossen zum Sachsenspiegel. Bereits erschienen sind die Edition der Buch'sche Glosse zum Sachsenspiegel-Landrecht (Kaufmann 2002) sowie die Edition der kürzeren Glosse zum Sachsenspiegel-Lehnrecht (Kaufmann 2006). Gegenwärtig wird durch Frank-Michael Kaufmann die Edition der längeren Lehnrechtsglosse vorbereitet. Zur Buch'sche Glosse zum Sachsenspiegel-Landrecht (Kaufmann 2002) wird ein Glossar erarbeitet (Kaufmann, Neumeister Glossar), das von uns bereits in der Phase der Entstehung zu Vergleichen genutzt werden kann.

⁵ Lück, Heiner: Zur Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Osteuropa. Das Beispiel Ungarn. In: Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. von Thomas Bremer. (Colloquium Halense 2). Halle 2001, 27–28.

⁶ Vgl. besonders Grimm, Jacob: Kleinere Schriften. Bd. 8. Gütersloh 1890. (Neudruck Hildesheim 1966),

Geschichte, Rechtsgeschichte und Rechtssprache verbindet Angelo Garovi,⁷ und Józef Matuszewski⁸ begründet in seinem Aufsatz »Die Philologie im Dienste der Geschichte« die Verbindung von Ergebnissen aus historischer und sprachhistorischer Forschung.

In unseren Untersuchungen können wir u.a. auch an die Ergebnisse slowenischer Wissenschaftler anknüpfen, vgl. die sprachhistorischen und lexikographischen Arbeiten France Bezlajs⁹ und seiner Schüler wie auch die Forschungen Katja Škrubejs,¹⁰ in denen rechts- und sprachwissenschaftliche Aspekte verbunden werden.

Die deutschen Lehnwörter im Slowenischen behandelt Hildegard Striedter-Temps in einer grundlegenden Untersuchung.¹¹ Allerdings begegnen hier lediglich deutsche Lehnwörter, die über das Oberdeutschen ins Slowenische gekommen sind. Weiterhin muß die Bearbeitung der deutschen Lehnwörter in der slowenischen Volkssprache durch Eberhard Kranzmayers genannt werden.¹²

547; von Amira, Karl: Grundriß des Germanischen Rechts. (Grundriß der Germanischen Philologie). Straßburg 1913, 3–4; Dorovskich, Je. M.: Pravo i nacional'nyj jazyk. Moskva 1996; Eckert, Jörn, Hattenhauer, Hans (Hrsg.): Sprache – Recht – Geschichte. Rechtshistorisches Kolloquium, 5.–9. Juni 1990, Christian-Albrechts-Universität Kiel. Heidelberg 1991; Köbler, Gerhard: Deutsche Sprachgeschichte und Rechtsgeschichte. In: Werner Besch, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung, 1. Halbbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1). Berlin, New York 1984, 56–70, bes. S. 57; Schmidt-Wiegand, Ruth: Deutsche Sprachgeschichte und Rechtsgeschichte bis zum Ende des Mittelalters. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1. Teilbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1., 2. Auflage). Berlin, New York 1998, 72–87; Schmidt-Wiegand, Ruth: Deutsche Sprachgeschichte und Rechtsgeschichte seit dem Ausgang des Mittelalters. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1. Teilbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1., 2. Auflage). Berlin, New York 1998, 87–98; Schmidt-Wiegand, Ruth: Der Rechtswortschatz im Sachsenspiegel. In: Lothar Hoffmann, Hartwig Kalverkämper, Herbert Ernst Wiegand (Hrsg.), Fachsprachen. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft (HSK 14.2). Berlin, New York 1999, 2341–2348, bes. S. 2342; Schmidt-Wiegand, Ruth: Sprache zwischen Recht und Gesetz – Mainzer Reichslandfriede und Sachsenspiegel-Prolog im Vergleich. In: Heiner Lück, Bernd Schildt (Hrsg.), Recht, Idee, Geschichte. Beiträge zur Rechts- und Ideengeschichte für Rolf Lieberwirth anlässlich seines 80. Geburtstages. Köln, Weimar, Wien 2000, 135–150.

⁷ Garovi, Angelo: Rechtssprachlandschaften in der Schweiz und ihr europäischer Bezug. (Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur 76). Tübingen, Basel 1999.

⁸ Matuszewski, Józef: Filologia w służbie historii. In: Acta Universitatis Lodziensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego Nauki Humanistyczno-Społeczne. Folia Iuridica (1978), seria 1, zes. 32, 3–34.

⁹ Bezljaj, France: Etimološki slovar slovenskega jezika. Bd. 1ff. Ljubljana 1977ff.

¹⁰ Škrubej, Katja: *Ritus gentis* Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva. Ljubljana 2002.

¹¹ Striedter-Temps, Hildegard: Deutsche Lehnwörter im Slovenischen. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen 27). Wiesbaden 1963.

¹² Kranzmayer, Eberhard: Die deutschen Lehnwörter in der slovenischen Volkssprache. (Veröffentlichungen des Institutes für Kärntner Landesforschung). Laibach 1944.

Für unsere sprachlichen Analysen sind Katja Škrubejs¹³ Untersuchungen zur slawischen Rechtsterminologie sowie die Bearbeitung der Rechtswörter in den Freisinger Denkmälern durch Irene Wiehl¹⁴ von großem methodischen Wert, auch wenn das in diesen Arbeiten behandelte Material, zeitlich deutlich vor dem des von uns zu untersuchenden Zeitraumes liegt.

Den Wert, aber ebenfalls die Grenzen sprachlicher Analysen, sieht auch Sergij Vilfan, der in seiner Rechtsgeschichte betont: »Auf die ältesten Zusammenhänge kann im allgemeinen die philologisch-historische Methode hinweisen. Doch können damit bestenfalls nur einzelne Bausteine erarbeitet werden, besonders da bei abstrakten Rechtsbegriffen aus einer Kontinuität des Wortes nicht immer auf eine Beständigkeit der begrifflichen Bedeutung geschlossen werden kann.«¹⁵

3. Reichte die Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts bis nach Slowenien?

Auf der Grundlage rechts- und sprachhistorischer Analysen soll im Rahmen unserer Projektarbeit u.a. die Reichweite der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts nach Osten und Südosten näher bestimmt werden. Im Zusammenhang damit wird auch der Frage nach Hinweisen auf eine eventuelle Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts auf dem Gebiet des heutigen Slowenien nachgegangen.

In einer Reihe rechtshistorischer und auch sprachwissenschaftlicher Untersuchungen ist es gelungen, den Weg der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts nach Ost- und Südosteuropa in seinen Hauptlinien nachzuzeichnen. Hierzu sind besonders Untersuchungen in den Ländern des Verbreitungsgebietes des sächsisch-magdeburgischen Rechts wie auch in Deutschland und Österreich zu vergleichen.

¹³ Škrubej, Katja: *Ritus gentis* Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva. Ljubljana 2002; Škrubej, Katja: Historisch analysierte Lexik-relevante Quelle für die rechtsgeschichtliche Forschung? In: Birgit Feldner, Verena Tiziana Halbwachs, Thomas Olechowski, Josef Pauser, Stefan Schima, Andreas Sereing (Hrsg.), *Ad fontes. Europäisches Forum junger Rechtshistorikerinnen und Rechtshistoriker*. Frankfurt a.Main, ... 2002, 357–370; Škrubej, Katja: Rekonstrukcija najstarejšega sodnega postopka pri prednikih Slovencev. In: *Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani* 63 (2003), 399–435; Škrubej, Katja: The old vernacular legal lexis and institutions of the Early Middle Age Alpine Slavs. (The reconstruction model). In: Andreas Bauer, Karl H.L. Welker (Hrsg.), *Europa und seine Regionen. 2000 Jahre Rechtsgeschichte*. Köln, Weimar, Wien 2007, 81–105.

¹⁴ Wiehl, Irene: Die Rechtswörter in den Freisinger Denkmälern. In: Hans-Bernd Harder, Bernd E. Scholz (Hrsg.), *Studia Slavica. Beiträge zum VIII. Internationalen Slawistenkongress in Zagreb 1978*. Gießen 1981, 59–80.

¹⁵ Vilfan, Sergij: *Rechtsgeschichte der Slowenen*. (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21). Graz 1968, 37.

Um die Grenzen der Verbreitung des sächsisch-magdeburgischen Rechts genauer bestimmen zu können, ist besonders die Peripherie des Verbreitungsgebietes noch intensiver zu betrachten. Das gilt für rechtshistorische wie für sprachwissenschaftliche Untersuchungen gleichermaßen.

Das Recht ist an Sprache gebunden. Somit hat die Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts immer auch Spuren im Sprachmaterial der jeweiligen, das Recht rezipierenden Sprachgemeinschaft hinterlassen. Dies belegen besonders Untersuchungen zum Wortschatz des Polnischen¹⁶ wie auch anderer Sprachen.¹⁷ Es kann ein Zusammenhang zwischen der Intensität der Rezeption des sächsisch-

¹⁶ Bellmann, Günter: *Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteldeutschen.* (Studia Linguistica Germanica 4). Berlin, New York 1971; Eggers, Eckard: Zur Entlehnung deutscher Komposita aus freien Morphemen in das Polnische. In: Alek Pohl, André de Vincenz (Hrsg.), *Deutsch-polnische Sprachkontakte. Beiträge zur gleichnamigen Tagung*, 10.–13. April 1984 in Göttingen. (Slavistische Forschungen 52). Köln, Wien 1987, 29–41; Eggers, Eckard: Die Phonologie der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen bis 1500. (Slavistische Beiträge 225). München 1988; Eggers, Eckard: Sprach- und Kulturkontakt in Polen. In: *Florilegium Linguisticum. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Eckardt Eggers, Joachim Becker, Jürgen Udolph und Dieter Weber. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien 1999, 100–112; Kaestner, Walter: Die deutschen Lehnwörter im Polnischen. I. Teil: Einleitung und Lautlehre. (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 23). Leipzig 1939; Kaestner, Walter: Germanistische Aspekte der deutsch-polnischen Lehnwortforschung. In: Alek Pohl, André de Vincenz (Hrsg.), *Deutsch-polnische Sprachkontakte. Beiträge zur gleichnamigen Tagung*, 10.–13. April 1984 in Göttingen. (Slavistische Forschungen 52). Köln, Wien 1987, 89–102; Siatkowski, Janusz: Wpływy poszczególnych dialektów niemieckich na język polski. In: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 7. Warszawa 1967, 33–46; Siatkowski, Janusz: *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim* II. 4. formy beznosówkowe, 5. formy nieprzegłoszone. (Monografie Slawistyczne 20). Wrocław, Warszawa, Kraków; Vladimír Simič, *Civilno pravo v Ptujem Statut iz leta 1376 v primerjavi s Švabskim zrcalom*. In: *Zbornik znanstvenih razprav* VLIII (1970), 1–8.

¹⁷ Dorul'a, Ján: Z histórie slovensko-nemeckých jazykových vzťahov v 16.–18. storočí. (Z výskumu jazyka levočských Nemcov). In: *Slavica Slovaca* 12 (1977), 13–27; Dorul'a, Ján: Z histórie slovensko-nemeckých jazykových vzťahov v 16.–18. storočí. (Z výskumu jazyka levočských Nemcov). In: *Slavica Slovaca* 13 (1978), 63–77; Dorul'a, Ján: Slovensko-nemecké vzťahy v rukopisných pamiatkach (podľa písomností v archíve mesta Banská Bystrica). In: Miroslava Domová (Hrsg.), *Kniha '95–'96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. o.O. 1997, 190–192; Pásonová, Mária: Das magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473). (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003; Newerklá, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen.* (Schriften über Sprachen und Texte 7). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2004; Skála, Emil: Die Entwicklung des Bilinguismus in der Tschechoslowakei vom 13. bis 18. Jahrhundert. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 86. Halle/S. 1964, 69–106; Siatkowski, Janusz: *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim* II. 4. formy beznosówkowe, 5. formy nieprzegłoszone. (Monografie Slawistyczne 20). Wrocław, Warszawa, Kraków 1970; Piirainen, Ilpo Tapani: Sprachhistorische Beziehungen zwischen Schlesien und der Slowakei. In: Józef Grabarek (Hrsg.), *Deutschsprachige Kanzleien des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit.* (Kanzleisprachen 1). Bydgoszcz, Münster, Regensburg 1997, 31–48.

magdeburgischen Rechts und der Nachhaltigkeit der Reflexe dieser Rezeption im Wortschatz der rezipierenden Sprachgemeinschaft angenommen werden.

Umgekehrt läßt das Fehlen sprachlicher Reflexe auf das Fehlen einer Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in den Gebieten des heutigen Slowenien schließen. Zumindest ist eine Rezeption in der Intensität auszuschließen, wie sie in Gebieten des heutigen Polen, der Slowakei, der Ukraine oder Weißrusslands begegnet und die sich auf Rechtsquellen stützen kann, die u.a. die Übernahme/Übersetzung von Rechtstexten zweifelsfrei belegen. Zu verweisen ist außerdem auf zahlreiche auswertende Studien zu diesen Rechtstexten.

Der Eindruck einer nicht erfolgten Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in den Gebieten des heutigen Slowenien wird auch bei der Betrachtung der deutschen Lehnwörter im Slowenischen¹⁸ bestätigt, denn unter den zum Rechtswortschatz gehörenden deutschen Lehnwörtern nennt Striedter-Temps nur solche, die wahrscheinlich aus dem süddeutschen Raum und über die Vermittlung Österreichs gekommen sind. Hinweise auf Entlehnungen aus dem niederdeutschen Raum fehlen dagegen.

4. Zusammenfassung

Die Herstellung eines Bezuges zum Magdeburgischen Recht in der Einleitung zu einem Rechtstext genügt nicht als Nachweis der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts. Vielmehr müssen sich entsprechende Rechtsinhalte in den jeweiligen Rechtstexten wiederfinden.¹⁹ Auch das Vorkommen einzelner, relativ weit verbreiteter Rechtsgedanken/Rechtsinhalte aus dem sächsisch-magdeburgischen Recht, wie z.B. »der Ältere teilt, der Jüngere wählt« berechtigen noch nicht zur Annahme einer Rezeption.

Die Frage nach der Reichweite der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts bis nach Slowenien, kann selbstverständlich nur vor dem Hintergrund des gegenwärtigen Standes der Forschung betrachtet werden. Im Anschluß an einen Vergleich des Rechts der Slowenen mit dem sächsisch-magdeburgischen Recht muß der rechtshistorische Teil der Frage erneut gestellt werden. Es sei auch an die Forderung S. Vilfans nach weiteren Quellenstudien erinnert: »Um die Intensität ihrer Einflüsse [gemeint sind die privaten Rechtsbücher, die »Spiegel« der deutschen Rechtsgebiete], besonders des Schwabenspiegels, die gewiß teilweise be-

¹⁸ Striedter-Temps, Hildegard: Deutsche Lehnwörter im Slovenischen. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen 27). Wiesbaden 1963.

¹⁹ Moldt, Dirk: Korporationsrechte, Stadtrechte und Sachsenspiegelrecht im mittelalterlichen Siebenbürgen. Phil. Diss. Berlin [in Vorb.].

standen, näher beurteilen zu können, sind die Privaturkunden noch nicht eingehend genug erforscht.«.²⁰

Aus der Siedlungsgeschichte und aus Untersuchungen zum Zusammenhang zwischen Herrschaftsbereichen und dem Recht ist für die Gebiete Sloweniens ebenfalls keine Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts abzuleiten.²¹ Auf das Fehlen sprachlicher Anhaltspunkte für eine Rezeption wurde bereits hingewiesen.

Nach dem gegenwärtigen Stand der Forschung fehlen im heutigen Slowenien vorerst sprachliche, rechtshistorische und in engem Zusammenhang damit stehende siedlungshistorische Anhaltspunkte für eine Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts wie sie z.B. für Osteuropa oder auch für Teile Westeuropas belegt ist.

Literatur

von Amira, Karl: Grundriß des Germanischen Rechts. (Grundriß der Germanischen Philologie). Straßburg 1913.

Apovnik, Paul, Karničar, Ludwig: Wörterbuch der Rechts- und Wirtschaftssprache. Slovar pravnega in ekonomskega jezika. Teil 1: Deutsch-Slowenisch. Dunaj 1996, Teil 2: Slowenisch-Deutsch. Wien 1989.

Baltl, Herman, Kocher, Gernot: Österreichische Rechtsgeschichte unter Einschluß sozial- und wirtschaftsgeschichtlicher Grundzüge: von den Anfängen bis zur Gegenwart. 10. Aufl. Graz 2004.

Bellmann, Günter: Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteleutschen. (Studia Linguistica Germanica 4). Berlin, New York 1971.

Bežljaj, France: Etimološki slovar slovenskega jezika. Bd. 1ff. Ljubljana 1977 ff.

Bily, Inge: Das Projekt »Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas«. In: Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer (Hrsg.), Deutsche Sprache und Kultur in der Zips. Bremen 2007, 179–186.

Dorovskich, Je. M.: Pravo i nacional'nyj jazyk. Moskva 1996.

Dorul'a, Ján: Z histórie slovensko-nemeckých jazykových vzťahov v 16.–18. storočí. (Z výskumu jazyka levočských Nemcov). In: Slavica Slovaca 12 (1977), 13–27.

Dorul'a, Ján: Z histórie slovensko-nemeckých jazykových vzťahov v 16.–18. storočí. (Z výskumu jazyka levočských Nemcov). In: Slavica Slovaca 13 (1978), 63–77.

Dorul'a, Ján: Slovensko-nemecké vzťahy v rukopisných pamiatkach (podľa písomností v archíve mesta Banská Bystrica). In: Miroslava Domová (Hrsg.), Kniha '95-'96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. o.O. 1997, 190–192.

Eckert, Jörn, Hattenhauer, Hans (Hrsg.): Sprache – Recht – Geschichte. Rechtshistorisches Kolloquium, 5.–9. Juni 1990, Christian-Albrechts-Universität Kiel. Heidelberg 1991.

²⁰ Vilfan, Sergij: Rechtsgeschichte der Slowenen. (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21). Graz 1968, 146.

²¹ Hermann, Hans-Georg: Über Potentiale stadtherrlicher Normenkontrolle im »Oberbayerischen Stadtrecht« des 14. Jahrhunderts. In: Hans-Joachim Hecker, Reinhard Heydenreuter, Hans Schlosser (Hrsg.), Rechtssetzung und Rechtswirklichkeit in der bayerischen Geschichte. (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. Beiheft 30 (Reihe B)). München 2006, 75–97; Hermann, Hans-Georg: Nur eine Ehre oder auch mehr Recht für Hemau? Rechtliche Auswirkungen der Stadtwerdung. In: 700 Jahre Hemau, die Stadt auf dem Tangrinte. 1305–2005. Beiträge zum Symposium am 3. Dezember 2005. Dokumentation der Ausstellung vom 25. Juni bis 24. Juli 2005. Im Auftrag der Stadt Hemau hrsg. von Thomas Feuerer. [o.O.] 2007, 61–85, bes. S. 76, Tafel 8.

Eggers, Eckard: Zur Entlehnung deutscher Komposita aus freien Morphemen in das Polnische. In: Alek Pohl, André de Vincenz (Hrsg.), *Deutsch-polnische Sprachkontakte. Beiträge zur gleichnamigen Tagung*, 10.–13. April 1984 in Göttingen. (Slavistische Forschungen 52). Köln, Wien 1987, 29–41.

Eggers, Eckard: Die Phonologie der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen bis 1500. (Slavistische Beiträge 225). München 1988.

Eggers, Eckard: Sprach- und Kulturkontakt in Polen. In: *Florilegium Linguisticum. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Eckardt Eggers, Joachim Becker, Jürgen Udolph und Dieter Weber. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien 1999, 100–112.

Garovi, Angelo: Rechtssprachlandschaften in der Schweiz und ihr europäischer Bezug. (Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur 76). Tübingen, Basel 1999.

Globočnik, A.v.: Uebersicht der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain. Laibach 1893.

Grimm, Jacob: *Kleinere Schriften*. Bd. 8. Gütersloh 1890. (Neudruck Hildesheim 1966).

Hermann, Hans-Georg: Über Potentiale stadtherrlicher Normenkontrolle im »Oberbayerischen Stadtrecht« des 14. Jahrhunderts. In: Hans-Joachim Hecker, Reinhard Heydenreuter, Hans Schlosser (Hrsg.), *Rechtssetzung und Rechtswirklichkeit in der bayerischen Geschichte*. (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. Beiheft 30 (Reihe B)). München 2006, 75–97.

Hermann, Hans-Georg: Nur eine Ehre oder auch mehr Recht für Hemau? Rechtliche Auswirkungen der Stadtwerdung. In: 700 Jahre Hemau, die Stadt auf dem Tangrinte. 1305 – 2005. Beiträge zum Symposium am 3. Dezember 2005. Dokumentation der Ausstellung vom 25. Juni bis 24. Juli 2005. Im Auftrag der Stadt Hemau hrsg. von Thomas Feuerer. [o.O.] 2007, 61–85.

Holcman, Borut: Kazensko-pravne in civilno-pravne določbe v rokah mestnega sodnika – sejmko, mestno in židovsko sodišče. In: Marija Hernja Masten et al. (Hrsg.), *Mestni statut 1376. Mednarodni simpozij Ptujsko mestno pravo v sredneevropskem prostoru*, Ptuj, 17. in 18. oktober 1996. Ptuj 1997, 295–306.

Kambič, Marko: Spodnjeavstrijski intestatni red iz leta 1720 – med tradicijo in spremembo. In: *Zbornik znanstvenih razprav LXVI* (2006), 1–31.

Kaestner, Walter: Die deutschen Lehnwörter im Polnischen. I. Teil: Einleitung und Lautlehre. (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 23). Leipzig 1939.

Kaestner, Walter: Germanistische Aspekte der deutsch-polnischen Lehnwortforschung. In: Alek Pohl, André de Vincenz (Hrsg.), *Deutsch-polnische Sprachkontakte. Beiträge zur gleichnamigen Tagung*, 10.–13. April 1984 in Göttingen. (Slavistische Forschungen 52). Köln, Wien 1987, 89–102.

Köbler, Gerhard: Deutsche Sprachgeschichte und Rechtsgeschichte. In: Werner Besch, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 1. Halbbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1). Berlin, New York 1984, 56–70, bes. S. 57.

Kocher, Gernot: Der Bürger und sein Recht in der mittelalterlichen Stadt. In: Marija Hernja Masten et al. (Hrsg.), *Mestni statut 1376. Mednarodni simpozij Ptujsko mestno pravo v sredneevropskem prostoru*, Ptuj, 17. in 18. oktober 1996. Ptuj 1997, 173–187.

Kocher, Gernot: Das Stadtrecht von Pettau/Ptuj im mitteleuropäischen Rechtsquellenverband. In: Marija Hernja Masten et al. (Hrsg.), *Statut mesta Ptuj iz leta 1513. Mednarodni simpozij Ptujsko mestno pravo v sredneevropskem prostoru*, Ptuj, 5.–7. november 1997. Ptuj 2003, 119–126.

Kocher, Gernot: Das Privatrecht im Sachsenspiegel. In: *Zbornik Pravne fakultete Univerze v Mariboru II*, 1 (2006), 33–49.

Kranzmayer, Eberhard: Die deutschen Lehnwörter in der slovenischen Volkssprache. (Veröffentlichungen des Institutes für Kärntner Landesforschung). Laibach 1944.

Lück, Heiner: Zur Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Osteuropa. Das Beispiel Ungarn. In: *Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft*. Hrsg. von Thomas Bremer. (Colloquium Halense 2). Halle 2001, 9–28.

Matuszewski, Józef: Filologia w służbie historii. In: *Acta Universitatis Lodziensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego Nauki Humanistyczno-Społeczne. Folia Iuridica* (1978), seria 1, zesz. 32, 3–34.

Moldt, Dirk: Lässt sich das Rechtsgebiet der Siebenbürger Sachsen einer Stadtrechtsfamilie zuordnen? Überlegungen zur mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Rechtsgeschichte. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 26 (97) (2003), 60–65.

Moldt, Dirk: Korporationsrechte, Stadtrechte und Sachsenspiegelrecht im mittelalterlichen Siebenbürgen. Phil. Diss. Berlin [in Vorb.].

Newerkla, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen. (Schriften über Sprachen und Texte 7). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2004.

Papsonová, Mária: Das magdeburger Recht und das Silleiner Rechtsbuch. Wörterbuch zur deutschsprachigen Vorlage des Landrechts (1378) und zu ihrer Übersetzung (1473). (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft. Reihe B/Untersuchungen 84). Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2003.

Piirainen, Ilpo Tapani: Sprachhistorische Beziehungen zwischen Schlesien und der Slowakei. In: Józef Grabarek (Hrsg.), Deutschsprachige Kanzleien des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. (Kanzleisprachen 1). Bydgoszcz, Münster, Regensburg 1997, 31–48.

Pravni Terminološki Slovar do 1991. Ljubljana 1999.

Rajšp, Vincenc, Bruckmüller, Ernst (Hrsg.), Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod. Ljubljana 1999.

Schmidt-Wiegand, Ruth: Deutsche Sprachgeschichte und Rechtsgeschichte bis zum Ende des Mittelalters. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1. Teilbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1., 2. Auflage). Berlin, New York 1998, 72–87.

Schmidt-Wiegand, Ruth: Deutsche Sprachgeschichte und Rechtsgeschichte seit dem Ausgang des Mittelalters. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger (Hrsg.), Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, 1. Teilbd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1., 2. Auflage). Berlin, New York 1998, 87–98.

Schmidt-Wiegand, Ruth: Der Rechtswortschatz im Sachsenspiegel. In: Lothar Hoffmann, Hartwig Kalverkämper, Herbert Ernst Wiegand (Hrsg.), Fachsprachen. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft (HSK 14.2). Berlin, New York 1999, 2341–2348, bes. S. 2342.

Schmidt-Wiegand, Ruth: Sprache zwischen Recht und Gesetz – Mainzer Reichslandfriede und Sachsenspiegel-Prolog im Vergleich. In: Heiner Lück, Bernd Schildt (Hrsg.), Recht, Idee, Geschichte. Beiträge zur Rechts- und Ideengeschichte für Rolf Lieberwirth anlässlich seines 80. Geburtstages. Köln, Weimar, Wien 2000, 135–150.

Siatkowski, Janusz: Wpływy poszczególnych dialektów niemieckich na język polski. In: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 7. Warszawa 1967, 33–46.

Siatkowski, Janusz: Bohemizmy fonetyczne w języku polskim II. 4. formy beznosówkowe, 5. formy nieprzegłoszone. (Monografie Slawistyczne 20). Wrocław, Warszawa, Kraków 1970.

Vladimir Simič, Civilno pravo v Ptujem Statut iz leta 1376 v primerjavi s Švabskim zrcalom. In: Zbornik znanstvenih razprav VLIII (1970), 1–8.

Skála, Emil: Die Entwicklung des Bilinguismus in der Tschechoslowakei vom 13. bis 18. Jahrhundert. In: Beiträge zur Geschichte des deutschen Sprache und Literatur 86. Halle/S. 1964, 69–106.

Snoj, Marko: Slovenski etimološki slovar. Ljubljana 1997.

Steppan, Markus: Pettauer Stadtrecht 1513. Das Pettauer Strafrecht im mitteleuropäischen Umfeld. In: Marija Hernja-Masten et al. (Hrsg.), Statut mesta Ptuj iz leta 1513. Mednarodni simpozij Ptujsko mestno prava v sredneevropskem prostoru, 1997. Ptuj 2003, 195–206.

Striedter-Temps, Hildegard: Deutsche Lehnwörter im Slovenischen. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen 27). Wiesbaden 1963.

Strippel, Jutta: Zum Verhältnis von Deutscher Rechtsgeschichte und Deutscher Philologie. In: Jörg J. Müller (Hrsg.), unter Mitarb. von Reinhard Behm, Karl-Heinz Götze, Ulrich Schulte-Wülwer und Jutta Strippel, Germanistik und deutsche Nation 1806–1848. Zur Konstitution bürgerlichen Bewußtseins. Stuttgart, Weimar 1974, 113–166.

Škrubej, Katja: *Ritus gentis* Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva. Ljubljana 2002.

Škrubej, Katja: Historisch analysierte Lexik-relevante Quelle für die rechtsgeschichtliche Forschung? In: Birgit Feldner, Verena Tiziana Halbwachs, Thomas Olechowski, Josef Pauser, Stefan Schima, Andreas Seireing (Hrsg.), *Ad fontes. Europäisches Forum junger Rechtshistorikerinnen und Rechtshistoriker*. Frankfurt a.Main, ... 2002, 357–370.

Škrubej, Katja: Rekonstrukcija najstarejšega sodnega postopka pri prednikih Slovencev. In: *Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani* 63 (2003), 399–435.

Škrubej, Katja: The old vernacular legal lexis and institutions of the Early Middle Age Alpine Slavs. (The reconstruction model). In: Andreas Bauer, Karl H.L. Welker (Hrsg.), *Europa und seine Regionen. 2000 Jahre Rechtsgeschichte*. Köln, Weimar, Wien 2007, 81–105.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana 1961.

Vilfan, Sergij: *Rechtsgeschichte der Slowenen*. (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21). Graz 1968.

Weiske, Julius: *Grundsätze des deutschen Privatrechts nach dem Sachsenspiegel mit Berücksichtigung und Vergleichung des Schwabenspiegels, vermehrten Sachsenspiegels und Sächsischen Weichbildes*. Leipzig 1826.

Wichl, Irene: Die Rechtswörter in den Freisinger Denkmälern. In: Hans-Bernd Harder, Bernd E. Scholz (Hrsg.), *Studia Slavica. Beiträge zum VIII. Internationalen Slawistenkongreß in Zagreb 1978*. Gießen 1981, 59–80.

Žontar, Josip: *Najstarejša sodna knjiga mesta Kranja: (1517–1529)*. Ljubljana 1942.

POVZETEK

ALI JE RECEPCIJA SAŠKO-MAGDENBURŠKEGA PRAVA DOSEGLA SLOVENIJO?

V okviru znanstvenega projekta akademije v Leipzigu z naslovom »Saško-magdenburško pravo kot kulturni člen med pravnimi ureditvami Vzhodne in Srednje Evrope« načrtujemo na podlagi primerjave nemških pravnih tekstov in njihovih prevodov v poljski, češki in druge vzhodnoevropske jezike tudi pravno-zgodovinske in filološke raziskave gradiva. V prvem delu projekta gre za raziskavo razširjenosti pravnega inštituta (pravnih vsebin) in ustreznih terminov. V okviru raziskave sledimo tudi namigom glede možne razširjenosti saško-magdenburškega prava na ozemlju današnje Slovenije. Po sedanjem stanju raziskave manjkajo predvsem temeljne raziskave s področja jezikoslovja, pravne zgodovine in kolonizacije.

IZSELJEVANJE PREBIVALSTVA IZ ZAHODNEGA ILIRIKA V 5. IN 6. STOLETJU

Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki

RAJKO BRATOŽ

Odseljevanje prebivalstva iz provinc Zahodnega Ilirika, predvsem iz Panonije, dokumentira cela vrsta virov, vendar pa je mogoče le v posameznih primerih ugotoviti njegovo izhodišče. Migracija je lahko potekala v okviru enega mestnega ozemlja, lahko je zajela prebivalstvo več mest ali širše ozemlje, ki se je raztezalo na ozemlje sosednje province. Odseljevanje je potekalo v različnih oblikah. Le v redkih primerih (okrog 405 in nato 568) se omenja načrtovana in organizirana odselitev, kakršna je potekala iz Obrežnega Norika v letu 488. Taka selitev, bodisi načrtovana in hotena, za del prebivalstva pa neprostovoljna, je bila zaradi izbire primerne trenutka in vojaške zaščite relativno varna. V veliki večini primerov je bila izselitev nenadna, posledica velike nevarnosti, dostikrat je potekala v obliki bega z vsem tveganjem in spremljajočimi pojavi.

Poročila o selitvah prebivalstva Panonije so razsejana v zelo raznovrstnih virih: historiografskih spisih, panegiriki, pisemski korespondenci, krščanskih dogmatičnih in polemičnih spisih, hagiografskih besedilih, v civilni in cerkveni zakonodaji, v upravnih in geografskih strokovnih literaturah.¹ Epigrafski viri so zelo redki, nanašajo pa se predvsem na stike med Sirmijem z območjem Druge Panonije in dalmatinsko metropolo Salono. Opisi v virih so neprecizni, splošni, prav redko se nanašajo na območje enega mesta in s tem na določeno ozemlje province. Oznake prebivalstva, ki je bilo udeleženo pri teh procesih, se praviloma nanašajo na ozemlje ilirske prefekture (*Illyriciani*) ali na panonski prostor (*Pannonii*).²

¹ Gl. Dietz, Karlheinz: *Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum* (von 378–584 n. Chr.). V: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, Ausstellungskatalog, Nürnberg 1988, 27–67 (viri v nemškem prevodu); Lotter, Friedrich, ter Bratož, Rajko in Castritius, Helmut, kot sodelavci: *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom* (375–600). Ljubljana 2005, 1–6; 171–172; 260–268; Demandt, Alexander: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284–565 n. Chr. Handbuch der Altertumswissenschaft III, 6*. München 2007, 1–43 (splošni pregled virov za pozno antiko).

² K oznaki *Illyriciani* gl. Kuntić-Makvić, Bruna: *Illyricianus: l'histoire de mot et l'histoire de l'Illyrie*. V: Bratož, Rajko (ed.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*. Situla 34, Ljubljana 1996, 185–192. Izraz *Pannonici* prinaša (poleg oznake *Pannonii*) le *Notitia dignitatum* v pomenu oznake vojaških enot. Nikjer ne naletimo na zanesljive oznake, ki bi se nanašala na prebivalstvo posamezne od poznoantičnih panonskih provinc, na primer Valerije ali Savije, ki v imenu ne nosita panonskega imena. Tako ni zanesljive potrditve za ime prebivalcev Valerije (teoretično *Valeriani*), kot sta domnevala Gam-

Vprašanju odseljavanja iz zahodnega Ilirika, zlasti iz Panonije, se je posvečalo več avtorjev, ki so pri razlagi nekaterih temeljnih virov (kot so zakoni cesarja Honorija o reševanju vprašanja begunstva in vojnega ujetništva) prihajali večkrat do precej različnih zaključkov; še bolj izrazite so razlike pri oceni posledic migracij in pri vprašanih kontinuitete.³

1. Izgube prebivalstva v zadnji tretjini 4. stoletja

Primeri izseljevanja iz Zahodnega Ilirika, predvsem iz panonskih provinc, od začetka 5. stol. so odraz stanja, ko je postalo življenje do take mere težko, da so posamezne skupine prebivalstva iskale rešitev v odselitvi v druge dele države. Pred nastopom teh pojavov, nato pa vzporedno z njimi, je potekal gospodarski zaton tega

ber, Klaus: Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis zum 6. Jahrhundert. Sirmium 4. Beograd 1982, 77–85, zlasti 81–82 in podobno Tóth, Endre: Provincia Valeria Media. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41, 1989, 197–226, zlasti 220. Pri napisu *Ego Valerianus scripsi* v napisnem polju križa v tako imenovanem Korbinijanovem evangeliarju sta Gamber in Tóth (ter nekateri drugi raziskovalci) namesto imena *Valerianus* (avtor zapisa) predlagala obliko *Valerianis* (v pomenu posvetila »prebivalcem province Valerije«). Ta enkratni zapis ni zanesljiva potrditev za obstoj tega imena. Tudi oznaka prebivalcev province Savije v virih ni zanesljiva. Pri omembi skupin *Siskioi* in *Souaboi* (Prokopios, *Bellum Gothicum* 1, 15, 26 se nanaša prvo ime na prebivalce Siscije, glavnega mesta province Savije, ki v posameznih virih nastopa kot oznaka za celotno provinco (prim. Athanasius, *Apologia secunda* 1, 2 in 37, 1 (PG 25, 249, 312); isti, *Historia Arianorum* 28 (PG 25, 725)), drugo ime pa na panonske Svebe (prim. Castritius, Helmut: Barbari – antiqui barbari. K poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki (od konca 4. do srede 6. stoletja). Zgodovinski časopis 48, 1994, 137–147).

³ Izbor iz obsežne bibliografije: Alföldi, András: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin – Leipzig 1926, 57–97; Egger, Rudolf: Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung. Klagenfurt 1948, 51–61; Mócsy, András: Pannonia. RE Suppl. 9, 1962, 516–776, zlasti 773–776; Várady, László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. Budapest 1969, 225–232 (in drugod); Mócsy, András: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London – Boston 1974, 339–358; Tóth, Endre: La survivance de la population romaine en Pannonie. Alba Regia 15, 1976, 107–120; Tóth, Endre: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). V: Hänsel, Bernhard (ed.), Die Völker Südosteuropas im 6 bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa-Jahrbuch 17, Berlin 1987, 251–264; Popović, Vladislav: Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. V: Hänsel, Die Völker Südosteuropas, 95–139; Székely, György: Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein Problem. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 35, 1988, 101–121; Pavan, Massimiliano: Dall'Adriatico al Danubio. Padova 1991, 465–526; Christie, N.: The Survival of Roman Settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth Century A.D. Alba Regia 25, 1994, 303–319; Migotti, Branka: Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites. BAR 684. Oxford 1997, zlasti 102 in 105–106 (za južno Panonijo); Müller, Róbert: Der Untergang der Antike und ihr Nachleben im nördlichen Pannonien (Transdanubien). V: Bratož, Rajko (izd.). Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Situla 39. Ljubljana 2000, 241–254 (severna Panonija); Tomičić, Željko: Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien). V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 255–298 (južna Panonija); Lotter, Premiki ljudstev, 127–140, 235–241.

območja. Poglavitna vzroka zanj sta bila po eni strani vojna ogroženost, ropanja in pustošenja ob barbarskih vpadih, po drugi strani uničujoča fiskalna politika, ki je načela in ponekod zrušila socialno zgradbo provinc Zahodnega Ilirika. Ta dva vzroka sta bila med seboj ne le v časovni, temveč tudi vzročni in vsebinski zvezi. Na odnos državnega vrha do Zahodnega Ilirika, ki se je kazal prek davčne politike, so vplivali interesi cesarja Valentinijana I. pri oblikovanju nove državne elite. Tem interesom je služil pretorijanski prefekt Ilirika (nato tudi Italije in Afrike) Probus, ki je v času svojih mandatov (368–375, nato še 383 in 387) z neusmiljeno davčno politiko ogrozil gospodarsko podlago teh provinc in resno načel njihovo socialno strukturo.⁴

Probovo fiskalno politiko so kot pogubno ocenili trije sodobniki. Po poročanju anonimnega sodobnika (tako imenovani Ambrosiaster), ki je ustvarjal v Rimu in je imel stike s severnoitalskim prostorom, je bil pri tem tako temeljit, da deželi ni bilo več pomoči.⁵ Kot je zapisal Hieronim v Kroniki k letu 372, je Probus kot prefekt Ilirika s pogubno davčno politiko že pred barbarskimi pustošenji (vojna s Kvadi in Sarmati 374–375, plenitve trietnične skupine 378) deželo tako rekoč »ostrgal« (*erasit*).⁶ Dokaj izčrpen opis Probovega ravnanja prinaša Amijan Marcelin. Dobro informirani zgodovinar je označil njegovo ravnanje kot pogubno, pri čemer je uporabljal še bolj ekspresivne izraze kot Hieronim. Probovo ravnanje, ki ima veliko paralel v drugih delih cesarstva v 4. stoletju (Galija, Egipt, Sirija itd.), je pomenilo za celotni Ilirik, zlasti pa za Panonijo, pravo uničenje (*eversio*), neozdravljivo rano za deželo, ki je bila potisnjena v skrajno pomanjkanje (*ultima egestas*).⁷ Prefektovo postopanje, ki ga je zgodovinar predstavil ob opisu Valentinijanovega zadrževanja v

⁴ Prim. PLRE I, 736–740 (Probus 6); Novak, David M.: *Anicianae domus culmen, nobilitatis culmen*. Klio 62, 1980, 473–493, zlasti 475–491; Fitz, Jenö: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*. Budapest 1994, 1215–1219; Lizzi Testa, Rita: *Senatori, popolo, papi. Il governo di Roma al tempo dei Valentiniani*. Bari 2004, 316–319; Lizzi Testa, Rita: *Quando nella curia furono viste fiorire le scope: il senato di Valentiniano I. V: Le trasformazioni delle élites in età tardoantica* (ed. Rita Lizzi Testa). Roma 2006, 239–276, zlasti 266–276 (gl. 268 op. 82, z nekoliko drugačno razlago Probove kariere).

⁵ Ambrosiaster (= Pseudo Augustinus), *Quaestiones veteris et novi testamenti* 115, 49 (CSEL 50, 1908, 334): *Quid dicemus de Pannonia, quae sic erasa est, ut remedium habere non possit?* O avtorju gl. PCBE 2/1, 102–104.

⁶ Hieronymus, *Chronicon*, a. 372 (izd. R. Helm, GCS Eusebius VII, 1984, 246, f): *Probus praefectus Illyrici exactionibus ante provincias quas regebat, quam a barbaris vastarentur, erasit*. O medsebojnem razmerju med obema zapisoma, ki uporabljata isti glagol (*eradere*), gl. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 34–35 (Hieronim naj bi zapis (med 381 in 383) povzel iz Ambrosiastra, čigar besedilo datira v leto 375).

⁷ Ammianus 17, 3, 3 (izd. W. Seyfarth I, 212) posreduje splošno opažanje o uničujočem davčnem sistemu, ki mu je cesar Julijan 361 nasprotoval, saj je vedel, da vodi v pogubo provinc (*Norat* (namreč Julijan v času uzurpacije v Galiji) *enim huiusmodi provisionum, immo eversionum (ut uerius dixerim) insanabilia uulnera saepe ad ultimam egestatem provincias contrussisse, quae res, ut docebitur postea, penitus evertit Illyricum*). Prim. Ammianus 19, 11, 3 (izd. Seyfarth, II, 70, z aluzijo na kasnejšo neznosno davčno obremenitev Panonije, ki je strla davčne zavezance; mnogi so izgubili vse in poiskali rešitev v samomoru); 27, 11 (Seyfarth IV, 86–88; Prob kot brezdušen povzpeticnik in karierist). O obsegu davčnih obremenitev in brezobzirnosti pri pobiranju davkov v 4. in zgodnjem 5. stol. prim. Demandt, *Die Spätantike*, 296 (z navedbami virov).

Karnuntu poleti 374 med vojno proti Kvadom, je zaradi njegove temeljitosti in doslednosti pri pobiranju davkov in zaradi uvajanja novih obremenitev povzročilo pravo katastrofo. Neusmiljen davčni pritisk naj bi strl tako lokalno aristokracijo kot tudi provincialno kmečko prebivalstvo. Probus je najprej uničil imetja pripadnikov elite, nato pa njih same. Amijan opisuje posledice njegovega ravnanja v temnih potezah: zaradi neznosnega pritiska so se nekateri izselili v druge dele države, drugi so prestajali dolge kazni in postali »trajni stanovalci zaporov«, nekateri pa so ubežali pred neznosnimi razmerami tako, da so napravili samomor.⁸ Filozof Iphicles, ki je naslednje leto (375) prispel kot poslanec iz Epira k cesarju Valentinijanu v Karnunt, je Probovo početje, ki se je v tem primeru nanašalo na epirsko provinco, opisal s še temnejšimi potezami: med pripadniki družbene elite je poleg samomorov in izselitev v čezmorske dežele omenil tudi njihove mučne usmrtitve.⁹ Probova prefektura, ki je do tega razkritja njegovega ravnanja cesarju trajala sedem let, je po teh opisih sodeč močno prizadela panonske province, vendar opisi ne dopuščajo ocene, kolikšen del prebivalstva je zaradi nje na tak ali drugačen način propadel. Energičnega in zelo izobraženega prefekta pravoverne krščanske usmeritve s sedežem v Sirmiju, pri katerem je mladi Ambrozij v letih 368–373 začel svojo civilno kariero (najprej kot *advocatus*, nato kot član Probovega sosveta (*consilium*)), so slavili tedanji literati kot sta bila pesnika Klavdijan in Avzonij ter retor Libanij. Po drugi strani pa nastopa Prob kot izrazito negativna osebnost ne le v subjektivno obarvani pripovedi zgodovinarja Amijana Marcelina, temveč je dobil slab sloves tudi med panonskim prebivalstvom. Kar v treh spisih o mučeništvih, od katerih sta dva nastala v Sirmiju, nastopa kot lokalni preganjalec kristjanov v Dioklecijanovi dobi fiktivni provincialni namestnik in nato *praefectus Illirici* z imenom Probus. V izboru tega imena kot negativnega lika v treh spisih o mučeništvih (*passiones*) bi mogli videti odraz slabega slovesa tedanjega izredno vplivnega prefekta cesarja Valentinijana.¹⁰

Amijan ob opisu Valentinijanove vojne proti Kvadom omenja več pomembnih panonskih mest, ki jih je cesar med vojaškimi operacijami obiskal. Njegove kratke

⁸ Ammianus 30, 5, 4–10 (Seyfarht IV, 218–220), zlasti 30, 5, 6 (... *exititalia provisorum nomina titulorum iuxta opulentas et tennes enervatas succidere fortunas argumentis aliis, post validioribus aliis, usu laedendi repperiente longaevo. denique per tributorum onera vectigaliumque augmenta multiplicata optimatum quosdam ultimorum metu exagitatos mutare compulsi sedes et flagitantium ministrorum amaritudine quidam expressi, cum non suppeteret, quod daretur, erant perpetui carcerum inquilini; e quibus aliquos, cum vitae iam taederet et lucis, suspendiorum exoptata remedia consumperunt ...*).

⁹ Ammianus 30, 5, 9–10.

¹⁰ BHL (in BHL Novum Suppl.) 4466 (Irenej iz Sirmija, ki ga je dal usmrtiti *praeses Probus*); 6869 (lektor Polion iz Cibal, ki ga je dal usmrtiti *praeses Probus*); kasnejšega nastanka (med sredo 5. und začetkom 6. stol.) je po izvoru rimska *passio Anastasiae* (BHL in BHL Novum Suppl. 400–401: pokončevalec te mučenke naj bi bil *praefectus Illirici Probus*). Prim. Bratož, Rajko: Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincih srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: Mednarodni simpozij ob 1700 – letnici smrti Sv. Viktorina Pruskega (ed. Slavko Krajnc). Ptuj 2003, 29–98, zlasti 44–45; 53–54; 56.

oznake z različnimi vsebinskimi poudarki odražajo zaton in postopen propad teh naselbin. *Carnuntum* je bil opustel zanemarjen, *Aquincum* neprimeren za prezimovanje vojske, *Savaria* je bila sicer še primerna za prezimovanje vojske, vendar izčrpana in prizadeta od pogostih, vendar neimenovanih nesreč (potresov?).¹¹ Sirmij je imel zanemarjeno in deloma porušeno obzidje in zatrpane obrambne jarke, poleg tega naj bi požar prizadel osrednji del mesta (mestna hiša, forum, vladarska rezidenca). Te kratke oznake odražajo gospodarski zaton in padec števila prebivalstva v najpomembnejših panonskih mestih, od katerih je samo Sirmij kot rezidenca prefekta Proba prav zaradi njegovega prizadevanja dobil prenovljeno obzidje.¹² Kratke oznake ne odražajo razlik med mesti ob donavski meji in onimi v njenem bližnjem zaledju.

Od Valentinijanove dobe dalje do prvega desetletja 5. stoletja, ko se je začelo izseljevanje skupin prebivalstva v druge dele države, omenjajo viri vrsto posamičnih barbarskih vpadov, ki so povzročili opustelost in izgube prebivalstva. Poleg realističnih prikazov so pri posameznih avtorjih očitna pretiravanja. Značilnost teh opisov je zopet njihova prostorska nedoločenost (v večini primerov samo oznaka Panonije). Bolj precizna je njihova kronologija, vendar je kljub temu natančno datiranje posameznih dogodkov hipotetično.

Precejšnje izgube prebivalstva je povzročilo plenjenje Gotov in njihovih zaveznikov po zmagi pri Adrianoplu, ki je v jesenskih mesecih 378 zajelo območje celotnega Ilirika, med njimi tudi »severne province«, kot Amijan označuje panonski prostor. Prihod trietnične skupine Gotov, Hunov in Alanov z namenom, da se trajno naselijo, je pomenil ne le oplenitev ter delno ali popolno razlastitev dela tamkajšnjega provincialnega prebivalstva, temveč tudi njegov izgon. Viri z ekspresivnimi izrazi slikajo nasilje in dogodke označujejo ne le kot izgubo, temveč kot propad Panonije. Okvirno v tem času so bile po poročanju literarnih virov zelo prizadete tri

¹¹ Ammianus 30, 5, 2 (*Carnuntum*); 30, 5, 13–17 (*Aquincum*, *Brigetio* in *Savaria*). O *Karnuntu* gl. Kandler, Manfred: *Carnuntum*. V: Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*. Situla 42, Ljubljana 2004, 11–66, zlasti 21–22 (potres kot verjetni vzrok za ruševine v mestu); o *Akvinku* Zsidi, Paula: *Aquincum. Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969–1999*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 209–230, zlasti 220–222 (veliko zmanjšanje mestnega areala v primerjavi s stanjem v 2. in 3. stol.); o *Brigetioni* Borhy, László: *Brigetio*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 231–251. O *Savariji* gl. Scherrer, Peter: *Savaria*. V: Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia I*. Situla 41, Ljubljana 2003, 53–80, zlasti 54–55 in 65–68.

¹² Ammianus 29, 6, 11 (*Seyfarth IV*, 194; pretorijanski prefekt Proba je v naglici obnovil in utrdil obzidje); 30, 5, 16 (*Seyfarth IV*, 222: požar v Sirmiju kot cesarjev *omen mortis*). O poznoantičnem Sirmiju gl. Mirković, Miroslava: *Sirmium*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 145–156, zlasti 152–153.

naselbine, *Mursa* v Drugi Panoniji (uničenje mesta?), *Poetovio* v jugovzhodnem Noriku in Stridon (*Stridonae*) na mejnem območju med Dalmacijo in Panonijo.¹³

Po zavezniški pogodbi, ki jo je s to skupino 380 sklenil Teodozij,¹⁴ so se gotsko-hunsko-alanski federati za skoraj dve desetletji naselili v severnopanonskem prostoru. Ker so se v času svojega prebivanja v Panoniji obnašali kot močnejši pogodbeni partner, ki je lahko v vsakem trenutku izsilil od Rima dodatne koncesije, so pomenili za preostalo provincialno prebivalstvo trajno grožnjo. Ogroženost provincialnega prebivalstva je prišla do izraza v različnih oblikah. Čeprav so jih Goti pregnali iz njihove domovine, so morali Rimljani kot begunci nuditi zatočišče tistim Gotom, ki so jih bili pregnali, in to naj bi se nadaljevalo do okrog 390, ko je nastal ta Ambrozijev zapis.¹⁵ Trietnična skupina, ki je kot vojaška sila odigrala odločilno vlogo v Teodozijeji državljanski vojni proti Magnu Maksimu (388), je v naslednjem letu začela ropati po Panoniji in drugih ilirskih provincah: federati naj bi zavzeli in opustošili tista mesta, ki so jim prizanesli ob naselitvi desetletje pred tem. Ne le Panonija, celotna Ilirik in Trakija naj bi bili izpostavljeni množičnim pobojem in opustošenju.¹⁶

Po posledicah še dosti hujši je bil upor vizigotskih in panonskih federatov po Teodozijeji drugi državljanski vojni (394), v kateri so zlasti vizigotski oddelki utrpeli velike izgube. Posledice upora vizigotskih in panonskih federatov po Teodozijeji smrti v začetku 395 in njihovem premiku v Ilirik je Hieronim strnil v pismu Heliodoru leta 396. Pri tem je z elementi pretiravanja povezal posledice Va-

¹³ Ammianus 31, 16, 7. Opis razmer z retorskim pretiravanjem posreduje Pacatus, *Panegyricus* 2 (12), 11, 4, ko personificirana *Res publica* obkokuje izgubo Panonije in propad Ilirika (...*atterit Gothus ... rapit Chunus ... aufert Halanus... Perdidi infortunata Pannonias, lugeo funus Illyria...*); prim. Lotter, Premiki ljudstev, 63; 197–198). *Epist. Maximi Tyranni ad Valentinianum Aug.* (*Collectio Avellana* 39, 4; CSEL 35/1, 89, v. 22–25) omenja popolno razrušenje Murse, vendar so arheološke raziskave predstavilo o uničenju mesta precej modificirale. O gotskem zavzetju Stridona in Petovione prim. Bratož Rajko: Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen. *Klio* 72, 1990, 508–550, zlasti 533–535 (Stridon); Bratož, Rajko: Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki. V: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurja (ed. Slavko Krajnc). Ptuj 1998, 14–30.

¹⁴ O sklenitvi federatske pogodbe gl. Zosimus 4, 34, 2; Iordanes, *Getica* 141–142 (MGH AA 5/1, 95; slov. izd. s prevodom: Šmit, Žiga: Jordanes, O izvoru in dejanjih Gotov, Ljubljana 2006, 56–57; 140). Gl. Lotter, Premiki ljudstev, 63; 197–198 op. 260–261.

¹⁵ Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam* 10,10 (*SC* 52, 160): ... *nos quoque in Illyrico exules patriae Gothorum exilia fecerunt et nondum est finis* ...). Döpp, Siegmar – W. Geerlings: Lexikon der antiken christlichen Literatur. Freiburg – Basel – Wien 21999, 17 datirata nastanek tega besedila v leto 390. Prim. Lotter, Premiki ljudstev, 128 in 236 op. 594 (z datiranjem besedila v leto 386).

¹⁶ Pacatus, *Panegyricus* 32,4 (Nixon, C.E.V. – Saylor Rodgers, Barbara: In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini. Introduction, Translation and Historical Commentary with the Latin Text of R.A.B. Mynors. Berkeley, Los Angeles, Oxford 1994, 497–498 in 665: *urbesque Pannoniae, quas inimica dudum populatione vacaverat, miles impleverat Gothus ille et Hunus et Halanus...*). Prim. Hieronymus, *Comment. in Sophoniam* 1, 2, 3 (CCSL 76 A, 658, v. 101–106: ... *vastatis urbibus hominibusque interfectis ... testis Illyricum est, testis Thracia* ...). Prim. Várady, Das letzte Jahrhundert, 37–39.

lentinijanove vojne proti Kvadom, Markomanom in Sarmatom z dogodki v Teodozijevega časa. Po njegovih besedah so bile v preteklem več kot dvajsetletnem obdobju (torej od 374/375 dalje) divjanju kar sedmih barbarskih ljudstev izpostavljene številne podonavsko-balkanske province do vključno Tesalije in Epira, med njimi tudi »vse Panonije«. Njihovo prebivalstvo je bilo žrtev vseh oblik vojne nasilja kot so bile usmrčitve, nasilje nad ženskami in zlasti pripadniki klerikalnega stanu ter skrunjenje verskih objektov. Celotno dogajanje je zbujalo videnje popolne katastrofe in propada sveta.¹⁷

Čeprav je ta slika nedvomno pretirana, jo je v bistvenih potezah – opustošenje celotnega območja med Črnim in Jadranskim morjem, ki spominja na puščavska območja Libije – s še močnejšimi toni kot Hieronim v istem letu upodobil pesnik Klavdijan. Pri tem je Panonijo označil kot deželo, ki jo je doletela smrtna rana (*plaga Pannoniae*).¹⁸ Stilihonova zmaga nad upornimi federati tri leta kasneje (399) je dala pesniku priložnost za palinodijo prejšnje podobe v maniri dvornega pesnika. V Panonijo se je po koncu barbarske zasedbe vrnilo življenje; dolga leta oblegana mesta so postala svobodna, kmečko prebivalstvo naj bi ponovno začelo z obdelovanjem zemlje in krčenjem gozdov ter se veselilo tega, da bo lahko plačevalo davke tako kot so jih predniki; davek iz Ilirika bo ponovno bogatil cesarsko blagajno. Klavdijanova oznaka »veselja« nad plačevanjem davkov odraža fiskalni interes države takoj po vsaj delnem izboljšanju tamkajšnjih razmer.¹⁹

Navedeni viri, ki omenjajo posamične primere pustošenja panonskega prostora v zadnji četrtini 4. stol., opustelost in izgube prebivalstva, prinašajo poleg številnih pretiravanj tudi stvarne podatke, ki so v osnovi resnični.²⁰ Poleg izgub prebivalstva

¹⁷ Hieronymus, Epist. 60, 16 (a. 396; izd. J. Labourt, vol. 3, 106): ...*uiginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Iulias cotidie Romanus sanguis effunditur ... cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomanni uastant, trahunt, rapiunt. Quot matronae, quot virgines Dei et ingenua nobiliaque corpora his beluis fuere ludibrio! Capti episcopi, interfecti presbyteri et diuersorum officia clericorum, subuersae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae...* Gl. Lotter, Premiki ljudstev, 129.

¹⁸ Claudianus, *In Rufinum* II, 36–53; prim. Várady, Das letzte Jahrhundert, 90–92; Lotter, Premiki ljudstev, 130 in 236 op. 601.

¹⁹ Claudianus, *De II consulatu Stilichonis*, 190–207 (z oznako *Pannonius pоторque Savi* je pesnik posebej poudaril pomenu obeh južnopanonskih provinc, zlasti Savije); prim. Várady, Das letzte Jahrhundert, 140–141; Lotter, Premiki ljudstev, 28 in 182 op. 99.

²⁰ Avtorji teh poročil so bili o razmerah v Iliriku dobro informirani. Ambrozij je tudi kot cerkveni politik vzdrževal tesne stike z Ilirikom (prim. Paulinus, *Vita Ambrosii* 11; 36; Duval, Yves Marie: Ambroise et l'arianisme occidental. V: Duval, Yves Marie: L'extirpation de l'Arianisme en Italie du Nord et en Occident. Variorum Collected Studies Series: CS611. Aldershot, Brookfield 1998). Hieronim, ki je po letu 386 stalno živel v Palestini, je vzdrževal najmanj do leta 400 pisemske stike s kakim ducatom dopisovalcev na območju severnojadranskih dežel in njihovega sosedstva, med njimi tudi z enim Panonijcem (*epist.* 68; prim. Grilli, Antonio: San Gerolamo: und Dalmata e i suoi corrispondenti. *Antichità Alto-adriatiche* 26, 1985, 297–314, zlasti 310; Rebenich, Stephan: Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchung. *Historia Einzelschriften* 72, Stuttgart 1992, 42–51; Bratož, Rajko: Menišтво v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: *Vita artis*

province zaradi nasilne smrti in vojnega ujetništva, ki so jih zagrešile različne skupine tako sovražnih kot zavezniških barbarskih skupin, moramo upoštevati primere umika posameznih skupin prebivalstva nekega mesta ali mestnega upravnega območja ob nevarnosti napada v bližnja zavarovana območja na območju istega ali sosednjega mesta v okviru iste province. Takih premikov viri za panonski prostor praviloma ne registrirajo, omenjajo pa trajno stanje »obleganja« (*obsidio*), v katerem se je nahajalo provincialno prebivalstvo.²¹ V primeru izboljšanja razmer, kot na primer leta 399, se je prebivalstvo vrnilo na svoje domove in skušalo vzpostaviti normalne življenjske pogoje. Pravo izgubo prebivalstva pomenijo organizirane trajne odselitve večjih skupin prebivalstva v druge dele države, kakršne so poznane v panonskem prostoru od začetka 5. stoletja dalje.

2. Prvo obdobje izseljevanja v začetku 5. stoletja

Premiki barbarskih skupin v prvem desetletju 5. stoletja so povzročili nadaljnje izgube prebivalstva. Vizigotska skupina pod Alarihovim vodstvom, ki se je po 395 zadrževala na območju Zahodnega Ilirika, predvsem v njegovem južnem delu, je prekinila federatsko razmerje z vzhodnim cesarstvom in se poleti 401 napotila iz Makedonije prek Sirmija in južne Panonije proti Italiji, ki jo je dosegla jeseni (novembra). Skopi viri, ki v nekaj besedah povzemajo več kot tisoč kilometrov dolgi pohod do vstopa v Italijo,²² ne omenjajo njegovih posledic. Ravnanje te skupine ob obleganju (ali samo blokadi?) Akvileje²³ – sklepati moremo, da je bilo njeno postopanje podobno tudi na pohodu čez ozemlje Zahodnega Ilirika – opisuje Rufin, ki se je tedaj nahajal v Akvileji, kot pustošenje polj, zaseganje živine in lov na ljudi, v pretirani figurativni obliki tudi kot »kužno bolezen« in »smrtonosno pogubo«.²⁴ Gre za postopanje, ki je bilo običajno ob prehodu sovražne skupine, ki

perennis – Ob osemdesetletnici akad. Emiliana Cevca (ed. Alenka Klemenc). Ljubljana 2000, 103–126, zlasti 109–112. Dvorna literata in obenem državna dostojanstvenika Pakat in Klavdijan sta lahko dobila informacije o dogodkih v Iliriku v dvornih krogih.

²¹ Prim. Hieronymus, *Epist.* 123, 16 (izd. J. Labourt, vol. 7, 92). Za Norik in Recijo prim. Eugippius, *Vita Severini* 27, 1; 28, 1; 31, 6.

²² Jordanes, *Getica* 147 (*Halaricus ... sumpto exercitu per Pannonias ... et per Sirmium dextroque latere quasi viris vacuum intravit Italiam ...*); prim. PLRE II, 45 (Alaricus 1); Wolfram, Herwig: Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jh. Entwurf einer historischen Ethnographie. München 1990, 158.

²³ Prim. Hieronymus, *Epistula adversus Rufinum presbyterum Aquileiensem* 21 (CCSL 79, 92, v. 10), iz leta 402, kjer se omenja *obsidio barbarica* Rufinovega mesta Akvileje. K vprašanju obleganja (ali le blokade?) Akvileje gl. Bratož, Rajko: La chiesa aquileiese e i barbari (V – VII sec.). V: Aquileia e il suo patriarcato (ed. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza). Udine 2000, 101–149, 101–149, zlasti 105; Sotinel, Claire: Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 324. Rome 2005, 235.

²⁴ *Prologus Rufini in libros Historiarum Eusebii* (CCSL 20, 267, v. 4–8). Prim. Šašel, Jaroslav: *Claustra Alpium Iuliarum I*, Fontes. Ljubljana 1971, 33 in Bratož, La chiesa aquileiese e i barbari, 107–108.

se je preživljala na račun dežele, po kateri se je premikala, vendar pa ni uničevala tamkajšnega prebivalstva. Ko je ta skupina doživela vojaški poraz, se je poleti 402 iz Italije po že poznanih poteh umaknila iz Italije na območje »v sosedstvu Panonije in Dalmacije«, ²⁵ gotovo s podobnimi posledicami za deželo gostiteljico kot na samem pohodu v Italijo.

Zelo skopo je izročilo o vdoru polietnične in po poročilih antičnih virov izredno številčne Radagaisove skupine, ki so jo sestavljala vsa ljudstva ob srednjedonavski meji (Goti, Alani, Vandali, Kvadi oz. Svebi, Heruli, Gepidi, Sarmati). Ta je v zimi 405/406 prekoračila Donavo in se nato nekje na območju severne Panonije razdelila na tri dele. ²⁶ Ena, verjetno osrednja skupina pod poveljstvom kralja, je spomladi 406 prešla mejo Italije (*limes Italiae*), njen rušilni val pa je bil zaustavljen v severni Etruriji. Poteka tega tako rekoč množičnega vdora v Italijo, ki je bil v primerjevi z Alarikovim veliko nasilnejši (po Hieronimu uničevalen), ²⁷ in ki se je končal s katastrofalnim porazom te skupine in umikom njenih ostankov na sever čez Donavo, ni mogoče zanesljivo rekonstruirati. ²⁸ Gotovo so bila močno prizadeta obdonavska območja severne Panonije. Če je potekal vdor po najbolj običajni poti prek Emone in Akvileje, je prizadel zlasti zahodna območja panonskega prostora, torej predvsem Prvo Panonijo. V primeru vdora v Italijo čez Brenner, ki se nam zdi manj verjetna, so bila ogrožena predvsem območja Obrežnega Norika in Druge Recije. ²⁹ Ena od treh skupin se je usmerila na Zahod in ob koncu leta 406 ali v začetku 407 prek Rena vdrla v Galijo. ³⁰

V naslednjih dveh letih sta sledila dva vojaška dogodka velikega pomena, ki sta

²⁵ Sozomenos 8, 25, 4 in 9, 4, 4 (GCS 50, 384 in 395); Zosimos 5, 48, 3. Gl. Wolfram, *Die Goten*, 159–160.

²⁶ *Chronica Gallica* a. 452, 52 XII (MGH AA 9, 652: ... in tres partes per diversos principes divisus exercitus). Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 74; 207–208, op. 311–315.

²⁷ V letu 406 poroča Hieronymus, In Osee 1,4,3 (CCSL 76, 1969, 39, v. 55–60): *Hoc qui non credit accidisce populo Israel, cernat Illyricum, cernat Thracias, Macedoniam atque Pannonias, omnemque terram, quae a Propontide et Bosphoro usque ad Alpes Iulias tenditur, et probabit cum hominibus et animantia cuncta deficere, quae ad usus hominum a Creatore prius alebantur*. Kot poroča Orosius 7, 37, 4 je bil Radagais bistveno bolj nasilen (*longe immanissimus*) kot drugi starejši ali sočasni barbarski nasprotniki Rima.

²⁸ PLRE II, 934 (Radagaisus); Šašel, *Claustra*, 41; Lippold, Adolf (ed.): *Orosio, Le storie contro i pagani*, vol. I–II. Milano 1976, 517–519 (komentar k Orosius 7, 37, 4–15); Paschoud, François (ed.), *Zosime, Histoire nouvelle III*, 1. Paris 1986, 200–204 (komentar k Zosimos 5, 26, 3–5); Rebenich, Stephan: *Zosimos, Neue Geschichte. Übersetzt und eingeleitet von Otto Voh, durchgesehen und erläutert von Stephan Rebenich*. Stuttgart 1990, 374–375; Wolfram, *Die Goten*, 175; Lotter, *Premiki ljudstev*, 74–76; 207–209.

²⁹ Za konkretne primere rušenja in poškodovanja mest (Flavia Solva, Aguntum, Carnuntum, Vindobona, Lauriacum) obstajajo numizmatične potrditve, ki dopuščajo le okvirno datiranje (*terminus post quem*). Prim. Wolfram, Herwig: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*. Wien 1987, 35 in 475 op. 24; Wolfram, *Die Goten*, 175; Wolfram, Herwig: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. Wien 1995, 31; Lotter, *Premiki ljudstev*, 76; 209.

³⁰ Prosper Havn. Add. (*Consularia Italica* A. 406); Prosper, *Chron. A.* 406; *Chronica Gallica* a. 511, 547 X (MGH AA 9, 299; 465; 653); Lotter, *Premiki ljudstev*, 74; 207 op. 313.

lahko sprožila gibanje prebivalstva panonskih provinc: v letu 408 drugi Alarikov pohod iz Ilirika prek južne Panonije in južnega Norika v Italijo;³¹ v naslednjem letu pohod Alarikovega svaka Ataulfa na čelu Gotov in Hunov iz Prve Panonije v podporo Alariku.³² Odhod zadnjega dela trietnične skupine iz panonskega prostora je Hieronim označil kot konec tridesetletnega obdobja okupacije in vojnega ujetništva.³³

Razmere v srednjem Podonavju, ki so bile v zadnji četrtini 4. stoletja izredno kritične, v prvem desetletju 5. stoletja pa katastrofalne, so postavile državo in posebej cerkev pred nove, komaj rešljive naloge. Najtežji problem je bilo poleg splošnega opustošenja in izgube prebivalstva (*vastitas*) vojno ujetništvo. Ambrozij, ki je razmere v zahodnem Iliriku dobro poznal, je v spisu *De officiis* (388/389), prvem traktatu s področja krščanske etike, navedel kot eno pomembnih dolžnosti klerikov, pa tudi laičnih kristjanov, da odkupujejo vojne ujetnike, ki so jih barbari prodajali kot sužnje. Pri tem je posebej izpostavil primer Ilirika in Trakije, kjer so izgube prebivalstva zaradi vojnega ujetništva dosegle izredne razsežnosti. Moralna dolžnost kristjanov je, da z odkupom vojne ujetnike osvobodijo iz rok sovražnikov, s tem preprečijo pobijanje moških in onečaščenje žensk, obnovijo družinsko življenje in vrnejo domovini državljane.³⁴ Škofovo sklicevanje na altruizem kot najvišjo obliko človeške dobrote je posredna kritika dejanskih družbenih razmer in pravne ureditve v rimski državi: vojni ujetniki, ki so jih barbari zajeli in prodali rimskim trgovcem s sužnji, so iz vojnega ujetništva padli v suženjstvo. Če jih nihče ni odkupil, so ostali v tem položaju, brez izgledov, da bi na podlagi *ius postliminii* pridobili izgubljene pravice.³⁵ Tudi pogledi akvilejskega škofa Kromacija, škofa v

³¹ Zosimus 5,29; prim. Grassl, Herbert: *Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts*. V: Bratož (ed.), *Westillyricum*, 177–184.

³² Zosimus 5,37,1–2 in 5,45,5–6; PLRE II, 177 (Athaulfus).

³³ Hieronymus, *Epist.* 123, 16 (ed. J. Labourt, Paris 1961, vol. 7, 92): *Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias, non erant nostra, quae nostra sunt. Et per annos triginta fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur. ... Praeter paucos senes, omnes in captivitate et obsidione generati...*

³⁴ Ambrosius, *De officiis ministrorum* 2, 70 (PL 16, 121): *Summa etiam liberalitas, captos redimere, eripere ex hostium manibus, subtrahere neci homines, et maxime feminas turpitudini, reddere parentibus liberos, parentes liberis, cives patriae restituere. Nota sunt haec nimis Illyria vastitate et Thraciae; quanti ubique venales erant toto captivi orbe, quos si revoces, unius provinciae numerum explere non possint...* Četudi Ambrozij posreduje pretirano oceno števila vojnih ujetnikov, ki naj bi preseгло celotno prebivalstvo ene province, se ponuja vzporednica z razmerami v času markomanskih vojn Marka Avrelija. Kot poroča Kasij Dion (71, 16, 2) naj bi Jazigi ob sklenitvi miru leta 175 vrnili Rimljanom 100.000 preostalih vojnih ujetnikov; prvotno število naj bi bilo precej večje, saj so številne prodali kot sužnje, mnogi so umrli ali pa jim je uspelo zbežati. O odkupu vojnih ujetnikov kot dolžnosti vernikov prim. tudi Ambrosius, *Expositio in Psalmum XCVIII*, 8,41 (CSEL 62, 176).

³⁵ K osvoboditvi vojnih ujetnikov z odkupom (*redemptio ab hostibus*) v rimskem pravu in v praksi prim. Kaser, Max: *Das Römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die Nachklassischen Entwicklungen*. München 1975, 129–130; Weiler, Ingomar: *Die Beendigung des Sklavenstatus im Altertum. Ein Beitrag zur vergleichenden Sozialgeschichte*. Stuttgart 2003, 218–237, zlasti 232–234.

mestu, ki je v Italiji prvo občutilo velike spremembe v panonskem prostoru, izhajajo iz načel krščanske etike, kakršne srečamo pri Ambroziju. Odkup vojnih ujetnikov od barbarov in njihova osvoboditev ne pomenita nakupa (*emptio*) v pomenu poslovnega dejanja, temveč njihovo osvoboditev oziroma odrešitev (*redemptio*), pri čemer je ujetništvo pri barbarih primerjal z oblastjo hudiča (*dominatio diaboli*), odrešitev iz ujetništva sama na sebi pa spominja na vlogo Odrešenika (Kristus kor *redemptor*).³⁶ Vojno ujetništvo je postavil v vrsto najhujših nesreč, kot so lakota, vojna in smrt; te nesreče se dajo omiliti, tako kot tudi barbarska nevarnost, z dobrimi deli in dejanji globoke vere.³⁷ Kromacij je v prav redkih in malo konkretnih omembah vojnega ujetništva v pridigah videl v odkupu vojnih ujetnikov iz rok barbarov dejanje verske vsebine, primerljivo z rešitvijo duše izpod oblasti hudiča, kot glavno sredstvo pri tem pa je predvidel »nebeško orožje«, t.j. dejanja globoke vere. Niti Ambrozij niti Kromacij, ki sta se v poznem 4. stoletju oziroma na začetku 5. stoletja soočila z vprašanjem vojnega ujetništva, ne omočata vpogleda v to, ali je ta odkup temeljil le na privatni pobudi posameznikov, ki so to šteli za svojo moralno dolžnost, oziroma ali je cerkev že v tistem času razpolagala tudi z javnimi sredstvi za ta namen, ki so se v poznejšem času nabirala predvsem na podlagi oporočnih volil.³⁸

Množičen pojav begunstva in vojnega ujetništva, ki je prizadel prebivalstvo panonskih provinc, je povzročil probleme, s katerim se je soočila državna zakono-

³⁶ Chromatius, *Sermo* 12,2–3 (CCSL 9 A, 53, v. 22–33: ...*Unde Romani qui de captiuitate barbarica, dato pretio, liberantur, non empti, sed redempti dicuntur ... Incurrerat enim homo dudum dominationem diaboli, ueluti barbaricam captiuitatem ...*). Prim. Weiler, *Die Beendigung des Sklavenstatus*, 234.

³⁷ *Sermo* 37,2 (CCSL 9 A, 165, 44–48): *Quapropter inuocemus Dominum toto corde et tota fide, ut nos ab omni pressura liberare dignetur, fame, bello, morte, captiuitate, ab omnique periculo, ut nomen ipsius per omnia magnificare possimus, et dignis bonorum operum fructibus onusti, ad portum patriae caelestis peruenire mereamur*. Prim. Tudi *Sermo* 16,4 (CCSL 9 A, 74): ... *oremus Dominum toto corde, tota fide, ut nos de omni incursione hostium, de omni metu inimicorum liberare dignetur... Tueatur solita miseratione, repellat barbaras nationes, faciat in nobis quod sanctus Moyses dixit ad filios Israel: Dominus pugnabit pro uobis et uos tacebitis* (Ex. 14,14). Zelo splošna je aluzija v *Sermo* 43 (fragmentum) (CCSL 9 A Supplementum, 616: *Quid ergo potissimum est gentes barbaras corporali certamine deiecisse, an legiones nequitiarum spiritualium deuicisse?*). Na podlagi teh treh omemb je J. Lemarié (SC 164, 207 op. 5) datiral te tri pridige v čas po prvi Alanhovi invaziji jeseni 401 ali najbolj zgodaj v čas po Teodozijevi smrti. Prim. Lippold, Adolf: Westillyricum und Nordostitalien in der Zeit zwischen 364 und 455 unter besonderer Berücksichtigung Theodosius I. V: Bratož, Westillyricum, 17–28, zlasti 24–25.

³⁸ Po zakonu cesarja Leona I. iz leta 468 (*Codex Iustinianus* 1, 3, 28 (izd. P. Krüger, 21–22) je bila ena od nalog škofov, da organizirajo odkup ujetnikov. Materialno podlago za odkup so predstavljala oporočna volila (*legatum vel fideicommissum, quod redemptioni relinquitur captivorum*). V primeru, da zapustnik ni določil osebe, ki naj bi opravila odkup ujetnika ali ujetnikov (*redemptor*), je prevzel škof dolžnost, da odkupi ujetnike, pri čemer je moral po enem letu provincialnemu namestniku predložiti poročilo, koliko ujetnikov je odkupil in za kakšno ceno (*numerus captivorum ... data pro bis pretia...*). Ohranil se je fragment testamenta z volilom na papiru z otoka Mljeta iz 6. stol. (vir je od 2. svetovne vojne izgubljen), ki je vseboval tako volilo: ...[...et quam]ti remanserint in auro solidi volo ut omnes pro redemptione captivo[rum]...Gl. Katičić, Radoslav: *Litterarum studia*. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovja. Zagreb 1998, 114 op. 386.

daja. Dva zakona cesarja Honorija s konca leta 408 (*Codex Theodosianus* 10, 10, 25 in *Constitutio Sirmondiana* 16) in en zakon s konca leta 409 (*CTh* 5, 7, 2, ki ga je Mommsen datiral v leto 408, po obsegu za več kot polovico skrajšana verzija 16. sirmondijanske konstitucije)³⁹ so postavili pravila, kako reševati zapletene primere, ki so očitno zavzeli množični obseg. Datumi teh zakonov kronološko sovpadajo z drugim Alarikovim pohodom v Italijo jeseni 408, vendar pa njihova vsebina v splošnem ustreza razmeram v razdobju po letu 400. Uvod v 16. Sirmondijansko konstitucijo meri na (domnevni) rimski vojaški uspeh, ki naj bi dal povod za objavo zakona. Ker noben drugi vir ne poroča o kakršnemkoli uspehu rimske vojske v tem času, je možno, da se za nenavadnim abstraktnim izražanjem (kaznovanje povzročiteljev javnega zla in maščevanje za prizadeto bolečino) skriva usmrnitev Stilihona in njegovih privržencev v poznem poletju in jeseni 408, zlasti zato, ker je isti dan (10. dec. 408) sprejeti zakon (*CTh* 7, 16, 1) razveljavil enega od Stilihonovih odlokov, njegovega predlagatelja pa označil kot državnega sovražnika.⁴⁰

Krajši od obeh zakonov z datumom 10. dec. 408 izrecno omenja, da se nanaša na reševanje vprašanj, ki jih je sprožil množičen beg prebivalstva Ilirika (*Illyriciani*) v druge province, ko je grozil barbarski napad.⁴¹ Kot poročata oba daljša zakona, so se pri tem prebivalci različnih provinc (Ilirika?) ne glede na spol, starost in družbeni položaj, znašli v eksistenčni stiski. Rimski državljani, ki so beguncem gmotno pomagali iz stiske ali jih kot vojne ujetnike odkupili, so si jih podredili in jim omejili svobodo do trenutka, ko bodo povrnili stroške za pomoč oziroma za odkup; v primeru, ko to ne bi bilo možno, bi prejemniki njihove »pomoči« dejansko postali njihovi sužnji. Cesar Honorij je izrecno prepovedal, da bi kdo izrabil stisko beguncev za to, da bi jih zasušnil. Nihče jih ne sme zadrževati proti njihovi volji, pač pa jim mora dovoliti povratek v domovino.⁴²

³⁹ *CTh* 5, 7, 2 (izd. Th. Mommsen, 223–224), ki je bil sprejet v *CI* 8, 50, 20 (izd. P. Krüger, 361). Naslovnik vseh treh zakonov je bil Praefectus Praetorio Italiae et Illyrici Theodorus; gl. PLRE II, 1086–1087 (Theodorus 9); Fitz, *Die Verwaltung*, 1347–1349. Prim. tudi Th. Mommsen, *Prolegomena* (*Codex Theodosianus* I/1), CLXX, ki v nadaljevanju (CCLXXXVIII) tudi *CTh* 5, 7, 2 datira v leto 408. O zakonih gl. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 225–232 (s kritično predstavitevijo starejših razlag); Matthews, John: *Laying down the law: a study of the Theodosian code*. New Haven – London 2000, 134–138 (primerjava med *Const. Sirmond.* 16 in *CTh* V, 7, 2); kratko tudi Lotter, *Premiki ljudstev*, 132–133; 237; Sotinel, *Identité civique*, 237.

⁴⁰ *Const. Sirmond.* 16 (izd. Th. Mommsen, 920, v. 1–3: *Punitis auctoribus mali publici laesorum quidem dolori dedimus ultionem, sed provincialibus nostris libertatis restituendae festinatione sentimus uno eodemque tempore armis et legibus consulendum*). O Stilihonovem padcu in usmrtni njegovih privržencev poroča Zosimus 5, 34–35; PLRE I, 853–858 (Stilicho), zlasti 857.

⁴¹ *CTh* 10, 10, 25 (Mommsen, 546): *Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaesivit externas, in cuius ingenuitatem adsidua petitorum solet libido grassari eique incitate iugum servitutis imponere. Igitur praescriptum tua sublimitas recognoscat, ut Illyricianos omnes, quos patria complectitur vel alia quaelibet terra susceperit, petere non liceat.*

⁴² *Const. Sirmond.* 16 (Mommsen, 920, v. 4–9) = *CTh* V, 7, 2 pr. (223, v. 1–4): *Hinc denique bellorum curis mixta*

Glede pomoči pri eksistenčni oskrbi beguncev z oblačili in hrano je cesar – tako kot škof Ambrozij in kasneje drugi krščanski pisci – apeliral na medčloveško solidarnost in krščansko etiko. Ne glede na obseg te pomoči zakon ni predvideval povračila te pomoči v kakršnikoli obliki.⁴³ Težji problem je predstavljal odkup ujetnikov, zlasti zaradi njihove visoke cene: posameznik, ki je odkupil vojnega ujetnika, je od njega v skladu z veljavno pravno ureditvijo lahko zahteval povračilo kupnine, saj bi v nasprotnem primeru padel interes za odkupovanje ujetnikov. Če iz rok barbarov rešeni ujetnik ni mogel vrniti svojemu rešitelju plačanega zneska, je ta lahko zahteval, da s petletnim delom povrne stroške odkupa, pri čemer je ohranil, če je bil svobodnega stanu, po pravnem načelu *ius postliminii* in priporočilih klasičnih pravnikov (*responsa veterum prudentium*) svojo osebno svobodo.⁴⁴ Daljša verzija zakona (*Const. Sirmond. 16*) apelira na tiste rešitelje iz ujetništva, ki bi se jim zdela petletna doba služenja prekratka v primerjavi z višino odkupnine. Upoštevajo naj nezanesljivost človeške usode (odkupljeni ujetnik bi lahko med predolgim služenjem umrl in ne bi povrnil stroškov odkupa), poleg tega naj se zavedajo, da z dejanji usmiljenja do drugih naredijo pred Bogom dobro delo sebi.⁴⁵

Ker je očitno obstajala nevarnost, da bodo upravniki, zakupniki ali državni nadzorniki kršili to določbo, je cesar zagrozil s hudimi kaznimi (konfiskacija imetja, delo v rudniku ali izgon), ki jih bo v takih primerih odredil provincialni namestnik.⁴⁶ Za bolj učinkovito izvajanje te določbe je cesar obvezal škofo bližnjih mest, že zaradi njihove moralne dolžnosti, prav tako kuriale sosednjih mest, da sodnike takoj obvestijo o primerih kršenja te določbe.⁴⁷ V primeru neizvajanja do-

ratio et salubris constitutio admonuit faciendum, ut diversarum homines (provin)ciarum cuiuslibet sexus condicionis aetatis, quos bar(bari)ca feritas captiva necessitate transduxerat, invitos nem(o) re)tineat, sed ad propria redire cupientibus libera sit facultas).

⁴³ Navajamo bolj obširno utemeljitev v *Const. Sirmond. 16* (Mommsen 920, v. 9–16): *Quibus si quicquam in usum recupendarum virium vestium vel alimoniae dicitur impensum, humanitati sit praestitum, nec maculet boni facti gloriam avara victualis sumptus repetitio, cum forsitan alimoniae istius mercedes operarum reddiderit compensatio. Quod in examen venire non patimur, ne ad propria redire cupientes indecoris contentionebus retardentur.* V *CTh 5, 7, 2* (223, v. 4–5) je ta določba skržena na stavek do *repetitio*.

⁴⁴ *Const. Sirmond. 16* (920, v. 16–921, v. 5): *Exceptis his, quos quis barbaris vendentibus emisse docebitur, a quibus status sui pretium propter utilitatem publicam emptoribus aequum est redhiberi: ne ingentis damni consideratio in tali necessitate positis negari faciat emptionem, et inveniamur, quorum libertati consuli volumus, saluti potius obfuisse. Hos decet aut datum pro se pretium emptoribus restituere, aut labore, obsequio vel opere quinquennii vice referre beneficii, habituros incolumem, si in ea nati sunt, libertatem.* *CTh 5, 7, 2, 1* (223, v. 5–12) posreduje vsebinsko identično, vendar precej skrajšano verzijo te določbe, ki jo je kasneje prevzel *CI 8, 50, 20*. Prim. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, 130 op. 9 (v rimskem pravu prvič predpisan odlog veljavnosti *ius postliminii* do trenutka vračila kupnine).

⁴⁵ *Const. Sirmond. 16* (921, v. 6–12); *CTh 5, 7, 2* nima te utemeljitve.

⁴⁶ *Const. Sirmond. 16* (921, v. 16–25); precej krajše *CTh 5, 7, 2, 3* (223, v. 14–224, v. 1).

⁴⁷ *Const. Sirmond. 16* (921, 25–32: ... *Christianae sacerdotes, vicinorum et proximorum locorum ecclesias retinentes, quorum moribus congruit effectus talium praeceptorum, curiales quoque proximorum civitatum* ...) . *CTh 5, 7, 2* posreduje vsebinsko skrajšano določbo, po kateri so bili za nadzor obvezani *Christiani proximorum locorum*

ločbe je provincialnim namestnikom in njihovim uradnikom zagrozil s kaznijo desetih funtov zlata (!). Da ne bi prihajalo do kršenja zakona, si morajo prizadevati vsi, po *Const. Sirmond.* 16 pa naj bi bila to še posebej skrb in dolžnost sodnikov in uradnikov.⁴⁸

Cesarska zakonodaja se je pri reševanju vprašanja beguncev in odkupljenih vojnih ujetnikov opirala na tedaj še obstoječa strukture državne organizacije, ob tem pa je deloma vključevala tudi cerkveno organizacijo, predvsem škofo. Do ločbe predpostavljajo vračanje beguncev in rešenih vojnih ujetnikov na njihove domove, torej na ozemlje provinc ilirske dieceze. Ob dogodkih v začetku 5. stol. so bile najbolj ogrožene obmejne province, zlasti Pannonia I in Valerija, manj pa obe provinci južne Panonije. Ker je zakon (*Const. Sirmond.* 16) za izvajanje zakona obvezal tudi »škofo sosednjih in bližnjih mest«, se postavlja vprašanje dejanskega izvajanja te naloge oziroma ohranjenosti virov iz pozne antike, saj iz obeh severnopanonskih provinc ni zanesljivo poznan v tem času niti eden škofijski sedež, v obeh južnopanonskih provincah pa samo štirje.⁴⁹

Očitno je razvoj dogodkov prehiteval cesarsko zakonodajo, saj je bil trajen umik prebivalstva iz panonskih provinc v tem času, če sodimo po zapisih, bolj pogost pojav kot vračanje beguncev in rešenih vojnih ujetnikov v ogroženo domovino. Iz Panonije se v tem času niso umaknili samo pomembni posamezniki (kot na primer škof Amancij, ki se je po dvajsetih letih delovanja med provincialnim prebivalstvom in barbarskimi pripadniki trietnične skupine v južni Valeriji vrnil v Akvilejo),⁵⁰ temveč tudi organizirane skupine prebivalstva. Glavni cilj prebivalstva, ki se je izseljavalo iz Panonije, je bila Italija. Za prebivalstvo Druge Panonije je bila kot zatočišče zanimiva tudi dalmatinska metropola Salona. Leta 425 je umrla v Saloni v starosti tridesetih let neka po imenu neznana pripadnica senatorskega stanu (*clarissima femina civis Pannonia*), domnevno iz Druge Panonije, ki je prišla v Dalmacijo morda že v otroških letih, torej okrog leta 400.⁵¹ Okvirno v tem času je bila izvedena preselitev vojaškega tekstilnega obrata iz Basijan (*Basiana*) vzhodno od Sirmija v dalmatinsko Salono.⁵²

in *curiales proximorum civitatum* (kot v *Const. Sirmond.* 921, v. 29). Skrb in odgovornost škofov za to, da se rešeni vojni ujetniki varno vrnejo na svoje domove, je nato povzel *CI* 1, 4, 11 (izd. Krüger, 40).

⁴⁸ *Const. Sirmond.* 16 (921, v. 36–42; pred *sanctio* je apel na pretorijanskega prefekta Teodora, v. 32–35); v *CTh* 5, 7, 2 posebna odgovornost sodnikov ni navedena, prav tako manjka apel na pretorijanskega prefekta.

⁴⁹ Bratož, Rajko: Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 363–395, zlasti 384–385.

⁵⁰ Lotter, Premiki ljudstev, 63; 198–199, op. 262; Bratož, Rajko: Amanzio, missionario aquileiese. V: Scalon, Cesare (ed.), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani* 1. Il medioevo. Udine 2006, 106–109.

⁵¹ Wilkes, John J.: A Pannonian refugee of quality at Salona. *Phoenix* 26, 1972, 377–393.

⁵² Not. dign. occ. XI, 46 (*Procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae Secundae – translati Salonis*). Prim. Milin, Milena: Bassianae. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 253–268, zlasti 257.

Izročilo o odhodu organiziranih skupin prebivalstva iz Panonije se nanaša na prenos relikvij mučencev iz panonskega območja v Italijo. Viri za to so skopi, v več primerih nezanesljivi, in niti zdaleč ne omogočajo tako zanesljivih sklepov, kot jih za konec 5. stoletja omogoča izročilo o sv. Severinu in izselitvi večje skupine provincialov iz Obrežnega Norika. Za zgodnje 5. stoletja posreduje hagiografsko izročilo, seveda z vsemi potrebnimi zadržki, poročila o najmanj štirih premikih skupin prebivalstva iz panonskega prostora proti Italiji.

Z dokajšnjo verjetnostjo moremo datirati v čas okrog leta 405 (pred Radagaisovim vdorom) odhod organizirane skupine prebivalstva iz Skarbantije in eventualno tudi Savarije v Italijo. Gre za odhod skupine iz severne polovice Prve Panonije, vendar ne z obmejnega ozemlja ob Donavi. Kasnejši dodatek k spisu o mučeništvu škofa Kvirina iz Siscije, ki je bil v času Galerija usmrčen v Savariji (309),⁵³ prinaša poročilo o odhodu krščanskega prebivalstva Scarbantije v Rim.⁵⁴ Pri tem uvodni stavek, ki govori o barbarskem vpadu *in partes Pannoniae*, s svojo vsebino spominja na Honorijev zakon s konca leta 408, ki omenja barbarski vdor *per Illyrici partes*. Ker barbarska skupina ni imenovana, je mogoče le okvirno datiranje dogodka.⁵⁵ Zapis moremo datirati v čas od 5. do 8./9. stoletja, pri čemer so bili izraženi tehtni argumenti za njegovo datiranje v zgodnji srednji vek.⁵⁶ Odseleitev krščanskega prebivalstva (*populus Christianus*), pri kateri je prišlo do prenosa prestižnih relikvij domačega mučenca, je gotovo zajela znaten del prebivalstva in znaten del cerkvenih struktur. Izguba prebivalstva ni pomenila zatona mesta, saj se škofijski sedež prav v Scarbantiji – edini zanesljivo dokumentiran v severnem

⁵³ BHL 7035; BHL Novum Suppl. 7035–7039. Prim. Gáspár, Dorotya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. BAR 1010, Oxford 2002, 100–104; 116–118; Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 38–40.

⁵⁴ *Facta autem incursione barbarorum in partes Pannoniae, populus Christianus de Scarbetensi urbe Romam fugiens, sanctum corpus beati Quirini episcopi et martyris afferentes secum deduxerunt. Quem via Appia miliario tertio sepelierunt in basilica Apostolorum, ubi corpora principum apostolorum aliquando iacuerunt, id est Petri et Pauli, et ubi sanctus Sebastianus martir requiescit, in loco qui dicitur Catacumbas, aedificantes nomini eius dignam ecclesiam, ubi praestantur beneficia eius usque ad hodiernum diem.* (po Roncaioli, Cecilia: S. Quirino di Siscia e la sua traslazione a Roma. Analisi critica delle fonti. Quaderni dell'Istituto di Lingua e Letteratura Latina (Univ. di Roma) 2–3, 1980–1981 (1983), 215–249, zlasti 232–234. To poročilo je skladno z elogijem v *Martyrologium Hieronymianum*, Iun. 4 (In Sabaria civitate Pannoniae Quirini episcopi, [item] Romae in cimiterio Catacumbas via Appia miliario III. (Delehaye, Hippolyte – Quentin, Henri: Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum. Acta Sanctorum, Novembtis II/2. Bruxelles 1931, 303). Prim. BHL 7035–7038; Egger, Der heilige Hermagoras, 52. Kvirinove relikvije so položili v mavzolej, ki nosi ime po aristokratinji Platoniji (Platonía), kjer je bila pokopana tudi neka Maximilla, ki je prišla iz Panonije. Gl. Pietri, Charles: Roma christiana. Recherches sur l'Eglise der Rome, son organisation, sa politique, son idéologie, de Miltiade à Sixte III (311–440). Roma 1976, 522–523.

⁵⁵ Gl. op. 41. Prim. Lotter, Premiki ljudstev, 133 (izselitev pred Radagaisovim vdorom).

⁵⁶ Roncaioli, S. Quirino di Siscia, 235–236, datira njegov nastanek »verjetneje v 8. ali 9. kot pa v 5. stol.«; anonimni avtor naj bi pri oblikovanju dodatka vzel za zgled seklepni del (*explicit*) v *passio Basilidis Cirini Naboris et Nazari* iz 8. ali 9. stoletja (BHL 1019–1020).

delu Panonije – omenja v času sinode v Gradežu okrog leta 579, torej več kot poldrugo stoletje kasneje. Organizirana skupina se je najverjetneje pomikala po najkrajši cestni povezavi prek Emone in Akvileje, ki je bila v primerih premikov iz Podonavja v Italijo tako rekoč neizogibna postaja na poti. Da je bil postanek skupine v Akvileji daljši, kaže obstoj čaščenja sv. Kvirina v mestu, kot ga potrjuje relikviarij iz Gradeža iz časa okrog leta 500, nanj pa kaže tudi kasnejše izročilo v liturgičnih koledarjih.⁵⁷

Domnevati moremo obstoj še treh podobnih odselitev, pri katerih so organizirane skupine odnesle relikvije domačih mučencev in s tem njihovo čaščenje predstavile v druge dežele. Pri tem se odselitev v nobenem primeru izrecno ne omenja, pač pa hagiografsko izročilo jasno kaže na panonski izvor relikvij. Ker gre za premik skupin iz Druge Panonije v Italijo, je upravičen sklep, da so se te skupine umikale pred nevarnostjo, ki je pretila z jugovzhoda in preprečevala umik v Makedonijo ali proti Bizancu. Tako nevarnost bi lahko predstavljal drugi Alarihov pohod v Italijo leta 408.⁵⁸

Z območja Druge Panonije so v povsem neznanih okoliščinah zanesli v Rim posmrtni ostanke skupine *Sancti Quattuor coronati*, ki je bila usmrčena v času Dioklecijanovega preganjanja na območju Sirmija, najverjetneje v letu 303. O mučeniški skupini se je ohranilo izredno bogato izročilo, ki je izvirno panonskega nastanka nedoločljive starosti (5. ali 6. stol.?). Ker se skupina pojavlja že v najstarejših zapisih s sredine 5. stoletja pod oznako rimskih mučencev, se zdi verjetno, da je tudi ta prenos potekal v zgodnjem 5. stoletju. Zaradi prenosa prestižnih relikvij se zdi upravičen sklep, da je tudi v tem primeru prišlo do organiziranega odhoda skupine prebivalstva z delom cerkvenih struktur v Rim. Izhodišče je bila tokrat Druga Panonija, morda tudi južna Valerija.⁵⁹ Hipotetično bi mogli povezati z odhodom ene skupine iz Cibal v Drugi Panoniji na zahod prinos relikvij in čaščenja tamkajšnejga mučence Poliona, ki je bil pokopan v Rimu, čaščen pa tudi v Ravenni.⁶⁰ V Raveno so bile prenesene tudi relikvije mučenca Ursicina z območja Sirmija.⁶¹

Medtem ko so bile relikvije mučencev Kvirina in Poliona ter mučeniške skupine *Sancti Quattuor coronati* prinešene v Rim, pa je bilo čaščenje skupine šestih

⁵⁷ Roncaioli, S. Quirino di Siscia, 234; Bratož, Rajko: Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio (Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2). Udine 1999, 201 op. 31; 373.

⁵⁸ Lotter, Premiki ljudstev, 134.

⁵⁹ Guyon, Jean: Les Quatre Couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IXe siècle. Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité 87, 1975, 505–561, zlasti 559–560 (po njegovem mnenju naj bi prvotno *passio Pannonica* prinesli begunci iz Panonije v Rim šele v poznem 6. stoletju); prim. Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 51–53.

⁶⁰ Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 56–57.

⁶¹ Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 49–51.

klerikov z območja Druge Panonije in sosedstva (trije iz Singiduna v Prvi Meziji, dva iz Sirmija in eden iz Cibal) prenešeno v Akvilejo in na območje akvilejske cerkve. Okoliščine prinosa teh relikvij, ki ga moremo datirati na konec prvega desetletja 5. stol., niso poznane. Tako kot v primeru skupine *Sancti Quattuor coronati* v Rimu je prišlo do srede 5. stoletja v Akvileji do »posvojitve« te skupine mučencev, ki nastopajo odtlej v Akvileji in sosednjih cerkvah (Concordia, Forum Iulii) kot domači svetniki.⁶²

Tudi navzočnost gotskih imen (*Athaulphus*, *Ulfius*) v izročilu oglejske cerkve, ki se pojavljajo v povsem spremenjenem kontekstu (v legendi o sv. Mohorju in Fortunatu kot dva pripadnika mestne elite, ki sta sprejela krščanstvo), je verjeten odraz velikih premikov v panonskem prostoru, ki jih zaznamujejo barbarski vojaški pohodi in migracije provincialnega prebivalstva.⁶³

Propad panonskega limesa vzdolž celotne zunanje meje Prve Panonije in Valerije na razdalji od Dunajskega gozda do izliva Drave je povzročil globoke družbene premike. Da so številni rimski vojaki v tem času dezertirali ter se preživljali z ropom in razbojništvom, kažejo zakoni iz leta 403 in 406, ki so odredili smrtno kazen za dezertarje in za tiste, ki bi jim nudili skrivališče ali jih drugače podpirali.⁶⁴ Poleg vojakov so odpovedali zvestobo rimski državi tudi pripadniki nižjih plasti prebivalstva, ki so se pridružili barbarskim plenilcem in se z njimi odselili v Galijo in – če sodimo po ljudstvih, katerim so se pridružili (Alani, Vandali, Kvadi oz.

⁶² *Acta ss. Donati, Romuli, Sylvani, Venusti et Hermogenis martyrum* (BHL 2309); prim. Egger, *Der heilige Hermagoras*, 55–61; Bratož, *Il Cristianesimo Aquileiese*, 71–72; isti, *Dioklecijanovo preganjanje*, 45–46.

⁶³ BHL 3838 (*Passio Hermagorae et Fortunati* 1–3, *Acta sanctorum Julii III*, Paris 1867, 240F–241A); vsebinsko identično tudi BHL 3841 (*Analecta Bollandiana* 2, 1883, 311). *Athaulphus* nastopa v legendi iz 9. stol. kot pozitivna osebnost: kot gobavi *juvenis...*, *filius Ulfii, illustris et primi civitatis* (sc. Aquileiae), ki je kot prvi med Akvilejci sprejel krščanstvo; potem ko ga je evangelist Marko krstil, je Ataulf čudežno ozdravel. Nato je njegov oče *Ulfius* skupaj s pripadniki svoje družine sprejel krščanstvo, čemur so sledili mnogi drugi (*multitudo populi*). Pod vplivom akvilejske ustanovne legende se je ime pojavilo v pozitivnem kontekstu v dveh besedilih na istrskih tleh: (1) v tržaški *Passio s. Servuli* (BHL 7642; Athaulf kot *vicarius* provincialnega namestnika, ki se je dal krstiti) in v ponarejeni listini iz 12. stol., po kateri naj bi *Laurentia regina, Ataulfi Aquileiensis filia*, obdarovala cerkev v Novigradu (Bratož, *Il Cristianesimo Aquileiese*, 86, 208, 212). Historični *Athaulfus* (PLRE II, 176–178) je lahko prišel v stik z Akvilejo v času pohoda iz Prve Panonije v Italijo v letu 409. Od redkih poznanih nosilcev imena *Ulfius* (ali podobno; gl. Egger, *Der heilige Hermagoras*, 59 in 82 op. 27) je lahko prišel v stik z Akvilejo le Got *Ulphilas*, ki je jeseni 401 skupaj z Alarikom ogrožal mesto, vendar je po Alarihovih porazih poleti 402 prešel na rimsko stran (Wolfram, *Die Goten*, 160) in je kasneje služil kot Honorijev vojaški poveljnik v Galiji (PLRE II, 1181). Pozitivno ovrednotenje obeh osebnosti v hagiografskem izročilu temelji morda na tem, da sta kasneje oba (po 410) postala rimska zaveznika (Ataulf se je 414 poročil z Galo Placidijo; Ulphilas je 411 zatrl uzurpacijo Konstantina III.). Prim. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 44–47; Bratož, *La chiesa aquileiese*, 110–112.

⁶⁴ *CTh* 7, 18, 11–14 (403) in *CTh* 7, 18, 15 (406; Mommsen 347–348). O naslovniku obeh zakonov iz leta 403 gl. PLRE I, 406 (Hadrianus 2) in Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens*, 1342–1345, o naslovniku zakona iz leta 406 gl. PLRE II, 686f. (Longinianus) in Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens*, 1345–1346. Prim. Demandt, *Die Spätantike*, 318–319.

Svebi) – kasneje tudi v Španijo. Hieronim, ki jih omenja z obžalovanjem in zgroženostjo, jih označuje kot »panonske sovražnike« (*hostes Pannonii*).⁶⁵ Ker se omenjajo kot samostojna skupina, si moremo predstavljati, da so bili relativno številni in da so nastopali pri vojaških dejanjih organizirani v svoje etnične enote. Kot družbeni pojav je nastop »panonskih sovražnikov« primerljiv s predhodnim gibanjem Bagavdov v Galiji ali circumcelionov v Afriki ter z uporniki v severni Reciji (*Vindelici*) in Noriku (*Nori*) v letu 430/31, ki so izkoristili napad Jutungov za upor proti rimski državi, podobna gibanja pa se omenjajo tudi na balkanskem območju.⁶⁶

»Panonski sovražniki« so opustili svojo identiteto pripadnosti rimskemu cesarstvu in stopili na pot oblikovanja novega ljudstva, ki se je po odhodu iz domovine izgubilo. Tudi kasneje se Panonci omenjajo kot avtonomna skupina, ki ni predstavljala dela provincialnega prebivalstva, temveč je sodelovala z germanskimi in drugimi ljudstvi v njihovih političnih in vojaških dejanjih: kot taka skupina se omenjajo leta 458 v vojski, ki jo je cesar Majorijan rekrutiral med ljudstvi v srednjem Podonavju za vojno proti Vandalom,⁶⁷ stoletje kasneje (na napisu iz leta 558) v seznamu pretežno germanskih ljudstev srednjega Podonavja, med katerimi je Martin iz Brage kot mladi misijonar (ok. 540) širil pravoverno krščanstvo.⁶⁸ Uvrstitev te skupine v seznam ljudstev, ki so bila deležna misijona, kaže, da ti Panonci do srede 6. stoletja še niso bili pokristjanjeni ali vsaj ne vključeni v cerkveno organizacijo. S to skupino, ki nosi panonsko ime, bi mogli vzporejati še dve skupini, ki sta bili vsaj deloma panonskega izvora in nastopata v virih 5. in 6. stoletja kot taki, ki sta živeli v konfliktnem razmerju do rimske države oziroma do katoliške cerkve.

Prvo skupino, ki se omenja v celotnem srednjedonavskem območju, so predstavljali v 5. in 6. stoletju skamari (*scamarae*). Poreklo te skupine je podobno kot pri »panonskih sovražnikih; gre za ilegalne družbene skupine, v katerih so se pripadniki provincialnega prebivalstva povezovali z barbarskimi skupinami v razbojniške tolpe, ki so postale pribežališče za vsakovrstne odpadnike od države (ubegli sužnji,

⁶⁵ Hieronymus, *Epist.* 123, 16 (iz leta 409). Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 2005, 28–29; 131; 182 op. 100.

⁶⁶ Hydatius, *Chronicon* 93 in 95 (MGH AA 11, 22), Sidonius, *Carmina* 7, 233 (*Norica bella*); Stücker, Timo: Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich. *Vestigia* 54, München 2002, 189–190; Lotter, *Premiki ljudstev*, 14–15; 176 op. 44. Prim. za balkansko-podonavski prostor kratko Castritius, Helmut: Ethnogenetische Vorgänge am Ende der Antike: Unvollendete bzw. erfolglose Ethnogenesen. V: Bratož (ed.), *Slovenija in sosednje dežele*, 331–339, zlasti 337–338.

⁶⁷ Sidonius, *Carmina* 5, 470–478 (v seznamu 18 ljudstev v podonavskih deželah in njihovem širšem sosedsstvu samo Panonijci [v. 475 *Pannonius*] nosijo ime po tedaj še obstoječi rimski provinci).

⁶⁸ *Versus Martini Dumiensis episcopi in basilica* (v. 13: *Pannonius*; MGH AA VI/2, 195); gl. Šašel, Jaroslav: Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem. *Kronika* 24, 1976, 151–158; Isti, *Opera selecta*, 740–745.

propadli kmetje, dezertjerji, kriminalci, verski odpadniki in drugi).⁶⁹ Skamari so sčasoma dobili trdnejšo notranjo zgradbo, postali so vojaško učinkoviti in so v posameznih primerih posegli celo v pomembne vojaške in politične dogodke. Tak primer je v začetku 6. stoletja njihov voditelj Mundo hunsko-gepidskega porekla, ki je v letu 505 nastopil kot kratkotrajni vladar (*rex*) območja ob izlivu Morave.⁷⁰ Tako kot *Pannonii* so nastopili razvojno pot nove etnogeneze, ki ni privedla do nastanka novega ljudstva, saj je na območju provinc srednjega Podonavja in Balkana najkasneje v drugi polovici 6. stol. propadla; ta družbena skupina se nazadnje omenja v langobardski Italiji v 8. stoletju.⁷¹

Drugo skupino so sestavljali privrženci Fotinove herezije s središčem v Sirmiju, ki je doživela poraz v verskih bojih v sredini in drugi polovici 4. stoletja in je bila nato tudi prepovedana z zakonom cesarja Teodozija (380).⁷² Po tem času se na panonskem in širšem ilirskem območju redko omenja,⁷³ pač pa nastopa pod imenom škofa Bonoza iz Naisa (pred 384) kot Bonozova herezija,⁷⁴ ki je obstajala v Obrežni Daciji še v Justinijanovi dobi.⁷⁵ Po letu 400 naletimo na vrsto obsodb Fotinove in Bonozove herezije, tako v Akvileji (okrog 400),⁷⁶ v Rimu (okrog 407)⁷⁷

⁶⁹ Szádeczky Kardoss, S.: Scamarae, RE Suppl. XI, 1968, 1239–1242; prim tudi Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas, 54–55; Pohl, Walter: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988, 122–123; Rohr, Christian: Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius. MGH Studien und Texte 12, Hannover 1995, 242–243 op. 60; Castritius, Ethnogenetische Vorgänge, 337.

⁷⁰ Iordanes, *Getica* 300–301; prim. PLRE II, 767–768 (Mundo); PLRE III, 903–905 (Mundus).

⁷¹ Krahwinkel, Harald: Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Wien-Köln-Weimar 1992, 56 op. 133.

⁷² Fotinova herezija je bila prepovedana na prvi sirmijski sinodi 351 (Socrates 2, 29, 1–5; Sozomenos 4, 6), s Teodozijevim zakonom (*CTh* 16, 5, 6 (380)), na drugem ekumenskem koncilu 381 (Joannou, Périclès–Pierre (ed.), *Discipline générale antique* (II.–IX. Jh.), Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti, fasc. IX, Grottaferrata 1962, 46) in na sinodi v Akvileji 381 (*Gesta concilii Aquil.*, *Epist.* 2(10), 12 [CSEL 82/3, 324–325]). Prim. Cedilnik, Alenka: Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoret in Filostorgija. Ljubljana 2004, 182–202 (prva sirmijska sinoda); Bratož, Rajko: Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: Bratož, Westillyricum, 299–366, zlasti 324–325; izčrpno Duval, L'extirpation de l'Arianisme, X, 343–345 in 372–379.

⁷³ Niceta de Remesiana, *De ratione fidei* 2 (Burn, A.E.: Niceta of Remesiana. His life and works. Cambridge 1905, 11–12, ostra obsodba te herezije »v skoraj vseh cerkvah« (*ab omnibus fere ecclesiis*).

⁷⁴ O hereziji (teološki in zgodovinski vidik) gl. Zeiller, Jacques: Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain. Paris 1918, 344–350; Schäferdiek, Knut: Bonosus von Naissus, Bonosus von Serdica und die Bonosianer. Zeitschrift für Kirchengeschichte 96, 1985, 162–178. Papež Innocenc se je v pismu škofu Marcijanu iz Naisa posvetil vprašanju klerikov, ki jih je posvetil škof Bonosus, vendar so po prepovedi te herezije prestopili v pravoverno krščanstvo. V primeru, da je bil njihov prestop iskren (... *si eorum assertio fidem recipit veri* ...), je papež priporočil, naj jih sprejmejo v katoliško cerkev (Innocentius, *Epist.* 16 [PL 20, 519–520]).

⁷⁵ Iustinianus, *Novella* 11, 5 (535), z omembo obstoja Bonozove herezije (*Bonosiacorum scelus*) v škofiji *Aquae*.

⁷⁶ Rufinus, *Expositio symboli* 1 (CCSL 20, 133, v. 17–21); Chromatius, *Tractatus in Matthaum* 35,3 (CCSL 9A, 369, v. 50–57; škof omenja, da je okrog 400 še vedno (*hodieque*) obstajala nevarnost arianizma in Fotinovega nauka *per aliquantas ecclesias*); prim. Bratož, Die Geschichte des frühen Christentums, 525–526, op. 85.

in Italiji (okrog 390–418),⁷⁸ v Afriki (vrsta omemb pri Avguštinu)⁷⁹ in Španiji,⁸⁰ nekoliko pozneje tudi v Galiji (druga sinoda v Arlesu 442),⁸¹ istodobno je prišlo do ponovnih prepovedi herezij s cesarsko zakonodajo.⁸²

Tako pogosto ponavljanje obsodbe herezije kaže, da verjetno ne gre le za klišajska ponavljanja obsodb herezije, uvrščene v kataloge herezij, ki na Zahodu ni bila aktualna. V ozadju prepovedi bi mogli upoštevati kot možnost, da se je prebivalstvo panonskega in temu sosednjega mezijsko-dačanskega območja (Prva Mezija, Obrežna in Sredozemska Dacija), ki je bilo predano tem nazorom, odselilo na zahod in tam v novem okolju izzvalo reakcijo na svoje versko prepričanje, ki za novo okolico ni bilo sprejemljivo.⁸³ Med krščanskimi pisci v Galiji v 5. stol. je prezbiter *Paulus* panonskega porekla (*natione ... Pannonius*) objavil protiheretični in obenem asketski spis, v katerem je napadal Jovinijanovo herezijo, od katere je prevzemal svoje ideje Bonosus.⁸⁴

Domnevati moremo, da je šlo pri migraciji nosilcev tedanjih heretičnih gibanj iz Panonije, ki se sicer nikjer izrecno ne omenja, za majhne skupine z območja južne Panonije s sosednjim mezijsko-dačanskim prostorom. Kot pri prenosih relikvij kažejo časovni indici na zgodnje 5. stoletje. Nosilci heretičnih gibanj panonskega in mezijsko-dačanskega porekla so poleg severne in srednje Italije do-

⁷⁷ Innocentius, *Epist.* 41 (PL 20, 607–608). V pismu, čigar naslovnik je bil *Laurentius episcopus Seniensis* (Siena in Etruriji in ne *Sirmium*, *Siscia* ali *Senia* v severni Dalmaciji; prim. Pietri, *Roma Christiana*, 919–920; PCBE 2/2, 1236 [Laurentius 7] in 1391 [Marcus 5]), poroča o fotinijancu Marku in njegovih verskih somišljenikih, ki so po izgonu iz Rima (*dudum de Urbe pulsus*, verjetno po zakonu *CTh* 16, 5, 40 (407)) svojo aktivnost prenesli na ozemlje škofije, ki jo je vodil *Laurentius Seniensis*. Papež se je zavzel za takojšen izgon te heretične skupine.

⁷⁸ Na območju severne Italije okrog 390 Filastrius, *Diversarum haereseon liber* 65 (CCSL 9, 244; obsodba Fotina) in v zgodnjem 5. stol. Ap(p)onius, *In canticum canticorum* 2 [35] (PL Suppl. 1, 830; proti Fotinu in Bonozu); o kronologiji obeh avtorjev prim. PCBE 2/1, 168–169 (Apponius) in 817–819 (Filaster).

⁷⁹ Augustinus, *Epist.* 147, 19 (PL 33, 605; s sklicevanjem na Ambrozijevo polemiko proti privržencem Fotinovega nauka); *De haeresibus* 45 (CCSL 46, 312; proti Fotinu, ob sklicevanju na Epifanija in Filastrija); *Sermo* 71, 4; 71, 5; 244, 4; 246, 4 (PL 38, 447–448; 1150–1151; 1155, z zavrnitvijo fotinijancev); nekoliko bolj izčrpno *Sermo* 252, 4 (PL 38, 1174), kjer so pri prikazu sočasnih herezij fotinijanci, ki izhajajo iz Panonije (*Photiniani ... in Pannonia*), predstavljeni kot ena najhujših herezij tistega časa.

⁸⁰ Gennadius, *De viris illustribus* 14 (PL 58, 1068); španski škof *Audentius* naj bi v svojem izgubljenem protiheretičnem spisu *De fide adv. haereticos* zlasti (*speciali intentione*) napadel »fotinijance, ki se sedaj imenujejo bonozijanci« (*Photinianos, qui nunc vocantur Bonosiaci*).

⁸¹ *Concil. Arelat. secundum*, can. 16 in 17 (CCSL 148, 117). Galski škofje so predpisali pri vključevanju heretikov v pravoverno cerkev dva različna postopka: za fotinijance ponovni krst (*Photinianos ... baptizari oportere*), medtem ko je za bonozijance zadostovalo maziljenje in polaganje rok (*Bonosiacos ... cum chrismate et manus impositione in ecclesia recipi sufficit*).

⁸² *CTh* 16, 5, 65 (428); *Novella Theodosii* 3, 9 (438); v obeh primerih obsodba fotinijancev.

⁸³ Duval, *L'extirpation de l'Arianisme*, X, 378–379; prim. tudi Pietri, *Roma Christiana*, 919–920.

⁸⁴ Gennadius, *De viris illustribus* 75 (PL 58, 1102). Jovinijan je zavračal idejo o Marijinem večnem devištvu (*devištvo in partu in post partum*); to je prevzel tudi Bonosus. Prim. Zeiller, *Les origines*, 349–350.

segli tudi južno Galijo, Španijo in Afriko. Sledi njihovega delovanja segajo vse v pozno 5. in celo 6. stoletje.⁸⁵

3. Hunska dominacija in obdobje prevlade germanskih skupin

Postopno približevanje osrednjega poselitvenega območja Hunov rimski Panoniji in njihova vključitev v vojaške dogodke v zahodnem cesarstvu (425 v državljanski vojni na strani uzurpatorja Janeza proti Teodoziju II. in Gali Placidiji, 427 njihov odhod iz panonskih provinc »po petdesetletni okupaciji«, 432 v vojni na strani Aecija proti Gali Placidiji) in nato (433/434) njihova dejanska prilastitev dela panonskega ozemlja (provinca Valerija in pretežni del Druge Panonije, ne da bi pri tem prišlo do formalnega odstopa rimskega ozemlja), vse to je sprožilo velike spremembe v poselitvi panonskih provinc.⁸⁶ Sobivanje je bilo očitno težko, prihajalo je do incidentov in izbruhov nasilja, ki so vodili v zaostrovanje meddržavnih odnosov.⁸⁷ Postopoma se je oblikovala romansko-barbarska družba, v razmerah, ki so omogočale preživetje tudi posameznim pripadnikom višjih slojev provincialnega prebivalstva. Tak primer je Orestes, ki se označuje kot *Pannonius*, po poreklu očitno iz province Savije, ki je ostala v okviru Zahodnega cesarstva in jo hunska naselitev vsaj spočetka ni prizadela. Kot aristokratu panonskega izvora mu je bil omogočen vzpon tako na Atilovem dvoru, kjer je nastopal v najvišjih funkcijah (v letu 449 dvakratni Atilov poslanec v Konstantinopol, 452 v času Atilove invazije v Italijo njegov *notarius*) kot na zahodnorimskem dvoru. Znanih je še nekaj pripadnikov številčno šibke, vendar vplivne elite provincialnega izvora, ki

⁸⁵ Za Galijo gl. Sidonius, *Epist.* 6, 12, 4 (*ferae Fotinianorum mentes*); Avitus, *Epist.* 31 (MGH AA 6,2, 62, v. 16, kjer se omenja *Bonosiacorum pestis*); za Afriko gl. Vigilius iz Tapsa, *Contra Arianos* 3,3 (PL 62, 231, s kratko in natančno predstavitev Fotinovega nauka). V pismu, naslovljenem na španske škofe, je Gregor Veliki leta 601 zahteval, da morajo biti *Bonosiaci*, ki želijo prestopiti v pravovernost, ponovno krščeni, kajti njihov predhodni krst je ničen zaradi zavračanja sv. Trojice (... *cum ad sanctam ecclesiam ueniunt, baptizantur, quia baptismum non fuit, quod in errore positi in sanctae trinitatis nomine minime perceperunt*; Gregorius Magnus, *Registrum epist.* 11, 52, 24–29 [CCSL 140A, 953]). Ta papeževa odredba pomeni poostritev v odnosu do pripadnikov te skupine, če primerjamo papeževo napotilo s sklepom druge sinode v Arlesu 442 (gl. op. 81).

⁸⁶ Prim. Stickler, Aetius, 105–114 (s starejšo literaturo). Težišče hunske poselitve je bilo najverjetneje na ozemlju province Valerije. *Notitia dignitatum* Oc. 2, 28–34, ki je bila sestavljena v letih 425–430, v uvodnem seznamu provinc ilirske dieceze te province ne navaja več. Vendar pa se v nadaljevanju omenja provinca *Valeria ripensis* ter njej pripadajoči *dux* in vojaške enote (*Not. dign.* occ. 1, 42; 5, 137; 33, 23). Na relativno šibko hunsko navzočnost v provinci Saviji kažejo redke hunske najdbe na ozemlju severne Hrvaške. Prim. Tomičić, *Der Untergang*, 266–268; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*, 142–143.

⁸⁷ Priscus, *Fr.* 2 in 6 (Blockley, R.C.: *The fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire I: Eunapius. Olympiodorus, Priscus und Malchus. Text, Translation and Historiographical Notes*, ARCA 10. Liverpool 1983, 224–226, 230, komentar 379–380).

so zasedali visoka mesta v provincialni upravi ali z germanskimi velikaši tekmovali za vpliv na Atilovem dvoru.⁸⁸

Domnevati moremo, da je prav v tem času prišlo do odseljevanja prebivalstva Valerije, ki je zavzelo tak obseg, da se je s premikom prebivalstva ime province razširilo proti jugozahodu, predvsem na območje zahodnega dela Savije, v svoj okvir pa je zajelo tudi območje Emone kot najbolj vzhodnega mesta italske province *Venetia et Histria*. V Kozmografiji anonimnega geografa iz Ravene, vira iz časa okrog leta 700, ki se na tem mestu sklicuje na avtorja iz vzhodnogotske dobe, se je na tem področju razprostirala po obliki nenavadna *Valeria, que et Media appellatur Provincia*: poleg seznama krajev ob Donavi od Akvinka do Singiduna (ki je mestoma nepopoln in v napačnem zaporedju), postavlja Kozmografija v to provinco tudi ozemlje ob Savi med Siscijo in Emono, ki je od območja Valerije najbolj oddaljen del panonskega prostora. Vzrok za prenos imena naj bi bilo preseljevanje prebivalstva iz najbolj ogroženih delov panonskega prostora ob Donavi na območje ob Savi, ki je bilo od meje najbolj oddaljeno.⁸⁹ Ponujajo se analogije iz starejših obdobj (nastanek Avrelijanove Dacije na območju južno od Donave), v okvirno isti dobi (preseljevanje prebivalstva iz Britanije v galsko Armoriko v 5. stoletju).⁹⁰ Ob veliki verjetnosti prenosa imena Valerije na zahodni del Savije pa ni potrditve za hipotezo, da bi se prenesla na novo ozemlje upravna struktura, saj vsi viri, ki omenjajo upravno ureditev Panonije v drugi polovici 5. in v 6. stoletju, uporabljajo upravno terminologijo poznoantične dobe z nebstveno spremenjenimi imeni provinc.⁹¹

⁸⁸ PLRE II, 81 (Orestes 2); prim. Lotter, Friedrich: Severinus von Noricum, Legende und historische Wirklichkeit. Stuttgart 1976, 266; Šašel Kos, Marjeta: Romulovo poslanstvo pri Atilu. Zgodovinski časopis 48, 1994, 285–295; Gračanin, Hrvoje: The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449. Byzantinoslavica 61, 2003, 53–74, zlasti 68–70; Weber, Ekkehard: Der letzte Statthalter von Noricum. Festschrift Gerhard Winkler (Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 149). Linz 2004, 277–283.

⁸⁹ Prim. Tóth, Provincia Valeria Media, 197–220, s hipotezo, da je v ozadju prenosa imena preselitev prebivalstva z območja province *Valeria ripensis* na ozemlje med Siscijo in Emono okrog 430. Preselitev naj bi izvedel Aecij iz strateških razlogov. Anonim iz Ravene (*Cosmographia* IV 20, izd. J. Schnetz, 57–58), ki ob sklicevanju na vir iz 6. stol. (Marcomirus) kot edini vir omenja to ureditev panonskega prostora (P. superior, P. inferior, »dvodelna« Valeria), je pri tem provinco Savijo, na ozemlje katere naj bi bil prenešen del Valerije, izpustil. K imenu province Valerije prim. tudi Härtel, Reinhard: Die Provinz Valeria und das Fortleben ihres Namens im Mittelalter. Festschrift H. Baltl (ed. K. Ebert). Innsbruck 1978, str. 275–282. K razlagi nejasnega odlomka v anonimovi Kozmografiji gl. Šašel, Opera selecta, 729–730; 739; Wolfram, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. Wien – München 1995, 69–70; Wolff, Hartmut: Die Frage der Besiedlung des heutigen Sloweniens im Lichte des Anonymus von Ravenna. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 97–106, zlasti 102–103.

⁹⁰ Prim. Tóth, Provincia Valeria Media, 224; Lotter, Premiki ljudstev, 131–132.

⁹¹ Cassiodorus, *Variae* 3, 23, 2 (*Sirmiensis Pannonia* kot območje province Druge Panonije, vendar brez ozemlja mesta Bassianae v njenem vzhodnem delu); *Variae* 4, 49 in 5, 15 (*Savia* oziroma *Suavia*, gl.

K zanesljivo dokumentiranim spremembam v poselitvi Panonije v Atilovi dobi moremo prišteti izgube ob hunskem zavzemanju in pustošenju mest Druge Panonije v prvi in drugi Atilovi vojni proti vzhodnemu rimskemu cesarstvu. Posledica vojnih razmer je preselitev vrha državnih in cerkvenih struktur iz obmejnega Sirmija v Solun.⁹² Na postopno umikanje organiziranih skupin prebivalstva z območja Sirmija v makedonsko metropolo v času Atilovih pohodov, pa tudi v letih po propadu hunske države, kažejo na posreden način prenosi relikvij iz Sirmija na območje vzhodnorimskega cesarstva: v Solun so prenesli relikvije mučenca Demetrija, v Konstantinopel pa relikvije mučenke Anastazije.⁹³

Očitno je tudi dobo hunske dominacije preživel vsaj del rimske družbene elite, ki je našla neko obliko sožitja s pripadniki germanskih ljudstev. Iz te je izhajal asket Antonij Lirinški, rojen (ok. 470?) na območju ob Donavi *in civitate Valeria* (Sopiane ?) v družini, ki je po oznaki njegovega biografa Enodija pripadala družbenemu vrhu (*splendor natalium... fulgor stirpis praecipuae ... decor sanguinis*) z zvezami v sosedstvu (v Obrežnem Noriku).⁹⁴ Škof Konstancij iz Lavriaka v obrežnem Noriku je bil njegov stric, v nedoločljivi zvezi z njim je bil tudi Severin iz Norika (u. 482), ki se mu je Antonij kot osemletni fant pridružil v zadnjih letih njegovega življenja. Tako kot Antonij, ki se je po več vmesnih postajah nastanil na otoku Lirinum ob provansalski obali, se je tudi več njegovih rojakov odselilo na zahod: že eno generacijo pred tem *Leonianus*, ki je prišel v Galijo kot vojni ujetnik. Več kot štirideset let je živel kot asket v Augustodunu, nato v Vieni (Vienna), kjer je umrl kot ugleden predstojnik samostanske skupnosti.⁹⁵

Castritius, Barbari – antiqui barbari, 138–140); Novella Iustiniani 11 (535) *Secunda Pannonia*); Iordanes, *Romana* 218 (*Pannonias duas, Valeria, Suavia*). Prim. Lotter, Premiki ljudstev, 24; 31–32.

⁹² Novella Iustiniani 11,1 (Schoell–Kroll 94); prim. PLRE II, 123 (Apraemius); Priscus, *Fr.* 11,3 (Blockley, *The fragmentary Classicising Historians*, 262, v. 32–37, zavzetje Sirmija le omenja). O vprašanju hunskih vojnih ujetnikov prim. Bratož, Rajko: Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katholiken, Arianer, Heiden) im Ostalpen- und Mitteldonaauraum im Lichte der schriftlichen Quellen. V: Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum (ed. Jaroslav Tejral). Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19. Brno 2002, 73–98, zlasti 75–80.

⁹³ Prenos relikvij mučenca Demetrija iz Sirmija v Solun naj bi pripravil ilirski prefekt Leontius (PLRE II, 669 [Leontius 10]; gl. izčrпно Popović, Die süddanubischen Provinzen, 95–102). O prenosu relikvij mučenke Anastazije v Konstantinopel okrog leta 460 gl. Lizzi Testa, Rita: Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari, *Antichità Altoadriatiche* 57, 2004, 243–272, zlasti 255–256.

⁹⁴ Ennodius, *Vita Antoni* 7–11. Prim. Lotter, Premiki ljudstev, 31–32; 183–184 op. 112 (Sopianae kot najverjetnejša »civitas Valeria«; oznaka lege mesta pri Enodiju, *circa Danubii fluminis ripas*, bi sicer bolj ustrezala obdonavskemu Akvinku). Škof Konstancij iz Lavriaka je bil Antonijev stric (*patruus*). Ker je Antonij (pred 480) prišel po očetovi smrti kot osemletni fant (!) iz Valerije v Obrežni Norik k Severinu, ki se je zelo skrbno posvečal njegovi vzgoji in izobrazbi, moremo domnevati, da so obstajale zveze med Severinom in Antonijevimi starši. Prim. Pavan, Dall'Adriatico al Danubio, 504; Lotter, Premiki ljudstev, 18–19; 178–179 op. 61–63 (z diskusijo o vsebini Severinove oznake *inlustrissimus vir*).

⁹⁵ Van der Straeten, Joseph: Vic arrageiose de s. Léonien abbé à Vienne en Dauphiné. *Analecta Bollandiana* 90, 1972, 119–136, zlasti 121 (napis na sarkofagu z opisom Leonianove življenjske poti: ... *Sabarie*

Pripadniki višjega sloja in izobraženi kleriki panonskega porekla so izhajali – tako kot asket Antonij – iz urbanega okolja. Omembe mestnih naselbin, zlasti v obeh severnopanonskih provincah, so redke. Pri omembi »mogočnega Akvinka« (in zatem Sirmija) v panegiriku v čast cesarja Majorijana, ki ga je leta 458 spesnil Sidonij Apolinaris, ne smemo spregledati, da se pesnikovi verzi nanašajo na cesarjevega deda, ki je bil leta 379 ob Teodozijevega nastopu njegov *magister utriusque militiae in Illyricum*, tako da poročilo ne more biti reprezentativno za sredino 5. stoletja.⁹⁶ Vendar pa se nanaša na ta čas (456/457) kratek Jordanesov opis novega naselitvenega področja Vzhodnih Gotov, v katerem je Panonija predstavljena kot dežela, ki se razprostira med Sirmijem in Vindobono, sicer pa jo krasijo številna mesta(!).⁹⁷ Propad Panonije, zlasti njene družbene elite (*nobilitas*), ob tem pa zlasti nasilje nad pripadniki klerikalnega stanu, postavlja Enodij na konec 5. stoletja, ko je prišlo do množičnega vdora germanskih ljudstev. Pri tem avtor kot najbolj nasilne navaja Franke, Herule in Sase.⁹⁸ V tem oziru se poročila pisanih virov razhajajo z rezultati dosedanjih arheoloških raziskav, po katerih je antično prebivalstvo v provinci Valeriji izginilo že v času hunske dominacije, nekako v letih 430–440.⁹⁹

Trije veliki vojaški dogodki vzhodnogotske dobe, Teoderikov pohod iz Druge Mezije prek obeh južnopanonskih provinc južne Panonije v Italijo (488/489), tako imenovana sirmijska vojna (504) in od leta 535 dalje v južnopanonskem prostoru nepoznan potek gotsko-bizantinske vojne, so povzročili gotovo izgube med provincialnim prebivalstvom, ki jih težko ocenimo, h katerim moramo prišteti tudi posledice kuge v letih 542/543.¹⁰⁰ Kasiodor in drugi avtorji, ki slikajo poselitev

Pannonie ortus, a barbaris captivatus, Gallorum finibus devenit...). Prim. Pavan, Dall'Adriatico, 503–504 (s hipotetičnim datiranjem Leonianovega prihoda v Galijo v leto 472, v zvezi s pohodom Videmerove skupine Gotov iz Panonije v Italijo in nato v Galijo).

⁹⁶ Sidonius, *Carmina* 5, 107–109 (*Pannoniae qua Martia pollet Aiacus, Illyricum rexisse solum cum tractibus Histri huius avus...*); prim. PLRE I, 537 (Maorianus); Fitz, Die Verwaltung Pannoniens, 1251–1252.

⁹⁷ Jordanes, *Getica* 264 (*Ornata patria civitatibus plurimis, quarum prima Syrmis, extrema Vindomina*).

⁹⁸ Ennodius, *Vita Antoni* 12–13. Prim. Pavan, Dall'Adriatico, 507–508; Bratož, Die Beziehungen, 84; Lotter, Premiki ljudstev, 30–31; 138.

⁹⁹ Za celotni severnopanonski prostor gl. Müller, Der Untergang der Antike, 245; za Aquincum Zsidi, Aquincum, 215; za Brigetio Borhy, Brigetio; za Gorsium Fitz, Gorsium. V: Šašel Kos – Scherrer, The autonomous towns... Pannonia II, 202; za Sopiane Gábor, Olivér – Kárpáti, Gábor – Lengvári, István – Pozsárkó, Csaba: Sopianae. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 269–294, zlasti 287.

¹⁰⁰ Schwarcz, Andreas: Der Nordadria- und Westbalkanraum im 6. Jahrhundert zwischen Goten und Byzantinern. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 59–71, zlasti 69–70; o velikih izgubah prebivalstva na področju Sirmija zaradi vojne, kuge in lakote, poroča Prokopios, *Historia arcana* 18, 18–19; gl. Grmek, Mirko: Les conséquences de la peste de Justinien dans l'Illyricum. Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae (ed. Nenad Cambi, Emilio Marin), vol. II. Città del Vaticano – Split 1998, 787–794.

panonskega prostora v tej dobi (zlasti Jordanes in Prokopij), posredujejo podobo močno barbarizirane dežele. Kljub temu je sestavljalo romansko prebivalstvo (*Romani, provinciales*) v obeh južnopanonskih provincah številčno najmočnejšo skupino.¹⁰¹ Romani so bili navzoči v vseh družbenih slojih, tudi vodilnih (*defensores, curiales, possessores*), prav tako je bil romanskega izvora del najvišjih funkcionarjev (kot na primer *vir illustris Severinus*). Očitno so v obeh južnopanonskih provincah v tej dobi tako poznoantična družbena in ekonomska ureditev kot uprava in sodstvo še vedno obstajali in delovali v skladu z možnostmi, prav tako je obstajala v sicer zelo zmanjšanem obsegu cerkvena organizacija.¹⁰² Skupaj z romanskim prebivalstvom je prebival na ozemlju Panonije in v neposrednem sosedstvu kak ducat barbarskih skupin. Njihov položaj je bil v odnosu do romanskega prebivalstva opredeljen glede na njihovo veroizpoved, ki je bila v soodvisnosti od trajanja njihovega prebivanja na ozemlju rimske države (*barbari – antiqui barbari*) ali pa od njihovih posebnih zadolžitev. Polietnična zgradba družbe z istočasnim obstojem različnih verskih skupin je omogočala oblikovanje v mnogih ozirih »mešane« družbe, v kateri nobena skupina ni bila posebej izpostavljena nasilju ali celo prisiljena v izselitev.¹⁰³ Za pravni in družbeni položaj neke skupine je bila odločilnega pomena njena verska pripadnost, ki je omogočala ali preprečevala sklepanje zakonskih zvez s pripadniki drugih skupin. Med presenetljivimi podatki, ki jih prinaša seznam 14 poganskih ljudstev v panonskem prostoru, med katera je Martin iz Brage v mladih letih širil pravoverno krščanstvo, spada tudi omemba Panonijcev kot skupine, ki ji je kasnejši škof iz Brage posvetil svoja misijonska prizadevanja. Ta omemba dopušča sklep, da je obstajala skupina prebivalstva provincialnega izvora, ki ni bila pokristjanjena in je bila v tem oziru bliže »barbarom« kot pravovernim Romanom. Slednji so načeloma sklepali zakonske zveze samo s pravovernimi kristjani, zato moremo videti v teh Panoncih posebno, od ostalega provincialnega prebivalstva ločeno romansko skupino.¹⁰⁴

Edina pomembna in zanesljivo dokumentirana izselitev Panonijcev v Italijo, ki je primerljiva z izselitvijo provincialnega prebivalstva iz Obrežnega Norika v letu

¹⁰¹ Cassiodor, *Variae* 3, 24 (*Romani per Pannoniam constituti*); *Variae* 5, 14, 1 (*provinciales nostri* v Saviji); Venantius Fortunatus, *Carmina* 5, 2, 21 opisuje izvor Martina iz Brage iz »kviritskega«, torej rimskega dela Panonije (*Pannoniae, ut perhibent, veniens e parte Quiritis*). O poselitvi Panonije v prvi tretjini 6. stol. prim. Šašel, *Opera selecta*, 754–757; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*, 140–146.

¹⁰² Schwarcz, *Der Nordadria- und Westbalkanraum*, 68–69; Lotter, *Premiki ljudstev*, 31–32; 184–185. O cerkveni organizaciji v tej dobi (dva škofa iz Siscije sta se udeležila salonitanskih sinod v letih 530 in 533) gl. kratko Bratož, *Razvoj organizacije*, 377–378; 384. O zgodnjekrščanskih najdbah na območju južne Panonije v 5. in 6. stol. gl. Migotti, *Evidence for Christianity*, 102.

¹⁰³ Šašel, *Opera selecta*, zlasti 755–756; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*.

¹⁰⁴ Prim. op. 68; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*, 145 (avtor poudarja, da so bile izjeme od tega načela prav redke in povezane s posebnimi dovoljenji).

488, je potekala skupaj z langobardskim pohodom v Italijo leta 568. Langobardom se je ob tej priložnosti priključila »množica raznovrstnih ljudstev«. Med šestimi skupinami, ki jih poimensko navaja Pavel Diakon, sta bili tudi dve skupini provincialnega prebivalstva, *Pannonii* in *Norici*. Tako kot druge »barbarske« skupine (Gepidi, Bolgari, Sarmati in Svebi) sta tudi obe »provincialnoromanski« skupini vse do dobe Pavla Diakona oziroma njegovega zapisa (okrog 790, torej več kot dve stoletji po preselitvi v Italijo) obdržali svojo etnično identiteto in sta živeli v svojih naselitvenih skupnostih.¹⁰⁵ Ta panonska skupina še po več kot dveh stoletjih prebivanja v tedanji Italiji (z izrazito številčno prevlado romanskega katoliškega prebivalstva) ni razvila občutka pripadnosti »Romanom« oziroma ni pokazala pripravljenosti, da bi se asimilirala v italiskem romanskem okolju. V tem se bistveno loči od skupine Romanov, ki so se leta 488 izselili iz Obrežnega Norika. Slednji so dobili prebivališča v različnih delih Italije in so se nato kot etnična skupina asimilirali. Njeno jedro je na območju Neaplja gojilo izročilo o Severinu in utrdilo njegovo svetniško čaščenje v novi domovini.¹⁰⁶

4. Zadnje obdobje odseljavanja iz Panonije v času avarsko-slovanske okupacije

Avarska okupacija panonskega prostora in z njo povezan vdor Slovanov v celotni Ilirik sta povzročila izgube prebivalstva, ki so po razsežnosti primerljive z onimi v 5. stoletju. V posameznih primerih, kot ob predaji Sirmija v letu 582, je bil od lakote izmučenemu prebivalstvu na podlagi sporazuma med bizantinsko državo in Avari omogočen odhod na ozemlje bizantinske države.¹⁰⁷ V več drugih primerih ta možnost verjetno ni obstajala (če sodimo po analogijah iz balkanskih provinc). Z izpraznitvijo mest je propadla tudi lokalna oblast in civilna uprava, ki je, kot v primeru Sirmija, slabo delovala. Obstajali so še ostanki cerkvene orga-

¹⁰⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2,26; prim. tudi *Hist. Langob.* 2,8 (na pohodu v Italijo se je Langobardom pridružila *vulgi promiscui multitudo*). Avtor poroča kasneje o ostankih bolgarske skupine, ki je prišla okrog leta ok. 663/664 iz Karantanije v Italijo (*Hist. Lang.* 5, 29); tudi ta skupina, ki se je naselila na območju Beneventa in je postala dvojezična, je več kot stoletje kasneje v času Pavla Diakona imela lastno identiteto.

¹⁰⁶ Eugippius, *Vita Severini* 44, 7; Evgipij, *Življenje svetega Severina* (izd. Rajko Bratož), Ljubljana 1982, 294–301; 407–409.

¹⁰⁷ Menander Protector *frg.* 66 oziroma 27,3 (Blockley, R.C.: *The History of Menander The Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes.* Liverpool 1985, 240); Johannes iz Efeza, *Cerkvena zgodovina* 6, 32 (nemški prevod odlomka iz sirskega jezika v: Dietz, *Schriftquellen*, 63); Theophilaktos Simokates 1, 3. Grški napis iz časa obleganja Sirmija je objavil Noll, Rudolf: *Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.). Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 126, 1989 (1990), 139–154. Prim. tudi PLRE III, 1177–1178 (Solomon 4); 1303 (Theognis 2).

nizacije, vendar pa je v tem času na ozemlju Panonije dokumentiran obstoj le prav redkih škofijskih sedežev. Med udeleženci sinode shizmatičnih škofov oglejskega patriarhata v Gradežu v sedemdesetih letih 6. stoletja se omenja Vigilius iz Scarbantije, edini po imenu poznani škof iz severne Panonije v celotni antični dobi.¹⁰⁸ Omemba je presenetljiva glede na historične okoliščine v tem času. Škof se v času maranske sinode (590) ne omenja več, zato je upravičen sklep, da je ta škofijski sedež pred 590 propadel, v kakršnikoli obliki je pred tem obstajal.¹⁰⁹ Med panonskimi škofijskimi sedeži je do leta 582 obstajal Sirmij, ki se v poročilih o obleganju in padcu mesta ne omenja. Po izpraznitvi mesta in njegovi predaji Avarom je ta škofijski sedež obstajal morda kot begunska ustanova. Na podlagi več indicev je bila postavljena domneva, da je bil kraj njegovega pribežališča *Risinium* (Risan v Boki Kotorski) v provinci Prevalitani.¹¹⁰ Domneve se ne da zanesljivo potrditi.

Avarskemu zavzetju Sirmija 582 je sledilo v zahodnem Iliriku obdobje silovitih slovanskih vpadov s ciljem trajne naselitve, zaradi katerih je romansko prebivalstvo pod vodstvom škofov iskalo zatočišče v varnih predelih države. V takem primeru se je odprlo zapleteno vprašanje odnosa med ubežnim škofom in škofom gostiteljem, ki je na ozemlju pod svojo jurisdikcijo sprejel ubežnega škofa, z njim pa praviloma tudi njegovo cerkveno skupnost ali vsaj njen vodilni del. Vprašanju

¹⁰⁸ Na 17. mestu (v 1. seznamu udeležencev) kot *Vigilius Scaravansiensis* oziroma na 18. mestu (v 2. seznamu udeležencev) kot *Vigilius episcopus Caravaciensis/Scaravaciensis* (Wolff, Hartmut: Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts. V: Boshof – Wolff, Das Christentum im bairischen Raum, 1994, 1–27, zlasti 26).

¹⁰⁹ Podpis v seznamu udeležencev gradeške sinode je postal izhodišče za najmanj tri možne razlage: (1) škof Vigilius naj bi se leta 568 pridružil skupini provincialnega prebivalstva, ki je skupaj z Langobardi odšla v Italijo; okroglo eno desetletje naj bi prebival v Akvileji oziroma Gradežu kot begunski škof (Pohl, Die Awaren, 233; Gömöri, János: Scarbantia. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia I, 81–92, zlasti 87); (2) Vigilius naj bi kot begunski škof prebival na vzhodnem območju oglejskega patriarhata, najverjetneje na Sv. Hemi v južnem Noriku (Karwiese, Stephan: Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 101, 1993, 228–280, zlasti 248–255); (3) Škofijski sedež naj bi obstajal v Scarbantiji tudi po 568, Vigilius naj bi se udeležil gradeške sinode kot škof tega mesta (z različnimi niansami Tóth, Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 26, 1974, 269–275, zlasti 274–275; Tóth, Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. V: Boshof – Wolff, Das Christentum im bairischen Raum, 241–272, zlasti 256; Wolff, Die Kontinuität, 19).

¹¹⁰ Sirmijski škof naj bi bil *Sebastianus Resiniensis*, ki mu je Gregor Veliki pisal v letih 591 in 595 in mu ob tem ponudil vakanten škofijski sedež na Siciliji (Gregorius Magnus, *Registrum epist.* 1,27 in 5,40 [CCSL 140, 35 in 318]). Prim. Zeiller, Les origines, 146–147; Waldmüller, Lothar: Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. – 8. Jh. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Enzyklopädie der Byzantinistik 51. Amsterdam 1976, 189; Lotter, Premiki ljudstev, 140. Drugačno razlago je predložil Popović, Vladislav: Le dernier évêque de Sirmium. Revue des études augustiniennes 21, 1975, 91–111, zlasti 110, s hipotezo, da se je sirmijski škof leta 582 umaknil v Rim. Ta škof naj bi bil vodja skupine beguncev, ki je prinesla v Rim relikvije in obenem izvirno panonsko verzijo izročila o mučniški skupini »Passio ss. quattuor coronatorum« (prim. op. 59).

sta se posvetili tako država kot Cerkev. Poseben odlok, čigar besedilo se ni ohranilo, je izdal leta 591 cesar Mavrikij. V njem je odredil, da morajo škofje, ki so ostali na svojih mestih, materialno pomagati begunskim škofom, da lahko preživijo.¹¹¹ Papež Gregorij se je na škofo v Iliriku obrnil s prošnjo, da pomagajo sobratom v stiski in – v skladu s cesarskim odlokom – na svojem ozemlju sprejmejo ubežne škofo ter jim omogočijo preživetje. Pobegli škofje po papeževem zatrjevanju ohranijo svoje škofovsko dostojanstvo, vendar pa ne pridobijo pravic na novem ozemlju in s tem zmanjšajo oblasti škofa gostitelja.¹¹² Po taki ureditvi na ozemlju obstoječih škofij ne bi mogli nastati novi škofijski sedeži. Ne le papeževu priporočilo, tudi sklepi cerkvenih zborov nastajanju "provizoričnih" škofijskih sedežev pod vodstvom ubežnih škofov niso bili naklonjeni, pač pa bi bilo možno le načeloma začasno, v praksi pa trajnejše zadrževanje begunskih škofov.¹¹³ V duhu teh načel, ki temelji na sklepih sinod 4. stoletja (Ankira 330, Antiohija 341), so bili formulirani kanoni drugega trulanskega koncila 691/2, ki se nanašajo na vprašanja cerkvene ureditve v 6. in 7. stoletju, ko je morala marsikje cerkev zaradi pogostih barbarskih vpadov delovati v izrednih razmerah. Število obveznih letnih sinod je bilo zmanjšano od dveh na eno samo.¹¹⁴ Kleriki, ki so pred barbarskim napadom zbežali na ozemlje druge škofije, so se morali po koncu nevarnosti takoj vrniti domov.¹¹⁵ Škof, ki je pribežal na ozemlje druge škofije, tam ni smel javno nastopati, sicer bi lahko izgubil škofovsko dostojanstvo.¹¹⁶ Škofje, ki so zbežali pred barbari, so ohranili svojo čast in dostojanstvo ter pravice za področje svoje, torej začasno izgubljene škofije (vključno s posvečevanjem duhovnikov),¹¹⁷ niso pa pridobili pravic na ozemlju škofije, kjer so se zadrževali. Te uredbe so varovale obstoječo cerkveno ureditev: zadrževanje ubežnega škofa na ozemlju druge škofije je bilo mogoče kot začasna ureditev. Le v primeru izpraznjenih škofijskih sedežev bi zadrževanje begunskega škofa lahko postalo trajno.¹¹⁸

¹¹¹ Vsebino cesarjevega odloka razkriva Gregorijevo pismo škofom v Iliriku iz leta 591 (*Registrum* 1, 43, 2–7, CCSL 140, 57): ... *iussu fuisse ut episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse vitae iungendos.*

¹¹² *Registrum* 1, 43, 12–23 (CCSL 140, 57): *Oportet ergo uos ... et imperialibus etiam inuisionibus consentire, quatenus fratres coepiscoposque nostros, quos et captivitatis diuersarumque necessitatum angustiae comprimunt, debeat consolandos conuiuendosque nobiscum in ecclesiasticis sustentationibus libenter suscipere, non quidem ut per communionem episcopalis throni dignitas diuidatur, sed ut ab ecclesia iuxta possibilitatem sufficientia debeant alimenta percipere ... Nullam quippe eis nos in uestris ecclesiis auctoritatem tribuimus, sed tamen eos uestris solaciis contineri summopere hortamur.*

¹¹³ Halkedonski koncil (kanon 5) je ponovno potrdil za škofo in klerike prepoved prehajanja iz ene škofije v drugo in je razglasil za neveljavno vsako posvetitev, ki je ne bi opravljal za to pristojen domači škof (Joannou, *Discipline générale antique*, 74–75).

¹¹⁴ Kanon 8 (Joannou, *Discipline générale antique*, 135–136).

¹¹⁵ Kanon 18 (Joannou, *Discipline générale antique*, 149–150).

¹¹⁶ Kanon 20 (Joannou, *Discipline générale antique*, 152).

¹¹⁷ Kanon 37 (Joannou, *Discipline générale antique*, 171–172).

¹¹⁸ Prim. op. 111.

Primerjava urejanja begunskega vprašanja v zakonih cesarja Honorija (408) z reševanjem podobnega vprašanja v času cesarja Mavrikija in papeža Gregorija I. (591) kaže na bistveno spremenjene razmere. Medtem ko je bilo v začetku 5. stoletja aktualno reševanje materialnega in pravnega položaja posameznikov, ki ga je regulirala država, cerkev pa je bila v nekem smislu le povabljen sodelovanju (nadzor nad potekom), pa so v letu 591 reševali vprašanje preživetja celotnih ubežnih cerkvenih skupnosti s škofi na čelu. Cesar in papež sta zagovarjala identične poglede na reševanje razmer, do razlik pa je prihajalo pri njegovem praktičnem izvajanju.

Te razlike odražata dva primera iz Zahodnega Ilirika v času Gregorijevega pontifikata. V letu 599 se je škof Janez iz Panonije, najverjetneje kot begunec pred slovanskim vpadom proti Istri, nastanil v kastelu z imenom *Nouas* (dan. Novigrad) na zahodni istrski obali. Nastopil je kot katoliški škof na ozemlju, ki je pripadalo shizmatičnemu škofu iz Tergesta, ob tem pa je območje svoje jurisdikcije začasno razširil na okrog 30 kilometrov oddaljeno skupnost v Kopru (*Insula Capritana*), ki se je večinsko opredeljevala za katoliško stran. To ureditev, ki je bila v škodo shizmatičnega tržaškega škofa, je papež Gregorij podprl.¹¹⁹ Njegovo ravnanje kaže na praktično prevlado cerkveno-političnih interesov nad deklariranimi načeli. Ne le, da je dal prednost begunskemu škofu katoliške opredelitve, še več, njegovo ozemlje je nameraval podrediti katoliškemu ravenškemu nadškofu in ga s tem izločiti iz shizmatičnega oglejskega patriarhata.¹²⁰ V drugem primeru pet let kasneje, ko sta bila tako begunski škof kot škof gostitelj pravoverna, se je papež držal načela iz leta 591. Ko se je škof Johannes iz Evroje v Epiru v letu 604, najverjetneje pred Slovani, zatekel na otok Krf (Corcyra) in v tamkajšnjem kastelu *Kassiope* poskušal ustanoviti svojo škofijo, je papež Gregor v pismu cesarju označil njegovo postopanje v škodo domačega škofa kot protizakonito in moralno neprimerno.¹²¹

Oba primera preselitve škofov na območju Zahodnega Ilirika kažeta, da so bili v takih primerih spori na relaciji begunski škof – škof gostitelj skorajda neizogibni in da so na potek njihovega reševanja vplivali različni dejavniki; v nekaj poznanih primerih na območju dan. Švice podobni premiki niso povzročili sporov.¹²² Kot

¹¹⁹ *Registrum* 9, 156, 2–6 (CCSL 140A, 712): *Latores ad nos praesentium ille uir clarissimus atque ille defensor uenerunt, asserentes quia in castello quod Nouas dicitur episcopus quidam Iohannes nomine de Pannoniis ueniens fuerit constitutus, cui castello eorum insula quae Capritana dicitur erat quasi per diocesim coniuncta.*

¹²⁰ *Registrum* 9, 156, 23–40 (CCSL 140 A, 712–713).

¹²¹ *Registrum* 14, 7 in 14, 8 (CCSL 140 A, 1074–1076); Margetić, Luj: Gregorio I – papa politico. *Živa antika* 29, 1979, 269–274, zlasti 274.

¹²² En poznani primer v provinci *Maxima Sequanorum* (na območju dan. zahodne Švice) iz nekoliko zgodnejše dobe ni povzročil nobenih sporov. Po preselitvi škofa iz Vindonise (*Vindonissa*) v Aventik (*Aventicum*) je le-ta nosil naslov obeh škofijskih sedežev (*Vindonissensis in Aventicensis*). Po drugi preselitvi iz Aventika v Lousanne (*Lousonna* ali *Lausanna*) je nosil škof tudi naslov tega mesta. Škof in kronist Marij

področje umika skupnosti iz Panonije moremo v tem času domnevati predvsem severovzhodno in vzhodno obalo Jadrana (Istra, obala Dalmacije, predvsem metropola Salona), vendar pa nam ohranjeni viri (predvsem večkrat težko časovno določljivi napisi) ne omogočajo nobenih zanesljivih sklepov o posameznih premikih.¹²³ Odkup vojnih ujetnikov in prizadevanje za rešitev relikvij domačih mučencev, ki se v 5. stoletju pogosto omenjata v panonskem prostoru, sta postala aktualna v prvi polovici 7. stoletja na obali vzhodnega Jadrana.¹²⁴ Kljub propadu vseh škofijskih sedežev v panonskem in v skoraj celotnem ilirskem prostoru do okrog leta 600 so še po tem času obstajali ostanki antične poselitve in cerkvenih struktur.¹²⁵

5. Zaključek

Če strnemo razvoj provincialnega prebivalstva panonskih provinc v več kot dvestoletni dobi od zadnje četrtine 4. do konca 6. stoletja, se kažejo v celoti njegove velike izgube. Ker nimamo na razpolago nobenih numeričnih podatkov, so

se je podpisal na sinodi v Mâconu 585 kot *Marius episcopus ecclesiae Auenticae*, v kasnejšem zaznamku o njegovi smrti v letu 601 (v *Annales Lausonnenses*) pa se označuje kot *Marius Aventicensis seu Lausonensis* (Th. Mommsen v MGH AA 11, 227–228, z navedbo virov). Podoben primer je bil škof iz kraja *Ostodurus* (Martigny), ki je že deset let po preselitvi v okrog 30 kilometrov oddaljeni *Sedunum* (Sitten) nosil naslov škofa *a Sedunis*. Prim. Karwiese, Von der ecclesia Petenas, 251 in 253 op. 152.

¹²³ Epigrafska zapuščina je skromna. Od štirih poznanih napisov, ki omenjajo preselitev posameznikov iz Panonije v Salono, je najstarejši datiran v leto 425 (gl. op. 51). Drugi napis izhaja iz 5. stol. (ILCV 4455: *depositio infantis Domnicae ... quae a Sirmio Salonas adducta est*), tretji iz vzhodnogotske dobe (ILCV 118: *Fl. Fidentius ex comitibus Sirmensis*; verjetno comes Pannoniae Sirmiensis; PLRE II, 470; Fitz, Die Verwaltung Pannoniens, 1405). Znani napis predstojnice samostana sirmijskega porekla (*Abtissa Iohanna civis Sermensis*; ILJug 2567; tudi ILCV 1653), ki so ga nekdanj datirali v leto 612, na podlagi popravljenega branja indikcije večinoma datirajo v zgodnejši čas (551 ali celo 506), pri čemer nekateri avtorji še vedno zagovarjajo pozno datiranje v zgodnje 7. stoletje (612; prim. o tem Bratož, Menišstvo, 120 op. 113). K vprašanju preselitve posameznih skupin prebivalstva iz jugozahodnega dela Panonije ali južnega Nonika v težko dostopne višinske utrde na tem območju ali na jadransko obalo gl. S. Ciglenceki, Slavko: Archaeological investigations of the decline of antiquity in Slovenia. V: Bratož, Slov., Slovenija in sosednje dežele, 119–139, zlasti 129; Wolff, Hartmut: Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im süd-östlichen Alpenraum. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 27–40.

¹²⁴ *Liber pontificalis* 74 (Iohannes IV, 640–642; ed. Duchesse, Louis, vol. I, Paris 1955, 330).

¹²⁵ Bratož, Rajko: *Ecclesia in gentibus*. V: Grafenauerjev zbornik (izd. Vincenc Rajšp), Ljubljana 1996, 205–225, zlasti 211–216, z zadnjimi omembami ostankov cerkvenih struktur na območju srednjega in spodnjega Podonavja in Balkana, ki so ga zavzeli Slovani, Avari in Bolgari: 680 škofijski sedež *Celeia* (podpis udeleženca sinode (gl. Bratož, Rajko: Das Patriarchat Grado im monotheistischen Streit. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 609–658, zlasti 644–647); 680/81 in 692 škofijski sedež *Stoboi* v severni Makedoniji (podpis udeležencev dveh koncilov), okrog 680 se omenjajo *Graeci sacerdotes* na območju spodnjega Podonavja (omemba v zapisniku koncila v Konstantinoplu 870 se nanaša na obstoj ostankov cerkvene organizacije na tem območju ob prihodu Bolgarov); škofijski sedež *Siscia* po 680 se omenja v nezanesljivem srednjeveškem historiografskem izročilu. O krščanskih najdbah iz južne Panonije iz poznega 6. in 7. stol. gl. Migotti, Evidence for Christianity, 30; 64–65; 73–74, 85.

ocene obsega teh izgub nujno hipotetične. Če bi na podlagi novejših predlogov o gibanju prebivalstva v rimskem cesarstvu predpostavljali, da so panonske province v času pred nastopom razdobja velikega upadanja šteje kakega pol milijona prebivalcev,¹²⁶ je na podlagi razvoja v 5. in 6. stoletju razvidno, da je v tem času večina tega prebivalstva izginila. Od obdobj, ki posebej izstopajo po intenzivnosti upada prebivalstva (vojne žrtve, izseljevanje), moremo posebej izpostaviti naslednja.

V prvem desetletju 5. stoletja, ko so bile prizadete vse štiri panonske province, je potekalo izseljevanje predvsem proti Italiji, majhne skupine in posamezniki so se izselili v druge dežele Zahoda (južna Galija, Španija, Afrika). V več kot dve desetletji dolgi dobi hunske dominacije je bila posebej prizadeta Valerija, manj Prva in Druga Panonija, bistveno manj Savija. Izselitveni val je bil tokrat usmerjen proti Solunu in Konstantinoplu, znotraj panonskega prostora verjetno iz Valerije v Savijo. Kljub izseljevanju in barbarizaciji je romansko prebivalstvo deloma ohranilo družbeno elito, prav tako so se deloma ohranile cerkvene strukture: v obeh severnih provincah do druge polovice 5. stoletja, v obeh južnih provincah pa vse v vzhodnogotsko dobo. Vprašanje brez odgovora je, kako velik del provincialnega prebivalstva je v tem času opustil identitetno pripadnost rimski državi in pravoverni cerkvi in se vključil v procese oblikovanja novih skupin (*hostes Pannonii*, *Scamarae*) ali je zaradi pripadnosti heretičnim gibanjem ostal izven pravne in cerkvene ureditve.

V drugi polovici 6. stoletja sta panonski prostor zajela še dva izselitvena vala provincialnega prebivalstva. Odhoda Langobardov v Italijo leta 568, ki je bil dobro organiziran in zaradi vojaške moči varen, so se udeležili tudi *Pannonii* in *Norici*, domnevno tako kot druga pridružena ljudstva v lastnih formacijah. Prihod Avarov in Slovanov je povzročil propad še zadnjih pomembnih urbanih naselbin v južni Panoniji in propad na mesta vezane cerkvene organizacije s škofi na čelu, kolikor se je do tega časa ohranila. Izselitev je potekala v obliki hitrega umika ali bega. Na pot so se podale krščanske skupnosti pod vodstvom škofov, smer umika je bilo bizantinsko ozemlje ob severnem in vzhodnem Jadranu. Iz panonskega prostora so odšli še zadnji pomembnejši nosilci rimske identitete in krščanstva. Med preostalim romanskim prebivalstvom so se ohranili ponekod skromni ostanki cerkvene organizacije.

¹²⁶ Po hipotetični oceni, ki jo je predložil Frier, B.W.: *Demography*. V: *The Cambridge Ancient History* 11. Cambridge 2000, 811–816, naj bi ob koncu avgustejske dobe prebivalo v podonavskih provincah (okrog 430.000 km²) okrog 2,7 milijona ljudi. To prebivalstvo naj bi se v naslednjem poldrugem stoletju, do začetka velikih katastrof v času Marka Avrelija, dvignilo na okrog 4 milijone. Pri povprečni gostoti naseljenosti na tem ozemlju bi prebivalstvo Panonije (okrog 120.000 km²) doseglo en milijon. To prebivalstvo se je v naslednjih dveh stoletjih, ki so bila za demografski razvoj neugodna (vojne, kuge, represivna gospodarska politika) močno zmanjšalo, tako da je na prehodu iz 4. v 5. stoletje padlo na približno eno polovico.

Okrajšave

- BHL Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Ed. Socii Bollandiani, Bruxelles 1898-1899.
- BHL Novum Supplementum = Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Novum Supplementum. Ed. Fros, Henricus, *Subsidia hagiographica* 70, 1986.
- CCSL Corpus Christianorum. Series Latina, Turnhout.
- CI *Codex Iustinianus* (ed. Paul Krüger). *Corpus iuris civilis. Volumen secundum*, Dublin, Zürich 1967.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien.
- CTh *Codex Theodosianus = Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, ed. Theodor Mommsen, Paul Krüger), Dublin, Zürich 1971.
- GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller, Berlin.
- ILCV Diehl, Charles, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Dublin - Zürich 1970 (3. izd.)
- ILJu Ana et Jaroslav Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos ... repertae et editae sunt*, Situla 5 (Ljubljana 1963, Nr. 1-451); Situla 19 (Ljubljana 1978, Nr. 452-1222); Situla 25 (Ljubljana 1986, Nr. 1223-3128).
- MGH AA Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi, Berlin.
- PCBE Prosopographie chrétienne du Bas-Empire. 2 Italie (313-604), ed. Charles Pietri et Luce Pietri, École française de Rome 1999-2000.
- PG J.-P. MIGNE (ed.), *Patrologiae Graecae cursus completus*, Paris.
- PL J.-P. MIGNE (ed.), *Patrologiae Latinae cursus completus*, Paris.
- PLRE The Prosopography of The Later Roman Empire. Vol. I (A.D. 260-395). Ed. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1975 (2. izd.). Vol. II (A.D. 395-527). Ed. R. Martindale, Cambridge 1980. Vol. III (A.D. 527-641). Ed. R. Martindale, Cambridge 1992.
- RE Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
- SC Sources Chrétiennes, Paris.

Literatura

- Alföldi, András: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin - Leipzig 1926.
- Blockley, R.C.: The fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire I: Eunapius, Olympiodorus, Priscus und Malchus. Text, Translation and Historiographical Notes, ARCA 10. Liverpool 1983.
- Blockley, R.C.: The History of Menander The Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes. Liverpool 1985.
- Borhy, László: Brigetio. V: Šašel Kos - Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 231-251.
- Boshof, Egon - Wolff, Hartmut (Hrsg.): Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. Köln - Weimar - Wien 1994.
- Bratož, Rajko: Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 363-395.
- Bratož Rajko: Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen. *Klio* 72, 1990, 508-550.
- Bratož, Rajko (Hrsg.), Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Situla 34, Ljubljana 1996.
- Bratož, Rajko: Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: Bratož, Westillyricum, 299-366.
- Bratož, Rajko: *Ecclesia in gentibus*. V: Grafenauerjev zbornik (izd. Vincenc Rajšp), Ljubljana 1996, 205-225.
- Bratož, Rajko: Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki. V: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurja (ed. Slavko Krajnc). Ptuj 1998, 14-30.
- Bratož, Rajko: Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio (Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2). Udine 1999.

Bratož, Rajko (izd.). Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Situla 39. Ljubljana 2000.

Bratož, Rajko: La chiesa aquileiese e i barbari (V – VII sec.). V: Aquileia e il suo patriarcato (ed. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza). Udine 2000, 101–149.

Bratož, Rajko: Menišтво v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: Vita artis perennis – Ob osemdesetletnici akad. Emiliana Cevca (izd. Alenka Klemenc). Ljubljana 2000, 103–126.

Bratož, Rajko: Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katholiken, Arianer, Heiden) im Ostalpen- und Mitteldonaauraum im Lichte der schriftlichen Quellen. V: Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum (ed. Jaroslav Tejral). Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19. Brno 2002, 73–98.

Bratož, Rajko: Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: Mednarodni simpozij ob 1700 – letnici smrti Sv. Viktorina Ptujškega (izd. Slavko Krajnc). Ptuj 2003, 29–98.

Bratož, Rajko: Amanzio, missionario aquileiese. V: Scaloni, Cesare (ed.), Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani 1. Il medioevo. Udine 2006, 106–109.

Burn, A.E.: Niceta of Remesiana. His life and works. Cambridge 1905.

Castritius, Helmut: Barbari – antiqui barbari. K poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki (od konca 4. do srede 6. stoletja). Zgodovinski časopis 48, 1994, 137–147.

Castritius, Helmut: Ethnogenetische Vorgänge am Ende der Antike: Unvollendete bzw. erfolglose Ethnogenesisen. V: Bratož (ed.), Slovenija in sosednje dežele, 331–339.

Cedilnik, Alenka: Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoret in Filostorgija. Ljubljana 2004.

Christie, N.: The Survival of Roman Settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the sixth Century A.D. Alba Regia 25, 1994, 303–319.

Ciglencečki, Slavko: Archaeological investigations of the decline of antiquity in Slovenia. V: Bratož (ed.), Slovenija in sosednje dežele, 119–139.

Delehaye, Hippolyte – Quentin, Henri: Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum. Acta Sanctorum, Novembis II/2. Bruxelles 1931.

Demandt, Alexander: Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284–565 n. Chr.. Handbuch der Altertumswissenschaft III, 6. München 2007.

Dietz, Karlheinz: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr.). V: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit, Ausstellungskatalog. Nürnberg 1988, 27–67.

Döpp, Siegmund – W. Geerlings: Lexikon der antiken christlichen Literatur. Freiburg – Basel – Wien 21999.

Duval, Yves Marie: Ambroise et l'arianisme occidental. V: Duval, Yves Marie: L'extirpation de l'arianisme en Italie du Nord et en Occident. Variorum Collected Studies Series: CS611. Aldershot, Brookfield 1998.

Egger, Rudolf: Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung. Klagenfurt 1948.

Fitz, Jenő: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III. Budapest 1994.

Fitz, Jenő: Gorsium. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 197–207.

Frier, B.W.: Demography. V: The Cambridge Ancient History 11. Cambridge 2000, 811–816.

Gábor, Olivér – Kárpáti, Gábor – Lengvári, István – Pozsárkó, Csaba: Sopianae. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 269–294.

Gamber, Klaus: Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis zum 6. Jahrhundert. Sirmium 4. Beograd 1982, 77–85.

Gáspár, Dorottya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. BAR 1010, Oxford 2002.

Gömöri, János: Scarbantia. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia I, 81–92.

Gračanin, Hrvoje: The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449. Byzantinoslavica 61, 2003, 53–74.

- Grassl, Herbert: Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts. V: Bratož (ed.), Westillyricum, 177–184.
- Grilli, Antonio: San Gerolamo: und Dalmata e i suoi corrispondenti. *Antichità Altoadriatiche* 26, 1985, 297–314.
- Grmek, Mirko: Les conséquences de la peste de Justinien dans l'Illyricum. *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae* (ed. Nenad Cambi, Emilio Marin), vol. II. Città del Vaticano – Split 1998, 787–794.
- Guyon, Jean: Les Quatre Couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IXe siècle. *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 87, 1975, 505–561.
- Hänsel, Bernhard (ed.), Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. *Südosteuropa-Jahrbuch* 17, Berlin 1987.
- Härtel, Reinhard: Die Provinz Valeria und das Fortleben ihres Namens im Mittelalter. *Festschrift H. Baldt* (ed. K. Ebert). Innsbruck 1978, 275–282.
- Joannou, Périclès – Pierre (ed.), *Discipline générale antique (II–IX.Jh.)*, Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti, fasc. IX, Grottaferrata 1962.
- Kandler, Manfred: Carnuntum. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 11–66.
- Karwiese, Stephan: Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101, 1993, 228–280.
- Kaser, Max: Das Römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die Nachklassischen Entwicklungen. München 1975.
- Katičić, Radoslav: *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovja*. Zagreb 1998.
- Krahwinkel, Harald: Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Wien-Köln-Weimar 1992.
- Kuntić-Makvić, Bruna: *Illyrianus: l'histoire de mot et l'histoire de l'Illyrique*. V: Bratož, Westillyricum, 185–192.
- Lippold, Adolf (ed.): Orosio, Le storie contro i pagani, vol. I–II. Milano 1976.
- Lippold, Adolf: Westillyricum und Nordostitalien in der Zeit zwischen 364 und 455 unter besonderer Berücksichtigung Theodosius I. V: Bratož, Westillyricum, 17–28.
- Lizzi Testa, Rita: Senatori, popolo, papi. Il governo di Roma al tempo dei Valentiniani. Bari 2004.
- Lizzi Testa, Rita: Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari. *Antichità Altoadriatiche* 57, 2004, 243–272.
- Lizzi Testa, Rita: Quando nella curia furono viste fiorire le scope: il senato di Valentiniano I. V: Le trasformazioni delle élites in età tardoantica (ed. Rita Lizzi Testa). Roma 2006, 239–276.
- Lotter, Friedrich: Severinus von Norikum, Legende und historische Wirklichkeit. Stuttgart 1976.
- Lotter, Friedrich, ter Bratož, Rajko in Castritius, Helmut, kot sodelavca: Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600). Ljubljana 2005.
- Margetić, Ljubo: Gregorio I – papa politico. *Živa antika* 29, 1979, 269–274.
- Matthews, John: Laying down the law: a study of the Theodosian code. New Haven – London 2000.
- Migotti, Branka: Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites. BAR 684. Oxford 1997.
- Milin, Milena: Bassianae. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 253–268.
- Mirković, Miroslava: Sirmium. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 145–156.
- Mócsy, András: Pannonia. *RE Suppl.* 9, 1962, 516–776.
- Mócsy, András: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London/Boston 1974.
- Müller, Robert: Der Untergang der Antike und ihr Nachleben im nördlichen Pannonien (Transdanubien). V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 241–254.
- Nixon, C.E.V. – Saylor Rodgers, Barbara: In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini. Introduction, Translation and Historical Commentary with the Latin Text of R.A.B. Mynors. Berkeley, Los Angeles, Oxford 1994.

Noll, Rudolf: Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.). *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 126, 1989 (1990), 139–154.

Novak, David M.: *Anicianae domus culmen, nobilitatis culmen*. *Klio* 62, 1980, 473–493.

Paschoud, François (ed.): *Zosime, Histoire nouvelle* III,1. Paris 1986.

Pavan, Massimiliano: *Dall'Adriatico al Danubio*. Padova 1991.

Pietri, Charles: *Roma christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie, de Miltiade à Sixte III (311–440)*. Roma 1976.

Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.

Popović, Vladislav: *Le dernier évêque de Sirmium*. *Revue des études augustiniennes* 21, 1975, 91–111.

Popović, Vladislav: *Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts*. V: Hänsel, *Die Völker Südosteuropas*, 95–139.

Rebenich, Stephan: *Zosimos, Neue Geschichte*. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh, durchgesehen und erläutert von Stephan Rebenich. Stuttgart 1990, 269–401.

Rebenich, Stephan: *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchung*. *Historia Einzelschriften* 72, Stuttgart 1992.

Rohr, Christian: *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*. *MGH Studien und Texte* 12, Hannover 1995.

Roncaoli, Cecilia: *S. Quirino di Siscia e la sua traslazione a Roma. Analisi critica delle fonti*. *Quaderni dell'Istituto di Lingua e Letteratura Latina (Univ. di Roma)* 2–3, 1980–1981 (1983), 215–249.

Schäferdick, Knut: *Bonosus von Naissus, Bonosus von Serdica und die Bonosianer*. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 96, 1985, 162–178.

Scherrer, Peter: *Savaria. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia I*, 53–80.

Schwarz, Andreas: *Der Nordadria- und Westbalkanraum im 6. Jahrhundert zwischen Goten und Byzantinern*. V: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele*, 59–71.

Sotinel, Claire: *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*. *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 324. Rome 2005.

Stickler, Timo: *Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*. *Vestigia* 54, München 2002.

Szádeczky Kardoss, S.: *Scamarae*, *RE Suppl.* XI, 1968, 1239–1242.

Székel, György: *Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein Problem*. *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 35, 1988, 101–121.

Šašel, Jaroslav: *Castra Alpium Iuliarum. I. Fontes*. Ljubljana 1971.

Šašel, Jaroslav: *Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem*. *Kronika* 24, 1976, 151–158.

Šašel, Jaroslav: *Opera selecta*. *Situla* 30, Ljubljana 1992.

Šašel Kos, Marjeta: *Romulovo poslanstvo pri Atilu*. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 285–295.

Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia I*. *Situla* 41, Ljubljana 2003.

Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*. *Situla* 42, Ljubljana 2004.

Tomičić, Željko: *Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien)*. V: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele*, 255–298.

Tóth, Endre: *Vigilius episcopus Scaravaciensis*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269–275.

Tóth, Endre: *La survivance de la population romaine en Pannonie*. *Alba Regia* 15, 1976, 107–120.

Tóth, Endre: *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*. V: Hänsel, *Die Völker Südosteuropas*, 251–264.

Tóth, Endre: *Provincia Valeria Media*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 41, 1989, 197–226.

Tóth, Endre: *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen*. V: Boshof – Wolff, *Das Christentum im bairischen Raum*, 241–272.

- Van der Straeten, Joseph: Vie arrageiose de s. Léonien abbé à Vienne en Dauphiné. *Analecta Bollandiana* 90, 1972, 119–136.
- Várady, László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. Budapest 1969.
- Waldmüller, Lothar: Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. – 8. Jh. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, *Enzyklopädie der Byzantinistik* 51. Amsterdam 1976.
- Weber, Ekkehard: Der letzte Statthalter von Noricum. Festschrift Gerhard Winkler (Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 149). Linz 2004, 277–283.
- Weiler, Ingomar: Die Beendigung des Sklavenstatus im Altertum. Ein Beitrag zur vergleichenden Sozialgeschichte. Stuttgart 2003.
- Wilkes, John J.: A Pannonian refugee of quality at Salona. *Phoenix* 26, 1972, 377–393.
- Wolff, Hartmut: Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts. V: Boshof – Wolff, Das Christentum im bairischen Raum, 1994, 1–27.
- Wolff, Hartmut: Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 27–40.
- Wolff, Hartmut: Die Frage der Besiedlung des heutigen Sloweniens im Lichte des Anonymus von Ravenna. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 97–106.
- Wolfram, Herwig: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien 1987.
- Wolfram, Herwig: Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jh. Entwurf einer historischen Ethnographie. München 1990.
- Wolfram, Herwig: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Wien 1995.
- Wolfram, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Wien – München 1995.
- Zeiller, Jacques: Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain. Paris 1918.
- Zsidi, Paula: Aquincum. Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969–1999. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 209–230.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE AUSWANDERUNG DER BEVÖLKERUNG WESTILLYRICUMS IM 5. UND 6. JAHRHUNDERT

Kriegsgefangene und Flüchtlinge in der Spätantike

Die Auswanderung der Provinzialbevölkerung aus den Provinzen Westillyricums im 5. und 6. Jh. wird in einer Reihe von Quellen belegt, doch kann man nur in seltenen Fällen den Ausgangspunkt einer Bewegung (wie z.B. aus Scarbantia nach 400) festmachen. Die Bezeichnungen in den Quellen sind meistens ungenau, zu allgemein, die Namen beziehen sich auf den gesamten pannonischen Raum (*Pannonii*) oder sogar auf die gesamte illyrische Präfektur (*Illyriciam*). Neben der barbarischen Bedrohung wurden in einzelnen Fällen auch andere Anlässe für die Bevölkerungsverluste und Aussiedlung erwähnt, wie z.B. die repressiven Maßnahmen der römischen Verwaltung (bes. zur Zeit des illyrischen Präfekten Probus ca. 368–375). Die Schriftsteller aus der Zeit vor und um 400 (Ammianus, Ambrosius, Hieronymus, Pacatus, Claudianus) erwähnen vereinzelte oder allgemein auftretende Verwüstungen und Verlust der

Bevölkerung im pannonischen Raum, wobei sich realistische Einschätzungen (bes. bei Ammianus und Ambrosius) mit Übertreibungen (bes. bei Pacatus und Claudianus, teilweise auch Hieronymus) vermischen.

Neben den verstreuten Notizen in den literarischen Quellen widerspiegeln die Bewegungen der Bevölkerung, manchmal unsicher, auch die hagiographischen Quellen, die über die Reliquienübertragung der pannonischen Heiliger nach Aquileia und besonders nach Rom berichten. Diese verliefen gleichzeitig mit den organisierten Aussiedlungen von Gruppen der Provinzialbevölkerung. Auf relativ massenhafte Bewegungen im gesamten pannonischen Raum, hervorgehend aus der am meisten gefährdeten Provinz Valeria in Richtung südwestliche, an Italien angrenzende Gebiete, weist indirekt auch die »Übertragung« des Provinznamen in den südwestlichen Teil des pannonischen Raumes (Westteil der Provinz *Savia*) und sogar in den östlichen Teil der Provinz *Venetia et Histria* im heutigen Zentralslowenien hin.

Die häufigste Richtung der Aussiedlung der Bevölkerung Pannoniens war Italien, wo sich am Anfang des 5. Jahrhunderts die Flüchtlinge aus dem fast gesamten pannonischen Raum angesiedelt haben. Erst später, mit der hunnischen Vorherrschaft im Mitteldonausraum einsetzend, suchte bes. die Provinzialbevölkerung aus Pannonia II Zuflucht in Makedonien und in Konstantinopel. Zur Zeit der Slawen- und Awareneinfälle wird – neben zwei schon erwähnten, auch in dieser Zeit aktuellen Auswanderungsrichtungen – auch der Rückzug der pannonischen Bevölkerung nach Dalmatien belegt. Einzelne kleinere Gruppen mit spezifischer Sozialstruktur wie z.B. *hostes Pannonii* am Anfang des 5. Jahrhunderts, die sich den Barbarengruppen angeschlossen haben, haben den Westen (bes. Gallien) erreicht, wo auch vereinzelt andere Pannonier weilten, unter ihnen einige Asketen und vielleicht auch Anhänger der verfolgten Häresien (z.B. Photinus-Häresie).

Die Kriegsgefangenschaft bei den Barbaren und die Heimatlosigkeit zahlreicher Pannonier, die in andere Teile des Reiches (bes. nach Italien) ausgewandert sind, verursachten zahlreiche existenzielle, rechtliche und soziale Probleme, mit denen sich der Staat und die Kirche auseinandergesetzt haben. Mit drei Gesetzen aus dem Jahre 408 regelte Kaiser Honorius die Hilfeleistung für die betroffenen *Illyriciani*. Im Sinne der Empfehlungen, die schon vorher die Bischöfe wie Ambrosius und Chromatius gegeben haben, regelte er den Loskauf der Kriegsgefangenen. Um dabei die möglichen Missbräuche der schweren Lage der Flüchtlinge und Gefangenen zu verhindern, hat der Kaiser die Kurialen und gleichzeitig die Bischöfe der benachbarten Städte verpflichtet, sich für die Durchführung der Hilfeleistung zu engagieren. Während bei der existenziellen Versorgung mit Nahrung und Kleidung der Staat und die Kirche auf die menschliche Solidarität und die christliche Ethik appellierten, bereitete der Loskauf der Gefangenen, besonders wegen des hohen Kaufgeldes, manchmal große Schwierigkeiten. Da der Staat keine finanzielle Reserve vorgesehen hat, basierte der Loskauf auf privater Initiative. Die befreiten Kriegsgefangenen sollten den Er-

rettern das Kaufgeld rückerstatten oder – im Fall, wenn dass ihnen nicht möglich war – für die sogar fünf Jahre Arbeit leisten, wobei sie ihren rechtlichen Status der freien Menschen bewahren. Da für die Bischöfe der Loskauf von Gefangenen eine moralische Pflicht der Christen war, haben sie sich mit den dabei entstehenden finanziellen Fragen nicht beschäftigt.

In den ziemlich veränderten Verhältnissen am Ende des 6. Jahrhunderts appellierte Kaiser Maurikios in der Verordnung, die er an den illyrischen Präfekt Iobinus adressiert hatte, wie schon vor ihm Honorius auf die Hilfsbereitschaft und Solidarität der Bevölkerung. Der Inhalt der sonst nicht erhaltenen kaiserlichen Verordnung lässt sich zum Teil aus dem Brief des Papstes Gregor I. an den gleichen illyrischen Würdenträger (592) rekonstruieren. Die Anweisung spricht über die Hilfeleistung einer organisierten Gruppe von Flüchtlingen unter der Leitung des Bischofs. Die Verordnung, die vom Papst angenommen und von ihm den damaligen kirchlichen Gegebenheiten angepasst wurde, entspricht einer Situation, in der die gesamten Kirchengemeinden mit ihrer geistigen Leitung den riskanten Weg in die Fremde angetreten sind. Bei der Beibehaltung der allgemeinen Regel hat der Papst in der Praxis den Inhalt der kaiserlichen Verordnung in dem Sinne verändert, dass sie mit den Interessen der Kirche zur Zeit des Kampfes gegen die Anhänger des Dreikapitelschismas übereinstimmte. Die kirchlichen Regelungen, die auf den Erfahrungen dieser und der darauf folgenden Epoche basieren, wurden erst auf dem 2. trullanischen Konzil (692) beschlossen.

DIE KUDLICH-LEGENDE

ERNST BRUCKMÜLLER

Sergij Vilfan hat einen überaus wichtigen Beitrag zur Rechtsgeschichte der bäuerlichen Abhängigkeit und der auf sie bezüglichen Reformbestrebungen »Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich« benannt.¹ In der Tat ist der »Bauernbefreier« Hans Kudlich wohl die einzige im heutigen Österreich (und darüber hinaus) bekannte Persönlichkeit des Revolutionsjahres 1848. Aber war Kudlich wirklich der »Bauernbefreier«? Unter dem leitenden Aspekt dieses Bandes, nämlich der Entstehung und Entwicklung von Recht, sollten wir einen genaueren Blick auf die Debatten und Gesetzgebungsvorgänge von 1848 werfen. Die Edition einer dem niederösterreichischen Landesarchiv 1975 und 1976 übergebenen und vor wenigen Jahren von Helmuth Feigl herausgegebenen Sammlung von Briefen, Briefkonzepten und Redekonzepten aus dem Nachlass Kudlichs² wirft zusätzliches, neues Licht auf den jugendlichen Helden der Revolution.

Wir betonen einleitend, dass »Bauernbefreiung« ein unscharfer Begriff ist. Der Bauer war 1848 nicht mehr »unfrei«, er war nicht leibeigen. Was befreit wurde, ist, genau genommen, der bäuerliche Hof und der bäuerliche Boden, von dem der Bauer an einen Grundherren Abgaben leisten mußte. Man spricht daher auch mit mehr Recht und präziser – und so haben es auch die Zeitgenossen gesehen – von der »Grundentlastung.«³

¹ Sergij Vilfan: Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich, in: Dan Berindei (u.a.), Hg.: Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts, Köln – Wien 1973, S. 1–52

² Helmuth Feigl (Hg.): Briefe aus dem Nachlass des »Bauernbefreiers« Hans Kudlich (1823–1917) (Beihefte zum Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau XII), 2 Bde., St. Katharinen 2002.

³ Die Grundentlastung in Österreich, nach amtlichen Quellen dargestellt, Wien 1857; Karl Grünberg: Die Grundentlastung, in: Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien 1848–1898. Festschrift zur Feier der am 2. December 1898 erfolgten fünfzigjährigen Wiederkehr der Thronbesteigung Sr. Majestät des Kaisers Franz Josephs I., herausgegeben von dem hiezu gebildeten, unter dem Protectorate Sr. Excellenz des k. k. Ackerbau-Ministers Michael Frh. v. Kast stehenden Comité, Band I/1, Wien 1899, S. 1–80.

1. Das Bauernproblem vor 1848

Die ländliche Bevölkerung machte noch einen Großteil der Bevölkerung der Monarchie aus (Zeitgenossen sprachen von 77%),⁴ und diese ländliche Bevölkerung lebte noch zum allergrößten Teil unter »feudalen« Verhältnissen, d. h. sie unterstand der persönlichen »Schutzobrigkeit« eines Grundherren, sehr häufig einer grundherrlichen Gerichtsbarkeit, und sie war, sofern sie über landwirtschaftliche Nutzflächen verfügte, mit diesen fast stets irgendeiner Grundherrschaft zins- und dienstbar.⁵ Da diese Abhängigkeit als Teil der »Landesverfassungen« galt, war sie nicht privat- sondern öffentlich-rechtlicher Natur.⁶ Solange solche Verhältnisse existierten, gab es keine vollständige staatsbürgerliche Gleichheit, keine wirkliche Freiheit des Bodenmarktes, aber auch keine Gemeindeautonomie.⁷ Auch wenn das ABGB 1811 zu Recht festgestellt hatte, dass weder Sklaverei noch Leibeigenschaft »in diesen Ländern« existiere,⁸ so gab es doch Abhängigkeitsverhältnisse von einer (nichtstaatlichen) Obrigkeit. Robot wurde überall dort in großem Maße gefordert, wo die Grundherren über bedeutende Eigenwirtschaften (Meierhöfe) verfügten, die mit Hilfe der bäuerlichen Zwangsarbeit bewirtschaftet wurden.⁹

Die Verpflichtungen der Bauern gegenüber den Herrschaften (und umgekehrt – die Rechte der Herrschaften gegenüber den Bauern) waren seit Maria Theresia und Joseph II. in zahlreichen Gesetzen und Verordnungen von Seiten des Staates geregelt worden.¹⁰ Sergij Vilfan hat in dem einleitend zitierten Beitrag einen ausgezeichneten Überblick darüber geboten.

Seit den 1830er Jahren verbreitete sich – trotz der allgemeinen politischen Lähmung auch bei manchen Grundherren – die Einsicht, dass das ganze grundherr-

⁴ Anonym (Viktor Frh. v. Andrian-Werburg): Österreich und dessen Zukunft, Hamburg 1843, 101 (der Anteil der eigentlichen Bauern wird hingegen mit 69% angegeben).

⁵ Das grundherrschaftliche System des Vormärz bei Jerome Blum: *Noble Landowners and Agriculture in Austria 1815-1848. A Study in the Origins of the Peasant Emancipation of 1848*, Baltimore 1948; Ernst Bruckmüller: Die Grundherren, die Bauern und die Revolution. In: Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich, Katalog des Nö. Landesmuseums NF 134, Wien, 1983, 57–76.

⁶ Otto Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Darmstadt 6. Aufl., 1970, S. 250, mit Verweis auf das 1811 erlassene Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch, § 1146.

⁷ Ernst Bruckmüller: Die Lage der oberösterreichischen Bauern um das Jahr 1848. In: *Das Jahr 1848 und Hans Kudlich. Berichte und Reflexionen*, Linz 1978, S. 41–52.

⁸ ABGB § 16.

⁹ Das zeigen die Zusammenstellungen über die Entschädigungsforderungen der Herrschaften nach 1848. Vgl. Karl Grünberg: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien*, 2 Bde., Leipzig 1894; ferner Grünberg: *Grundentlastung*, S. 2 f.

¹⁰ Grünberg: *Bauernbefreiung*, passim; Grünberg: *Grundentlastung*, S. 5–19; Vilfan: *Agrarsozialpolitik*.

schaftliche System nicht mehr allzu viel Zukunft hätte.¹¹ Die einzige bescheidene Bewegung in diesem Bereich erfolgte als Reaktion auf den galizischen Bauernaufstand von 1846.¹² Es kam zu einer Neuauflage eines Patentens von 1798, mit dem die freiwillige Ablösung der Fronen und Grundlasten bekannt gemacht worden war. Sie wurde im Dezember 1846 verlautbart.¹³ Auch dieses Patent komplizierte die Lage noch: Die Bauern missverstanden den Begriff der »freiwilligen« Ablösung dahingehend, dass sie gar nichts mehr leisten mußten. Schon 1847 gab es daher immer wieder Fälle von Robot- und Abgabenverweigerung.¹⁴

2. Die Bauern und die Revolution – Frühjahr 1848

Die Revolution ging nicht von den Bauern aus. Aber rasch verbreitete sich die Kunde von »Preßfreiheit«, »Konstitution« und »Nationalgarden« ab dem 15. März auch auf das flache Land. Flugschriften, amtliche Kundmachungen und Zeitungen waren neben Berichten von Augenzeugen jene Medien, über welche sich die Landbevölkerung über die Revolution in Wien informieren konnte. Dabei haben die zumeist städtischen Revolutionäre die Probleme der Landbevölkerung zunächst kaum beachtet. So will – als am 13. März im Hof des Landhauses die Kossuth-Rede verlesen wurde und Adolf Fischhof seine historische Rede hielt – erst der Student Hans Kudlich mit seinem Ruf »Robot, Robot!« auf die Probleme der Bauern hingewiesen haben.¹⁵

Es versuchten auch nur relativ wenige Zeitungen gezielt, das ländliche Publikum anzusprechen.¹⁶

Auch Flugschriften kümmern sich relativ selten um die bäuerlichen Probleme. Von 2.223 datierten Flugschriften des Jahres 1848 (März bis Dezember) aus Wien und Niederösterreich, betrafen gerade 2,1% (etwas mehr als 40) die Bauern – als Verfasser oder Adressaten. Etwas größer ist der Anteil an den 402 Flugschriften, die aus oder für Oberösterreich und Salzburg, Steiermark, Kärnten und Krain, Ti-

¹¹ Hanns Schlitter: Aus Österreichs Vormärz. IV.: Niederösterreich, Zürich – Leipzig – Wien 1920, S. 1–3. Zu Galizien vgl. ferner Ludwig von Mises: Die Entwicklung des gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien 1772 – 1848, Wien – Leipzig 1902.

¹² Hanns Schlitter, Aus Österreichs Vormärz. I.: Galizien und Krakau, Zürich – Leipzig – Wien 1920, S. 39. (nicht durchgeführt!)

¹³ Viktor Bibl, Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Revolution von 1848, Wien 1911, S. 295 (18. 12. 1946)

z.B. im Waldviertel bei den Herrschaften Kadolz, Allentsteig und Raabs, vgl. Bibl, Stände, S. 315.

¹⁴ Hans Kudlich, Rückblicke und Erinnerungen, 3 Bde., Wien – Pest – Leipzig 1873, Bd. 1, S. 179.

¹⁶ Gustav Otruba: Wiener Flugschriften zur Sozialen Frage 1848. II. Hof und Adel / Klerus und Kirchen / Bürokratie / Militärs/ Bürger und Nationalgarde / Studenten und Universitäten / Bauern / Frauen / Juden (=Materialien zur Arbeiterbewegung 16) Wien, 1980, S. 137, Nr. 1114. Josef Mentschl: Die Wiener Presse und das Problem der Bauernbefreiung des Jahres 1848. Ms. Phil. Diss. Wien 1948.

rol und Vorarlberg stammten bzw. bestimmt waren: hier widmeten sich immerhin 8% bäuerlichen Problemen, wovon die meisten auf die Steiermark entfielen.¹⁷

Manche Bauern waren zunächst gar nicht optimistisch, als sie vom Ausbruch der Revolution erfuhren. Joseph Alexander Freiherr von Helfert überliefert (aus Tachau in Südwestböhmen) folgende skeptisch-witzige Aussage dortiger Bauern: »Wenn wir auch Preßfreiheit haben, für uns wird die Preß doch nicht aufhören!«¹⁸ Aber bald reagierte die Bauernschaft auf die Nachrichten vom Ausbruch der Revolution mit neuerlichen Robot- und Abgabenverweigerungen. Vor allem in Krain kam es auch zur Erstürmung einzelner Schlösser und zur Vernichtung von Herrschaftsarchiven.¹⁹ Selbst im so gemütlichen Niederösterreich wurde die Robot und der Auftrieb der herrschaftlichen Schafe auf die Gemeindeweiden verweigert, und vor allem: Die Bauern begannen zu jagen. Bäuerliche Jagd, das war sozusagen die zentrale symbolische Form der Auflehnung, denn die Jagd war bisher ein ausschließliches Herrenrecht gewesen (und aus vielen Gründen für die Bauern sehr lästig).

3. Die Reaktion der Regierung und der Landtage

a) Die Regierung

Der Feudalismus war tot. Zehent und Robot würden das Jahr 1848 nicht überdauern – soviel war sicher. Auch die aus den Landtagen zwischen März und Mai einlangenden Botschaften bestätigten dies. Bald scheint sich in der Regierung die Ansicht verbreitet zu haben, man solle den Landtagen und dem zukünftigen Reichstag das Problem zur Lösung übertragen. Das war auch taktisch sehr vernünftig. Denn wenn der Reichstag den Bauern eine Entschädigung zumutete, dann waren die Bauern für die Revolution verloren. Verweigerte er eine solche, dann konnte man ihn sehr leicht kommunistischer Umtriebe verdächtigen. Die Pillersdorffsche Verfassung vom 25. April 1848 sieht daher in zwei Bestimmungen die Befassung des Reichstages mit der Bereinigung der feudalen Zustände vor, und zwar in den §§ 27 und 55. Der – wichtigere – § 55 lautet: »Eine der ersten Aufgaben des Reichstages wird es sein, die Prüfung und Würdigung der, von den Provinzial-Ständen vorzulegenden zeitgemäßen Änderungen ihrer bisherigen Verfassungen und der Vorschläge über die Art der Ersatzleistung der ablösbar erklärten Grundla-

¹⁷ Otruba: Flugschriften, S. XLIV f.

¹⁸ Joseph Alexander Freiherr von Helfert: Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren. Im Wiener konstituierenden Reichstag, Juli bis Oktober 1848. Wien, S. 12.

¹⁹ Bogo Grafenauer: Razredni boji agrarnega prebivalstva, in: Gospodarska in družbena zgodovina Slovenecv. Zgodovina agrarnih panog, Bd. II: Družbena razmerja in gibanja, Ljubljana 1980, S. 481–538, insbes. S. 527–529.

sten in Verhandlung zu nehmen.«²⁰ Nur »über die Art der Ersatzleistungen«! Das heißt nichts anderes als: Die Regierung dachte stets an eine Entschädigung für die Grundherren, und **nur über die Modalität der Entschädigung sollten Landtage und Reichstag** entscheiden.

Freilich genügten die Hinweise auf spätere Beratungen und Beschlüsse den Bauern kaum mehr. Denn vor allem in zwei großen Regionen hatte sich schon Entscheidendes getan – und die Nachrichten davon erreichten auch die Bauern in anderen Ländern.

Begonnen hatte es in Ungarn. Hier beschloss der Reichstag schon am 18. März die Aufhebung der Untertänigkeit, eine allfällige Entschädigung sollte der Staat leisten. Kaiser Ferdinand hat dies – als König Ferdinand V. von Ungarn – auch bestätigt.²¹ Diese Haltung des ungarischen Reichstages war überaus klug, denn dadurch gewann die Revolution zunächst die bäuerlichen Massen.²² – Am 18. März wurde für Böhmen, Mähren und Schlesien das Ende der Robot mit 31. März 1849 dekretiert, freilich unter Verweis auf noch zu erlassende Gesetze. Dabei war schon von einer »billigen Entschädigung« die Rede.²³ Galizien folgte, jedoch in radikalerer Form. Durch Ministerratsbeschluß vom 17. April wurde hier die Robot unentgelt-

²⁰ Text zitiert nach: Heinz Fischer / Gerhard Silvestri, Hg., *Texte zur österreichischen Verfassungsgeschichte. Von der Pragmatischen Sanktion zur Bundesverfassung (1713–1966)*, Wien 1970, S. 7 und S. 11 f.

²¹ GA IX 1848, vom Kaiser und König ratifiziert am 11. April. Vgl. Anton Springer: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809*, 2. Teil: *Die österreichische Revolution*, Leipzig 1865, S. 207; ferner Roman Rosdolsky: *Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848–1849*. Mit einer Einleitung von Eduard März (=Materialien zur Arbeiterbewegung 5). Wien, 1976, S. 27.

²² Weshalb auch nur etwa 15% der bäuerlichen Bevölkerung voll in den Genuß dieser Gesetze kamen! Vgl. J. Varga: *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn*, Budapest 1965, S. 8. Diese Studie beschäftigt sich eingehend mit der historischen Genese der vielen rechtlich unterschiedlich behandelten Kategorien von nicht zweifelsfrei urbanalem Boden (Industrialland, Mark, Remanenzen, Kurland usw.). Nicht eingegangen wird hier auf die Art der später dann (ab 1853) erfolgten Lösungen. Die Durchführung der Grundentlastung in Ungarn, Kroatien-Slawonien, in der serbischen Wojwodschaf und dem Temeser Banat sowie in Siebenbürgen erfolgte schließlich ab 1853 und 1854 durch kaiserliche Patente, RGB 38–42/1853 und 151/1854. Dabei wurde zwar der GA IX/ 1848 nicht erwähnt, man hielt sich aber doch insofern an dessen Geist, als die Entschädigung für die eigentlichen Urbanalabgaben ausschließlich durch das Land zu leisten waren. Den Bauern verblieben schließlich zumeist die (in ihrem urbanalem Charakter umstrittenen) Remanenzen und Industrialfelder, doch hatten sie dafür sehr wohl eine Entschädigung zu bezahlen (§ 10 des Entschädigungspatentes für Ungarn, RGB 39/1853). Diese Entschädigungen waren aber nicht »billig«, wie die österreichischen, sondern lösten das gesamte Feudalkapital (mit geringen Abzügen, ein Sechstel) ab. Andere Lasten, die von Bauern bearbeitetes Herrenland betrafen, blieben, wurden aber zugleich als ablösbar erklärt. Zur Durchführung am Beispiel eines burgenländischen Dorfes vgl. Ernst Bruckmüller: *Wirtschaftsentwicklung und Sozialstruktur*. In: Károly Gál und Olaf Bockhorn, Hgg., *Tadten* (Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland 56), Eisenstadt 1976 S. 23–64.

²³ Rosdolsky: *Die Bauernabgeordneten*, S. 26; Brigitte Biwald: *Von Gottes Gnaden oder von Volkes Gnaden? Die Revolution von 1848 in der Habsburgermonarchie: Der Bauer als Ziel politischer Agitation* (=Europäische Hochschulschriften III, Bd. 685), Frankfurt am Main (usw.) 1996, S. 131.

lich (also ohne Entschädigungszahlungen seitens der Bauern!) für aufgehoben erklärt – die Angst vor einem Bauernaufstand war hier am lebendigsten.²⁴ Diese Regelung wurde am 1. Juli 1848 auch auf die Bukowina ausgedehnt.²⁵

Am 8. April (publiziert am 11. d. M.) war – zum Teil als Reaktion auf Eingaben der Landtage – ein Patent erlassen worden, wonach in Niederösterreich und Steiermark ab Jänner 1849 »... alle auf Grund und Boden haftenden, aus dem Obereigentum oder Zehentrechten entspringen, sowie denselben verfassungsmäßig gleichgehaltenen Natural- und Arbeitsleistungen, [...] in eine billige Geldentschädigung umgewandelt werden...«²⁶ Später gab es analoges für Oberösterreich.²⁷ Am 25. 4., gleichzeitig mit der Verfassung, teilte Pillersdorff den Ständen der Steiermark mit, aus dem Obereigentum hergeleitete Natural- und Arbeitsleistungen seien billig mit Geld abzulösen.²⁸ Für Kärnten (25. April) und Krain (23. Mai) erschienen fast gleichlautende Patente. Deren Ungenügen erforderte neue Verlautbarungen: so hat man in Kärnten am 25. Mai 1848 dekretiert, nicht nur die Naturalleistungen, sondern sämtliche »Giebigkeiten und Leistungen« aus dem »Unterthansverbande« würden mit 1. Jänner 1849 gegen eine billige, auf dem Reichstag zu ermittelnde Entschädigung aufhören.²⁹

Im Mai 1848 erschien die Habsburgermonarchie hinsichtlich der Bauernprobleme ganz uneinheitlich gestaltet. Gerade das in vieler Hinsicht als rückschrittlich geltende Ungarn hatte schon sein Grundentlastungsgesetz, auch in Galizien war die Robot bereits prinzipiell und für die Bauern unentgeltlich abgeschafft! In den ruhigeren Ländern dachte man aber noch an die Umwandlung der feudalen Lasten in ständige Geldrenten oder in eine komplette Ablösung durch Einmalzahlungen. Mit Fortdauer der Revolution änderten sich die Ansichten über die Lösung der Bauernfrage: Hatte man im April noch von »Umwandlung« der Naturallasten in Geldleistungen gesprochen, so im Mai vom »Aufhören aller Lasten mit dem 1. Jänner 1849« und im Mai/Juni vom »Aufhören der Naturalrobot« mit 1. Juli 1848.³⁰

b) Die Landtage³¹

In mehreren Ländern wurden die ständischen Landtage um Vertreter der städti-

²⁴ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten., S. 36.

²⁵ Grünberg: Grundentlastung, S. 42.

²⁶ Biwald: Von Gottes Gnaden S. 131.

²⁷ Otruba: Flugschriften, S. 96, Nr. 1615.

²⁸ Otruba: Flugschriften, S. 155, Nr. 1273.

²⁹ Grünberg: Grundentlastung, S. 40; Biwald: Von Gottes Gnaden, S. 144.

³⁰ Mentschl: Wiener Presse, S. 64.

³¹ Relativ ausführlich schon bei Springer: Geschichte Österreichs 2, S. 368 bis 390; sehr detailliert Karl Hugelmann: Die österreichischen Landtage im Jahre 1848, 3 Bde. (=Archiv für österreichische Geschichte 111/1, 114/1 und 115/1), Wien – Leipzig 1929, 1938 und 1940.

schen Bürgerschaft und des Bauerntumes erweitert (es gab Wahlen), und diese Landtage haben sich mehrfach (auch über Aufforderung der Regierung bzw. der einschlägigen Artikel der Pillersdorff'schen Verfassung) mit der Frage der Beendigung der bäuerlichen Abhängigkeit befaßt.³²

So wurde in Oberösterreich³³ ein Entwurf für die Grundentlastung erarbeitet. Aber gegen den dort mehrheitlich angenommenen Entwurf leisteten die Bauern erbitterten Widerstand, denn der Landtagsentwurf sah vor, dass die Bauern für die entfallenden Abgaben eine komplette Entschädigung leisten mußten, also dem Grundherren das gesamte Feudalkapital abzulösen hätten. Die oberösterreichischen Bauern verlangten daher, erst der im Mai und Juni gewählte Reichstag sollte über die Grundentlastung befinden: Denn im Reichstag würde das bäuerliche Element doch wesentlich stärker vertreten sein als in den Landtagen, die noch immer adelig beherrscht waren.³⁴

Der steirische Landtag (in welchem 30 von jetzt 120 Abgeordneten das bäuerliche Element vertraten) beschäftigte sich ebenfalls damit und verabschiedete nach einer überaus zähen Debatte (ab 3. Juli), in der die Bauerndeputierten den Entschädigungswünschen von adeliger und kirchlicher Seite hinhaltenden Widerstand leisteten, am 31. Juli einen Entwurf, der auch dem Reichstag zugeleitet wurde (mit der Bestimmung, dass die Bauern 3/5 des Feudalkapitals als Ablöse zahlen müssten).³⁵ Dabei kam bei nicht wenigen Abgeordneten Angst vor den Reaktionen der Wähler zum Vorschein.³⁶

Der Kärntner Landtag beantragte bei der Regierung zunächst die Umwandlung der Natural- und Arbeitsleistungen in eine »billige Geldentschädigung«³⁷ und wenig später ganz ebenso die Einlösung aller feudalen Belastungen.³⁸ Außerdem wollte

³² Hugelmann: Landtage, Bd.1, S. 27 f, zitiert eine Interpellation des Abgeordneten Löhner an Innenminister Doblhoff vom 16. August 1848 mit der Anfrage, welche Provinziallandtage seit 15. März zusammengetreten wären und was sie so getan hätten. Doblhoff nannte daraufhin Landtage in Mähren, Schlesien, Oberösterreich, Tirol, Steiermark, Kärnten und Krain. Als Zweck ihrer Verhandlungen bezeichnete Doblhoff u.a. die »nothwendige provisorische Regelung der Urbarial- und bäuerlichen Verhältnisse, insbesondere bezüglich der Robot und des Zehents [...]«

³³ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 368–372; Hugelmann, Landtage, Bd.1, S. 91 ff.

³⁴ Ernst Bruckmüller: Die Lage der oberösterreichischen Bauern um das Jahr 1848, in: Das Jahr 1848 und Hans Kudlich. Berichte und Reflexionen (Schriftleitung Paul Stepanek), Linz 1978, S. 41–53. Ernst Bruckmüller: Grundentlastung und Servitutenregulierung, in: Bauernland Oberösterreich, Hg. Alfred Hoffmann, Linz 1974, S. 118–131.

³⁵ Biwald: Von Gottes Gnaden, S. 142 ff; Hugelmann: Landtage, Bd.1, S. 367 ff.

³⁶ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 373–379. Der Gesetzesentwurf über die Grundlastenablösung abgedruckt bei Hugelmann: Landtage, Bd. 1, S. 438 ff.

³⁷ Was mit dem schon genannten Patent vom 25. April 1848 positiv erledigt wurde, vgl. Hugelmann: Landtage, Bd. 2, S. 39 f.

³⁸ Das wurde mit dem Patent vom 25. Mai bewilligt, vgl. Hugelmann: Landtage, Bd. 2, S. 40 f.

man einen Vorschlag für die Aufhebung der Patrimonialgerichtsbarkeit erarbeiten.³⁹

Der Krainer Landtag (hier hatte es die heftigsten Unmutsäußerungen der Bauern gegeben !) beschloss schon am 6. April (noch ohne Bauern), das Land »benötige eine möglichst beschleunigte, für den Unterthan und den Zehentpflichtigen vorteilhafte aber vollständige Ablösung der gesamten bäuerlichen, oder Robot- und Urbarial-, dann Zehentgiebigkeiten mittels einer angemessenen, dem Untertan oder Zehenthorden obliegenden Entschädigung der Bezugsberechtigten.«⁴⁰ Das schon genannte Patent vom 23. Mai geht auf eine ständische Initiative vom 10. Mai zurück.⁴¹

Der Tiroler Landtag beschloss am 10. Juli, dass alle Grundlasten einschließlich der Zehenten im ganzen Lande allgemein und obligatorisch abzulösen seien. Dabei wurden freilich relativ hohe Ablösesummen festgelegt.⁴²

In Vorarlberg bestanden an Relikten der Feudalzeit nur mehr einige Zehentrechte, um deren Ablösung der vom 5. bis zum 7. Juni tagende Landtag petitionierte.⁴³

Die umfassendste Lösung erarbeitete der mährische Landtag. Auch hier waren bürgerliche und bäuerliche Abgeordnete gewählt worden, die den ständischen Landtag ergänzten. Der mährische Landtag war das erste Vertretungsorgan der westlichen Reichshälfte, das im Juni die Aufhebung von Naturalrobot und -Zehent per 1. Juli beschloss.⁴⁴ Den Inleuten sollte hier ihre Robotverpflichtung geschenkt werden.⁴⁵ Bis in den September hat man sich hier auch weiterhin um die Umsetzung dieser Beschlüsse bemüht.

Diese Landtage waren also keineswegs untätig, was Planungen zur Grundentlastung betrifft. Es ist aber festzuhalten, dass die Bauern mit den Arbeiten der Landtage durchwegs unzufrieden waren. Immer wieder wurde daher auch von ihrer Seite die Befassung des zukünftigen Reichstages mit ihren Problemen gefordert.

Der Mai brachte die Zuspitzung der Revolution in Wien, die Sturmpetition vom 15. und den Barrikadenbau vom 26. Mai. Im Juni wurde der Prager Pfingstaufstand niedergeschlagen.

Im Mai und Juni fanden die Wahlen zum konstituierenden Reichstag statt.

Am Reichstag aber hingen die Wünsche der Bauern.

³⁹ Ebd., S. 42.

⁴⁰ Biwald: Von Gottes Gnaden S. 145

⁴¹ Hugelmann: Landtage, Bd. 2, S. 79.

⁴² Biwald: Von Gottes Gnaden S. 146; Hugelmann: Landtage, Bd. 2, S. 121 ff.

⁴³ Hugelmann: Landtage, Bd. 2, S. 227.

⁴⁴ Mentschl: Wiener Presse, S. 62 f.; Hugelmann: Landtage, Bd. 3, S. 63 ff. und 181 ff.

⁴⁵ Biwald: Von Gottes Gnaden, S. 140.

4. Die Bauern und der Reichstag⁴⁶

Bei den Wahlen zum konstituierenden Reichstag waren Häusler und Inwohner, aber natürlich auch Knechte nicht wahlberechtigt. Nur die besitzenden Bauern schickten Abgeordnete ins Parlament. – Für die Urwahlen (jeder Ort des flachen Landes mit mehr als 250 Einwohnern konnte einen Wahlmann wählen, für jeweils weitere 500 Einwohner je einen weiteren Wahlmann) waren zunächst Wahlversammlungen notwendig.⁴⁷ Wir können die Schwierigkeiten der Landbevölkerung mit den Formalitäten des Wahlvorganges (Kommission, Stimmabgabe) nicht weiter verfolgen.⁴⁸ Immer wieder wollten die Bauern neben den gewählten Abgeordneten zusätzliche Ersatzmänner mit nach Wien schicken. In einem Falle (Wahlbezirk Feldbach, Steiermark) verpflichtete sich der Gewählte, ein Graf Gleispach, den von den Bauern nominierten Franz Frühwirth auf seine »eigenen Kosten nach Wien mitzunehmen und dort auf die Dauer des Reichstages mit den nöthigen Bedürfnissen zu versehen.«⁴⁹ Solche zusätzliche Vertreter, »Beistände« des Abgeordneten, wurden auch in anderen Gebieten (Bischoflack/Škofja Loka, Oberkrain) gefordert und hier auch zwei »Hubenbesitzer« (ein Slowene und ein Deutscher) als Ersatzmänner bestimmt, weil ansonsten die Wahl nicht durchgeführt worden wäre. Genauso in Gottschee/Kočevje und Hermagor. Solches ist auch sonst mehrfach vorgekommen, worauf der Abgeordnete Goldmark in einer Rede am 19. Juli im Reichstag verwies.⁵⁰ Besonders eklatant war das Mißtrauen gegenüber nichtbäuerlichen Kandidaten in Galizien.⁵¹

In den 22 ländlichen Wahlbezirken Niederösterreichs wurden schließlich zwölf Bauern, sechs Kleinstädter (bauernfreundlich), drei bürgerliche »Linke« und ein pensionierter Offizier gewählt.⁵² In Oberösterreich wurden in 17 ländlichen Wahlbezirken 13 Bauern, 1 Bauernkandidat, 1 Advokat und zwei Staatsbeamte gewählt (in Salzburg; Salzburg und Oberösterreich waren damals verwaltungsmäßig zusammengelegt). Dabei waren viele Bauern überzeugt, »(...) dass bei dem zusammenzutretenden ersten Reichstage die Ablösung der auf dem untertänigen Grund-

⁴⁶ Das Folgende nach Ernst Bruckmüller: »Kein Zehent, kein Robot mehr!« Die Bauern, der Reichstag und die Grundentlastung, in: Bruckmüller (Hg.), 1848. Revolution in Österreich (Schriften des Instituts für Österreichkunde 62), Wien 1999, S. 89–128.

⁴⁷ Dazu jetzt der sehr ausführliche Beitrag von Thomas Stockinger: Die Wahlen zum konstituierenden Reichstag von 1848 in den ländlichen Wahlbezirken Niederösterreichs, in: im Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, NF 69–71, 2003–2005 (St. Pölten 2007), S. 1–170.

⁴⁸ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 45 f.

⁴⁹ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 52.

⁵⁰ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 53.

⁵¹ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 65 f.

⁵² Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 44; Gabriela Asmera: Die Bauernabgeordneten im Wiener Reichstag 1848, in: Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich, Wien 1983, S. 113.

besitze haftenden Natural- und Arbeitsleistungen eines der vorzüglichsten Geschäfte bilden werde, zu dessen Erledigung der Bauernstand nur Abgeordnete aus seiner Mitte für befähigt hielt.«⁵³ Im Hintergrund spukte auch noch die Figur eines bekannten vormärzlichen Aufrührers, des Michael Huemer vulgo Kalchgruber.⁵⁴

In Innerösterreich wurden wenige Bauern gewählt, vielleicht, weil hier während der Wahlzeit die Regierung die Roboten und die übrigen Untertanslasten abgestellt hat.⁵⁵ Hier kamen auch offene Wahlbetrügereien vor: So nominierte die Herrschaft Gonobitz (Slovenske Konjice, slowenische Untersteiermark) von sich aus 10 Wahlmänner, » ... da sie durch das Versammeln betrunkenener Bauern einen Krawall befürchtete.«⁵⁶ Schließlich kamen aus der Steiermark zwei, aus »Illyrien« (Kärnten und Krain) immerhin fünf Bauern. Böhmen entsandte 10 Bauern, Mähren sieben und Schlesien drei (Kudlich galt in diesem Sinne nicht als bauerlicher Abgeordneter!). Die größte Zahl von Bauernabgeordneten kamen aus Galizien und der Bukowina – nicht weniger als 40!⁵⁷

Von den schließlich insgesamt 383 gewählten Abgeordneten entfiel der größte Teil auf Vertreter des Besitz- und Bildungsbürgertums. Immerhin 92 (also 24%) der Abgeordneten waren Bauern. Sie hatten in erster Linie das bauerliche Interesse an einer sofortigen Aufhebung aller bauerlichen Lasten ohne jede Entschädigung zu vertreten. Alles weitere, Verfassung, Grundrechte, Gemeindeordnung, Budget, lag ihnen mehr oder weniger fern.

5. Der Antrag Kudlich und sein Schicksal

Allmählich versammelten sich die Abgeordneten zum konstituierenden Reichstag in Wien (am 10. Juli fand die erste vorberatende Sitzung statt).⁵⁸ Nach diversen Vorarbeiten (Wahlbestätigungen, Probleme der Geschäftsordnung) wurde der

⁵³ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 48.

⁵⁴ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 48; über Kalchgruber vgl. Georg Grüll: Bauer, Herr und Landesfürst. Sozialrevolutionäre Bestrebungen der oberösterreichischen Bauern von 1650 bis 1848. Graz – Köln, S. 559 ff., insbes. 570: Am 22. April erklärten die Bauern von Gutau im Mühlviertel ihrem herrschaftlichen Pfleger, sie hätten Vertrauen weder zum Kreisamt (=staatliche Bürokratie) noch zum Pfleger (= Grundherrschaftsbürokratie), sondern nur zur hl. Dreifaltigkeit, »zum Kalchgruber und zum Kaiser«. Tatsächlich erhielt Kalchgruber dort auch die meisten Wählerstimmen. Tragischerweise war der weitem bekannte alte Bauernadvokat 1848 schon sehr gebrechlich und in seinen geistigen Fähigkeiten schon so beeinträchtigt, dass er die Reichweite des Jahres 1848 nicht mehr erfassen konnte. Er schrieb sogar noch eine Hofbeschwerde gegen die schädliche Konstitution und starb bald darauf (1849).

⁵⁵ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 49.

⁵⁶ Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 51.

⁵⁷ Asmera: Die Bauernabgeordneten, S. 113; ein namentliches Verzeichnis aller Bauernabgeordneten auch bei Rosdolsky: Die Bauernabgeordneten, S. 228 ff.

⁵⁸ Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach den stenographischen Aufnahmen, 1. Band (10. Juli bis 22. August), Wien 1848, S. 1 f.

Reichstag in der Winterreitschule am 22. Juli von Erzherzog Johann feierlich eröffnet. »Nicht einen Augenblick«, schreibt Anton Springer, »war der Reichstag über den ersten und würdigsten Gegenstand seiner Verhandlungen im Zweifel. Die zahllosen Petitionen, welche in Angelegenheit der Robot an ihn gerichtet wurden, zeigten deutlich genug die Wünsche des Volkes, in jedem Deputierten lebte überdies das Bewußtsein, dass die Befreiung der unterthänigen Lasten und verblichenen Beschränkungen allen anderen Thaten der Revolution vorangehen müsse, dass die Robotaufhebung den wahren Grund des Baues bilde, zu dessen Errichtung der Reichstag schritt.«⁵⁹

Es war daher alles andere als zufällig, wenn schon am 25. Juli 1848 Hans Kudlich seinen am 24. Juli formulierten berühmten Antrag einbrachte:

»Die hohe Versammlung möge erklären:

Von nun an ist das Unterthänigkeits-Verhältnis sammt allen daraus entsprungenen Rechten und Pflichten aufgehoben, vorbehaltlich der Bestimmung, ob und wie eine Entschädigung zu leisten sei [...]«,

der dann am 26. Juli auf die Tagesordnung des Reichstages gesetzt wurde.⁶⁰

Hans Kudlich (1823–1917) war der jüngste Abgeordnete.⁶¹ Er stammte aus einer durchaus wohlhabenden, angesehen und nicht kleinen bäuerlichen Familie aus dem österreichisch-schlesischen Lobenstein (Uvalno, heute Tschechische Republik): Neben Hans hatten seine Eltern Johann und Eleonora zehn Kinder gehabt, von denen freilich drei in den Kinderjahren gestorben sind. Sein Bruder Hermann Josef (1809–1887) war 1848 Abgeordneter in der Frankfurter Paulskirche, später Herrschaftsverwalter und Bergwerksbesitzer. Hermann führte seinen Bruder auch in den renommierten Juridisch-politischen Leseverein in Wien ein.⁶² Über diesen Bruder kam auch die Verbindung Kudlichs ins angesehen Wiener Bürgertum zustande: Hermann war (seit 1846) mit Maria Aloisia (Luise) Eltz vermählt, die aus einer der prominentesten Wiener Rechtsanwaltsfamilien stammte (Ferdinand Georg Waldmüller hat die Familie 1835 porträtiert).⁶³ Im Haus ihres Vaters Dr. Au-

⁵⁹ Springer, *Geschichte Österreichs*, 2, S. 412 f.

⁶⁰ Hans Kudlich: *Rückblicke und Erinnerungen*, Wien – Pest – Leipzig 1873, Bd. 2, S. 88 ff; Springer: *Geschichte Österreichs*, 2, S. 413; *Verhandlungen des Reichstages*, 1, S. 159.

⁶¹ Zur Person Kudlichs neben seinen eigenen »Rückblicken und Erinnerungen« (1873) vor allem die Biographie von Friedrich Prinz: *Hans Kudlich (1823–1917). Versuch einer historisch-politischen Biographie* (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 11), München 1962. Ferner Feigl, *Briefe*, Bd. 1, S. VII–XI.

⁶² Prinz: Kudlich, S. 8. – Zum Juridisch-politischen Verein vgl. Wilhelm Brauneder: *Leseverein und Rechtskultur. Der Juridisch-politische Leseverein zu Wien 1840–1990*, Wien 1992. Mitglied wurde Kudlich erst im Februar 1848 (Brauneder, ebd., S. 160).

⁶³ Zu den Verbindungen Kudlichs mit der Familie Eltz enthält der Katalog »Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich« (Wien 1983), S. 92 ff, zahlreiche aufschlußreiche Quellen. Von Waldmüller stammt das Bildnis des Notars Dr. Josef August Eltz (1788–1860) mit seiner Gattin Caroline

gust Eltz (1788–1860) konnte der jüngere Bruder durch eine Hauslehrerstellung seine materielle Stellung festigen, erhielt aber auch die Möglichkeit für verschiedene andere gesellschaftliche Kontakte. – Nach dem Gymnasium hatte er von 1840 bis 1842 Philosophie studiert (eigentlich nichts anderes als heute die beiden oberen Gymnasialklassen), dann Jus (auf Wunsch des Vaters). Das Studium fesselte ihn nicht besonders. Nur die dringenden Zureden seiner Schwägerin brachten ihn soweit, dass er das Studium nicht abbrach und immerhin im Februar 1848 das erste Rigorosum ablegte. Die rührenden Briefe seiner zu Hause hart arbeitenden Schwestern, die den in Wien so fleißig studierenden Bruder stets ebenso bedauerten wie bewunderten (und seine Situation offenbar völlig verkannten), konnten ihn offenbar nicht besonders motivieren. Zu verlockend waren die schönen Seiten des Studentenlebens, das lebhaft liberal-deutschnationale Politisieren in Wien oder Wanderungen mit Freunden.⁶⁴ Ob man ihn geradezu als »Bummelstudenten« bezeichnen kann?⁶⁵ 1848 war er immerhin 25 Jahre alt und ein Ende seines Studiums bei weitem nicht in Sicht. – Am 13. März 1848 wurde Hans Kudlich beim Tumult vor dem Landhaus durch einen Bayonett-Stich in der rechten Hand verletzt. Seine Rekonvaleszenz erlebte er teils in Gmunden (bei der Familie Eltz), teils im heimatischen Lobenstein, wo er im Juni auch zum Abgeordneten gewählt wurde.⁶⁶ Dann ging's wieder nach Wien, in den Reichstag. Hier schloß er sich der »Linken« an, der politischen Gruppierung der jungen Wiener oder deutschböhmischen Intelligenz, die liberales und »deutsches« Gedankengut vertrat, sich mit schwarz-rot-goldenen Bändern schmückte und den engsten Anschluss an Deutschland forderte.⁶⁷

Voll Optimismus trat man einstimmig in die Vollberatung ein, ohne kommissionelle Vorberatung.⁶⁸ Das sollte sich später als schweres Handicap erweisen, weil man einfach jedes kleinste Detail im Plenum beraten mußte.

(geb. Schaumburg) und seinen acht Kindern in Ischl. Österreichische Galerie, Inv. Nr. 2567. Vgl. Klaus Albrecht Schröder: Ferdinand Georg Waldmüller, München 1990, S. 112 ff.

⁶⁴ Feigl: Briefe, Bd. 1, S. IV: Die Briefe zeigen, dass Kudlichs liberale und deutschnationale Weltanschauung in den Studentenjahren geprägt wurde, auch dass er diesen Idealen stets treu blieb. Er wurde in der Schweiz und in Amerika noch radikaler, ganz republikanisch und atheistisch. Stets sprach er sich auch gegen jeden Antisemitismus aus.

⁶⁵ So Feigl: Briefe, Bd. 1, S. IV.

⁶⁶ Kudlich, Rückblicke, Bd. 1, S. 306. Sein Gegenkandidat war ein tschechischer Bauer, der in einer rührenden Geste dem erfolgreicheren Konkurrenten nach der Wahl die Hände aufs Haupt legte und einen Segensspruch in tschechischer Sprache sagte.

⁶⁷ Kudlich, Rückblicke, Bd. 2, passim; sehr instruktiv sind zahlreiche Briefe und sonstige Quellen im Katalog »Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich« (Wien 1983).

⁶⁸ Verhandlungen des Reichstages, 1, S. 160. – Man hat das später als Versäumnis erkannt, so der Abgeordnete Praschak in der Sitzung vom 30. August: »Wir haben der Welt ein Beispiel gegeben, dass sich die Kammer bei dem Beschlusse, den Gegenstand in Vollberatung zu nehmen, übereilt habe...« (Verhandlungen des Reichstages 2, S. 129).

Was Kudlich mit seinem Antrag erreichen wollte, nämlich eine rasche und möglichst einstimmige grundsätzliche Resolution des Reichstages zur Feudalismus-Frage, scheiterte daran, dass er die Entschädigungsfrage offen ließ. Schon im Frühjahr war genau diese Frage im Vordergrund gestanden. Schon damals hatte die Regierung diese Entscheidung dem Reichstag überlassen (Ausnahme: Galizien). Und für die auf dem Reichstag vertretenen Bauern war die Frage der Entschädigung ebenfalls zentral. Kudlich wollte also genau jenes Problem, das der Reichstag jedenfalls lösen musste und das die Bauern rasch in ihrem Sinne geklärt wissen wollten, nicht lösen! Als daher einzelne Abgeordnete darauf hinwiesen, dass man das Entschädigungsproblem nicht irgendwelchen Kommissionen überlassen dürfe, und dass daher der Reichstag selbst grundsätzlich die Frage: Entschädigung für die Grundherren – ja oder nein, und wenn ja, durch wen? – zu lösen habe, mußte daraus notwendig eine längere Debatte entspringen.

Gerade die Bauernabgeordneten wussten, dass ihre Wähler dies – und nur dies – interessierte. Schon gegen Ende Juli erhielten die Deputierten von den Bauern derbe Mahnbriefe. In der Sitzung vom 3. August brachte der niederösterreichische Abgeordnete Fürnkranz⁶⁹ daraus einige Kostproben: »Lassen Sie uns nicht länger warten; wir haben versprochen, ruhig zu sein, bis der Reichstag eröffnet ist und erwarten, dass die hohen Herrschaftsbesitzer herabsteigen werden, um ihren armen Untertanen die Hand zu bieten. Lassen Sie es nicht darauf ankommen, dass die Untertanen zu ihnen hinaufsteigen, denn Gott weiß, was daraus entstehen könnte.« In einem Falle wurde sogar gedroht, einem Deputierten sein Haus anzuzünden, wenn der Reichstag nicht bald zugunsten des Landvolkes tätig würde.⁷⁰ Fürnkranz stellte daher den Antrag, den Antrag Kudlich sogleich nach Fertigstellung der Geschäftsordnung auf die Tagesordnung zu setzen.⁷¹ Schließlich setzten die Bauernabgeordneten es durch, dass Kudlichs Antrag am 8. August auf die Tagesordnung kam.⁷²

Kudlich selbst hat seinen Antrag zweimal abgeändert, am 8.⁷³ und am 11. August. Nun hatte sein Antrag folgende, wesentlich konkretere Form:

»Alle Robot und jeder Zehent, so wie überhaupt alle aus dem Unterthänigkeitsverbände, dem Obereigentum, der Dorf- und Schutzobrigkeit, aus dem (Wein-) Bergrecht, der Vogteiherrlichkeit, dem bäuerlichen Lehensverbände entsprungene oder ihnen ähnlichen Natural-, Geld- oder Arbeitsleistungen des Haus- und

⁶⁹ Heinrich Fürnkranz war Bürger der Stadt Krems und wurde hier am 26. Juni gewählt, vgl. Karl Schwarz: Die Waldviertler Abgeordneten im Reichstag von 1848, in: *Das Waldviertel* 43 (54), 1994, S. 360.

⁷⁰ Verhandlungen des Reichstages, 1, S. 338 f; danach Springer: *Geschichte Österreichs*, 2, S. 413

⁷¹ Verhandlungen des Reichstages, 1, S. 338 f.

⁷² Rosdolsky: *Die Bauernabgeordneten*, S. 133; Springer, ebd.

⁷³ Verhandlungen des Reichstages, 1, S. 419.

Grundbesitzes haben, einschließlich aller Besitzveränderungs-Gebühren, von nun an aufzuhören.«⁷⁴

Die Entschädigungsfrage wollte Kudlich wiederum nicht im Gesetz regeln, sondern einer Kommission übertragen, die unter Berücksichtigung der jeweiligen Landes-Situation festlegen sollte, ob und welche Entschädigung zu leisten sei. Kudlich meinte, »diese Frage liegt nicht im dringenden Interesse des Landes, mit ihrer Entscheidung hat es keine Eile, da die Bauern gewiß zufrieden sind, wenn sie auch erst nach Wochen erfahren, ob sie entschädigen sollen.«⁷⁵ Man hat diese Aussage als Taktik der Linken interpretiert, die Spannung der Bauern möglichst lange aufrecht zu erhalten, und damit ihre Sympathien für die Revolutionäre wachzuhalten. Freilich wurde dieses Ziel gerade dadurch nicht erreicht. Gerade weil Kudlich die Entschädigungsfrage offen halten wollte, wurden die Bauern gegen die Linke mißtrauisch und konnten zunehmend von der konservativeren Seite des Hauses gewonnen werden.⁷⁶

In der nun voll einsetzenden Debatte erweckte einige der bauerlichen Abgeordneten durch ihre eindrucksvolle Darlegung der bisherigen Unterdrückung allgemeinen Aufsehen. Den stärksten Eindruck erregte jener Iwan Kapuszcak aus Solotwina in Galizien, der – trotz seines gebrochenen Deutsch – seinen Haß auf den Adel und seine totale Ablehnung jeglicher Entschädigung klar und eindeutig zum Ausdruck brachte: »Dafür sollen wir jetzt Entschädigung leisten? Ich sage: Nein! Die Peitschen und Knuten, die sich um unsern abgemüdeten Körper gewickelt haben, damit sollen die 'Herren' sich begnügen, das soll ihre Entschädigung sein!« – Auch Mathias Brandl, ein Bauer aus Neufelden in Oberösterreich, argumentierte in dieselbe Richtung und schloss: »Es ist klar, der gesunde Menschenverstand sagt es: Wir zahlen keine Entschädigung!«⁷⁷

Die verhältnismäßig lange Dauer der Verhandlungen führt zu Ungeduld. Erst am 17. August war die Reihe der Verbesserungsanträge erschöpft – die der Redner noch lange nicht. Schon am 12. August hatten sich 30 Redner vormerken lassen.⁷⁸

Schließlich standen – neben Kudlichs zweimal verbessertem Antrag – 73 Zusatzanträge zur Diskussion.⁷⁹ Die sehr ausführliche Debatte wurde von den Bauern und der Linken dominiert. Alle Bauern argumentierten gegen jede Entschädigung. Die Rechte rührte sich lange nicht. Erst eine Rede des Abgeordneten Joseph Alexander Freiherr von Helfert (am 24. August) brachte deren Anschauung klar zum

⁷⁴ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 416.

⁷⁵ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 416 f.

⁷⁶ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 417.

⁷⁷ Moritz Smets: Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution. 2. Band. Wien 1872, S. 499.

⁷⁸ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 417.

⁷⁹ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 415.

Ausdruck: Auch feudale Rechte sind Eigentumsrechte, und wenn man sie jemandem wegnimmt, dann muß derjenige, dem sie weggenommen werden, dafür entschädigt werden: »Wir müssen uns für die Entschädigung aussprechen, weil es nicht unser Eigentum ist um das es sich handelt. Meine Herren, das wäre ein sehr wohlfeiler Liberalismus, etwas wegzuschenken, was eines Andern Eigentum ist. (Beifall und Zischen). Die Gutsherren können schenken, weil es ihr Eigentum ist worum es sich handelt. Die feudalen Landtage können schenken, weil auf ihnen die Gutsherren als solche vertreten sind. Wir aber, die hohe Reichsversammlung, zusammengesetzt nicht nach gewissen Ständeklassen, sondern aus dem gesamten Volk hervorgegangen, wir können nicht schenken, wir können nicht Gnaden aus teilen; wir können nur sprechen, was Recht und Billigkeit ist.[...]«⁸⁰ Zugleich meinte Helfert, die Entschädigung müsse »billig« sein, denn: »Wer da weiß, wie an einem Robottage gearbeitet wird, muß zugeben, dass ein solcher Robottag bei weitem nicht mit eine anderen Arbeitstage zu vergleichen und in gleichem Preise anzuschlagen ist. Wer ferner bedenkt, dass mit den obrigkeitlichen Rechten auch die obrigkeitlichen Pflichten aufhören, dass folglich diese gleichfalls, wenn man nach allen Seiten gerecht sein will, in die Entschädigung einzurechnen sein werden, der wird in der Tat gestehen müssen, dass ein solcher Robottag nach seinem reellen Werte nicht einen Gulden, sondern nur ein paar Kreuzer wert ist. Die billigste Entschädigung ist also gerade die allein gerechte Entschädigung (Beifall).«⁸¹ – Die im März 1849 schließlich angeordnete »billige« Entschädigung war übrigens schon im Juni 1848 von dem auch anderweitig publizistisch tätigen niederösterreichischen Amtmann Franz von Mörl inhaltlich skizziert worden: Die kapitalisierte Rente sollte gedrittelt, ein Drittel gestrichen, ein Drittel vom Bauern und ein Drittel von der öffentlichen Hand bezahlt werden.⁸² Man kann daraus vielleicht schließen, dass dieses Modell der »billigen Entschädigung« im Sommer 1848 schon weiter verbreitet war. Dass »billige Entschädigung« den Grundherren keinesfalls deren vollen Einnahmenausfall wettmachen sollte, war wohl Gemeingut aller dieser Debatten.

Kudlich vertrat noch am 26. August, da er als Antragsteller das letzte Wort in der Debatte erhielt, die Meinung, eine Kommission sollte über die Entschädigung bestimmen.⁸³

Jetzt, in der letzten Phase der Debatte (ebenfalls am 26. August) meldete sich auch die Regierung, in Gestalt des Justizministers Alexander Bach, zu Wort. Bach teilte mit, die Regierung sei für die unentgeltliche Aufhebung des persönlichen

⁸⁰ J. A. Freiherr von Helfert: Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren. Im Wiener konstituierenden Reichstag. Juli bis Oktober 1848, Wien 1904, S. 134 f.

⁸¹ Helfert: Erinnerungen, S. 138.

⁸² Biwald: Von Gottes Gnaden, S. 119 f.

⁸³ Verhandlungen des Reichstages, 2. Band (23. August bis 5. Oktober), S. 81 ff.

Untertansverbandes, dagegen verlange sie eine Entschädigung für die dingliche Entlastung des Bodens. Er wies darauf hin, die Entschädigungsfrage sei eine Vertrauensfrage, die Regierung stehe hinter der Entschädigung (was nach den diversen Patenten und Verordnungen seit dem März auch gar nicht anders sein konnte!). Die Regierung werde mit der Entschädigung stehen oder fallen.⁸⁴

Als man nun zur Abstimmung kam, legte das Präsidium – als Folge der zahllosen Amendments – am 29. August jedem Abgeordneten ein Konvolut mit 159 Einzelfragen (in 20 Kapiteln) vor.⁸⁵ Eine ungeheuer langwierige Abstimmungsprozedur schien bevorzustehen, was sogleich wieder eine lebhaftere Verfahrensdebatte auslöste. Kudlich vermutete (wohl zu Recht), dass dieser Abstimmungsmodus unmöglich sei und schlug vor, man möge versuchen, in einem kleinen Kreis aus Vertretern aller Richtungen eine »Vereinigung« zu erzielen. Andere Abgeordnete schlossen sich dieser Argumentation an, sodass die Abstimmung auf den nächsten Tag vertagt wurde. Inzwischen sollte man zunächst im kleinen Kreis eine Annäherung suchen, am Abend sollten alle (etwa 50) »Amendmendsteller« (jene Abgeordnete, die Zusatz- oder Abänderungsanträge eingebracht hatten) damit konfrontiert werden, um nach Möglichkeit deren Zustimmung und damit die Rücknahme möglichst vieler dieser Amendments zu erreichen. Dieser so zustande gebrachte Amendment-Antrag sollte am nächsten Tag als erster abgestimmt werden.⁸⁶

Am 30. August hatte wieder Kudlich als erster das Wort. Er bedauerte, dass es keine Einigung gegeben habe, legte anschließend die Grundsätze seines Antrages in Frageform vor und stellte den Antrag, diese zur Abstimmung zu bringen.⁸⁷ Nach ihm meldete sich der Abgeordnete Lasser. Fünf Mitglieder des Reichstages hätten aus den zahlreichen Amendments eine neue Fassung formuliert; diese sei auch den Antragstellern vorgetragen worden, 15 oder 16 (schließlich 25) von ihnen hätten daraufhin die Zurückziehung ihrer Amendments zugesagt. Lasser stellte dann zunächst einige Verfahrensanträge, von denen der wichtigste lautete, das von ihm vertretene kollektive Amendment sei zuerst abzustimmen, ferner müssten bei der Abstimmung alle einzelnen Absätze, doch schließlich noch einmal der ganze

⁸⁴ Smets: 1848, S. 500; Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 422; Verhandlungen des Reichstages 2, S. 84 ff. – Bach wiederholte diese Haltung der Regierung noch einmal am 29. August (Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 105).

⁸⁵ Springer: Geschichte Österreichs, 2, S. 422.

⁸⁶ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 103–117.

⁸⁷ Diese Fragen lauteten sinngemäß: 1. Soll die Untertänigkeit aufgehoben werden? 2. Sollen Zehent und Robot und alle anderen Abgaben aufhören? 3. Soll dafür gar keine Entschädigung geleistet werden? 4. Falls Entschädigung, soll eine Kommission bestimmen, für welche Lasten eine solche zu leisten ist? 5. Soll für die nicht auf Privatverträgen beruhenden Lasten die Entschädigung vom Staat geleistet werden? 6. Sollen für diese Kommission aus jedem Gouvernement drei Mitglieder des Reichstages gewählt werden? 7. Soll eine Proklamation darüber vom Reichstag verlautbart werden? Vgl. Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 126.

Amendment-Antrag abgestimmt werden. Schließlich legte er die von der kleinen Arbeitsgruppe formulierte und dann abzustimmende Fassung in Frageform vor.⁸⁸

Lasser arbeitete nochmals den Unterschied zwischen dem Antrag Kudlich und dem von ihm vorgelegten Kollektivantrag heraus: Kudlich lasse die Entschädigungsfrage völlig offen und überlasse alles einer Kommission, der von ihm vorgelegte Antrag hingegen lasse den Reichstag (teilweise) entscheiden, wofür Entschädigung zu leisten sei und wofür nicht. Kudlich wolle überdies eine Entschädigung der Grundherren aus Staatsmitteln, der Kollektivantrag wolle die Einrichtung von Landes-Fonds, die »vermittelnd zwischen den Berechtigten und Verpflichteten«, schließlich die Entschädigung leisten sollte. Und, um den Bauern die Sache schmackhafter zu machen, schließlich die samtpfötchenweiche Formulierung: »Mit dieser Fassung ist die Frage: wer soll die Entschädigung leisten, nicht abgesprochen; diese ist der Commission überwiesen [...]«⁸⁹ – Die anschließende Diskussion löste lebhaftere Auseinandersetzungen über die Vorkommnisse am Abend des 29. August aus⁹⁰ und vor allem darüber, welcher Antrag nun wirklich zuerst abgestimmt werden sollte. Schließlich setzten sich die Rechte und das Zentrum mit der Ansicht durch, dass zuerst über den Antrag Lasser abgestimmt werden sollte. Nach langer Debatte verlangte der Abgeordnete Rieger, beide Anträge sollten gedruckt werden und der Abstimmung am 31. August zugrundegelegt werden. Dabei sollte es (so der Abgeordnete Löhner) nicht mehr die geringste Debatte geben.⁹¹

⁸⁸ Josef Lasser Frh. v. Zollheim (1815–1879) aus Strobl am Wolfgangsee war im Neoabsolutismus ein wichtiger Beamter, in der liberalen Ära mehrfach Minister und spielte in dieser Zeit eine nicht unbedeutende Rolle. Vgl. K. Müllner: Freiherr Joseph Lasser, phil. Diss. (Ms.) Wien 1963. – Seine an den Reichstag gerichteten Fragen lauteten, wieder verkürzt: 1. Soll das Untertänigkeitsverhältnis aufgehoben werden? 2. Ist Grund und Boden zu entlasten? 3. Sollen alle aus dem Untertänigkeitsverhältnis entspringenden dem Boden anklebenden Lasten aufgehoben sein? 4. Soll für die aus dem persönlichen Untertanenverband entspringenden Rechte und Bezüge keine Entschädigung gefordert werden? 5. Soll für Leistungen an den Grundherren als solchen eine billige Entschädigung geleistet werden? 6. Sind Holzungs- und Weidrechte sowie Servitutenrechte ebenfalls (teils unentgeltlich, teils entgeltlich) aufzuheben? 7. Soll eine Kommission eingesetzt werden, die einen Gesetzentwurf ausarbeitet, der strittige Fragen klärt, Bestimmungen über die emphyteutischen Verhältnisse ausarbeitet und die Gründung von Landesfonds zur Durchführung der Grundentlastung vorsieht? 8. Soll die Patrimonialgerichtsbarkeit bis zur Einrichtung staatlicher Gerichte weitergeführt werden? – Vgl. Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 126 f.

⁸⁹ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 127.

⁹⁰ So wurde von der Rechten und dem Zentrum Kudlich vorgeworfen, er sei ja bei der Beratung im kleinen Kreis dabei gewesen und habe sich nicht gegen das Geplante geäußert. Kudlich erwiderte, er habe sich inhaltlich nicht geäußert und nur vorbehaltlich der Zustimmung seiner Fraktion zugestimmt, seine Fraktion hätte aber nicht zustimmen können usw. (Verhandlungen des Reichstages, 2, insbes. S. 133). – Inhaltlich warfen einige Redner Kudlich vor, es fehle in seinem Antrag die Grundentlastung als ausdrücklicher Auftrag, außerdem habe er bei den aufzuhebenden Lasten der rechtlich nebulose Begriff »und ähnliche Lasten« verwendet (Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 129). – Dagegen scheint sich die Mehrheit von links und rechts darüber einig gewesen zu sein, dass es irgendeine Entschädigung für die Grundherren geben werde.

⁹¹ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 145.

Am 31. August wurde zuerst über Lassers Antrag abgestimmt. Die ersten drei Punkte des Antrages: Die Aufhebung der Untertänigkeit, die Entlastung des Bodens, das Aufhören aller aus dem Untertänigkeitsverbande entspringenden Lasten und Dienstleistungen wurden einstimmig angenommen.⁹² Beim Punkt 4 (Entschädigung) kam Unruhe auf, der Abgeordnete Peitler protestierte gegen Amendments, die den Bauern eine Entschädigung aufbrummen: »... so ist die Hauptschlacht für uns verloren«.⁹³ Die Sitzung wurde unterbrochen. Schließlich wurde ein Zusatzantrag des Krainer Abgeordneten Kautschitsch mit dem Text: »Für einige der aufgehobenen Lasten ist eine Entschädigung zu leisten, für andere nicht« in den Lasser'schen Text eingebaut.⁹⁴ Jetzt verlangte Ambrosch (ein Parteigänger Kudlichs), die weitere Beratung des Lasser'schen Antrages abubrechen. Da trat der Präsident voll Ingrimme zurück, doch holte man ihn wieder auf den Vorsitz und stimmte schließlich in namentlicher Abstimmung über den (jetzt) 5. Punkt des Lasser'schen Entwurfes ab, der mit 177 gegen 144 Stimmen angenommen wurde. 36 Abgeordnete enthielten sich der Stimme, darunter auch nicht wenige prominente Linke.⁹⁵ Auch eine abschließende Gesamtabstimmung über den Antrag Lasser brachte dessen Billigung.

Nun kam Kudlichs Antrag an die Reihe, über den trotz der Annahme des Lasser'schen Antrages auch noch abgestimmt wurde. Kudlich selbst erklärte, der größte Teil seines Antrages sei durch die Annahme von Lassers Antrag erledigt, die Punkte 5 (Entschädigung durch den Staat), 6 und 7 seien aber doch noch abzustimmen. Alle drei wurden angenommen!⁹⁶

Bei der (geschäftsordnungsmäßig korrekten) abschließenden Gesamtabstimmung gelang des Rechten und dem Zentrum dennoch, **den Antrag Kudlich mit 152 gegen 148 Stimmen abzulehnen!**⁹⁷ Man hat stets darüber gerätselt, wie dieses Ergebnis zustande kam. So urteilt der liberale Historiker des Jahres 1848, Moritz Smets, über das bäuerliche Abstimmungsverhalten bei Ablehnung des Kudlich-Antrages am 31. August: »Dies Endergebnis rührte vornehmlich davon her, dass die slavischen Bauern, wovon nur wenige den deutsch geführten Verhandlungen zu folgen vermocht hatten, und die sämtlich bei den Anstimmungen nicht allein im figürlichen, sondern auch im natürlichen Sinne zwischen den Parteien hin und her

⁹² Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 149 f. Das Protokoll verzeichnet bei der einstimmigen Annahme der ersten Frage »anhaltenden Beifall und Heiterkeit«, bei der zweiten »Rauschenden Beifall« und bei der dritten »stürmischen Beifall«.

⁹³ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 150.

⁹⁴ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 160.

⁹⁵ Kudlich: Rückblicke, Band 2, S. 185; Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 161.

⁹⁶ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 174 f.

⁹⁷ Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 176. Springer, Geschichte Österreichs, 2, S. 426; Smets: 1848, S. 502 f.

gezerzt wurden, so wirbelig geworden waren, dass sie nicht mehr recht wußten, wofür sie stimmten.«⁹⁸ Nun, vor allem gab es noch kaum voll ausgebildete Fraktionsstrukturen und vor allem keine Fraktionsdisziplin. Eine kleine Episode scheint auch anzudeuten, dass Kudlich das Vertrauen der Bauern Ende August nicht mehr im vollen Umfang hatte. Er verwendete neben »Untertänigkeit« den lateinischen Ausdruck »nexus subditelae«, worauf ihn der niederösterreichische Bauernabgeordnete Bauer barsch zurechtwies, es solle »alles deutsch sein«, und solche »Juristenwörter« seien »verkehrte Wörter!«⁹⁹ Kudlich hat sich zwei Jahre später in einem Brief an seinen Bruder Hermann selbst beschuldigt, er habe die »Unterthanengeschichte« »verpfuschen« lassen, weil er in der Entschädigungsfrage so unentschlossen war.¹⁰⁰ Am 1. September versuchte die Linke, den Vorgang zu reassumieren, doch scheiterte dieser Versuch nach erheblichen allgemeinen Aufregungen. Bis 6. September dauerten dann noch die Abstimmungen über diverse Details. Dann war das Gesetz fertig.

6. Die Reaktion der Bauern und ihr Verhalten im Herbst 1848

Am 2. September erfolgte der nächste Schlag der Regierung. Justizminister Bach betonte, das am 31. August beschlossene Gesetz über die Grundentlastung könne keineswegs als Proklamation des Reichstages, sondern als konstitutionelles Gesetz nur durch die Sanktion des Monarchen Rechtskraft erlangen und erst danach kundgemacht werden.¹⁰¹ Am 7. September erschien das kaiserliche Manifest im Druck, mit welchem die Grundentlastung nun Gesetz wurde. Der Text folgte den Formulierungen Lassers. Aber plötzlich stand der Kaiser ganz im Vordergrund, der bloß »in Übereinstimmung mit dem konstituierenden Reichstag« gehandelt haben wollte, wenn er nun festlegte:

»Erstens. Die Untertänigkeit und das schutzbürgerliche Verhältnis ist samt allen diese Verhältnisse normierenden Gesetzen aufgehoben.

Zweitens. Grund und Boden ist zu entlasten, alle Unterschiede zwischen Dominikal- und Rustikal-Gründen werden aufgehoben.

Drittens. Alle aus dem Untertänigkeitsverhältnisse entspringenden, dem unterthänigen Grunde anklebenden Lasten, Dienstleistungen und Giebigkeiten jeder

⁹⁸ Smets: 1848, S. 503.

⁹⁹ 30. August: Kudlich verliest seine erste Frage (»Soll die Untertänigkeit (nexus subditelae) ... aufgehoben sein? Abg. Bauer (unterbricht ihn): Ich bitte, das Lateinische verstehen wir nicht. Kudlich: Es ist das lateinische Wort für Untertänigkeit. Abg. Bauer: Es soll aber alles deutsch seyn. (Zischen). Kudlich: Es ist bloß ein Juristenwort. Bauer: Ja, das sind eben so verkehrte Wörter! (Zischen und Ruf zur Ordnung). – Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 125 f.

¹⁰⁰ Feigl (Hg.): Bd 1, S. 525.

¹⁰¹ Helfert: Erinnerungen, S. 158 f.

Art, sowie alle aus dem grundherrlichen Obereigenthume, aus der Zehent-, Schutz-, Vogtei- und (Wein-) Bergherrlichkeit und aus der Dorfobrigkeit herrührenden, von den Grundbesitzungen oder von Personen bisher zu entrichten gewesenen Natural-, Arbeits und Geldleistungen, mit Einschluß der bei Besitzveränderungen unter Lebenden und auf den Todesfall zu zahlenden Gebühren, sind von nun an aufgehoben.

Viertens. Für einige dieser aufgehobenen Lasten ist eine Entschädigung zu leisten, für andere nicht. [...]»¹⁰²

Es ist also der Regierung gelungen, die schöne Feder der Grundentlastung rasch auf den kaiserliche Hut zu stecken – obgleich die Gesetzgebungsarbeit der Reichstag ganz alleine geleistet hatte! Die Reaktion der Bauern auf das Gesetz vom 7. September war zurückhaltend. Im Allgemeinen wurde Befriedigung konstatiert, aber wenig lauter Jubel. Man wußte ja noch nicht genau, was die »billige Entschädigung« bedeutete – und hinter den Erwartungen der Bauern war das Gesetz eindeutig zurückgeblieben.¹⁰³ Doch versuchte man, das Ereignis für die Linke publizistisch nutzbar zu machen. Die Bauern sollten den Wienern zeigen, dass sie die Freiheit gern hätten: »Wir machen dem Herrn Kudlich einen Fackelzug mit Nachtmusik«, und zwar am Sonntag vor Michaeli (das war der 24. September), um 6 Uhr abends von der Universität aus.«¹⁰⁴ Am 24. September fand dieser große Fackelzug der »dankbaren Landleute aus allen Provinzen« für Hans Kudlich statt,¹⁰⁵ wobei sich natürlich alle wichtigen Abgeordneten der Linken ebenfalls zeigten und sprachen: Violand, Pastor Schneider, Bilinski, Smreker, Purtscher, Goldmark.¹⁰⁶ Unter den etwa 1500 bis 200 Teilnehmern sollen sich 600 bis 800 Bauern befunden haben. Den Beginn der Kolonne machten zwei hannakische Bauern (aus Mähren) in ihren Volkstrachten, dann kam die akademische Legion, dann die übrigen samt »Musikbände«. Es wurde der »großartigste aller Fackelzüge«. Durch diese Aktion erst wurde Kudlich zum Bauernhelden stilisiert – langfristig überaus erfolgreich. Aber der Revolution hat es nicht genützt.

Denn als sich im Oktober die Situation zuspitzte, versagten die Bauern ihrem Helden die Gefolgschaft. Schon am 14. Oktober rufen die Studenten den Reichstag dazu auf, den Landsturm zu organisieren.¹⁰⁷ Ähnlich lautete der Aufruf: »Landleute!

¹⁰² Grünberg: Grundentlastung, S. 49 f.

¹⁰³ Der Zusatzantrag der Abgeordneten Nagele, Popiel, Weigel und Czuperkowicz (von denen drei jedenfalls Bauern waren), dass keine Entschädigung geleistet werden sollte, wurde nach einem erheblichen Tumult am 30. August nicht abgestimmt. Vgl. Verhandlungen des Reichstages, 2, S. 1243 ff.

¹⁰⁴ Mentschl: Wiener Presse, S. 137 f.

¹⁰⁵ Mentschl: Wiener Presse, S. 141.

¹⁰⁶ Otruba, Flugschriften, S. 261, Nr. 2133 und 2134.

¹⁰⁷ Otruba: Flugschriften, S. 289, Nr. 2354.

Brüder!«¹⁰⁸ Am 16. Oktober klagt ein Flugblatt: »Warum kommen die Bauern nicht?« Denn angesichts der Räuberhorden des Banus Jelačić sollte sofort der Landsturm aufgeboten werden.¹⁰⁹ Und am selben Tag ruft ein anderes Flugblatt: »Freunde vom Lande! Wenn die Wiener unterliegen, seid auch ihr verloren!«¹¹⁰ Und, anklagend: »Der Sturm geht los und der Bauer schläft noch!«¹¹¹ Und obgleich Hans Kudlich selbst seit 12. Oktober in Nieder- und Oberösterreich unterwegs war, um den bäuerlichen Landsturm gegen die Truppen Windisch-Graetz und Jelačić aufzurufen, versagten sich die Bauern seinem Aufruf. Das Unternehmen war ein Fiasko.¹¹²

Gleichzeitig mit der Auflösung des Reichstages und mit der oktroyierten Verfassung erschien ein auf den 4. März 1849 datiertes Patent, welches bekräftigte, dass die Grundentlastung durchgeführt wurde. Es stimmte inhaltlich im Grossen und Ganzen mit dem Gesetz vom 7. September überein, allerdings wurde die Servitutenfrage und einige andere Materien eigenen Gesetzen zugewiesen (ein Patent über die Regulierung und Ablösung der Servituten erschien 1853). Auf dieser Basis wurde die Grundentlastung in den nächsten Jahren zügig durchgeführt. Kudlich hatte mit diesem Gesetz nichts mehr zu tun – seit der Auflösung des Reichstages am 7. März 1849 wurde er steckbrieflich gesucht und befand sich auf der Flucht.

7. Hans Kudlich – ein Epilog

Zuerst emigrierte er nach Sachsen, dann nach Frankfurt, dann wieder nach Sachsen (wo man einen Einfall in Böhmen vorbereitete), dann in die revolutionäre Rheinpfalz, wo er Mitglied der provisorischen Regierung wurde. Nach dem Zusammenbruch des Pfälzer Aufstandes ging er nach Baden, dem letzten revolutionären Zentrum Deutschlands. Von hier kam er Ende Juli 1849 ins Schweizer Exil. Zunächst in Bern, später in Zürich studiert er Medizin, fand in Bern gute Aufnahme im Hause eines Professor Vogt (und heiratete später auch dessen Tochter Luise). 1851 forderte Österreich seine Auslieferung. Zwar wurde diese abgelehnt, doch genehmigten die Schweizer Behörden nur einen Aufenthalt bis zur Beendigung seines Studiums. 1853 schloß er das Studium ab, heiratete und verließ die Schweiz Richtung Amerika. Am 10. Oktober 1854 wurde er in Österreich durch ein Militärgericht in Abwesenheit zum Tode verurteilt, freilich wurde das Urteil schon 1855

¹⁰⁸ Otruba: Flugschriften, S. 324, Nr. 2596.

¹⁰⁹ Otruba: Flugschriften, S. 292, Nr. 2371.

¹¹⁰ Otruba: Flugschriften, S. 292, Nr. 2374.

¹¹¹ Otruba: Flugschriften, S. 327, Nr. 2616.

¹¹² Kudlich: Rückblicke, Bd. 3, S. 136 ff; Katalog Hans Kudlich (Wien 1983), S. 123.

ausgesetzt.¹¹³ Er wurde als Arzt in Hoboken ansässig und erlebte ein geradezu methusalemisches Alter. Erst 1917 ist er dort gestorben.

Einmal noch, 1872, versuchte er politisch in Österreich (wieder) Fuß zu fassen. Er kam über Passau nach Linz, hielt hier eine große Rede – und dabei passierte ihm, der in den USA offenkundig noch republikanischer als 1848 geworden war, ein im alten Österreich unverzeihlicher Fauxpas: Er vergaß, am Ende seiner Rede das obligate Hoch auf den Kaiser auszubringen.¹¹⁴ Ein am 2. Mai 1872 gefaßter Beschluß des Wien er Gemeinderates, der ihm die Ehrenbürgerschaft der Reichshauptstadt verlieh, mußte daraufhin sogleich widerrufen werden.¹¹⁵ Auch die Beziehungen zu seinen alten Parteifreunden, die ja jetzt als deutschliberale Verfassungspartei die Regierung trugen, erreichten nicht mehr die alte Herzlichkeit. Sein Plan einer übernationalen liberalen Sammlungspartei war illusorisch. Damit war der Traum von einem politischen come-back zu Ende. 1873 kehrte er nach Amerika zurück. Zu den neuen Bauernbewegungen der 1880er Jahre hat er sich geäußert, aber nie mehr in Österreich politisch betätigt.¹¹⁶ Seine politische Ausrichtung wurde immer stärker deutschnational und antislawisch. Er engagierte sich auch in Amerika für das deutschnationale Vereinswesen in Österreich, warnte aber stets vor jeglichem Antisemitismus.¹¹⁷

Dennoch blieb Hans Kudlich, der strahlende, jugendliche, sentimentale, inhaltlich freilich zweimal gescheiterte Held, bis heute im öffentlichen Gedächtnis als »Bauernbefreier« lebendig. Offensichtlich besteht im kollektiven Gedächtnis der Nationen ein starker Bedarf an solchen Persönlichkeiten, mit denen man zentrale historische Ereignisse verbinden und »erklären« kann. Dass die Aufhebung der Untertänigkeit und die Grundentlastung ein solches zentrales Ereignis war, steht außer Zweifel. Außer Zweifel steht auch, dass Kudlich in diesem beschleunigten historischen Prozeß vom März bis zum September 1848 eine gewisse Rolle spielte, die am 26. Juli mit seiner Antragstellung einen symbolträchtigen Höhepunkt erreichte. Aber weder ist das Gesetz vom 7. September »sein« Werk, noch gelang es ihm, die Bauern für die Revolution militärisch zu mobilisieren. Außerdem wird gerne übersehen, dass sowohl die Pillersdorff'sche Verfassung wie zahlreiche Regierungsverordnungen aus dem Frühjahr 1848 das Ende des Feudalismus schon proklamiert haben. Es ging »nur« mehr um die Art der Abwicklung. Durch seine

¹¹³ Katalog »Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich« (Wien 1983), S. 129 ff.

¹¹⁴ Prinz: Kudlich, S. 166.

¹¹⁵ Katalog »Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich« (Wien 1983), S. 133 f.

¹¹⁶ Hans Kudlich: An den Bauernbund in Österreich, 1882. Dabei verteidigte er die liberale Partei, die zwar zuwenig für die Bauern getan, ihnen aber doch die Freiheit gebracht habe. Rezepte gegen die Krise der 1880er Jahre hatte er auch keine anzubieten (Prinz: Kudlich, S. 188 f.).

¹¹⁷ Prinz: Kudlich, S. 180 f.; Feigl (Hg.): Briefe, Bd. 2, z. B. Brief Nr. 249, S. 434–437.

Weigerung, eine ablösefreie Grundentlastung zu forcieren, verlor Hans Kudlich im Reichstag die Sympathien nicht weniger Bauern. Er gehört also in die Reihe der tragischen, gescheiterten Helden, die freilich in der Geschichte genauso beliebt sind wie die erfolgreichen.

POVZETEK

LEGENDA O HANSU KUDLICHU

Članek Sergija Vilfana »Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich« je pomemben prispevek k pravni zgodovini kmečke odvisnosti. »Osvoboditelj kmeta« Hans Kudlich je še danes znan. Toda, je bil Hans Kudlich res »osvoboditelj kmeta«? Študij zakonodaje iz leta 1848 ter izdaja zbirke pisem, osnutkov pisem ter govorov iz Kudlichove zapuščine postavi mladostnega junaka v novo luč: Hans Kudlich ni bil zelo zavzet študent prava, toda že pred letom 1848 se je intenzivno posvečal politiki. Že od marca oz. aprila 1848 je bilo jasno, da bo prišlo do odprave kmečke podložnosti, kar dokazujejo številni dokumenti zakonodaje. Avstrijski državni zbor naj bi se julija posvetil temu vprašanju – Kudlichova hitro predložena zahteva pa je pripomogla k temu, da je ravno on postal simbol za konec zatiranja. Pri tem je naredil odločilno napako, kajti po njegovem predlogu naj bi prišlo do odprave bremen brez odškodnine nekdanjim zemljiškim gospodom. To je bil glavni razlog za njegov neuspeh. Zakon o zemljiški odvezi so v državnem zboru sprejeli proti njegovi volji. V švicarskem eksilu je nato doštudiral medicino in odšel v ZDA.

Sergij Vilfan v domači dnevni sobi leta 1966 (v privatni lasti)

DIE LEX COMMISSORIA IN DER SLOWENISCHEN JURISTISCHEN PRAXIS

MARKUS BRUCKMÜLLER

1. Einleitung

1.1. Die Wahl des Themas fiel unter anderem aufgrund einer vor wenigen Jahren gemachten Erfahrung bei der Teilnahme des Autors als Vertreter einer Vertragspartei an einer Beurkundung eines Anteilspfandvertrages, bei welcher vom slowenischen Notar bei einer Vertragsklausel die Ansicht geäußert wurde, es handle sich um eine verbotene Verfallsklausel, die deshalb nichtig sei.

Diese Vertragsklausel sah das Recht des Pfandgläubigers vor, den verpfändeten Geschäftsanteil nach Fälligkeit des Pfandes zu einem nach Fälligkeit des Pfandes (durch einen Wirtschaftsprüfer) festzustellenden Marktwert erwerben zu können.

1.2 Bei der Nachforschung in der slowenischen juristischen Literatur stieß der Autor auf insbesondere einen sehr detaillierten Aufsatz von L. Varanelli¹ zur Lex commissoria, der im folgenden Beitrag Berücksichtigung finden wird.

Der Aufsatz verwies bei der historischen Entwicklung des Instituts in einer Fußnote auf die rechtshistorischen Ausführungen in der Rechtsgeschichte der Slowenen von Sergij Vilfan.² An dieser Stelle erläutert Vilfan den Unterschied zwischen dem mittelalterlichen Verfallspfand, bei dem im Fall der Nichtzahlung der besicherten Schuld die als Pfand gegebene Sache an den Pfandgläubiger verfällt, und dem in der Neuzeit bis heute geltenden Pfand, bei dem der Pfandgläubiger die Sache im Fall der Fälligkeit des Pfandes verwerten (veräußern) und sich aus dem Erlös befriedigen kann (Befriedigungspfandrecht).

Mit dem Verbot der Lex commissoria befasste sich vor wenigen Jahren auch der slowenische Oberste Gerichtshof in einer vielbeachteten Entscheidung Vida Kunčič – Orion.³ Anhand dieser Entscheidung soll im zweiten Teil des vorliegenden Beitrags die Anwendung des Verbots der *Lex commissoria* in der aktuellen juristischen Praxis beleuchtet werden. Im Beitrag sollen auch rechtsvergleichende Hinweise zum österreichischen Recht eingeblendet werden.

¹ Varanelli, Lex commissoria, Pravna praksa 2002, Nr 20, Seite 15 ff.

² Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, Seite 241.

³ Oberster Gerichtshof der Republik Slowenien, Urteil und Beschluss II Ips 427/2003 = Podjetje in delo 8/2004, Seite 1973.

2. Begriff und Entwicklung

2.1 Definition; Zweck des Verbotes

Unter der *Lex commissoria* versteht man allgemein eine Vertragsklausel, mit der Pfandgläubiger und Pfandbesteller vereinbaren, dass die als Pfand gegebene Sache im Fall der Nichtbezahlung der besicherten Schuld ins Eigentum des Pfandgläubigers übergehe, mit anderen Worten, zu seinen Gunsten verfalle.⁴

Eine solche Verfallsabrede ist schon seit der Zeit des römischen Rechts verboten und daher nichtig.⁵

2.2 Gültigkeit der Regelung auf dem Gebiet des heutigen Slowenien

Auf dem Gebiet des heutigen Slowenien gilt das Verbot der *lex commissoria* schon sehr lange.

Als gesatztes Recht galt mit Inkrafttreten des allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches in den ehemaligen Illyrischen Provinzen im Jahr 1915 die das Verbot der Verfallklausel enthaltende Bestimmung des § 1371 des allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches auch im (Großteil des Gebiets des) heutigen Slowenien.⁶

§ 1371 ABGB bestimmt in einer Generalklausel, dass alle der Natur des Pfand- und Darlehensvertrages entgegenstehenden Bedingungen und Nebenverträge ungültig sind. Dazu zählt die Vereinbarung, dass nach der Verfallzeit der Schuldforderung das Pfandstück dem Gläubiger zufalle und dass er es nach Willkür, oder in einem schon im voraus bestimmten Preise veräußern, oder für sich behalten könne (...).⁷ Diese Bestimmung gilt in Österreich unverändert nach wie vor.

⁴ Varanelli, *Lex commissoria*, Pravna praksa 2002, Nr 20, Seite 15 ff; Tratnik in Juhart et al., *Stvarnopravni zakonik s komentarjem* (2004), Anm. 2 zu Art 132, Seite 603; Cigoj, *Komentar obligacijskih razmerij – Veliki komentar Zakona o obligacijskih razmerjih*, Band IV. (1986), Anm. II zu Art 973, Seite 2605; in Österreich zB Kozjol/Welser, *Bürgerliches Recht*, 13. Auflage (2006) Seite 393; Hofmann in Rummel, *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, 3. Auflage (2002) § 1371 Rz 3 mit weiteren Nachweisen.

⁵ Varanelli, *Lex commissoria*, Pravna praksa 2002, Nr 20, Seite 15 ff; für Fälle im römischen Recht siehe bei Kranjc, *Primeri iz rimskega prava* (1991), Seite 105 f, insb. das Zitat der Const. C. 8, 34, 3.

⁶ Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen* (1968), Graz, 228.

⁷ Siehe auch Friedmann/Sandig/Wach (Hrsg.), *Das österreichische Recht*, Band 2, Seite 131. Der slowenische Wortlaut des § 1371 des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches findet sich zB in *Občni državljanski zakonik v besedilu treh delnih novel*, in Übersetzung von Božidar Ježek und Fran Regally, Tiskovna zadruga v Ljubljani (1928):

»Neveljavni so vsi pogoji in postranske pogodbe, ki so protivni naravi zastavne in posojilne pogodbe. To so dogovori: da pripade zastavljena stvar upniku, ko poteče rok za plačilo terjatve, da sme upnik zastavo poljubno ali za že naprej določeno ceno odsvojiti ali zase pridržati, da ne sme dolжник nikdar rešiti zastave ali nepremičnine zapisati nikomur drugemu, ali da ne sme upnik po preteku plačilnega roka zahtevati prodaje zastave.«

In Slowenien galten nach 1945 die Regelungen des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetz weiter in Form von »Rechtsregeln« (*pravna pravila*), die nicht Gesetzeskraft hatten, jedoch als allgemein anerkannte Regeln angewandt wurden.⁸ Es gehörte das Verbot der *lex commissoria* weiter dem Rechtsbestand in Slowenien an, wenn auch in abgeschwächter – und in klassische rechtliche Begriffe nicht recht einordenbarer – Form.

Das Verbot der Verfallsklausel findet sich wieder im jugoslawischen Schuldgesetzbuch,⁹ das in Artikel 973 eine sehr ähnliche Regel enthielt: Nichtig war demnach eine vertragliche Regelung, mit der bestimmt wird, dass eine verpfändete Sache im Fall der Nichtbezahlung der besicherten Schuld ins Eigentum des Pfandgläubigers übergeht, und eine vertragliche Regelung, nach welcher der Gläubiger den Pfandgegenstand zu einem im vorhinein bestimmten Preis verkaufen oder für sich behalten könnte.

Wir bemerken einen wichtigen Unterschied zur Regelung des § 1371 ABGB: Während dieser eine Generalklausel voranstellt, dass »alle der Natur des Pfand- und Darlehensvertrages entgegenstehenden Bedingungen und Verträge« nichtig sind, und dann unter anderem auch die Verfallsklausel beispielsweise erwähnt, scheint Artikel 973 des Schuldgesetzbuches enger gefasst zu sein, denn er zählt offenbar zwei Verfallsklauseln taxativ auf, die nichtig sind.

Parallel zu Artikel 973 des Schuldgesetzbuches enthielt seit dem Jahr 1980 Artikel 69 des Gesetzes über die grundlegenden eigentumsrechtlichen Verhältnisse¹⁰ eine ähnliche Regelung. Nichtig ist eine Bestimmung in einem Hypothekenvertrag, mit dem der Hypothekargläubiger sich das Recht ausbedingt, sich im Fall der Nichttilgung der Schuld so zu befriedigen, dass er das Eigentumsrecht an der verpfändeten Liegenschaft erlangt, dass er die Früchte der Liegenschaft zieht oder dass er die Liegenschaft auf andere Weise nutzen wird.

Beide Bestimmungen galten bis zum Inkrafttreten des neu kodifizierten Sachenrechts im Jahr 2003.

Die derzeit, seit 1. Januar 2003 in Kraft stehende Bestimmung des Artikels 132 des Sachenrechtsgesetzbuches¹¹ lautet (übersetzt):

»(1) Eine vertragliche Bestimmung, wonach eine verpfändete Sache in das Eigentum des Pfandgläubigers übergeht, wenn dessen Forderung bei Fälligkeit nicht getilgt ist, und über den Verkauf der verpfändeten Sache zu einem im vorhinein bestimmten Preis sind nichtig, wenn dieses Gesetz nichts anderes bestimmt.

⁸ Zakon o razveljavljenju pravnih predpisov, izdanih pred 6. aprilom 1941 in med sovražnikovo okupacijo, Amtsblatt FLRJ, 96-699/1947.

⁹ Zakon o obligacijskih razmerjih, Amtsblatt SFRJ, Nr. 29-462/1978.

¹⁰ Zakon o temeljnih lastninskopravnih razmerjih, Amtsblatt SFRJ, Nr 6-88/1980.

¹¹ Stvarnopravni zakonik, Amtsblatt RS, Nr 87/2002.

(2) *Vereinbarungen über die Übertragung des Eigentumsrechts und den Verkauf zu einem bestimmten Preis sind wirksam, wenn sie nach Fälligkeit der besicherten Forderung vereinbart werden.*«

Artikel 132 des Sachenrechtsgesetzbuches bestimmt also die Nichtigkeit einer Vertragsklausel, mit der die Parteien vereinbaren, dass bei Nichttüllung der besicherten Fälligkeit:

(1. Fall) eine verpfändete Sache in das Eigentum des Pfandgläubigers übergeht, oder

(2. Fall) die verpfändete Sache zu einem im vorhinein bestimmten Preis veräußert wird.

Artikel 146 des slowenischen Sachenrechtsgesetzbuches enthält eine weitere Einschränkung für Pfänder an unbeweglichen Sachen: Ein vertragliches Verbot, eine verpfändete Liegenschaft einem anderen zu verschreiben, ist nichtig. Dies wahrt die Verfügungsbefugnis des Schuldners, weitere Pfänder an der Liegenschaft zu bestellen (siehe auch § 1371 ABGB).

2.3 Zweck und Reichweite des Verbots

Zweck des Verbots der Verfallsklausel ist der Schutz des Pfandbestellers, der davor geschützt werden soll, ein (meist wertvolleres) Pfand im Fall des Verzugs an den Pfandgläubiger zu verlieren, insbesondere auch vor dem Hintergrund, dass der Pfandbesteller im Zeitpunkt des Abschlusses des Pfandvertrages typischerweise damit rechnet, dass es zur Pfandverwertung gar nicht kommen werde.¹² Im Regelfall hat weiters der Pfandbesteller, der gleichzeitig um die Zuzahlung eines Darlehens ansucht und im Moment des Vertragsabschlusses auch darauf angewiesen ist, es zu erhalten, wenig Wahlfreiheit, und ist daher auch ungünstige Klauseln zu akzeptieren bereit.¹³

Nachdem das Gesetz selbst den Fall der offenen Verfallsklausel einerseits, andererseits aber auch eine Unterart bzw. Umgehung des Verbotes explizit erwähnt, ist daraus richtigerweise zu folgern, dass das **Verbot weit auszulegen** ist, damit auch andere Alternativen möglicher Umgehungen umfasst werden. Nach herrschender Ansicht in Slowenien unterliegen auch **Sicherungsübereignungen**¹⁴ den Auflagen der Lex commissoria.

Der Zeitpunkt, ab dem Verfalls- bzw. ähnliche Abreden wieder zulässig werden, ist der Verzug der Bezahlung der besicherten Forderung: Nach Fälligwerden

¹² Hofmann in Rummel, Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, 3. Auflage (2002) § 1371 Rz 1.

¹³ Tratnik in Juhart et al., Stvarnopravni zakonik s komentarjem (2004), Anm. 2 zu Art 132, Seite 603.

¹⁴ Varanelli, Fiduciarni posel, Pravna praksa 26/2002, 18.

der besicherten Forderung ist die Vereinbarung über den Verfall des Pfandgegenstandes zugunsten des Pfandgläubigers zulässig.¹⁵

Nicht zulässig sind **Umgehungen** des Verbotes, beispielsweise die Vereinbarung des für den Fall der Nichteinlösung des Pfandes bedingten Kaufes.¹⁶ Nicht unzulässig aber ist – auch schon vor dem Verfall – die unbedingte Überlassung des Pfandgegenstandes an Zahlungs statt.¹⁷

Aufgrund des Schutzzwecks des Verbotes stellt es nach herrschender Ansicht¹⁸ keine Verletzung des Verbots der *lex commissoria* dar, wenn im Pfandvertrag festgelegt wird, dass im Fall des Verzugs des Schuldners das Pfand in das Eigentum zum, im Zeitpunkt der Fälligkeit durch einen unabhängigen Dritten festgestellten, Marktwert übergeht oder zu einem vom Dritten festgestellten Marktwert an einen Dritten veräußert wird. Durch die objektive Feststellung des Marktwertes des Pfandes zum Zeitpunkt der Fälligkeit ist der Schuldner geschützt, da er ja nicht im vorhinein dem Verfall des Pfandes zu einem – möglicherweise ungünstigen – Preis zustimmt, sondern zu einem Preis, den ein Dritter (ein Schätzgutachter) festlegt.

Der Preis, zu dem die Sache vom Pfandgläubiger oder einem Dritten erworben werden kann, ist in diesem Fall nach der Fälligkeit bestimmbar, nicht jedoch im vorhinein bestimmt. Der Gesetzeswortlaut ist hier klar und es ist daher nicht angebracht, den Gesetzeswortlaut so zu ergänzen, dass auch nach Fälligkeit »bestimmbare« Preise vom Verbot umfasst wären. Willkür des Pfandgläubigers ist dadurch vertraglich ausgeschlossen.

Als **Zwischenergebnis** für unseren in der Einleitung geschilderten Fall kann man daher festhalten, dass richtigerweise kein Verstoß gegen das Verbot der *lex commissoria* vorliegt, weil die vorgeschlagene Vertragsklausel nicht vorsah, dass das Pfand bei Fälligkeit zugunsten des Gläubigers verfalle oder zu einem im vorhinein bestimmten Preis veräußert würde. Die Vertragsklausel wäre demnach gültig. Der Notar müsste eine solche in einem Pfandvertrag enthaltene Klausel akzeptieren.

Rechtsfolge eines Verstoßes gegen die *Lex commissoria* (oder anderer unerlaubter Klauseln) ist die Nichtigkeit der Klausel. Soweit der Vertrag auch ohne die Verfallsklausel bestehen bleiben kann und diese weder eine Vertragsbedingung noch das entscheidende Motiv für den Abschluss des Geschäftes war, liegt nur

¹⁵ *Tratnik in Juhart et al., Stvarnopravni zakonik s komentarjem* (2004), Anm. 3 zu Art 132, Seite 603.

¹⁶ Urteil II Ips 260/99 vom 16.12.1999; in Österreich: OGH SZ 35/129.

¹⁷ In Österreich: *Hofmann in Rummel*, Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, 3. Auflage (2002) § 1371 Rz 3.

¹⁸ *Varanelli*, Fiduciarni posel, Pravna praksa 26/2002, 18; in Österreich: *Hofmann in Rummel*, Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, 3. Auflage (2002) § 1371 Rz 4.

Teilnichtigkeit vor. Der davon nicht betroffene Teil des Vertrages bleibt damit grundsätzlich in Kraft.¹⁹ Bei der Beurteilung, ob teilweise oder gänzliche Nichtigkeit des Vertrages vorliegt, ist aber der Inhalt des gesamten Rechtsverhältnisses zu berücksichtigen.

2.4 Verhältnis zwischen Abrede im Pfandvertrag über Verkauf zum Marktpreis und Verwertungsbestimmungen?

Aus einem Gegenschluss zum österreichischen § 1371 ABGB (zu den Worten »im voraus bestimmter Preis«) könnte sich ergeben, dass – alternativ zur notwendigen gerichtlichen Feilbietung gemäß § 461 ABGB – zwischen den Parteien die außergerichtliche Pfandverwertung vereinbart werden könnte, nachdem die Regeln über den automatischen Verfall des Pfandes nach Fälligkeit der besicherten Verbindlichkeit nicht mehr gelten. Relevant ist dies bei der Verwertung unbeweglicher Sachen, für welche § 461 ABGB die gerichtliche Verwertung vorsieht.

Dies war in Österreich lange Zeit unklar. *Holzner*²⁰: »Diese Unklarheit ist so alt wie das ABGB selbst.« Klärung sollte JMV RGBI 1860/212 geben, die anordnete, dass der Hypothekargläubiger – unabhängig von einem Gegenschluss zu § 1371 ABGB – seine Forderung gerichtlich nur mittels Klage geltend machen könne. Diese Bestimmung fiel in Österreich dem Bundesrechtsbereinigungsgesetz²¹ zum Opfer, das die Bestimmung aufhob (ohne weiterführende inhaltliche Begründung). *Holzner*²² neigt dazu, den Grundsatz des JMV kontinuierlich weiterzuschreiben, und nicht daraus schließen zu wollen, dass nunmehr von § 461 ABGB abweichende Verwertungsvereinbarungen gewollt sein sollten.

Wie wäre die Situation in Slowenien? Grundsätzlich gilt auch hier die gerichtliche Verwertung dinglicher Sicherheiten an Liegenschaften (Artikel 153 des Sachenrechtsgesetzbuches). Bewegliche Sachen können auch im Wege des außergerichtlichen Verkaufs verwertet werden.

Die alternative Verwertung eines Pfandgegenstandes durch entsprechende Vereinbarung nach Fälligkeit könne – so *Varanelli*²³ – auch als Hingabe an Zahlungs Statt (gemäß Artikel 283 des Schuldgesetzbuches) stattfinden. ME ist dies

¹⁹ *Tratnik* in *Juhart* et al., *Stvarnopravni zakonik s komentarjem* (2004), Anm. 2 zu Art 132, Seite 603.

²⁰ *Holzner*, *Praxisfragen dinglicher Kreditsicherheiten, Eine Rechtsprechungsanalyse*, Österreichisches Bankarchiv 12/04, 944 ff.

²¹ Bundesgesetz zur Bereinigung der vor 1946 kundgemachten einfachen Bundesgesetze und Verordnungen (Erstes Bundesrechtsbereinigungsgesetz – 1. BRBG).

²² *Holzner*, *Praxisfragen dinglicher Kreditsicherheiten, Eine Rechtsprechungsanalyse*, Österreichisches Bankarchiv 12/04, 945.

²³ *Varanelli*, *Prenos lastninske pravice v zavarovanje*, *Podjetje in delo* 6/2005, 1355.

eine auch schon vor Fälligkeit des Pfandrechts gegebene Möglichkeit, nachdem durch die Überlassung an Zahlungs Statt die Verbindlichkeit getilgt wird.²⁴

2.4 Bestimmungen über Verwertung kaufmännischer Pfänder als Richtlinie für die Auslegung der Zulässigkeit oder Unzulässigkeit vertraglicher Abreden zu Pfandverträgen?

In Österreich ist die Auffassung herrschend, dass die zwingenden Regeln für kaufmännische Pfänder (Art 8 Nr 14 EVHGB) als Richtlinie bei der Beurteilung der Zulässigkeit einer vertraglichen Verfallsklausel gelten können, und zwar bei der Beurteilung der Frage, ob der Pfandgläubiger bei der Pfandverwertung Willkür übt.²⁵

Die Bestimmungen des Art 8 Nr 14 EVHGB regelten (bis zum Inkrafttreten des Unternehmensgesetzbuches) die Verwertung verpfändeter Sachen im Freihandverkauf. Bedingung für diese erleichterte Verwertung ist/war, dass ein beiderseitiges Handelsgeschäft vorliegt und dass Gegenstand des Pfandrechts bewegliche Sachen sind.

Nachdem das slowenische Schuldrecht weder die Generalklausel des § 1371 Abs 1 Satz 1 ABGB kennt noch das Tatbestandselement der Willkür in Art 132 des Sachenrechtsgesetzes erwähnt ist, scheint es für das slowenische Recht nicht angebracht zu sein, die Bestimmungen mit Verweisen auf die Verwertung kaufmännischer Pfänder auszufüllen.

Die Grundsätze für die Verwertung verpfändeter Sachen sind wie folgt:

2.4.1 Verwertung der verpfändeten Sache

Bei der **Verwertung der verpfändeten Sache** unterscheidet das Gesetz zwischen der Verwertung **beweglicher und unbeweglicher Sachen**.

a) Bei **beweglichen Sachen** ist der freihändige Verkauf zum Markt- oder Börsenpreis oder die Verwertung in außergerichtlicher oder gerichtlicher Versteigerung zulässig, wenn die Parteien dies vereinbaren. Bei Verträgen zwischen Wirtschaftssubjekten wird die Vereinbarung über den Freihandverkauf der verpfändeten beweglichen Sache vermutet (Artikel 167 Abs 1 des Sachenrechtsgesetzbuches).

Bei dieser Regelung stellt sich die Zweifelsfrage, ob der freihändige Verkauf einer beweglichen Sache möglich ist, wenn diese weder einen Markt- noch einen Börsenpreis aufweist. Die slowenische Kommentarliteratur ist hier nicht eindeutig.²⁶

²⁴ Ebenso in Österreich: *Hofmann in Rummel*, Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, 3. Auflage (2002) § 1371 Rz 3.

²⁵ *Hofmann in Rummel*, ABGB³ § 1371 Rz 4; *Frotz*, Kreditsicherung 121; RdW 1987, 324.

²⁶ *Berden in Juhart et al.*, Stvarnopravni zakonik s komentarjem (2004), Anm. zu Art 167, Seite 730.

Klar fällt die Beantwortung dort aus, wo Pfandgegenstand beispielsweise Aktien eines börsennotierten Unternehmens sind. Eindeutig ist die Antwort auch dort, wo eine Warenbörse existiert, die einen Börsepreis für die verpfändeten Sachen festlegt. Fraglich ist aber, ob für Pfandgegenstände, für die ein (institutionalisierter) Markt nicht besteht, ein Freihandverkauf zulässig ist.

Meines Erachtens ist eine weite Auslegung angebracht. Sachen, die Gegenstand des rechtlichen Verkehrs sein können, und für die ein zumindest feststellbarer Marktwert besteht, sollten dem Freihandverkauf zugänglich sein. Auch die Berücksichtigung der Interessen des Pfandschuldners kann für die freihändige Verwertung sprechen: Es kann ja umso mehr auch im Interesse des Pfandbestellers sein, dass der Pfandgläubiger sich aus der verpfändeten Sache befriedigt, insbesondere wenn der Pfandschuldner nicht über ausreichende Barmittel verfügt, und durch eine günstige Verwertung die Schuld des Schuldners entsprechend getilgt oder zumindest reduziert wird. Dem Schutzbedürfnis des Schuldners kann insoweit Rechnung getragen werden, als der Marktwert durch einen Gutachter festgestellt wird.

Im Rechtsvergleich enthält § 1221 des deutschen BGB eine ähnliche Bestimmung wie Artikel 167 des slowenischen Sachenrechtsgesetzbuches. Bedingung für den Freihandverkauf ist in Deutschland, dass für den zu verwertenden Gegenstand tatsächlich ein Markt- oder Börsepreis besteht. Der Freihandverkauf ist nicht zulässig, wenn nicht zumindest ein Marktpreis besteht.²⁷

b) Bei **unbeweglichen Sachen** ist ein Freihandverkauf nicht vorgesehen. Sie werden durch gerichtliche Versteigerung verwertet. Die Verwertung erfolgt zwingend im Wege der gerichtlichen Verwertung durch (gerichtliche) Versteigerung. Der Pfandgläubiger befriedigt sich aus dem Veräußerungserlös und ist verpflichtet, den Betrag, der den Betrag der fälligen Schuld des Pfandschuldners überschreitet (*Hyperocha*) herauszugeben.

In Slowenien werden Pfandverträge üblicherweise in Form **unmittelbar vollstreckbarer Notariatsakte** abgeschlossen (siehe Art 4 Notarsgesetz; Art 142 Sachenrechtsgesetzbuch; Grundbuchgesetz; Exekutionsgesetz). Der Vorteil des Abschlusses eines unmittelbar vollstreckbaren Notariatsaktes liegt unzweifelhaft darin, dass der Pfandgläubiger bei Fälligkeit nicht zuerst eine gerichtliche Klage einzubringen hat, und erst nach erfolgreicher Prozessführung einen Vollstreckungstitel erwirkt, sondern dass schon aufgrund des Notariatsakts direkt auf die Pfandsache vollstreckt werden kann.

²⁷ Für Deutschland: Vergleiche *Palandt*, BGB § 1221 Rz 1).

2.5 Sonderfall Sale and lease-back

In der Praxis werden noch weitere Formen von Kreditsicherheiten angewandt, die nicht dem klassischen Pfand entsprechen, aber die gleichen Wertungsfragen aufwerfen.

Eine solche Art der Sicherheit ist das Sale and lease back, bei dem der Finanzier (die Leasinggesellschaft) die zu finanzierende Sache erwirbt, und an den Leasingnehmer zurückvermietet, der die Sache verwendet und dafür Entgelt in Form von Leasingraten leistet. Nach Ablauf der Leasingdauer hat der Leasingnehmer häufig die Option, die geleaste Sache zu einem bestimmten Restwert zu erwerben.²⁸

Die Praxis wendet die Bestimmungen über verbotene Vertragsklauseln beim Pfandvertrag analog auf Sale and lease back Konstruktionen an.

Nachdem das Leasing in Slowenien gesetzlich nicht explizit geregelt ist, gelten aufgrund der Judikatur²⁹ für das Leasing in Slowenien die Regeln des klassischen Zivil- und Wirtschaftsrechts. Sieht der Leasingvertrag die Möglichkeit des Verkaufs der geleasteten Sache vor, so übernimmt der Leasingvertrag die Charakteristika eines Kaufvertrags, für welchen dann die schuldrechtlichen Bestimmungen für den Ratenkauf oder den Kauf unter Eigentumsvorbehalt gelten. Enthält der Leasingvertrag mehrere Elemente, so gelten für die Beurteilung ihrer Wirksamkeit die entsprechenden anderen Regeln des Zivil- und Wirtschaftsrechts.³⁰

Beim Finanzierungsleasing ist – wirtschaftlich gesehen – der Leasinggegenstand als Sicherheit für die Gewährung der Liquidität anzusehen. Der Leasinggeber hat typischerweise kein Interesse, den Leasinggegenstand endgültig für sich zu behalten. Typischerweise hat der Leasingnehmer nach Ablauf der Leasingdauer die Option, den Leasinggegenstand zu einem bestimmten Restkaufpreis zu erwerben.

Problematisch wird der Fall dann, wenn der Leasingnehmer von der Option keinen Gebrauch macht. Sehen die Vertragsbedingungen vor, dass der Leasinggeber die Differenz zwischen dem vereinbarten Restwert und einem höheren Verkehrswert nicht herausgeben muss, so ist darin – analog Artikel 132 des Sachenrechtsgesetzbuches (für Österreich: § 1371 Satz 2 ABGB) – eine verbotene Verfallsklausel zu erblicken. Nachdem beim Sale and lease back Geschäft der Siche-

²⁸ Für Österreich: *Czermak*, Das Besitzkonstitut beim Sale- and lease-back Verfahren, Österreichisches Bankarchiv 4/87, 232 ff.

²⁹ Urteil des Obersten Gerichtshofes RS, Ips 404/99, vom 29. 03. 2000.

³⁰ *Prelesnik*, Najpomembnejše pogodbene klavzule pri leasing pogodbi v praksi, v V. Posvetovanje: Aktualna pravna vprašanja gospodarskih poslov, Rogaška Slatina 22. do 24. maj 1997.

rungszweck im Vordergrund steht, ist die Grundlage für eine Analogie zu den entsprechenden Bestimmungen zum Pfandvertrag gegeben.

3. Entscheidung des slowenischen Obersten Gerichtshofes in der Sache »Orion« im Jahr 2004

Der Oberste Gerichtshof hatte sich in der Sache II Ips 427/2003 (»Orion«) mit einer Sache zu befassen, in der die oben abstrakt erörterten rechtlichen Fragen anhand eines praktischen Falles beleuchtet werden können.

3.1 Sachverhalt

Der Zweitkläger hatte sich bei der erstbeklagten Partei, der Leasinggesellschaft Orion Ltd. d.o.o. (»Orion«) um die Erteilung eines Kredits beworben. Nach längeren Verhandlungen stimmte Orion der Erteilung des Kredits zu, jedoch nur in der Form verbundener Kaufverträge. Die Kläger, die Miteigentümer zweier Grundstücke waren, verkauften diese mit Kaufvertrag vom 24. 6. 1999 an Orion um einen Kaufpreis von DM 151.420.

Gleichzeitig mit dem Abschluss dieses Vertrages erteilten die Kläger dem Zweitbeklagten, der zu diesem Zeitpunkt Angestellter bei Orion war, eine **Vollmacht**, die ihn ermächtigte, im Namen und auf Rechnung der Vollmachtgeber mit Orion einen Kaufvertrag und einen Kaufvertrag mit **Eigentumsvorbehalt**, einschließlich eines unmittelbar vollstreckbaren Notariatsakts für die kaufgegenständlichen Grundstücke abzuschließen.

Am 15. 7. 1999 wurde der zweite Kaufvertrag (in Form eines Notariatsakts) abgeschlossen, mit dem zwischen der erstbeklagten Partei als Verkäuferin und den Klägern als Käufer ein Kaufvertrag unter Eigentumsvorbehalt vereinbart wurde, mit dem Orion die vertragsgegenständlichen Grundstücke um einen Kaufpreis von DM 151.320 wieder zurückverkaufte. Der Kaufpreis war in 120 Monatsraten von je DM 1.261 zu entrichten und wurde solidarisch von allen drei Klägern geschuldet. Für den Fall der Verletzung der Verpflichtungen der Kläger bestimmte der Kaufvertrag eine **Vertragsstrafe** in der Höhe von **28% des Kaufpreises** (DM 42.369).

Der Kaufvertrag mit Eigentumsvorbehalt enthielt auch eine Aufsandungserklärung (Intabulationsklausel), die die grundbücherliche Einverleibung des Eigentums zugunsten der Kläger genehmigte. Diese war jedoch mit Zahlung des Gesamtkaufpreises aufschiebend bedingt, sodass den Klägern die Eintragung ins Grundbuch erst genehmigt war, sobald die letzte Rate bezahlt war.

Der Kaufvertrag mit Eigentumsvorbehalt vom 15. 7. 1999 enthielt auch die Bestimmung, dass Orion vom **Vertrag einseitig** zurücktreten kann, wenn die Käufer mit der Zahlung mindestens zweier Monatsraten in Verzug gerieten und die ausstehenden Raten nicht binnen 30 Tagen ab schriftlicher Abmahnung bezahlten.

Im Fall des Rücktritts vom Vertrag durch Orion musste Orion den Käufern eine allfällige **Differenz** zwischen der **Vertragsstrafe**, dem entstandenen **Schaden** und den **bereits geleisteten Monatsraten** einerseits und dem allfälligen Kaufpreis für die Grundstücke andererseits erstatten, und zwar nach Erhalt des Kaufpreises des anderen Käufers, an den Orion die Grundstücke veräußert.

Nach der Bezahlung von 10 Monatsraten geriet der Zweitkläger in Verzug mit der Bezahlung der Raten. Er ersuchte Orion um Stundung. Diese wurde jedoch nicht gewährt.

Die Kläger klagten Orion unter anderem auf Nichtigkeit des Kaufvertrages vom 24. 6. 1999 und vom 15. 7. 1999 und machten zusätzlich materiellen Schaden von SIT 717.736 und immateriellen Schaden von SIT 1,5 Mio für jeden Kläger geltend.

3.2 Entscheidung des Obersten Gerichtshofes

Der Oberste Gerichtshof stellte in seiner Entscheidung die Nichtigkeit beider Kaufverträge, also des Kaufvertrages vom 24. 6. 1999 und des Kaufvertrages vom 15. 7. 1999 fest und hob die Urteile des Erst- und Zweitgerichts auf, die das Klagebegehren auf Feststellung der Nichtigkeit der beiden Verträge abgewiesen hatten.

Der Oberste Gerichtshof begründete seine Entscheidung folgendermaßen:

Grundsätzlich stellt der Oberste Gerichtshof fest, dass sogenannte »fiduziarische Rechtsgeschäfte« (im wesentlichen handelt es sich dabei um Sicherungsübertragungen und andere Formen der Kreditsicherheiten) die – vor Inkrafttreten des Sachenrechtsgesetzbuches (Amtsblatt RS, Nr 87/2002) – teilweise nicht explizit geregelt waren, zwar atypische Rechtsgeschäfte sind, aber aufgrund des Grundsatzes der Privatautonomie nicht von vorneherein unwirksam wären.³¹

Gleiche wirtschaftliche Wirkung könne durch den Abschluss anderer, typischer Rechtsgeschäfte erzielt werden. Wie im vorliegenden Fall kann eine kreditsuchende Person mit einer anderen, die bereit ist, einen Kredit zu erteilen, zwei verbundene Verträge abschließen:

³¹ Zitiert werden OGH-Erkenntnisse VS RS II Ips 522/98 vom 24. 6. 1999, II Ips 493/98 vom 15. 7. 1999 und II Ips 260/99 vom 16. 12. 1999. Siehe auch die zustimmende Besprechung der Entscheidung von *Varanelli*, Potemkinove vasi fiduciarnih poslov, Pravna praksa 32/2004, 3.

Die den Kredit aufnehmende Partei verkauft eine bestimmte Sache (etwa eine Liegenschaft). Sie hat die Sache in Besitz und kauft sie wieder zurück, jedoch wird der Kaufpreis in Raten bezahlt. Mit der Kombination dieser beider Rechtsgeschäfte würden die wirtschaftlichen Ziele beider Parteien verwirklicht: Die eine Partei erhält finanzielle Mittel bei der gleichzeitigen Möglichkeit, die veräußerte Sache weiter zu nutzen, und die andere Partei verdient an den Zinsen für die Finanzierung und hat gleichzeitig eine dingliche Sicherheit. Wirtschaftlich gehe es daher um eine einheitliche Operation (ähnlich einem »Sale an lease-back«), juristisch handelt es sich aber um zwei selbständige Verträge.

Der wirtschaftliche Effekt der verbundenen Geschäfte kann auch weiter gehen. Der Partei, die finanziert, ermöglichen sie nämlich, eine Sache zu erhalten, die mehr wert ist als die Höhe der offenen Forderung; die finanzierte Partei verpflichtet sich im vorhinein, das Eigentumsrecht an der Sache endgültig zu verlieren, wenn sie ihre Verpflichtungen nicht erfüllt. Ein solches wirtschaftliches Ziel widerspreche der Verbot der *lex commissoria* (Artikel 69 des Gesetzes über die grundlegenden eigentumsrechtlichen Verhältnisse, Artikel 973 des Gesetzes über die Schuldverhältnisse – ZOR), beziehungsweise dem Zweck dieses Verbotes.

Sowohl die *lex commissoria* als auch die geschilderte Kombination der Rechtsgeschäfte hätten nämlich ein gemeinsames Element: Den Übergang des Eigentumsrechts an einer Sache auf den Gläubiger, wenn der Schuldner seine Verpflichtung nicht erfüllt (der Unterschied sei nur, dass im Fall der Hypothek der Gläubiger erst Eigentümer der Pfandsache *werde*, während der Gläubiger im Fall der Kombination von Kauf und Verkauf Eigentümer *bleibe*). Die rechtlichen Instrumente sind verschieden, der wirtschaftliche Zweck der gleiche.³² Genau dies sei hier wesentlich. Denn das gleiche ökonomische Ziel, Aufnahme eines Kredites unter gleichzeitiger weiterer Nutzung der Sache, die dem Kreditgeber als Sicherheit gegeben wird, ist auch mit anderen juristischen Mitteln erreichbar (zB mit einer Hypothek). Bei einer Kombination von Kauf und Verkauf kann aber die gleiche Konsequenz erzielt werden wie bei der verbotenen Verfallsklausel, nämlich dass die – wertvollere – Sache im Fall des (auch nur teilweisen) Verzugs mit der Rückzahlung zugunsten des Gläubigers verfällt.

Die Folgerung des Obersten Gerichtshofes lautet, dass die rechtliche Operation des Kaufs und des gleichzeitigen Rückverkaufs nur dann gültig ist, wenn bei ihr die Möglichkeit der Umgehung des Schutzzwecks des Verbots der *lex commissoria* ausgeschlossen ist.

Dies sei aber nur dann der Fall, wenn der Vertrag **Klauseln** enthalte, die das Ziel des Verbots der Verfallsklausel wahren, nämlich den Schuldner vor der Will-

³² Der Oberste Gerichtshof zitiert *Varanelli*, Operacija »Sale and lease back«, Pravna praksa 35/2002, 6.

kür zu bewahren, dass der Gläubiger eine Sache erhalten würde, die mehr wert wäre als die noch offene Forderung.³³ Solche Schutzklauseln regeln, dass der Gläubiger das Eigentumsrecht an der Sache behalten kann, nachdem ein Dritter die Sache bewertet hat (etwa ein beeideter Sachverständiger oder auf Grund einer bestehenden Preisliste bei Fälligkeit bzw. auf Grund eines Marktpreises), und der Gläubiger dem Schuldner eine **allfällige Differenz** zwischen der offenen Forderung des Wertes der Sache herauszugeben hat. Bei Klauseln, die eine endgültige Übertragung des Eigentumsrechts auf den Gläubiger für den Fall regeln, dass dem Schuldner die Zahlung der geschuldeten Raten nicht gelingt, und die Differenz nicht ausbezahlt wird, ist der Missbrauch offensichtlich: Solche Vereinbarungen erfüllen alle Zeichen einer verbotenen Verfallsklausel.

Im vorliegenden Fall seien beide Rechtsgeschäfte als Teile eines einheitlichen rechtlichen Vorgangs zu werten.

Nach Ansicht des Obersten Gerichtshofes müssten die beiden verbundenen Rechtsgeschäfte, um sie als wirksam anzusehen, eine der oben beschriebenen Klauseln enthalten, um den Schuldner vor den negativen Auswirkungen einer Verfallsklausel zu schützen – dies gelte insbesondere vor dem Hintergrund der sehr kritischen finanziellen Situation des Kreditnehmers.

Der Oberste Gerichtshof befasst nicht sehr eingehend mit der Vertragsklausel, dass »*der Verkäufer den Käufern [im Fall des Rücktritts vom Vertrag] eine allfällige Differenz zwischen der Vertragsstrafe, dem entstandenen Schaden und den bereits geleisteten Monatsraten einerseits und dem allfälligen Kaufpreis für die Grundstücke andererseits erstatten muss, an den Orion Ltd. d.o.o. die Grundstücke veräußert*«.

Obwohl also das Vertragswerk eine vertragliche Klausel vorsieht, die einen Ausgleich zugunsten der Kreditnehmer vorsieht, genügt dies dem Obersten Gerichtshof nicht. Es genügt ihm offenbar auch nicht, dass Orion die Liegenschaft gemäß dieser Vertragsklausel veräußern muss, und dass die Liegenschaft nicht – wie bei der *lex commissoria* vorgesehen – zugunsten Orions verfällt.

Der Oberste Gerichtshof sieht diese Klausel also allen diesen Bedenken zum Trotz (und abweichend von der Meinung des Höheren Gerichts in Ljubljana), als nicht ausreichend an, um einen Missbrauch des Gläubigers hintanzuhalten.

Denn die Klausel erwähne zwar den Verkauf, verpflichte aber den Gläubiger nicht, den Kreditnehmern die Differenz zwischen dem Preis, zu dem diese die Liegenschaft an den Gläubiger veräußert hatten sowie den bis zur Veräußerung an einen Dritten aufgelaufenen Zinsen von 12,25% p.a., einerseits, und andererseits dem Preis, den der Dritte für den Erwerb der Liegenschaften zu bezahlen.

³³ Der Oberste Gerichtshof zitiert *Varanelli*, izigravanje zakona s pogodbo, Pravna praksa 26/2000; *Varanelli*, Fiduciarni posel, Pravna praksa 26/2002.

Die beiden Verträge seien daher **nichtig**.

In einem *obiter dictum* stellt der Oberste Gerichtshof überdies fest, dass bei Liegenschaften ein Eigentumsvorbehalt nicht zulässig sei, weil das Grundbuchsgesetz einen solchen nicht vorsehe.³⁴

Weiters stellt der Oberste Gerichtshof fest, dass der Mitarbeiter des Gläubigers, der den zweiten Kaufvertrag auf Grund der von den Kreditnehmern erteilten Vollmacht unterzeichnet hatte, seine **Vollmacht** nicht überschritten hatte.

3.3 Gedanken zur Entscheidung

3.3.1 Die Entscheidung in der Sache Orion war zur Zeit ihrer Veröffentlichung im Jahr 2004 medial sehr präsent. Ihr Inhalt, die Gründe und die möglichen Konsequenzen beschäftigten zur damaligen Zeit die juristische Profession intensiv.³⁵

3.3.2 Dem Ergebnis, dass die beiden gleichzeitig – beziehungsweise innerhalb knapper Zeitabstände abgeschlossenen – Kaufverträge Teile eines einheitlichen Rechtsgeschäftes sind, kann mE im Ergebnis zugestimmt werden. Die Parteien hatten die Konstruktion gewählt, die inhaltlich gesehen einem einheitlichen Rechtsgeschäft entspricht.

3.3.3 Es muss aber doch kritisch untersucht werden, ob die Begründung des Obersten Gerichtshofes, die zur Nichtigkeit des Rechtsgeschäfts führt, und die Berufung auf die *lex commissoria*, im vorliegenden Fall tatsächlich stichhaltig sind.

Wir rufen uns wieder in Erinnerung, wie das Verbot der *lex commissoria* im slowenischen Sachenrecht lautet: Verboten ist eine Vertragsklausel, aufgrund welcher eine verpfändete Sache bei Fälligkeit zugunsten des Pfandgläubigers verfällt, und eine Vertragsklausel, aufgrund welcher die Pfandsache nach Fälligkeit zu einem im vorhinein bestimmten Preis veräußert wird. Offenkundig sind beide Tatbestandselemente aber im vorliegenden Fall nicht erfüllt: Weder würde die Pfandsache zugunsten Orion verfallen, noch wird die Pfandsache zu einem im vorhinein bestimmten Preis veräußert.

Selbst wenn der Oberste Gerichtshof – unter Anwendung einer weiten, an Zweck und Telos der Vorgängerbestimmung, nämlich des österreichischen § 1371 ABGB angelehnten – Interpretation in einzelnen Klauseln eine unzulässige Abrede sieht, so müsste zuerst überprüft werden, ob wirklich eine gänzliche Nichtig-

³⁴ Dieses Argument erscheint nicht ganz stichhaltig, weil die bloße Nichtregelung eines Bereiches im Grundbuchsgesetz nicht automatisch bedeuten kann, dass ein Eigentumsvorbehalt bei unbeweglichen Sachen nicht möglich sei. Nach derzeit geltendem Recht (Artikel 63 des Sachenrechtsgesetzbuches) ist explizit die Vereinbarung von Eigentumsvorbehalten nur für bewegliche Sachen zulässig.

³⁵ Siehe etwa *Vranelli*, Potemkinove vasi fiduciarnih poslov, *Pravna praksa* 32/2004, 3.

keit des gesamten Geschäfts, oder doch bloß eine Teilnichtigkeit vorliegt. Die Frage kann an dieser Stelle nicht endgültig beantwortet werden, nachdem der Sachverhalt möglicherweise nicht zur Gänze im Urteil des Obersten Gerichtshofes wiedergegeben ist.

3.3.4 Nachdem aber die Konstellation und das Geschäft an sich bedenklich scheinen, ist zu untersuchen, ob das Rechtsgeschäft aus anderen Gründen teilweise oder zur Gänze nichtig sein könnte. Auffällig sind insbesondere die hohen finanziellen Verpflichtungen der Kreditnehmer aus dem Titel der Vertragsstrafe in der Höhe von 28% des Kreditbetrages für den Fall des Verzugs.

Eine Vertragsstrafe kann allerdings für in Geld bestehende Verbindlichkeiten nicht wirksam vereinbart werden (Art 247 Abs 3 des Schuldgesetzbuches (neu) – Art 270 Abs 3 des Schuldgesetzbuches (alt)).³⁶

Die Klausel über die Vertragsstrafe ist daher nichtig. Aufgrund des Art 88 des Schuldgesetzbuches (Art 105 des Schuldgesetzbuchs – alt) müsste das Rechtsgeschäft aber deswegen nicht gänzlich wegen Nichtigkeit entfallen, sondern sprechen Gründe für eine Teilnichtigkeit: Teilnichtig ist ein Rechtsgeschäft dann, wenn es auch ohne die nichtige Klausel aufrecht bleiben kann und wenn die nichtige Klausel nicht Vertragsbedingung oder entscheidendes Motiv für den Abschluss des Vertrages war.³⁷

Wenn sich noch weitere nichtige oder sittenwidrige Elemente des Rechtsgeschäftes ergeben würden – der Sachverhalt war dazu im Urteil des Obersten Gerichtshofes nicht ausreichend genau geschildert – so könnte dies zu einer Beurteilung des Rechtsgeschäftes als zur Gänze nichtig führen. Zu denken wäre hier etwa an einen Missbrauch der Vertretungsmacht aufgrund der ausgestellten Vollmacht, auf Elemente von Willensmängeln und dergleichen. Bei alledem ist aber auch der Umstand zu beachten, dass der zweite Kaufvertrag in Form einer öffentlichen Urkunde, also eines Notariatsaktes, abgeschlossen war. Mit diesem Umstand beschäftigte sich der Oberste Gerichtshof nicht; die Entscheidung, einen von einem mit öffentlichem Vertrauen ausgestatteten Notar aufgesetzten und von diesem beurkundeten Vertrag für nichtig zu erklären, hätte weitergehende Erläuterung erfordert.

³⁶ *Cigoj*, Kommentar obligacijskih razmerij – Veliki komentar Zakona o obligacijskih razmerjih, Band II. (1984), Anm. IV zu Art 270, Seiten 967 f.

³⁷ Ein ähnliches Ergebnis schlägt *Varanelli*, Potemkinove vasi fiduciarnih poslov, Pravna praksa 32/2004, 3, vor.

4. Konsequenzen der Entscheidung »Orion«

Die Entscheidung Orion führte zu einer weitgehenden Verschärfung sowohl einzelner Gesetze, insbesondere des Notarsgesetzes und zur Verabschiedung eines neuen Gesetzes über Verbraucherkredite.

In der juristischen Praxis war auch zu bemerken, dass die slowenischen Notare nach Veröffentlichung der Entscheidung begannen, die von ihnen zu beurkundenden Dokumente besonders genau durchzusehen (und manchmal auch kritischer zu sein als wahrscheinlich notwendig).

Literatur

- Bežek, Božidar und Regally, Fran (Übersetzung): Občni državljanski zakonik z dne 1. junija 1811, šte. 946 zb.p.z. v besedilu treh delnih novel. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1928.
- Cigoj, Stojan: Komentar obligacijskih razmerij – Veliki komentar Zakona o obligacijskih razmerjih, Band IV. Ljubljana: Uradni list SR Slovenije, 1986.
- Czermak, Constanze: Das Besitzkonstitut beim Sale- and lease-back Verfahren, Österreichisches Bankarchiv, 1987.
- Friedmann, E./Sandig, Arthur/Wach, Josef (Hrsg): Das österreichische Recht, Band 2. Wien, Berlin, Leipzig, Stuttgart, Bong, 1905.
- Frotz: Kreditsicherung 121, RdW, 1987.
- Hofmann in Rummel, Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, 3. Auflage, 2002.
- Holzner, Christian: Praxisfragen dinglicher Kreditsicherheiten. ÖBA, 2004, p. 944-956.
- Koziol, Helmut/Welser, Bürgerliches Recht. 13. Auflage, 2006.
- Kranjc, Janez: Primeri iz rimskega prava. Ljubljana: Uradni list RS, 1991.
- Ničnost prodajne pogodbe v zadevi Orion. Podjetje in delo. Ljubljana: GV Revije, No. 8, 2004, p. 1973.
- Prelesnik, Andraž: Najpomembnejše pogodbene klavzule pri leasing pogodbi v praksi. V Posvetovanje: Aktualna pravna vprašanja gospodarskih poslov, Rogaška Slatina 22. do 24. maj 1997.
- Tratnik, Matjaž in Juhart, Miha, et al.: Stvarnopravni zakonik s komentarjem. Ljubljana: GV Založba, 2004.
- Varanelli, Luigi: Prenos lastninske pravice v zavarovanje. Podjetje in delo. Ljubljana: GV Revije, No. 6, 2005.
- Varanelli, Luigi: Potemkinove vasi fiduciarnih poslov. Pravna praksa. Ljubljana: GV Revije, No. 32, 2004.
- Varanelli, Luigi: Operacija »Sale and lease back«. Pravna praksa. Ljubljana: GV Revije, No. 35, 2002.
- Varanelli, Luigi: Fiduciarni posel. Pravna praksa. Ljubljana: GV Revije, No. 26, 2002.
- Varanelli, Luigi: Lex commissoria, Pravna praksa. Ljubljana: GV Revije, No. 20, 2002.
- Varanelli, Luigi: Izigravanje zakona s pogodbo. Pravna praksa. Ljubljana: GV Revije, No. 26, 2000.
- Vilfan, Sergij: Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941. Graz: Leykam, 1968.
- Vilfan, Sergij: Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

4. Spomini na dr. Sergija Vlfana

Erinnerungen an Dr. Sergij Vilfan

Remembering Dr. Sergij Vilfan

MOJI SPOMINI NA DR. SERGIJA VILFANA

EVA GERKMAN SCAGNETTI

V posebno čast si štejem, da sem bila naprošena zapisati nekaj spominov in misli o dr. Sergiju Vilfanu, mojem prvem šefu v moji prvi zaposlitvi, ki sem jo začela leta 1957 v Mestnem arhivu Ljubljana. Čutim veliko prednost, da sem bila lahko zaposlena v arhivu prav tedaj, ko je bil dr. Sergij Vilfan ravnatelj Mestnega arhiva.

Ko sem prišla na razgovor za službo, me je sprejel ravnatelj dr. Sergij Vilfan. Imel je prav poseben pristop – delo v arhivu mi je opisal zelo pesimistično. Dejal je, da mora biti arhivar zelo delaven, vztrajen, priden, prijeti mora za vsako delo in se seveda dodatno učiti nemščine, saj je skoraj vse arhivsko gradivo zapisano v nemščini in to celo v gotici. Povedal mi je, da bom v nekaj mesecih spoznala posamezna delovna področja v arhivu, kjer se bom morala znati in dokazati svojo pripravljenost za delo (v arhivu je vsak po malem ekonom, skladiščnik, arhivski manipulant, snažilka itd.). Rekel je, da se mora vsakdo, ki sprejme službo v arhivu, izkazati v vseh delovnih fazah. Šele ko kandidat dokaže, da je sprejel vse faze dela ter način dela, da dr. Vilfan predlog za zaposlitev na upravni odbor, ki so ga tedaj poleg takratnega načelnika občine in nekaj drugih članov sestavljala še univerzitetni profesor dr. R. Kyovski in profesorica Vedamova.

Bila sem izredno vesela, da sem bila po vseh poskusnih fazah dela sprejeta v službo. Dr. Sergij Vilfan je dal takrat Mestnemu arhivu Ljubljana velik pečat. Njegovo ime je bilo sinonim za arhivistiko in res odlično sodelovanje med sodelavci, kar sem pri svojih poznejših zaposlitvah močno pogrešala. Poleg mene so bili takrat v arhivu zaposleni sami starejši arhivarji z dolgoletnimi izkušnjami, ki so me zelo lepo sprejeli. Imeli smo čudovit in spoštljiv odnos drug do drugega, čeprav sem bila od vseh deset let mlajša.

Dr. Sergij Vilfan je bil avtoriteta v pravem pomenu besede. Vsi so se ga bali, kajti za vsakega je vedel, kaj dela, in kritično je ocenjeval vsa dela, ki niso bila v skladu z njegovimi arhivskimi normami. Od nas je želel, da se potrudimo in da smo najboljši pri svojem delu.

Tako sem tudi jaz dobila svojo delovno nalogo. Določil mi je delovni prostor v podolgovati prehodni sobi v skladišču, kjer je bila majhna lesena miza s tintnikom in pljuvalnikom – to je bila nekoč delovna soba Antona Aškerca. Rekel mi je, da bom v sobi sama, ker se med delom ne govori, saj se tako največ naredi. Če česa ne bom znala, naj ga poiščem, če on ne bo dosegljiv, pa naj vprašam kakšnega

drugega arhivarja, saj mi bo vsak z veseljem priskočil na pomoč. Naročil je, da mi na mizo prinesejo celo goro katalogov ljubljanske normalke, datiranih od leta 1750, ki sem jih morala po Vilfanovih navodilih kronološko urediti in popisati. Seveda je bilo vse zapisano v nemščini in gotici. Bila sem čisto izgubljena, saj sem takrat prvič videla tako stare dokumente. Vendar se je dr. Vilfan samo smehljaj, mi ves čas dajal podporo in me vzpodbujal, da ne bi izgubila volje do dela. Dejal je, da se edino tako lahko človek česa nauči. Sproti mi je dajal navodila o strokovnem delu, ves čas pa je moje delo budno spremljal.

Posebnost dr. Vilfana je bila, da je imel v kolektivu Mestnega arhiva Ljubljana vsak ponedeljek zjutraj točno ob osmi uri strokovni sestanek, kjer smo potem lahko razpravljali o vseh problemih, ki so se prejšnji teden pojavili pri delu. Vsak od nas si je moral narediti tedenski delovni načrt in kdor tega dela v zastavljenem roku ni uspel opraviti, je moral to dr. Vilfanu dobro argumentirati. Tu ni poznal šale. Želel je, da vsak sam presodi, koliko dela lahko opravi v enem tednu. Mislim, da so bile to zares dobre zamisli, ki bi lahko veljale tudi danes.

Dodeljena naloga me je zelo pritegnila, zato sem delo vzela resno. Dodatno sem se učila nemščine pri neki profesorici, kjer sem srečala tudi nekatere druge arhivske delavce. Mojo zagnanost je opazil tudi dr. Vilfan, zato mi je vsak prosti trenutek priskočil na pomoč s kakšnim nasvetom ali pa je le povprašal, kako napredujem. Vedno sem bila pripravljena z velikim veseljem poprijeti tudi za delo, ki ni bilo v sklopu mojega delovnega programa.

Za dr. Vilfana je bilo značilno zelo dobro sodelovanje z njegovimi podrejenimi. Znal nas je odlično motivirati za delo in tudi užival je ob uspehu vsakega posameznika, sploh pa ob uspehu celotnega kolektiva. Znal je biti tudi zelo družaben, kar smo doživljali, ko je ves kolektiv z njim na čelu pripravljaj kolektivne razstave. Ob teh priložnostih je kljub nekoliko poškodovani roki prijel za vsakršno fizično delo. Zelo rad je tudi pripovedoval, kako s svojim sinom na domačem dvorišču iz starega zavrženega nevoznega avta po delih sestavljata avto, ki bi lahko bil spet vozen. Prav zaradi takih prijetnih druženj s člani kolektiva smo se dogovorili, da se bomo včasih usedli ob skodelici kave, ki jo je imel neznansko rad, in prijetno pokramljali. Ob njem ni človek nikoli občutil vzvišenosti ali avtoritete, ki bi jo sam hotel kako dodatno poudarjati – čutil si ga kot toplega človeka in prijatelja. Zato se je smejal, ker so se ga nekatere kolegice tako strahotno bale. Najbolj je spoštoval človeka, ki je svoje napake sam priznal. »Saj to je človeško,« je govoril dr. Vilfan, ki ni prenesel sprenevedanja.

Prof. dr. Sergij Vilfan je bil velika osebnost – prava avtoriteta slovenske arhivistike. Kdor je delal pri njem, se je, če je le hotel slediti njegovim delovnim smernicam, naučil delati za vse življenje. Bil je izredno spoštovan strokovnjak s področja arhivistike, ne le pri nas pač pa tudi v tedanji Jugoslaviji in vsej Evropi. Pro-

fesor Vilfan je bil pionir pri strokovnem urejanju arhivskega gradiva, Mestni arhiv Ljubljana pa je bil pod njegovim vodstvom v letih od 1957 do 1970 center arhivistike. To potrjujejo nešteti članki in razprave v strokovnih arhivskih publikacijah, ki so takrat izhajale.

Dr. Vilfan je bil tudi odličen predavatelj. V letu 1957 je bilo organizirano enoletno arhivsko izpopolnjevanje, saj do takrat ni bilo uradno objavljenih napotkov za delo v arhivu. Zamisel in avtorstvo tega izobraževanja sta bili Vilfanovi. Tudi mene je prijavil na to izobraževanje. Arhivistiko je predaval sam in takrat smo si naredili slušatelji prve zapiske o urejanju arhivskega gradiva, na podlagi katerih so bili pozneje napisani posebni priročniki za delavce v arhivih, ki so bili osnova za strokovne izpite. Predavanja dr. Valfana so bila res na vrhunski ravni – sama sem lahko tako pridobljeno teoretično znanje povezala s prakso v arhivu. Predaval je zelo kratko in jedrnato. Seznanil nas je z vsemi arhivskimi napotki za urejanje, ki veljajo še danes.

Naj naštejem le nekaj tem, s katerimi nas je prof. dr. Vilfan seznanil na izobraževanju: značaj zgodovinskih virov (predmetni viri, slikovni viri, viri v besedi, arhivalije ali arhivski dokumenti, ki so pisani ali reproducirani); starejše zgodovinske pisje; hramba arhivskih dokumentov – arhiv; organizacijsko pravne metode arhivskih služb v FLRJ in LRS; organizacija arhivskega področja – kataster in davčna uprava; osnovna načela arhivistike – matična knjiga; nastanek fondov; indeksi – stvarni, abecedni, tematski in imenski indeks; zemljiška knjiga; zbirka listin; fondi podjetij; korespondenca; računovodstvo; zasebni fondi; rodbinski fondi.

Govoril je tudi o arhivskih postopkih: predaja in prevzem; akcisijska knjiga in priloge; urejanje gradiva; škartiranje – potek postopka; oprema fondov, arhivalij in listin; arhivski materiali; struktura fonda in sestava posameznih enot; vrste in oblike inventarja (inventar za interno uporabo, tiskani inventarji).

Kasneje mi je odobril študij ob delu, vendar pod pogojem, da bom opravljala vse svoje delovne naloge in da ne bom dala odpovedi v službi pred iztekom dvojne dobe študija, česar pa seveda nisem nameravala.

Pozneje sem kot referentka za fototeko pod budnim očesom dr. Valfana skrbela za vse faze postopka fotografskih plošč potresne Ljubljane iz leta 1895. To so bili pozitivni plošč, iz katerih so v strokovnih institucijah naredili negativ plošče, iz teh pa fotografije, ki so bile že večkrat razstavljene.

Fototeka je bila hobi dr. Valfana, zato si ga pogosto lahko videl s fotoaparatom leica okoli vratu. Veliko se je ukvarjal s fotografijo in rad je sodeloval v celotnem procesu, od fotoposnetka do nastanka fotografije. V arhivu je dal narediti fotolaboratorij za razvijanje fotografij normalij (dokumentov). Imeli smo svojega fotografa, ki je normalije fotografiral, dr. Vilfan pa je ves prosti čas izkoristil, da je iz teh posnetkov s pomočjo fiksirja in razvijalca naredil fotografije. Rad je tudi fo-

tografiral poslopja v Ljubljani, ki so jih v letih 1957 in 1958 rušili: Kozlerjevo hišo na Šelenburgovi ulici, hiše na Ajdovščini in Streliški ulici ter drugod. Spremljal je vse prezidave na ljubljanskem gradu in magistratu – fotografiral je vsako spremembo. Na teh pohodih sem ga vselej spremljala in vedno sem morala narediti nekaj posnetkov tudi sama – tako sem se učila fotografiranja za arhiv. Pod njegovim strokovnim vodstvom sem uredila tudi obstoječo fototeko z novimi oznakami POZ I, POZ II in te oznake so ostale v veljavi vse do danes. Ves čas je spremljal moje urejanje in z velikim veseljem sem poslušala njegove napotke, ki so mi bili pri delu v veliko pomoč. Imel je namreč odlične zamisli, ki so še danes uspešne pri arhivskem delu.

Kasneje sem bila zaposlena v Arhivu Republike Slovenije in zadolžena za fototeko. V arhiv je prišel dr. Vilfan in prosil, da mu pokažem, kakšen način urejanja sem zastavila. Ko je videl moj koncept dela, je dejal: »Sem pa res vesel! Nekaj sem vas pa le naučil!« Fotografija in fototeka sta ga resnično zanimali in kadar sva se še kasneje srečala, me je vedno povprašal, kako napreduje moja fototeka.

Dr. Vilfan je bil nesebičen, preprost in skromen človek, ki je živel za dvoje: za svojo družino in svoj poklic, v katerem ni prenesel zoperstavljanja in posmehovanja, do česar je prihajalo zaradi nevoščljivosti in nestrokovnosti posameznikov.

Vsi, ki smo pri njem delali v arhivski stroki, smo se vedno obvezno udeleževali tudi vseh strokovnih posvetov zgodovinarjev in posvetov arhivskega društva. Podpiral je združenje sindikata članov Mestnega arhiva, Državnega arhiva in Arhiva novejša zgodovine. Predsednik je bil vedno član enega arhiva, tajnik član drugega arhiva, člani sindikata pa zaposleni v vseh treh arhivih.

Dr. Vilfan je podpiral idejo, da se vsaj dvakrat letno organizira sindikalni izlet po Sloveniji – na Celjski grad, Turjaški grad in okolico itd. Vedno se je moral eden od zgodovinarjev pripraviti in nam predstaviti vso zgodovino obiskanega kraja. Ti izleti so bili vedno zelo pristni in sproščeni, saj so se jih udeleževali tudi snažilka in pomožni delavci arhiva. To je bil moto dr. Valfana – vsi člani kolektiva morajo čutiti pripadnost arhivu. Pozneje smo te izlete podaljšali in obiskali tudi druge republike Jugoslavije. V Mestnem arhivu je bilo po zaslugi dr. Valfana zelo veliko družabnega življenja. Ta duh je pozneje prešel še na ostale arhive, prenesel pa se je tudi na današnje generacije. Tudi o družabnem življenju Mestnega arhiva obstaja mnogo fotografij, ki dokumentirajo sproščeno vzdušje v kolektivu.

Leta 1995 sva se srečala na nekem jubilejnem srečanju enega naših kolegov. V pogovoru je izvedel, da se ukvarjam s slikarstvom in da bom imela razstavo. Želel je videti katalog razstave in sem mu ga pozneje poslala skupaj z vabilom na razstavo. Zaradi bolezni si je razstavo ogledal kasneje – z ženo sta mi poslala čestitko z datumom 27. 12. 1995. Čez dva meseca pa je žal nepričakovano umrl.

Ker žal me znam tako lepo
 slikati kot Vi, se moram zateči
 k drugim strokovnjakom.

Hvala za prijazna vabila in
 se dobo v novem letu vam in
 vašim

Manja in Sergij Vilfan

27.12.95

Prof. dr. Sergij Vilfan je svoje »učence«, tiste, ki so ga spoštovali in ga poslušali, spremljal na njihovi strokovni poti ter se znal z njimi tudi veseliti. Meni je s svojimi delovnimi navadami zelo priljubilo delo v arhivu, še posebej delo v fototeki, ter mi vzbudilo zanimanje za zgodovino in umetnostno zgodovino.

V letu 1971 sem se zaposlila kot vodja arhiva v Tiskarni Mladinske knjige. Moja naloga je bila ustanovitev arhiva Mladinske knjige. Ker nisem grafik in ker se takrat nisem spoznala na grafične materiale in vrste arhivskega gradiva, ki služijo za tisk knjige, sem se obrnila na svojega vzornika dr. Sergija Vilfana ter ga poprosila za pomoč. Nesebično mi je obljubil, da mi bo z veseljem pomagal. V

Osnutek

Načela za ureditev tehnično-arhivske službe v tiskarni MK

O N a m e n

Namen tiskarniško-arhivske službe naj bi bil:

- hraniti v tiskarniškem produkcijskem postopku nastale grafične materiale in tako omogočiti zopetno uporabo teh materialov (zlasti predlog, fotolite in montaže *klasič*) v produkciji;
- hraniti tiskovno dokumentacijo in s tem omogočiti njeno uporabo za pravne, dokumentarne namene *includ. nam.*

Za dosego tega namena je treba organizirati:

- ✓ - primeren način sprotnega izločanja in uničevanja materialov, ki so postali nepotrebni;
- ✓ - tak način hranjenja, da bo predvidoma še uporaben material po svojih tehničnih lastnostih v rabnem stanju;
- ✓ - tak način ureditve in evidentiranja, ki bo kolikor mogoče preprost in vendarle pregleden. *in razvidnih*
dolga (na primer več poliarne (2.5))!!

1 M a t e r i a l

obsega:

- 10 Originalne predloge, zlasti risbe in načrte raznih formatov, diapozitive od formata 12 x 24 mm navzgor, fotografije itd.; Za ta material je rok ponovne uporabnosti odvisen od proste presoje glede na motiv oz. upodobljeni predmet, večinoma pa utegne biti precej dolg, ~~ta~~ tudi 20 in več let. *1/2. do 2. letne dobe*
- 11 Tiskovne predloge, prejete od naročnika, praviloma v raznih knjižnih, revialnih ali rokopisnih formatih; ta material kot celota nima daljše produkcijske ali dokumentarne vrednosti in bi se lahko po končanem tiskovnem postopku vračal ali uničeval, razen kolikor se ne bi posamezni deli z vsaj tihim pristankom naročnika prenesli med originalne predloge pod 10.
- 12 Fotolite slikovnega materiala različnih formatov, od manjših do približno DIN A 4; zanje je rok uporabnosti treba določiti

Navodila, ki jih je pripravil dr. Sergij Vilfan

tiskarno je prišel pogledat, kakšne vrste gradivo tam nastaja. Na podlagi tega ogleda mi je čez mesec dni izročil osnutek na dvanajstih straneh: Načela za ureditev tehnično-arhivske službe v Tiskarni Mladinska knjiga. Načela vsebujejo naslednja poglavja: namen tiskarniško-arhivske službe; materiali; splošna načela hranjenja in ureditve; ureditev prostorov in oprema, razporeditev v serije in podserije; urejanje; evidentiranje; delovni postopek; starejši material; uporabljanje; uvajanje dela; priložena strukturna shema (starejši material, tekoči prevzemi).

Ob teh načelih lahko vsak izkušen arhivist ugotovi, da je bil dr. Sergij Vilfan res strokovnjak na vseh področjih arhivistike. Njegove grafične napotke sem uspešno uporabila pri ustanovitvi arhiva v Tiskarni Mladinska knjiga in pozneje tudi Založbe Mladinska knjiga. Arhiv v tiskarni si je dr. Vilfan kasneje osebno ogledal, pregledal vse vrste gradiva in odšel nasmejan – naučil me je delati po njegovih smernicah. Ko sem po desetih letih odhajala v službo v Arhiv Republike Slovenije, je arhiv Tiskarne in Založbe Mladinske knjige nemoteno deloval naprej in deluje še danes.

Svoje delo sem z velikim veseljem opravljala kar 43 let. Za vse, kar znam, pa gre zahvala prav dr. Sergiju Vilfanu, ki me je s svojo neposrednostjo in avtoriteto naučil pošteno delati ter mi privzgojil veselje do dela. Njegov moto je bil: »Če delaš z veseljem, se vse življenje učiš. Na koncu pa imaš uspeh in notranje zadovoljenje!«

SUMMARY

MY MEMORIES OF DOCTOR SERGIJ VILFAN

The contribution describes my memories of first employment in the Ljubljana Municipal Archives.

Dr. Sergij Vilfan was an authority in the real sense of the term. Everyone was afraid of him; since he knew what each person was doing, and was critical of any work that did not meet his standards of archiving. He wanted us to strive to be the best in our work.

One of Dr. Vilfan's specialities was to hold a professional meeting every Monday morning at the Ljubljana Municipal Archives, exactly at eight o'clock, at which we could discuss any problems that had occurred at work the previous work. Each of us had to make a weekly working plan and anyone who did not manage to do the work in the time set, had to give Dr. Vilfan good reasons. That was no joke. He wanted everyone to judge himself how much work he could do in a week. I think that these were genuinely good ideas that could be applied today, too.

Very good cooperation with his subordinates was characteristic of Dr. Vilfan. He knew how to motivate us for work and he also enjoyed every individual's success, as well as the success of the whole collective. He could also be very sociable, which we all experienced when the whole collective, with him at its head, prepared a collective exhibition.

Prof. dr. Sergij Vilfan was a great personality, a real authority of Slovene archive studies. Anyone who worked with him, if he wanted to follow his working guidelines, learned how to work for the whole of life. He was an extremely well-respected expert in the field of archive studies, not only in Slovenia but also in the then Yugoslavia and throughout Europe.

*Izlet kolektiva Mestnega arhiva ljubljanskega na Polževo leta 1958
(Fototeka ZAL)*

Seznam avtorjev
Autorenregister
The List of Writers

Dr. Inge Bily

Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Karl Tauchnitz Str. 1,

D-04107 Leipzig

e-mail: bily@saw-leipzig.de

Saška akademija znanosti v Leipzigu, Leipzig

Mag. Žarko Bizjak

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana

e-mail: zarko.bizjak@zal-lj.si

Historical Archives Ljubljana, Ljubljana

Akad. prof. dr. Rajko Bratož

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2,

SI-1000 Ljubljana

e-mail: rajko.bratoz@guest.arnes.si

Department of History, University of Ljubljana Faculty of Arts, Ljubljana

Akad. prof. dr. Ernst Bruckmüller

Institut für Wirtschafts- und Socialgeschichte Universität Wien, Dr. Karel Lueger

Ring 1, A-1010 Wien

e-mail: ernst.bruckmueller@univie.ac.at

Inštitut za gospodarsko in socialno zgodovino Univerze na Dunaju, Dunaj

Dr. Markus Bruckmüller

Rechtsanwalt Wolf Theiss, Schuberting 6, A-1010 Wien, Tivolska 30,

SI-1000 Ljubljana

e-mail: marcus.bruckmueller@wolftheiss.com

odvetnik pri Wolf Theiss, Dunaj/Ljubljana

Eva Gerkman Scagnetti

arhivistka v pokoju, Streliška 37, SI-1000 Ljubljana

Archivist in retirement, Ljubljana

Doc. dr. Boris Golec

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

e-mail: bgolec@zrc.sazu.si

Milko Kos Historical Institute of the Scientific Research Centre SASA, Ljubljana

Prof. dr. Hans-Georg Hermann

Leopold Wenger Institut für Rechtsgeschichte LMU München, Professor Huber Platz 2, D-80539 München

e-mail: H-G.Hermann@jura.uni-muenchen.de

Institut Leopolda Wengerja za pravno zgodovino, München

Doc. dr. Marko Kambič

Katedra za pravno zgodovino na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, Poljanski nasip 2, SI-1000 Ljubljana

e-mail: marko.kambic@pf.uni-lj.si

Chair of Legal History, University of Ljubljana Faculty of Law, Ljubljana

Prof. dr. Janez Kranjc

Katedra za pravno zgodovino na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, Poljanski nasip 2, SI-1000 Ljubljana

e-mail: janez.kranjc@pf.uni-lj.si

Chair of Legal History, University of Ljubljana Faculty of Law, Ljubljana

Prof. dr. Darja Mihelič

predstojnica Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

Head of Milko Kos Historical Institut of the Scientific Research Centre SASA, Ljubljana

Prof. dr. Ferdinand Oppl

Direktor des Wiener Stadt- und Landesarchivs, Magistratabteilung 8, Rathaus, A-1082 Wien und Leiter des Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung

e-mail: ferdinand.oppl@archiv.wien.gv.at

direktor Dunajskega mestnega in deželnega arhiva in vodja Ludvig-Boltzmanovega inštituta za raziskave mestne zgodovine, Dunaj

Prof. dr. Vladimir Simič

predstojnik Katedre za pravno zgodovino na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani,
Poljanski nasip 2, SI-1000 Ljubljana

e-mail: vladimir.simic@pf.uni-lj.si

Head of Chair of Legal History, University of Ljubljana Faculty of Law, Ljubljana

Dr. Gorazd Stariha

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Savska cesta 8, SI-4000 Kranj

e-mail: gorazd.stariha@guest.arnes.si

Historical Archives Ljubljana, Unit for Gorenjska in Kranj

Prof. dr. Markus Steppan

Institut für Österreichische Rechtsgeschichte und Europäische

Rechtsentwicklung, Universitätsstrasse 15/A1, A-8010 Graz

e-mail: markus.steppan@uni-graz.at

Institut za avstrijsko pravno zgodovino in evropski pravni razvoj, Gradec

Prof. dr. dr. h.c. mult. Michael Stolleis

Former Director of Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte,

Hausner Weg 120, D-60489 Frankfurt am Main

e-mail: stolleis@mpier.uni-frankfurt.de

nekdanji direktor Max-Planckovega instituta za evropsko pravno zgodovino, Frankfurt na Maini

Prof. dr. Peter Štih

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2,

SI-1000 Ljubljana, e-mail: peter.stih@guest.arnes.si

Department of History, University of Ljubljana Faculty of Arts, Ljubljana

Dr. France Štukl

vodja Enote v Škofji Loki v pokoju, Sv. Duh 242, SI-4220 Škofja Loka

Former Head of Unit in Škofja Loka, Historical Archives Ljubljana, Škofja Loka

Dr. Peter Urbanitsch

Österreichische Akademie der Wissenschaften, Dr. Ignaz Seipel-Platz 2,

A-1010 Wien

e-mail: peter.urbanitsch@oeaw.ac.at

Avstrijska akademija znanosti, Dunaj

Dr. dr. H. L. Karl Welker

Vorsitzender der Justus-Möser-Gesellschaft, An der Pfaffenmauer 49,
D-60388 Frankfurt am Main

e-mail: khlwelker@aol.com

predsednik družbe Justus Möser, Frankfurt na Maini

Prof. dr. Jože Žontar

redni profesor v pokoju (v letih 1972 do 1992 direktor Zgodovinskega arhiva
Ljubljana), Zoisova 30, SI-4000 Kranj

(Director of the Historical Archives Ljubljana from 1972-1992)

Dr. Vladimir Žumer

Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana

e-mail: vladimir.zumer@gov.si

Archives of the Republic of Slovenia, Ljubljana

K

ZAL

17196

34(091)(082)

020070785

COBISS ®

ISBN 961-6247-21-4

9 789616 247214

Cena 15 EUR